

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele.

Læs mere om fordele og sponsorat her:

<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORISKE MEDDELELSER
OM
K Ø B E N H A V N

HISTORISKE MEDDELELSER OM

STADEN

K Ø B E N H A V N

OG DENS BORGERE

UDGIVNE AF KØBENHAVNS KOMMUNALBESTYRELSE

VED

FLEMMING DAHL

STADSARKIVAR

TREDJE RÆKKE

III BIND

KØBENHAVN

I KOMMISSION HOS G. E. C. GAD

1939

**ORGAN FOR
SELSKAB FOR STADEN KØBENHAVNS
HISTORIE OG TOPOGRAFI.**

C. A. JØRGENSEN'S BOGTRYKKERI . KØBENHAVN

INDHOLD

	AFHANDLINGER M. M.	Side
Dr. theol. <i>Skat Arildsen</i> : H. N. Clausens Syn paa Forholdet mellem Kunst og Kristendom. Med særligt Henblik paa Thorvaldsens Kunst		14
— 1838—1938. I Hundredaaret for H. L. Martensens første Forelæsningsrække paa Københavns Universitet. Et Blad af Københavns Universitets og københavnsk Aandslivs Historie		218
— Studier i Vartovs Menigheds og Kirkes Historie. I. N. F. S. Grundtvigs første Tid som Præst ved Vartov Hospital		521
Oberstløjtnant <i>Chr. Bokkenheuser</i> : Victor Krohn, Kastellet's Historieskriver		369
Forfatter <i>Carl C. Christensen</i> : Københavns frivillige Brandkorps		550
Overborgmester <i>Viggo Christensen</i> : Tale ved Thorvaldsen-Festlighederne 1938. 17. September 1938		355
Stadsarkivar <i>Flemming Dahl</i> : Aarsberetning 1938—39 for Selskab for Staden Københavns Historie og Topografi (Historisk-topografisk Selskab)		566
Professor, Dr. jur. <i>Frantz Dahl</i> (†) og Stadsarkivar <i>Flemming Dahl</i> : Et ukendt Brev fra Anders Sandøe Ørsted		434
Professor, Dr. phil. <i>Christian Elling</i> : Isenbergs Gaard, Gammelstrand 48		87
Billedhugger <i>J. Gudmundsen-Holmgreen</i> : Thorvaldsen og en Billedhugger i Dag		1
Konservator ved Landsarkivet for Sjælland <i>Niels Gärtig</i> : Konservering af gamle Haandskrifter, Arkivalier og Bogbind ..		306
Borgmester <i>Julius Hansen</i> : Tale ved Thorvaldsen-Festlighederne 1938. 17. September 1938		344, 351
Direktør for Kunstakademiet, Stadsarkitekt <i>Poul Holstøe</i> : Tale ved Thorvaldsen-Festlighederne 1938. 17. September 1938 ..		350
Professor ved Universitetet <i>Poul Johs. Jørgensen</i> : Erik af Pommerns Erhvervelse af København 1417 set i Belysning af Datidens Retsregler		273
Forfatter, Sproglærer <i>Knud Kinzi</i> : Tilføjelser til Artiklen „Københavns Rebslagerlav“, 3. Rk. II. Bd., S. 609—91		91

Forfatter, Oversergent <i>Victor Krohn</i> : Kastellet's Vagtmesterløjtnanter og Stillingens Udvikling til Kasernekommandant samstedts fra 1664 til 1914	39
— Kastellet's „Stokke“	201
— Kastellet Frederikshavn 1664—28. Oktober—1939	373
— Slottet i Kastellet	379
— Et Blad af Kastellet's Fængselshistorie	387
— Sygehusforholdene i Kastellet indtil 1818	396
— Samlet Oversigt over Victor Krohn's litterære Produktion	405
Museumsassistent, stud. mag. <i>Steffen Linvald</i> : En gammel Bryggergaards Bygningshistorie. Rejmer Wildes Gaard i Brogade	410
Universitetslektor, Overretssagfører <i>O. K. Magnussen</i> : Frantz Dahl, dansk Retsvidenskabs Historiker	429
Arkitekt <i>Knud Millech</i> : Ti Aars Gennemgang og Opmaaling af ældre københavnske Borgerhuse	483
Direktør for Københavns Begravelsesvæsen <i>August Nielsen</i> : Assistent's Kirkegaard	95
Cand. mag. <i>Gudrun Nissen</i> : København under Erik af Pommern	64
Cand. mag. <i>Georg Nørregaard</i> : Drejernes Konflikt 1896	449
Professor, Dr. phil. <i>Albert Olsen</i> : Et Bidrag til dansk Bourgeois Historie i første Halvdel af det 18. Aarhundrede	498
Arkivar, Kaptajn <i>K. C. Rockstroh</i> : Af Københavns Garnisons-journaler 1665—69 og 1671	556
Formand for Borgerrepræsentationen, Landsretssagfører <i>Kar-mark Rønsted</i> : Tale ved Thorvaldsen-Festlighederne 1938. 21. November 1938	357
Direktør for Thorvaldsens Museum <i>Sigurd Schultz</i> : Thorvaldsen-Festerne i Efteraaret 1938. En Rapport	329
— Tale ved Thorvaldsen-Festlighederne 1938. 17. September 1938	345
Mag. art. <i>S. P. Skov</i> : Nogle københavnske Segl	443
Dr. phil. <i>Björn Thórólfsson</i> : De københavnske Hørkræmmere og Islands Kompagni 1733—42	173
Assistent ved Post- og Telegrafvæsenets Radiofonitjeneste <i>J. With-Jensen</i> : Nogle historiske Oplysninger om Statsradiofonien's Byggegrund ved den gamle Ladegaard	252

SMAASTYKKER

1. Ud ad Nørrebrogade i 1870'erne. Af Politimester <i>V. Woll</i>	266
2. Vinduesglasset og dets Emballage omkring 1800. Af Glarmester <i>Carl Møller</i>	269

	Side
3. Festligheder i København ved Troppernes Hjemkomst fra Krigen i Februar 1851. Af Stabssergent <i>J. J. Hedegaard</i> . .	361
4. Nogle Oplysninger om Festlighederne i Anledning af Kong Frederik VIII's og Dronning Louises Formæling i Stockholm den 28. Juli 1869. Af Stabssergent <i>J. J. Hedegaard</i>	582
Register	587
Rettelser	624

BILLEDFORTEGNELSE

	Side
Yngling fra Naxos. 6. Aarh.	3
Barnebuste af Frederik VII	7
Thorvaldsens Selvportrætstatue, modelleret 1839	11
J. V. Sonne: Brudstykke af den i 1846—50 udførte, udvendige Frise paa Thorvaldsens Museum	18
H. V. Bissens Bronzebuste af H. N. Clausen, opstillet paa Frue Plads foran Universitetet	25
Thorvaldsen. Af S. Schack. 1844	35
Isenbergs Gaard, Gammelstrand 48	89
Matrikels Kort over Assistents Kirkegaard, udarbejdet af Inspek- tør Jørgensen	97
Graverboligen paa Assistents Kirkegaard. Efter Tegning af Alfr. Larsen i „Gamle kjøbenhavnske Huse og Gaarde“	127
Assistents Kirkegaards Mur. Efter G. L. Lahde: „Mindesmærker“	135
N. A. Abildgaard: Monument over P. C. Abildgaard. Efter Stik af Lahde	161
C. Borch: Monument over F. J. Hansen	163
N. Dajon: Monument over A. Weidenhaupt	165
A. Weidenhaupt: Monument over J. Wiedewelt	168
J. Wiedewelt: Monument over G. Nielsen	169
Stjernestokken i Kastellet. 1754	212
Tværsnit gennem en Dobbeltbarakke i Kastellet	213
Københavns Universitet i Fyrreterne. Kobberstik. Efter „Køben- havns Universitet 1929“	227
H. L. Martensen. Litografi efter D. Monies' Maleri 1841	235
H. L. Martensen. Efter J. V. Gertners Tegning 1853	243
Oversigtskort over Ladegaarden 1771	255
Radiofoniarealets Udseende i Slutningen af det 18. Aarhundrede. Indtegnet Englændernes Løbegrav fra 1807	260
Radiofoniarealets Udseende i Begyndelsen af 1937. Indtegnet de nedlagte Jernbanelinier	263
Konturen af det projekterede Radiohus indtegnet paa Arealet ..	265
Garmester Christian Friderich Clausens „malede Skive“ paa Skydebanen	270

Hørkræmmerlavets Protokol Nr. 14, Drengenes Indskrivningsbog 1729, før Restaureringen	310
Hørkræmmerlavets Protokol Nr. 14, Drengenes Indskrivningsbog 1729, efter Restaurering af Konservator Niels Gärtig	311
Glaskonserveret Brev af 5. Januar 1350 fra Ærkedegnen Hem- ming i Roskilde	317
Nørlem Kirkes Alterbibel fra 1633 efter Restaurering	321
Trinitatis Kirkes og Skoles og Fattiges Regnskab 1788, ombun- det og restaureret	323
Kremer Compagni Protocol Anno 1688, ombundet og restaureret	324
Kardinal Franz Ehrle	326
Thorvaldsens Grav i Museets Gaard den 17. September 1938 . .	332
Fakkelloget uden for Thorvaldsens Museum den 17. September 1938	336
Schweizer-Løven i Luzern	349
Jason med det gyldne Skind	353
Forfatteren Victor Krohn	369
Luftfotografi af Kastelet	373
Façade og Grundrids af det paatænkte Slot i Kastelet	381
Nordre Sidefaçade og Grundrids af det projekterede Slot i Ka- stelet	383
Den projekterede Mølle paa Kongens Bastion og Gennemsnit af dens Fundament	384
Kastelet. Udsnit af Resens Atlas 1674	385
Brogade 1—3	410
Brogade 3. Fot. 1912	413
Brogade 3, set fra Knippelsbro. Fot. 1928	415
Brogade 3, efter at Façadens Puds var afhugget	417
Brogade 3, Forhuset og Sidehuset set fra Gaarden	419
Brogade 3. Plan af 1. Sal	421
Brogade 3. Parti af Sidehus og Baghus	425
Professor, Dr. jur. Frantz Dahl	429
Pastor Hans Bastholm. Efter Michael Neiiendam: „Bastholmske Familiepapirer“	435
A. S. Ørsted. Stik efter C. W. Eckersberg (1821)	437
Facsimile af hidtil ukendt Brev fra A. S. Ørsted til Hans Bastholm	441
Nogle københavnske Segl	445
Oldermand for Drejerlavet J. H. Lindhard	451
Trædrejer C. J. Tagemose	453
Side af Priskurantudvalgets Forhandlingsprotokol med Referat af Mødet 26. April 1896	463

Herman Trier, Formand for Borgerrepræsentationen 1898—1907.	
Maleri af Jul. Paulsen, 1907. Københavns Raadhus	471
Side af Lindhards Priskurant fra Foraaret 1896, Rettelser paa-	
ført med Blæk efter Triers Kendelse	475
Barok Væg. Prinsensgade 5	483
Loftsgesimser fra Lille Kongensgade 41 og Torvegade 19	485
Smedejerns Trappegelænder fra Købmagergade 52	487
Loftrøset fra St. Gertrudsstræde 8	488
Vinduespost fra Graabrødretorv 7	488
Landemærket 15—17, opmaalt af E. C. Eriksen, F. R. Esbak og	
F. Häuser-Hansen	491
Dørlukker fra Nyhavn 22	492
Dørprofiler	495—497
N. F. S. Grundtvig	525
Altret i Vartov Kirke	535
Vartov Kirke (før Ombygningen)	541
Vartov Kirke (efter Ombygningen). Set fra Løngangsstræde . .	547
Brandskilt for Københavns frivillige Redningskorps	554
Elbchaussee 157. Façade. Originaltegning af C. F. Hansen	566
Palmaille 49. Sydside. Originaltegning af C. F. Hansen	567
Palmaille 29. Sydside. Originaltegning af C. F. Hansen	569
Elbchaussee 78. Nordside	570
Elbchaussee 34. Sydside	571
Frederiksberg Slot	572
Frederiksberg Slot. Marmorbadet	573
Det kinesiske Lysthus i Frederiksberg Have	574
Hans Nansen	576
Metropolitanskolen	581
Forsiden af Mindesmærket i Charlottenlund for Frederik VIII	
og Louise	583
Det danske Folks Brudegave til Frederik VIII og Louise	584
Mindesmærket i Charlottenlund for Frederik VIII og Louise . .	585

THORVALDSEN

OG EN BILLEDHUGGER I DAG.

Af J. GUDMUNDSEN-HOLMGREEN.

Thorvaldsens enestaaende Position, nutildags alene i Kraft af hans Museum og helt bortset fra hans absolute Kunstnerværd, gør det indlysende, at en ung dansk Billedhugger kommer i Berøring med ham.

Hvad kommer der ud deraf?

Noget Billede af en almen Indvirkning af Thorvaldsens Kunst kan jeg ikke give, men maa nøjes med at tale ud fra egne Erfaringer.

Jeg skal søge at se klart paa Begivenhederne gennem ca. 30 Aar uden at lade mig narre af Nimbus og Suggestion.

Som Barn elskede jeg Thorvaldsen. Om han allerede dengang virkelig har betydet noget for min senere Udvikling, ved jeg ikke. Et Barn følger jo de Voxne, ogsaa paa Museum, og tilmed fortalte min Bedstemoder om personlige smaa elskelige Oplevelser hos Puggaards, hvor den store og forgudede Mand jo kom, sammen med andre af Tidens fremragende Personligheder, saa baade hans Arbejde og hans egen Tid naaede mig, saa at sige, dengang.

Men da jeg som 15—16 aarig begyndte selv at se, kaserede jeg ham blankt. Jeg fandt ham kedelig og livløs, ikke nær saa morsom som Afstøbningssamlingen paa

Kunstmuseet. Men ogsaa den blev jeg ked af til Slut. Og det var Thorvaldsens Skyld. Jeg begyndte nemlig paa det Tidspunkt at blive klar over, at jeg selv vilde gøre Statuer, og da jeg bildte mig ind at kunne se, at Thorvaldsen blot havde søgt at kopiere Antiken, svor jeg paa, at det ikke skulde gaa mig ligesaa. Jeg skulde nok selv lave mine Statuer. Helt alene.

Som sekstenaarig er man jo vældig klog og stærk og kan vælte hele Verden, især alt det, der smager af Autoritet.

Jeg kom til at nære en sand Afsky for at give mig af med andres Kunst i det hele taget og holdt mig virkelig nogle Aar helt borte fra at se paa Skulptur.

Jeg mener nu 27 Aar efter, at jeg dengang rent intuitivt følte og handlede rigtigt.

Jeg tror saaledes, Thorvaldsen gjorde mig en meget stor Tjeneste dengang, fordi jeg fik Fred til selv at gaa og pusle og se paa Naturen.

Den unge begyndende Kunstner skal, saa vidt som overhovedet muligt, ganske overlades til sig selv og Naturen. Har han da noget paa Hjærte, famler han sig frem uden skadelige Direktiver. Dette at beskæftige sig med at iagttage og opleve andres Kunst er et farligt og uhyre kompliceret Arbejde, der kræver Kraft og Personlighed. Den ganske Unge er som Vox og har kun Gavn af de Indtryk, der melder sig spontant; Personligheden er saa alt overskyggende vigtig for en udøvende, og han løber Fare for at forkvakle den, om han for tidligt kommer ud af Svøbet.

Første Gang jeg virkelig igen begyndte at interessere mig for andet end mit eget, var i Berlin 1913. Hvad der egentlig skete, ved jeg ikke, jeg tror ikke, jeg forstod ret meget, men i hvert Fald følte jeg noget, jeg aldrig før havde kendt. Det var en archaisk Statue, der gjorde stærkt Indtryk paa mig.



Yngling fra Naxos. 6. Aarh. Altes Museum, Berlin.

Jeg kunde ikke glemme den, og før jeg vidste af det, var jeg hovedkulds paa Jagt efter Oplevelser.

Og langt om længe kom jeg saa ogsaa til Thorvaldsen. Men da havde jeg i Aarevis søgt Selskab med andre Store end ham og deriblandt med en Række, som Thorvaldsen af gode Grunde ikke havde kendt.

Bortset fra mit meget tidlige Bekendtskab med Thorvaldsen kan jeg saaledes sige, at jeg først mødte ham langt hen i min Udvikling. Og naar jeg nu gir mig af med hans Arbejde, er der visse Sider af det, jeg har umiddelbar Glæde af, men i det store og hele savner jeg den Følelse af Samspil mellem Kunstværket og mig selv, som jeg har, naar jeg af og til staar overfor den Kunst, jeg føler mig stærkt knyttet til.

Mine Forsøg paa at nyde Thorvaldsens Kunst degraderes til Betragtning, hvor jeg bøjer mig i Beundring for visse Egenskaber ved hans Talent og konstaterer Manglen af andre Egenskaber, der for mig er saa vigtige.

Jeg skal prøve at forklare hvorfor.

Den Kunst, som jeg er lykkeligst ved at opleve, maa først og sidst være Medleven i Livet selv, omsat i intens Form. Og intens Form vil for Sculpturens Vedkommende være et Resultat af lykkelig overstaaet Kamp mellem Naturens Kød og Blod og Stenen, en Kamp, hvor Billedhuggeren er den sejrende Feltherre, der præger Slagets Gang med sin Kraft og Aand — og det saa stærkt, at man mærker, det gælder Livet selv. Denne lykkelige Kamp har frembragt en Harmoni mellem Inspirationskilden i Naturen og den i Stoffet, en Harmoni, saa Bæreevnerne blir presset til det yderste, til Fremhæven af Karakteren baade af Naturen og Stoffet.

Selve den haandgribelige Form, Billedhuggeren ser i Naturen og genoplever i sit Materiale, faar heri helt nye Virkemidler, han maa derfor føle for begges Udtryksformer paa samme Tid.

Naar han vil gøre Formen stor, rig og intens, naar han det ikke ved at ignorere Detaillerne, men ved at gennemleve disse Myriader og saa indordne dem under den store rolige Form, ganske som de er det i Naturen.

Vi kan se, hvordan f. Eks. Archaierne har gjort: Overfladisk betragtet, store udetailerede Former, men i Virkeligheden et Væld af de finest nuancerede Overgange, hver Prik af Stenens Overflade lyser af Berettigelse af netop at være der, den er, og ikke blot en kvart Millimeter dybere inde eller længere ude — og ingen Konkaviteter.

Ethvert levende Væv er konvext, den tilsyneladende Hulhed viser sig altid ved rigtigt Eftersyn at være sammensat af en Rigdom af hvælvet Form.

Jeg maa med et Sidespring lige nævne et Exempel paa, hvilken Betydning den konvexe Form kan have: Denne Konvexitet er een af Hemmelighederne ved Skønheden og Styrken ved Parthenon. Dette Tempel er i Pagt med det levende Liv, kun Søjler — men de lever og spænder paa den Plads, de optager.

Med disse Betragtninger er det min Mening at danne en Baggrund for mine Iagttagelser overfor Thorvaldsens Stilling til Formbehandling og Materialeforømmelse.

Jeg kan ikke faa Øje paa hans Sans for Materialet. Hans Statuer egner sig fra Kompositionens Side bedre for Bronze end for Marmor; disse Træstammer og andre Støtter, for at Figurerne ikke skal knække i Anklerne, minder om romerske Kopier efter græske Broncer — og naar jeg tænker paa hans Formgivning, egner den sig i Reglen hverken for Bronze eller Marmor, men snarere for Træ.

Naar jeg for at undersøge hans Formgivning ser paa hans Portraitbuster — naturligvis paa Gipsoriginalerne — faar jeg Indtryk af, at han mere har skrabet eller skaaret Formen frem, end at han har modelleret i Ler.

Og det var dog i Ler, han arbejdede, men han opnaaede sjældent den fine indholdsrige Form, som Leret kan hjælpe en til, om man behandler det følsomt.

Jeg tror, han skulde have skaaret i Træ.

Man ser i et Par tidlige Ungdomsarbejder — blandt andet i det Konkurrencerelief med Drengen hvilende sig til en Stamme — saa unæskendelige Evner for naturlig levende Modelleren Menneskeformer. De er meget rigere, finere og følsommere gjort, end han senere forsøgte det.

Den intense Formgivning var ikke hans Styrke.

Havde han arbejdet direkte i det Materiale, han tænkte sig Arbejdet udført i i dets endelige Skikkelse, kunde han have faaet udviklet sin Sans for Sculptur. Den Methode, han anvendte, først selv at modellere i Ler og dernæst lade Medhjælpere hugge Stentingene efter Gipsen, for saa endelig selv at lægge sidste Haand paa Værket, kan føre til ganske ukunstneriske Resultater og berøver under alle Omstændigheder saare let Kunstneren den Chance, der ligger i under Arbejdet med selve Stenen at lære dens Krav og Væsen at kende.

Maaske var saa ogsaa hans Relieffer blevet bedre. De er vidunderligt smukt og harmonisk komponerede, hvis man ser paa dem som Tegninger: flademæssigt. Han tegner sine Relieffer, mere end han former dem i tre Dimensioner. Hans Tegninger er pragtfulde.

Mesterlige i Forkortninger er Skikkelserne og Linierne. Spænding indenfor Rammerne; alene den selvfølgelig og skønne Maade, han lader Figurer finde Ligevægt i en Cirkel, er overordentlig betagende. Men jeg kan ikke lide den manglende Forbindelse i Dybden mellem Baggrund og Figurer, der forsvinder ubehageligt ind i Væggen bagved, selv om Fremgangsmaaden er overlegent logisk gennemført.

Sit Mesterskab viser han i sin Sans for den anatomisk rigtige Sammenhæng, den organiske Opbygning af det



Barnebuste af Frederik VII. Thorvaldsens Museum.

harmonisk proportionerede og skønt skabte Menneskelegeme og i sin Evne til at bruge denne Sans uden Brask og Bram, men netop saa selvfølgelig, at man ikke faar Skygge af Anelse om, hvor overordentligt vanskeligt det er for en almindelig Dødelig, blot dette at faa en Statue til at staa ordentligt paa Benene.

Med legende Lethed skaber han sine Skikkelser, i ensartede Stillinger, men dog tilstrækkeligt varierede til at overbevise en om, at han magtede enhver naturlig Bevægelse.

Med hans Kendskab til den menneskelige Organisme fulgte i Sporet, saa at sige, hans Blik for Maaden, hvorpaa et Menneske bevæger sig naturligt, hvilket igen sikkert har udviklet hans medfødte Trang til Balance og Harmoni. Han komponerer flere Figurer sammen lige saa selvfølgelig harmonisk, som den enkelte, aldrig trænger nogen Disharmoni sig ind.

Denne Virtuositet gør alle hans Skikkelser saa overbevisende menneskeligt organiske.

Men i hans Grupper gør en lignende Egenskab sig gældende som i Reliefferne: De er frontale uden Dybde, den tredie Dimension føles ikke stærkt nok.

Ogsaa i hans Portraiter mærker man Virtuosen. Hovedet sidder altid rigtigt paa Halsen, og Balancekompositionen er den finest mulige. I Busterne har han forøvrigt nærmet sig Naturen noget mere umiddelbart end ellers, og Resultatet for Formens Vedkommende er blevet, at den virker mere oplevet og derfor bedre. Men mange af hans Portraiter bærer Præg af at være Hastværksarbejde uden Inderlighed eller indgaaende Karakteristik af Modellen. Jeg tænker stadig paa Gipsgengivelserne, thi Marmorbusterne er grelle Exempler paa Thorvaldsens uheldige Fremgangsmaade. Trækkene er bogstaveligt udviskede i Marmoret, Formen gjort ringere og banaliseret. Overalt ser man Mærker af Fil og Rasp, disse Værktøjer,

der udsletter den prægnante levende Form. Fil og Rasp kan kun anvendes paa ret tidligt Stadium under Marmorbehandling. Den endelig fine og nuancerede og paa samme Tid store rene Form opnaas ved Brug af skarp Mejsel.

For de øvrige Marmorting gælder noget lignende. Han havde i sine travleste Manddomsaar ca. 40 Medhjælpere for at klare Massebestillingerne rundt om til hele Europa; selvsagt naaede han ikke at præge alle disse Marmorarbejder med sin Aand, næppe nok med sin Haand.

Og Lerarbejderne i de store Dimensioner fik han lagt op efter sine mindre Udkast og arbejdede dem saa selv færdige. En nødvendig Fremgangsmaade, naar han vilde gøre disse Ting; men de lider ofte af Overfladiskhed, saa kunstnerisk havde han sikkert staaet sig ved en noget mindre omfattende Virksomhed.

Naar jeg skal se paa, hvad jeg kan lære af Thorvaldsen, maa det da blive dette: at jeg ikke lader een Side af Sculpturens Væsen tage Overhaand paa Bekostning af de andre.

Hans Respekt for den menneskelige Organisme og hans mesterlige Kendskab til den fordunkler hans andre Egenskaber.

Hos ham kan jeg ikke lære dette:

Du skal give dit inderste og dyreste, og det, saa stærkt du orker. Du maa selv finde Maaden at gøre det paa. Men du maa kende dine Udtryksmidler til Bunds og derfor kunne din Metier.

Det kan jeg lære af den store Kunst.

Til syvende og sidst afhænger et Værks kunstneriske og menneskelige Værd først og fremmest af den Overbevisning, hvormed det er gjort, hvad enten Mangerne ved det er af den ene eller anden Art.

Jeg er ude af Stand til at mærke nogen stor og gløden-

de Overbevisning i Thorvaldsens Kunst; jeg har ikke Følelse af nogen tvingende Nødvendighed ved Tilblivelsen; hvis jeg havde det, vilde jeg lægge mindre Vægt paa hans Mangler.

Thorvaldsen misforstod Antiken. For selv om han kendte den slappe og sidste Del af den, har den dog mere Nerve end hans.

Han lærte de rent ydre Apparater at kende og saa ikke det vigtigste hos den og standsedes i sin frie Udfoldelse.

Hans samtidige Freund, der aldrig naaede at udvikle sine rige Evner og fine Personlighed tilstrækkeligt, har mere Billedhuggersind.

Det kan saaledes ikke nytte at ville give Tiden hele Skylden. Thorvaldsen maa selv bære sin Del af Ansvarret. Den Ro, han hentede hos Antiken, blev hos ham til en Pose af liden Interesse. For at en behersket Ro kan faa nogen Mening for mig, maa jeg føle, at der er noget, som blir behersket.

Det føler jeg hos Grækerne fra det 6te Aarhundrede. Deres Ro dækker over sydende Lidenskaber, det viser deres vidunderlige Formgivning og hele Hengivelse i Arbejdet. Jeg kan mærke gennem deres Arbejder, at de har elsket denne Form, og hvad der boede bag den, og at de har lidt for den. Deres sjælelige Spænding fulgte med over i Stenen og gav den evigt Stempel af samme Spænding og Nerve. Opfattelsen af Naturen og af Stenen er gaaet op i en Eenhed, og der er organisk Sammenhæng i Stentingene mellem Sten og Emne, i Stenen selv og i Skikkelsen, ogsaa anatomisk, dog ikke slavisk, men saa det virker overbevisende. De største Virkninger beror ofte paa Overdrivelse — ogsaa i anatomisk Henseende — Belastning, men aldrig Overbelastning.

Nu om Stunder, da vi jo henter Indtryk fra disse Ting og primitiv og 100 Aars europæisk Sculptur, Thorvaldsen ikke kendte, har vi vistnok i længere Tid været



Thorvaldsens Selvportrætstatue, modelleret 1839.
Thorvaldsens Museum.

tilbøjelige til, i Iver efter at finde tilbage til — eller frem til — de virkelige sculpturelle Værdier, da at overvurdere det genfundne — eller nyfundne — Land.

Vor umaadelige Respekt for Materialets Betydning og vor Angst for at fortsætte Skønhedsdyrkelse af det menneskelige uden reel Rod i og Sammenhæng med Sten eller Træ har maaske ført til, at man lettere nu om Dage tilgiver manglende Respekt overfor Naturens Organisme og Form end før i Tiden. Jeg tror nok, at Materialeforsyndelser er noget nær det værste, en Billedhugger i Øjeblikket kan gøre sig Skyld i.

Men denne Sammensmeltning af Natur og Stof er et saa afgørende centralt Problem for en Billedhugger, at hele hans Virksomhed trues, om han ikke er vaagen heroverfor.

Jeg mener, Thorvaldsen i høj Grad er et Tidsfænomen.

Hans mægtige Energi og Arbejdskraft og hans Kæmpe-talent og hans Evne til at falde ind under de givne Forhold og dog fæstne sin Personlighed gir ham Geniets Adelsmærke.

Dette i Forbindelse med hele hans Tids Struktur og saa endelig den Skæbnens Medbør, han havde trods tunge Tider for ham i hans Ungdom, førte ham følgerigtigt til Verdensberømmelsen.

Jeg tror ikke, han nu kunde vinde samme Anerkendelse, om hans Arbejder sendtes ud i den store Verden. Men vi kunde herhjemme gøre vort til, at han i hvert Fald fik fair play.

Jeg tænker paa Fremførelsen af hans Arbejder i hans dejlige Museumsbygning.

Som den Nationens store Søn han er, bør vi ære hans Minde hæderligt og ærligt og ikke ved at fylde hans Museum op med haandværksgjorte Kopier, ja, heller ikke med Kopier gjorte af Kunstnere.

End ikke, om Thorvaldsen selv i sit Testamente i sin Uforstandighed vilde skænke Marmorgengivelser.

Jeg mener bestemt, man vilde gavne baade Thorvaldsen og os andre ved en gennemgribende Omordning af Museet. Alle hans Gipsting skulde frem i Lyset og det meste Marmor fjernes.

En virkelig kunstnerisk Hensyntagen til hans Arbejder vilde gøre det lettere for Fremtidens unge Billedhuggere — og for den Sags Skyld ogsaa for andre Mennesker — at komme i naturlig Kontakt med det værdifulde hos Thorvaldsen.

H. N. CLAUSENS SYN PAA FORHOLDET MELLEM KUNST OG KRISTENDOM.

MED SÆRLIGT HENBLIK PAA THORVALDSENS
KUNST.

Af SKAT ARILDSSEN.

Indledende Bemærkninger.

I sin friske og fornøjelige Bog om den i sin Tid landskendte grundtvigske Præst i Kongens Lyngby, Peter Rørdam, fortæller *Morten Pontoppidan*, at *Georg Brandes* i sin Tid satte Sindene herhjemme i Bevægelse ved at anføre en Franskmands Ytring: »Le Danemark s'efface«, hvortil en begavet og aandfuld aldrende Kvinde i en privat Samtale bemærkede: »Jeg kan ikke se, at den Franskmand har Ret — ikke i Almindelighed, men der er een Stand herhjemme, paa hvem jeg nok synes, hans Ytring kunde passe, nemlig Præsterne«. Pontoppidan kan ihvertfald paa eet Punkt sige Ja hertil, nemlig med Henblik paa sin Samtids Præsters Holdning overfor Lægprædikanterne og Forsamlingsbevægelsen, rejst af disse.¹⁾ Lad der nu være større eller mindre Sandhed i Franskmandens Ord. Eet er vist: et lille Land skal ikke selv gøre sig mindre, end det er. Men nu Kvindens Me-

¹⁾ Morten Pontoppidan: En dansk Præst. Studier over Peter Rørdam. Kbh. 1898, 88—89.

ning specielt om Præsterne synes at indeholde en god Portion Sandhed, mindre i kirkelig end i kulturel og civilisatorisk Henseende, hvad en Sammenligning mellem Før og Nu tilfulde stadfæster, enten vi betragter Præstestanden som Helhed eller de enkelte Præster. Tænk blot paa Præstestandens betydningsfulde Indsats i Oplysningstiden for Skolevæsen, Land- og Havebrug — i 150 Aaret for Stavnbsbaandets Løsning bør ikke glemmes danske Landsbypræsters litterære og praktiske Fortjenester af Landboreformerne og deres Gennemførelse.²⁾ Tænk paa de grundtvigske Præsters kirkelige, kulturelle og politiske Indsats! Eller paa Prælater som Bisperne *J. P. Mynster*, *H. L. Martensen* og Statsmanden *D. G. Monrad*, Kirkemænd, hvis Ord Offentligheden med fuld Ret agtede paa og regnede med. I denne Tidsalder og i denne Sammenhæng hører *H. N. Clausen* hjemme. Han var sandelig ikke en Mand, der effacerede sig. Tværtimod! Den lille, faste og fint byggede, altid velklædte og gennemsoignerede Clausen med de skarpe og kloge Ansigtstræk forstod i Kraft af sin myndige Optræden og forstandsklare Tale at gøre sig gældende. Teologisk og kirkeligt, kulturelt og politisk har han indskrevet sit Navn ikke blot i Københavns Universitets, men ogsaa i Staden Københavns, ja i Danmarks Riges Historie. Hans Levnedsløb var, hvad hans Selvbiografi³⁾ viser, fra først til sidst »et Arbejdsliv, varmt for Livets højeste Formaal, . . . for Kristenlivets Udvikling og Fædrelandets Vel«. ⁴⁾ Hans vide Interesser omfattede ogsaa *Billedkunsten*. Hans fortjenstfulde Indsats gennem et langt Liv til Fremme af

²⁾ jvf. P. Severinsen: Landboreformerne og Præstestanden, Præsteforeningens Blad 1938/Nr. 24, 401 flg.

³⁾ H. N. Clausen: Optegnelser om mit Levned og min Tids Historie (Kbh. 1877). (cit.: *Opt.*).

⁴⁾ Sønneren, Aarhusbispen, Dr. phil. Johs. Clausens Tillæg til H. N. Cl.: *Opt.* 563 flg.

dansk Kunst har tillige sikret ham en hæderfuld Plads i Thorvaldsen-Kunstens Historie.

Kunstsans var en Familiearv i den Clausenske, som det er den Dag idag i den Clausen-Frimodtske Slægt. I den Henseende slægtede Teologen og Politikeren *Henrik Nicolai Clausen* (1793—1877) ikke blot sin Morfader, den lollandske Landsbypræst, Provst *Niels Schiern* paa, men ogsaa sin Farfader, den slesvigske Landsbypræst *Claus Henrik Clausen*. Størst Betydning for ham ogsaa paa dette Punkt fik dog hans Fader, Stiftsprovst over Sjællands, nu Københavns Stift, *Henrik Georg Clausen*, der ejede »en levende Følelse for det Skjønne i Udtryk og Tone«. ⁵⁾ Sansen for Billedkunsten i dens forskellige Former fik Henrik Nicolai skærpet under sin *Opvækst* væsentligst under Faderens Vejledning, dels ved Hjemmets Samling af Malerier og Kobberstik, dels ved daglig Udsigt til og stadig Færden i Faderens Kirke, den daværende Vor Frue, som blev ødelagt under Englændernes Bombardement paa Hovedstaden 1807, endelig ogsaa ved Besøg paa Den kgl. Malerisamling og to private Samlinger, Konsul Hans Wests og den Moltkeske. ⁶⁾ Som ung Dr. phil. fra 1817 gjorde han fra Sommer 1818 til December 1820 en længere *Udenlandsrejse*, som blev et »Hovedpunkt i hans aandelige Frigørelses- og Udviklingshistorie«, følgende ogsaa for Udviklingen af hans Kunstforstaaelse, der blev fremmet under Ophold i Berlin, Dresden og Wien, Rom og Paris. ⁷⁾

Kort efter Hjemkomsten blev H. N. Clausen udnævnt til *Lektor* i det teologiske Fakultet ved Københavns Universitet (1821), Aaret efter til ekstraordinær og 1830 til

⁵⁾ Skat Arildsen: H. N. Clausen og Kunsten i København, Hist. Medd. om Kbh. 3. Rk. I Kbh. 1935 (cit.: *H. N. Cl. og Kunsten*), 450—51, 454.

⁶⁾ ib. 452—54.

⁷⁾ ib. 454.

ordinær *Professor*. Som saadan virkede han i henved to Menneskealdre, indtil han 1874 tog sin Afsked. Besjælet af varm Nationalfølelse og stærkt alment interesseret røgtede han Side om Side med sin Embedsgerning en meget omfattende og højst forskelligartet, betydningsfuld offentlig Virksomhed, deriblandt til Kunstens Fremme baade i København og i Provinsen.⁸⁾ »Ja, hvor træffer man Dem ikke, naar der tales om Kamp for Sandhed og Ret, for Frihed og Fædreland og for det evigt Skjønne?« skriver en Landsbypræst med fuld Føje til ham i Anledning af hans 50 Aars Embedsjubilæum.⁹⁾ For Clausen stod Arbejdet i Kunstens, i den offentlige Forskønnelses Tjeneste paa Linje med alt andet aandeligt godt og smukt, paa hvis Fremme der arbejdes. Han var fuldt overbevist om, at dette var et af de sikreste Midler til at modarbejde Tidens Materialisme og Egoisme.¹⁰⁾

Takket være sin Livsstilling kom Clausen allerede i 1830'ernes Midte i nærmere Forbindelse med Kunst og nært *Samarbejde med Kunstnere*. Hans Navn er først og fremmest knyttet til Opførelsen af *Universitetets* nuværende Hovedbygning paa Frue Plads, der blev indviet d. 13. Oktober 1836, og til den kunstneriske Udsmykning af Universitetets Forhal, Gange og Festsal,¹¹⁾ fremdeles til Opførelsen af *Universitetsbiblioteket*;¹²⁾ som akademisk Værge for *Københavns Domkirke* (1834—74) sørgede han fortjenstfuldt for dens kunstneriske Udsmyk-

⁸⁾ ib. 455, 467.

⁹⁾ Brev 2. April 1871 fra H. Jessen, Taagerup Præstegaard, til H. N. Clausen, H. N. Cl.'s Privatarkiv, Privateje. — jvf. Skat Arildsen: Bidrag til H. N. Cl.'s Livshistorie, Personalhist. Tidsskr. 10 Rk. II Kbh. 1935, 175 flg.

¹⁰⁾ H. N. Clausen: Fædrelandske Forhold og Anliggender. Kbh. 1880—81 (cit.: *Fædrel. Forh.*), 652.

¹¹⁾ H. N. Cl. og Kunsten 455—61.

¹²⁾ ib. 462.



J. V. Sonne: Brudstykke af den i 1846—50 udførte, udvendige Frise paa Thorvaldsens Musæum.

ning — Perlen heri er den Thorvaldsenske Skulptur.¹³⁾ Han har ogsaa bidraget sit til Forskønnelse af Frue Plads og Dyrkøb, af Sct. Annæ Plads og Esplanaden.¹⁴⁾ Glemmes maa ej heller hans Indsats for Kunsten udenfor København: for Forskønnelsen af *Universitetets Landsbykirker*, for Genopførelsen af *Frederiksborg Slot* og for Opførelsen af *Landsoldaten* ved Prinsens Port i Fredericia og *Løve-Monumentet* paa Flensborg Kirkegaard.¹⁵⁾

Interessen samler sig dog i denne Forbindelse væsentligt om Clausens Forhold til Thorvaldsens Musæum og til Thorvaldsen personligt. Som bekendt er Clausens Navn nøje knyttet til *Thorvaldsen-Musæet*, i hvis Opførelse og Indretning, Udstyrelse og Bestyrelse han tog saa

¹³⁾ ib. 464—65.

¹⁴⁾ ib. 464, 467.

¹⁵⁾ ib. 467.

levende Del fra 1837 til 1876.¹⁶⁾ Som Kirkeværge for Vor Frue kom han i et nært og kært Samarbejde med *Thorvaldsen personligt*. Under sit Romerophold paa den store Udenlandsrejse 1818—20 var det ham »en Modgang og et stort Savn« at maatte tage tiltakke med Thorvaldsens Atelier — Mesteren selv gæstede da København; men han deltog i Hovedstadens pompøse Modtagelse af sin ny Æresborger 17. September 1838. Paa J. V. Sonnes — nu næsten forvitrede, med Hensyn til historisk Troværdighed af *licentia artificia* (kunstnerisk Frihed) uomtvisteligt prægede — Frise paa Thorvaldsen-Musæets Façade findes Clausens Skikkelse i Hovedfeltet, altsaa i den egentlige Modtagelsesscene, hvor en Gruppe festklædte og feststemte celebre københavnske Borgere byder den hjemvendende Berømthed Velkommen til hans Fødeby. Ved Festen for ham paa Hotel d'Angleterre et Par Uger efter (7. Oktober) var Clausen blandt Talerne; han hilste Hædersgæsten som Skaberen af »den stolte Række af Skjønhedsværker«, i hvilke vi møder Kunsten »ren og kysk, usmittet af Smaaligheds, Forfængeligheds, Letfærdigheds Aand« og præget af himmelsk Sandhed, ophøjet Simpelhed og rolig Klarhed — det er i kort Begreb Clausens Syn paa Thorvaldsensk Skulptur. Han værdsatte det fleraarige, nære Samarbejde, som Kirkeværgeposten bragte ham i til Thorvaldsen, der med særlig Omhu omfattede den kunstneriske Udsmykning af Frue Kirke. Sammen med en lille, trofast Vennekreds stod han ved Kunstnerens Dødsleje 24. Marts 1844. Før det saa enestaaende højtidsfulde Sørgetog 6 Dage efter satte sig i Bevægelse fra Kunstnerhjemmet i Charlottenborg til Vor Frue, holdt Clausen i Kunstakademiets Antiksal en stemningsfuld Afskedstale, sart præget af hans personlige Kendskab til den Afdøde. Som Medlem af Bestyrel-

¹⁶⁾ ib. 466.

sen for Thorvaldsens Musæum var Clausen med i den lille udvalgte Skare, som 6. September 1848 før Solopgang deltog i Overførelsen af hans Kiste fra Frue Kirke til Graven i Thorvaldsen-Musæet og -Mausoleet, om man vil.¹⁷⁾

Clausens energiske og fortjenstfulde Indsats til Bedste for den Thorvaldsenske Skulptur baade i Vor Frue og i Thorvaldsen-Musæet skyldes selvfølgelig først og fremmest hans brændende Interesse for Kunsten og Kunstneren og hans berettigede Nationalstolthed over denne Danmarks europæisk berømte Søn, men har næppe været ganske upaavirket dels af hans personlige Deltagelse i »opløftende Mærkedage« i Thorvaldsens og Københavns fælles Historie, dels af hans personlige Bekendtskab og nære Samarbejde med Danmarks navnkundigste Billedhugger.

I godt 40 Aar øvede H. N. Clausen saaledes en resultatrig Indsats til Fremme af baade kirkelig og verdslig Kunst, en Indsats, som han blev *hædret* for ogsaa af danske Kunstnere baade paa sit Livs store Mærkedage og efter sin Død.¹⁸⁾ Hovedinteressen knytter sig dog i denne Forbindelse til den *personlige Baggrund* for hans ligesaa fortjenstfulde som betydningsfulde Virke i Forskønnelsens Tjeneste.

H. N. Clausens Syn paa Forholdet mellem Kunst og Kristendom.

Paa Baggrund af det ovenfor skitserede vilde det være naturligt at spørge, om Clausens kunstfremmende Bestræbelser i dansk Kirke- og Kulturliv blot var dikteret af ren og skær Kunstinteresse, der nødvendigvis maatte

¹⁷⁾ Opt. 89, 202—03, 291—92. — Sigurd Müller: Nordens Billedkunst u. A. 91 (Fig. 182). — Fædrel. Forh. 755—63 (NB. 757) (H. N. Cl.'s Festtale til og Mindetale over Thorv.).

¹⁸⁾ H. N. Cl. og Kunsten 467—69.

kræve Udløsning og ogsaa fandt en saadan i hans praktiske Arbejde for Kunstens Udbredelse, eller om det var dybere begrundet. Hvorledes forligede han dette principielt set med sin Universitetslærergerning som teologisk Professor? Det drejer sig her om et principielt Spørgsmaal: Hvorledes var hans, den evangelisk-lutherske, systematiske Teologs *Syn paa Forholdet mellem Kunst og Kristendom*? Spørgsmaalet lader sig bedst besvare, naar vi undersøger hans Opfattelse af Kristendommen i Forhold dels til kirkelig, dels til verdslig Kunst. Til Besvarelse af Spørgsmaalet har Clausen ikke givet nogen samlet Fremstilling, men derimod i Aarenes Løb talrige Bidrag, der findes omspredt i hans Forfatterskab. De i det følgende i Teksten parentetisk anførte Aarstal angiver Tidspunktet for de forskellige Udtalelser, hvis Kildesteder findes anført i Noterne.

Efter H. N. Clausen viser Religionshistorien, at der altid og overalt har været og er en nær og inderlig Forbindelse mellem *Religion og Kunst*. Kunsten træder i Religionens Tjeneste som hellig Kunst, den religiøse Idé ytrer sig som kunstnerisk skabende Princip. Religionen sætter sig saaledes Mindesmærker om sin dannende Magt, om sin kunstneriske Inspirations- og Skaberevne. Som Religionen præger Kunsten, afspejler denne Religionens Aand og Karakter (1844).¹⁹⁾ Hvad der gælder de hedenske Religioner, gælder ogsaa og i højere Grad *Kristendommen*. Sand Kristendom forholder sig ikke asketisk eller negativt til Kunsten. Det er i Strid med dens Væsen og Vane »at adskille, hvad Gud og Naturen forener, at sønderskjære Baandet imellem Aand og Legem«. Tværtimod adler og indvier den det sanselige ved at præge det som Skaberens hellige Værk. Kunst og Kri-

¹⁹⁾ H. N. Clausen: Udvikling af de christelige Hovedlærdomme. Kbh. 1844, 471—72.

stendom er naturligt samhørende og samarbejdende Magter (1825).²⁰⁾ Som Evangeliet tager Sigte ikke paa denne eller hin enkelte Side af Mennesket, men paa det hele og fuldstændige Menneske, saaledes kommer det religiøse Liv da ogsaa i ligelig Grad til at gennemtrænge det menneskelige Væsen som Helhed og ytre sig som en harmonisk Samvirken af baade Følelse, Tænkning og Vilje (1844, 1853).²¹⁾ Som Kristendommen er Fuldendelsen af Aabenbaringen og vel at mærke af en Aabenbaring, der omfatter hele Livet, henvises Kirken af Aabenbaringsordet til at gøre Brug af enhver Form, hvorunder det guddommelige har aabenbaret sig i Guds rige og mangfoldige Verden (1853).²²⁾ Baade den kristelige Historie, der omfatter et helt Persongalleri, og den kristelige Lære, som udtrykkes i Billeder og Lignelser, opfordrer ogsaa uvilkaarligt til kunstnerisk Fremstilling (1844).²³⁾ Det er altsaa ganske i Aabenbaringens Aand, naar den kristelige Kultus tager i sin Tjeneste enhver Form, der tjener til Fremme af Fromhedslivet. Den kristelige Kults Historie omfatter da ogsaa saavel Homiliens og Salmedigtningens som den kirkelige Billed- og Tonekunsts Historie (1853).²⁴⁾ Først ved Kristendommen har saavel den himmelske Skønhed aabenbaret sig i Kunstens uudtømmelige Rigdom for Menneskeheden, som den skabende Kunstneraand er hævet til en for Antiken ukendt Højde. Kilden til Kunstens højeste og reneste Liv maa sikkert søges i »Religionens Helligdom« (1825).²⁵⁾

²⁰⁾ s. F.: Catholicismens og Protestantismens Kirkeforfatning, Lære og Ritus. Kbh. 1825, 789—90.

²¹⁾ Udvikling af de chr. Hovedlærdomme 473. — s. F.: Christelig Troeslære. Kbh. 1853, 120.

²²⁾ Chr. Troeslære 437.

²³⁾ Udvikling 473.

²⁴⁾ Chr. Troeslære 437.

²⁵⁾ Cath. o. Protest. 790, 796.

Hvad ovenfor er udviklet, gælder ligesaavel *katolsk* som *protestantisk* Kristendom; i begge Konfessioner er et positivt Forhold til Kunsten principielt naturligt og nødvendigt. Hvorledes skulde det være noget væsentlig karakteristisk for *den evangelisk-protestantiske Kultus* at forsmaa det æstetiske, digteriske og kunstneriske Element? Hvorfor skulde Kirken som protestantisk forkaste Brugen af Kunsten i dens forskellige Former, altsaa »af de Midler, hvorved Aanden stærkt og klart taler til Aanden?«. Hvorfor skulde Kirken som evangelisk stille Sandheden i Modsætning til Skønheden? I Betragtning af saavel Evangeliets alt omfattende Sigte paa Mennesket som af dets talrige Tilknytningspunkter for Kunsten maa man tværtimod spørge, om Evangeliet ikke snarere »lyser Fred over alle de Tegn og Skikkelser, i hvilke Sandheden træder synlig og indtagende frem for Mennesket?« (1836).²⁶⁾ Principielt set burde *Reformationen* selvfølgelig ogsaa have ført til en Genfødsel af den kirkelige Kunst (1844).²⁷⁾ Men Historien artede sig nu ganske anderledes. De saakaldte »Billedstorme« er vel forklarlige og paa sine Steder endog undskyldelige, men medførte dog uerstattelige Tab; i den Henseende er det i højeste Grad beklageligt, at Reformationen i den nyere Tids Historie betegner »Ødelæggelsens Tidspunkt for Konstens Mindesmærker« (1836).²⁸⁾ Det er historisk set forstaaeligt, at den protestantiske Gudstjeneste paa Grund af de religiøse Forhold kom til at lægge overdreven Vægt paa det belærende Moment og saaledes énsidigt tilfredsstille Tankens og ikke hele det menneskelige Væsens aandelige Fornødenheder. Prædikenen fortrængte alle de andre Kultusformer som Symbolik, hellig Tone- og Billedkunst; ogsaa andre, økonomiske, Faktorer spil-

²⁶⁾ s. F.: Populaire Foredrag over Reformationen. Kbh. 1836, 172.

²⁷⁾ Udvikling 476.

²⁸⁾ Populaire Foredrag 25—26.

lede dog her ind (1825, 1844, 1851).²⁹⁾ *Resultatet* er blevet, at »en uæsthetisk Eensformighed« og Ligeegyldighed for kirkelig Kunst og Symbolik præger ikke alene den reformerte, men ogsaa den lutherske Kultus (1853).³⁰⁾ I Protestanternes »nødlidende Kirkebygninger« hersker i Almindelighed »frastødende Nøgenhed og iisnende Kulde« (1859, 1878).³¹⁾ Men hvorfor skulde den evangelisk-lutherske Kultus ikke kunne hæves til et højere og værdigere Trin, naar en almindeligere udbredt kirkelig Sans sejrer? (1844).³²⁾ Som Luther var »ikke blot Ordets, men ogsaa Tonens og Billedets Vurderer«, saaledes bør den lutherske Kirke da ogsaa bryde med gammel Slendrian og arbejde paa en friere, fuldere og varmere Udfoldelse af Kultusformerne (1851).³³⁾ Takket være Luther er *Tanken om en hellig Kunst* da ikke fremmed for os evangelisk-lutherske Kristne. Al Tale om en speciel protestantisk Kunst, altsaa som Modstykke til katolsk Kunst, betragtede Clausen dog i 1825 som vistnok nærmest hørende den fjernere Fremtid til, saaledes i sin Ungdoms teologiske Hovedværk, »Catholicismens og Protestantismens Kirkeforfatning, Lære og Ritus«. En Menneskealder senere kunde han i sit Livs sikkert betydeligste Arbejde, »Det evangeliske Kirkelivs Nutid og Fremtid« (1859) konstatere, at Tanken om en særlig evangelisk-luthersk Kunst endnu da kun i ringe Grad var trængt ind i det kirkelige Liv, en Opfattelse, han ikke fandt Anledning til at ændre, da han i 1875 daterede

²⁹⁾ Cath. o. Protest. 784 flg., NB. 789. — Udvikling 476—77. — s. F.: Den Augsburgske Confession, oversat og belyst ved historisk-dogmatisk Udvikling. Kbh. 1851, 278—79.

³⁰⁾ Chr. Troeslære 445.

³¹⁾ s. F.: Det evangeliske Kirkelivs Nutid og Fremtid. Kbh. 1859, 422 (2. Udg. Kbh. 1878, 658).

³²⁾ Udvikling 477.

³³⁾ Den Augsburgske Confession 279—80.



H. V. Bissens Bronzebuste af H. N. Clausen, afsløret den 14. November 1878 paa Frue Plads foran Universitetet.
Fotograferet med Tilladelse af Universitetets Rektor.

Forordet til en ny, forøget Udgave af den nævnte Bog, der udkom tre Aar efter.³⁴⁾

Vi har hermed optrukket Hovedlinjerne i H. N. Clausens Opfattelse af Kristendommen i Forhold til kirkelig Kunst. Dermed er det principielle Spørgsmaal, som vi opkastede ovenfor, dog kun delvis løst. Tilbage staar at undersøge hans Syn paa *Kristendommen i Forhold til verdslig Kunst*.

Det sande og det skønne i Tilværelsen udgør en højere Enhed (1839);³⁵⁾ heraf udspringer da *Videnskab* og *Kunst* som nærbeslægtede Aandsmagter, der er bestemt til gensidig Samarbejde og Understøttelse; vel gaar de hver sine Veje og benytter hver sine Midler, men de virker dog begge i det samme aandelige Formaals Tjeneste (1847).³⁶⁾ Hvor det sande fremtræder i det skønnes Form, faar det fuld Magt over Menneskesindet, men mangler ganske Fylde, Farve og oplivende Kraft, hvor det viser sig i Begrebets Nøgenhed, afklædt det skønnes Dragt (1838).³⁷⁾

Hvert Menneske ejer i Sjælens Dyb Billeder af det himmelske, af en evig Sandhed og en uforgængelig Skønhed, der minder Mennesket om Livets Udspring og Maal. Hvad Mennesket søger tidlig og silde, i Livet udadtil og i Tankelivet, er netop en Virkelighed, som svarer til Gen-skinnet af det himmelske. Som Mennesker er flest, oplever de kun, at Billederne af det sande og det skønne i flygtige Skin farer Øjet forbi eller hviler hemmelighedsfuldt i Tankernes Dyb uden at kunne fattes, formes og formuleres. Men *Kunstnerne* er som Herrens udvalgte og

³⁴⁾ Cath. o. Protest. 791. — Det evangeliske Kirkeliv 1. Udg. 386; 2. Udg. 615—16.

³⁵⁾ H. N. Clausen: Historisk Fremstilling af Kbh.'s Univ.'s Virksomhed 1837—38. Kbh. 1839, 172.

³⁶⁾ s. F.: Fædrel. Forh. 634—35 (Ang. Fortsættelsen af den kunstneriske Udsmykning af Universitetets Forhal):

³⁷⁾ ib. 758—59, 756 (Hilsen til Thorvaldsen).

indviede bestemt til at aabenbare det himmelske for deres Medmennesker. »Med underfuld Magt gribe og fastholde de de store Syner, udpræge dem i Materiens Stof, forvandle den døde Masse til Aandens klareste Billed, og saaledes fremstaa de under den skabende Haand, disse Skikkelser, som Sjælen gjenkjender og elsker i sine bedste Timer; de bringe Budskab fra en højere Verden, tolke i veltalende Tavshed dens stille Herlighed, dens dybe Fred« (1838).³⁸⁾ Hvad Dusinmennesket aner, fatter og tolker Kunstneren for ham. Hvor denne lader sin Aand virke ikke imod, men med Guds Aand, dér lader Gud Sandheden fremlyse i sin Skønhed for Menneskene (1838).³⁹⁾ Hvor Kunstneren skaber det store og herlige, dér vidner Guds Aand med Menneskets Aand (1844).⁴⁰⁾ Derfor er sand *Kunst* hellig (1838).⁴¹⁾ At betragte den som blot og bar Luxus og Øjenslyst vidner ikke blot om mangelfuld aandelig Udvikling (1847),⁴²⁾ men maa simpelt hen stemples som Vanhelligelse af Kunsten (1848).⁴³⁾ — Men nu *Kunstforstaaelsen!* Selvom det kun er de faa givet klart at tyde Kunstens Billedsprog, »saa lyser den dog livsalig ind i hver sund, ufordærvet og ukunstlet Sjæl« (1838).⁴⁴⁾ Selvfølgelig er Nydelsen af Kunstværker i nogen Grad betinget af aandelig Dannelse og Kundskab, men kan dog mindst af alt undvære en »naturlig Sans«, et medfødt aabent Øje og modtageligt Sind for Kunsten, noget, som kan være nægtet den Dannede, men givet den Udannede, der, alle sine aandelige Mangler tiltrods, kan føle sig grebet af Billedværkets Storhed og Skønhed

³⁸⁾ ib. 756.

³⁹⁾ ib. 756—57.

⁴⁰⁾ ib. 760 (Ved Thorvaldsens Kiste).

⁴¹⁾ ib. 758 (Hilsen til Thorv.).

⁴²⁾ ib. 634 (Ang. Forts. af kunstn. Udsmykn. af Univ.'s Forhal).

⁴³⁾ ib. 708 (Ved Thorvaldsens Musæums Aabning).

⁴⁴⁾ ib. 757 (Hilsen til Thorv.).

(1837).⁴⁵⁾ Virkelig Kunstnydelse kan der først være Tale om, naar man lader sig paavirke af Aanden, der har skabt Kunstværket, og tilfulde fatter, at Skønheden er ligesom Sandhed, Retfærdighed og Gudfrygtighed »en hellig, en velgjørende, opløftende, forsonende Magt« (1848).⁴⁶⁾

Skønheden er en Magt blandt Livets andre Magter og har som saadan sin fulde *Existensberettigelse* ikke blot i det *private*, men ogsaa i det *offentlige* Liv (1841).⁴⁷⁾ Der gives saaledes *offentlige Bygninger*, hvor Kunsten ikke alene finder en naturlig, men endog en naturnødvendig Anvendelse. Det gælder selvfølgelig ikke Bygninger som f. Ex. et Arresthus eller en Kaserne, der tjener til at afhjælpe de simpleste og laveste Fornødenheder i Samfundet, men derimod Bygninger som f. Ex. et Akademi, Musæum eller Universitet, der staar i de højere og højeste Livsforholds Tjeneste. Ganske vist kan saadanne Bygninger benyttes til daglig Brug uden kunstnerisk Udsmykning, men først hvor en saadan findes, kan Bygningen siges at være virkelig fuldført (1844).⁴⁸⁾ Dette gælder i særlig Grad Universitetsbygningen, der bør staa som »Mindesmærke om Konstens inderlige Samfund med Videnskaben, om det Sandes og det Skjønnes høiere Eenhed« (1839).⁴⁹⁾

Clausens *Kunstinteresse* var ikke snævert begrænset til Billedkunsten i alle dens forskellige Former som Arkitektur, Skulptur, Maleri o. s. v., men omfattede ogsaa

⁴⁵⁾ ib. 680 (Fornøden Oplysning ang. et saakaldt »farligt Misgreb af Folkebladets Udgivere« [vedr. Indsaml. t. Opfør. af Thorvaldsens Musæum]).

⁴⁶⁾ ib. 708 (Ved Thorv.'s Mus.'s Aabn.).

⁴⁷⁾ ib. 666 (Om Forskjønnelse af Kjbhvn. og dens nærmeste Omgivelse).

⁴⁸⁾ ib. 626 (Den kunstneriske Behandling af Universitetsbygningens Indre).

⁴⁹⁾ Hist. Fremstill. af Kbh.'s Univ.'s Virksomhed 1837—38, 172.

Havekunst og Bykultur, hvad hans Arbejde for Forskønnelsessagen tilfulde viser; det kan i denne Forbindelse bemærkes, at han ogsaa her drager Konsekvensen af sin kunstfilosofiske Betragtning, omend negativt formuleret, naar han hævder, at Forskønnelsesprojekter ikke tør henregnes til »forfængeligt Luxusvæsen« (1843).⁵⁰⁾ I sin Sans for det skønne i Natur og Kunst er han ikke ensidig æstetisk indstillet, men ejer ligesaa vel Pietet overfor *historiske* Minder som Forstaaelse for det *praktiske* Livs Krav. Naar han tager offentligt tilorde for Genopførelsen af det nedbrændte Frederiksborg Slot, er det netop i Betragtning af dets Skønhed og Minder (1859, 1860).⁵¹⁾ Naar han protesterer mod Planerne vedrørende Opførelsen af Zoologisk Musæum, er det blandt andet dikteret af Hensyn baade til Konsistoriebygningen, den eneste Rest af den ældste Universitetsbygning, hvis Fremtids-skæbne han mente truet, og til Universitetsbiblioteket, hvis Udvidelsesmulighed syntes ham udelukket (1862).⁵²⁾

Som den særdeles vigtige Livsmagt Skønheden, Kunsten er, maa det da ogsaa efter Clausens Mening anses som et meget væsentligt og betydningsfuldt Fremskridt i den nyere Tids Kultur, at *det offentlige* i stedse stigende Grad gør Brug af Billedkunsten (1847)⁵³⁾ og saaledes bidrager sit til at *højne* Nationens aandelige Niveau; thi saalænge en Nation fattes Kunstglæde og Skønhedssans, saalænge mangler den noget meget væsentligt i sin aandelige Udvikling (1848).⁵⁴⁾ Paa dette Punkt stod endog den

⁵⁰⁾ Fædrel. Forh. 667 (Et Par Ord om Kjbhvn.'s Udsømmelse).

⁵¹⁾ ib. 738 flg.; NB. 740—41, 745, 752 (Forsk. Presseindlæg vedr. Frederiksborgs Genrejsning).

⁵²⁾ ib. 641 flg.; NB. 643—45 (Votum imod den foreslaaede Beliggenhed for den zoologiske Musæumsbygning. — jvf. H. N. Cl. og Kunsten 463—64).

⁵³⁾ Fædrel. Forh. 634 (Ang. Forts. af kunstn. Udsmykn. af Univ.'s Forhal).

⁵⁴⁾ ib. 708 (Ved Thorv.'s Mus.'s Aabn.).

dannede Verden i 1830'ernes Danmark tilbage; i dens Interesseskreds indtog Billedkunsten kun en underordnet Plads (1837).⁵⁵⁾

Det vil af det hidtil udviklede være klart, at Clausen ikke var eller kunde være nogen Tilhænger af Slagordet om Kunsten for Kunstens egen Skyld — dertil var hans Syn paa Kunstens Oprindelse, paa den kunstskeabende Virksomheds Udspring for idealistisk begrundet og hans Syn paa *Kunstens Maal* for universelt bestemt. Typisk i sidstnævnte Henseende er hans Stilling til Thorvaldsens Kunst og Musæum og til Frederiksborg Slots Genopførelse. Efter Clausen maa den Thorvaldsenske Skulptur ved sin Skønhed og historiske Betydning tiltale Øje, Tanke og Følelse og paa Grund af Motivernes Rigdom sætte de mangfoldigste Interesser i Bevægelse (1837).⁵⁶⁾ Derfor skal Thorvaldsens Musæum som »en Kunstens Helligdom i Norden« »grundfæste Skjønhedens Rige iblandt os« (1838)⁵⁷⁾ og tjene til Fremme af Kunsten og tillige af al højere Kultur (1848, 1837).⁵⁸⁾ Musæet skal staa som »Hovedstøtte for et sundt og frit, et ædelt og skjønt Folkeliv i Norden« (1848).⁵⁹⁾ Kunstens Betydning indskrænker sig altsaa ikke til det *æstetiske*, hvor betydningsfuldt dette end er, men tager derigennem et *videre, kulturelt Sigte*, og begrænser sig ikke til den dannede Verden, men gælder *Nationen* som Helhed. Det er ogsaa Kunstens Opgave at vække *Begejstring for alt ædelt og stort* (1838),⁶⁰⁾ altsaa ogsaa for Kunstneren. Clausen selv næ-

⁵⁵⁾ ib. 692 (Skrifter om det Thorv. Mus.).

⁵⁶⁾ ib. 679—80 (Fornøden Oplysn. ang. Misgreb af Folkebladets Udgivere).

⁵⁷⁾ ib. 758 (Hilsen t. Thorv.).

⁵⁸⁾ ib. 709 (Ved Thorv.'s Mus.'s Aabn.); 693 (Skrifter om det Thorv. Mus.).

⁵⁹⁾ ib. 709.

⁶⁰⁾ ib. 758.

rede dyb Beundring for Thorvaldsen, »Skaberen af den nyere Billedhuggerkunsts ypperste Værker«, Datidens »største Kunstner, saa stor, at ikke Aarhundreder have frembragt hans Lige« (1837).⁶¹⁾ Baaede Kunst, Kunstner og Kunstforetagender har ikke mindst Betydning for *Nationalfølelsens* Udvikling. I den Henseende er Thorvaldsens Kunst et enestaaende Middel (1837).⁶²⁾ Og hvor forsvindende faa det end er givet at tydeliggøre sig Kunstnerens hele Værd og Betydning, saa føler dog alle Danske sig forherliget ved den ene Mands, ved Thorvaldsens aandelig erhvervede Storhed (1838).⁶³⁾ Ja, »hvilken dansk Mands Bryst føler sig ikke udvidet« ved Tanken om, at Thorvaldsen, »Europas Beundring, er Danmarks Søn« (1837, 1844).⁶⁴⁾ Derfor stod Opførelsen af Thorvaldsens Musæum da ogsaa for Clausen som en *Nationalsag*. Det drejede sig her om et nationalt Hædersminde for vor Landsmand! Skulde den *patriotiske Følelse* for denne Sag da ikke kunne vækkes hos alle uden Stands- eller Rangsforskel? (1837).⁶⁵⁾ Her gjorde han imidlertid den Erfaring, at det er ulige lettere at vække Danskernes sociale end deres patriotiske Følelse.⁶⁶⁾ Godt en Snes Aar senere tog han offentligt varmt til orde for Genopførelsen af Frederiksborg Slot og haabede derigennem paa en Vækkelse af Folkets nationale Selvbevidsthed, Selvfølelse og Samvirken (1859, 1860).⁶⁷⁾ Hvad det her skortede paa, var ikke de økonomiske Forhold,

⁶¹⁾ ib. 673 (Et Par Ord til Opfordring [ang. Thorv.'s Mus.'s Opførelse]).

⁶²⁾ ib. 693 (Skr. om Thorv.'s Mus.).

⁶³⁾ ib. 757 (Hilsen t. Thorv.).

⁶⁴⁾ ib. 674 (Et Par Ord t. Opfordr.); 762 (Ved Thorv.'s Kiste).

⁶⁵⁾ ib. 672 flg. (Et Par Ord t. Opfordr.).

⁶⁶⁾ Opt. 194—95, jvf. 551.

⁶⁷⁾ Fædrel. Forh. 738 flg. (Forsk. Presseindlæg vedr. Frederiksborgs Genrejsning).

men derimod, som Clausen saa smukt og træffende siger, »det kraftige, selvtillidsfulde Sving i den nationale Stemning, der vinder Styrke ved ethvert Foretagende, der fører ud over de snævre egoistiske Interesser til et højere liggende Fælles-Formaal« (1860).⁶⁸⁾

Karakteristik og Kritik

af

H. N. Clausens Syn paa Forholdet mellem Kunst og Kristendom.

Vi ser altsaa, at H. N. Clausens *praktiske* Indsats til Kunstens Fremme bundede i et *teoretisk* Syn paa Kunsten. Saaledes som hans Kunstsyn foreligger, er det klart, at der ikke kan tales om nogen Kunstfilosofi eller Billedkunstens Æstetik. Han giver intet System, kun *Aforismer*, i deres Form dels Spekulationer indenfor Omraadet Kristendom og Kunst, dels Ræsonnementer over Kunsten i national, pædagogisk og psykologisk Henseende. Han var paa Kunstens Omraade *Lægmanden*, der, hvis vi tør tage ham paa Ordet, søgte at underordne sig den Sagkyndige, Kunstneren, hvor denne alene var beføjet til at dømme. Hvor han udtaler sig om Kunst, røber han den samme sunde Dømmekraft, som vi kender fra hans øvrige, vidtforgreneede Virksomhed i Tale og Skrift. Hans *Domme* er som Regel klare i Formuleringen og træffende i Indhold; reelt ligger deres Styrke i Bredden, deres Mangel i Dybden og ofte tillige i Begrundelsen. Hans Syn paa Forholdet mellem *Kristendom og Kunst* har vel ingen Værdi teologisk set, men derimod nogen Værdi i *psykologisk-biografisk* Henseende. Det viser nemlig, hvorfor han som protestantisk Kristen og Teolog kunde og vilde ofre Kunsten saa megen Tid og

⁶⁸⁾ ib. 753—54.

Kraft af sit Liv, som han gjorde, hvad den historiske Oversigt over hans kunstfremmende Indsats tilstrækkelig tydeligt har vist. Vel var hans *Kunstsans* det primære og hans *Kunstsyn* det sekundære genetisk set; men givet er det aabenbart, at saavel hans Hovedgerning i Teologiens og Kirkens Tjeneste som hans Bivirksomhed til Kunstens Fremme begge var rationelt begrundet og indbyrdes forbundet. Det er altsaa ikke nok med *C. E. Scharling* at tale om hans Kærlighed til Kunsten eller med *P. Madsen* at nævne hans Fædrelandskærlighed som det eneste og dybest bevægende i denne hans Bivirksomhed.⁶⁹)

Skønt Clausen ikke har givet nogen sammenhængende, endsige udtømmende Fremstilling af Forholdet mellem Kristendom og Kunst, men kun har meddelt omsprede Bidrag hertil, saa er det dog klart, at hans Opfattelse af de to Faktorer bestaar af *idealistisk-filosofiske* og *kristelig-systematiske Tanker*, altsaa af Tanker, der, indbyrdes højst uensartede af Oprindelse og grundforskellige i Væsen, skulde synes at forbyde enhver Sammensmeltning, som til syvende og sidst kun bliver en ren og skær *Sammenblanding af det uforligelige*, hvor betagende det maa ske end tager sig ud stilistisk og overfladisk set. Ganske vist er det metafysiske Grundlag for kirkelig og verdslig Kunst formuleret i henholdsvis teologisk og filosofisk Sprogbrug; men det er i Virkeligheden kun en Forskel i det formelle; reelt set er Religion, Kristendom Kilden til sand Kunst. At tale om kirkelig og verdslig Kunst synes da efter Clausens Tankegang ikke at maatte forstås om to Kunstarter af forskellig Væsen og Oprindelse, men kun om to forskellige Omraader for Kunstens Anvendelse. Sand Kunst er hellig, altsaa kristelig Kunst,

⁶⁹) Theologisk Tidsskrift. Aarg. 1871. (Kbh.) 245 (C. E. Scharlings Tale ved »Prof. Clausens halvhundredears Jubilæum«). — Ved H. N. Clausen's Jordefærd. Kbh. 1877, 13 (P. Madsens Gravtale).

der finder Anvendelse baade i og udenfor Kirken, saavel i det kirkelige som i det verdslige Liv. Naar vi i den ovenfor givne Oversigt over Clausens Syn paa Kristendom og Kunst skelner mellem kirkelig og verdslig Kunst, har det vel ikke sin Berettigelse reelt set, altsaa i hans Syn paa de to Faktorer, men derimod formelt set, nemlig af Hensyn til Oversigtens Overskuelighed og Kildematerialets naturligt givne Gruppering, p. d. e. S. hans teologiske Forfatterskab, p. d. a. S. hans mindre Arbejder om »Fædrelandske Forhold og Anliggender«.

Nu ligger det nær at spørge, om der ikke lader sig paaavise en *Udvikling* i Clausens kristelige Kunstsyn. Som bekendt gennemgik han en betydningsfuld personlig kristelig Livsudvikling, der vitterligt ogsaa satte sig Spor i hans teologiske Forfatterskab. Mon der da ikke ogsaa i hans Kunstopfattelse lader sig spore en saadan Udvikling? Det er desværre ugørligt at paaavise en saadan paa Grundlag af det foreliggende Kildemateriale. Der kan ikke gives andet Svar paa Spørgsmaalet end dette: Han synes Livet igennem at have hyldet et i det væsentlige, fra de unge og yngre Aar, *principielt uforandret Syn paa Kunst og Kristendom*. Paa den anden Side skulde det dog være højst mærkværdigt, om ikke hans personlige Modning gennem Aarene ogsaa har indvirket paa hans Kunstopfattelse, uddybende, afklarende, inderliggørende paa dette eller hint Punkt. Men dette lader sig som sagt desværre ikke paaavise, kun formode.

En første Orientering i Clausens Syn paa Kristendom og Kunst virker opløftende, men en nærmere Undersøgelse nedslaaende. En saadan afslører nemlig, at den førnævnte Sammenblanding af idealistisk-filosofiske og kristelig-systematiske Tanker har været til *Skade* for hans kristelige Kunstsyn, hvor det iøvrigt ogsaa *skorter paa* Analyse, Definition og Konsekvens. Et typisk Exempel herpaa er direkte og indirekte *Clausens Opfattelse af*



Thorvaldsen. Af S. Schack. 1844.

Thorvaldsen. Efter Clausen virker, som nævnt, Guds Aand i og ved Menneskets Aand, vel at mærke saaledes, at Mennesket kan virke med eller imod den (1838). Hvor det store og herlige fremstaar som Menneskers Værk, er det Guds Aand, som virker med Menneskets Aand

(1844).⁷⁰⁾ Som sand Kunst er hellig, kristelig Kunst, er den sande Kunstner den gudbenaadede Kunstner. Principielt set hævder Clausen altsaa Menneskets, og det vil i denne Forbindelse sige Kunstnerens frie Selvbestemmelse overfor Gud. Den gudbenaadede Kunstner maa følgelig være en saadan, der røgter sit af Skaberen givne Kunstnerkald, vel at mærke som personlig Kristen. En saadan Slutning holder dog næppe Stik. Efter den Clausenske Opfattelse af Selvbestemmelsen synes tværtimod Kunstnerens skabende Virksomhed at være det afgørende, hans personlige Stilling til Kristendommen det underordnede. Clausens to Taler, der har Thorvaldsen til Genstand, tyder stærkt herpaa. Ved Festen i Hotel d'Angleterre for den hjemvendte europæiske Berømthed (7. Oktober 1838) hilser han i Virkeligheden Thorvaldsen som kristelig Kunstner. Andet Indtryk kunde Tilhørerne dengang ligesaalidt faa som Læserne nu. Var Clausen da uvidende om, at Thorvaldsen var religiøst indifferent? Eller stikker Fejlen i hans principielle Syn paa Forholdet mellem Kristendom og Kunst, Gud og Kunstner? I begge Henseender var der da Mulighed for, at Clausen i Aarenes Løb skiftede Opfattelse, udviklede sig. Intet tyder dog herpaa. Ganske vist skulde det være mærkeligt, om Clausen ikke kom paa det rene med Thorvaldsens religiøse Stilling under deres flereaarige, nære Samarbejde paa Frue Kirkes kunstneriske Udsmykning. Ihvertfald holdt han (30. Marts 1844) en Mindetale over Thorvaldsen i Kunstakademiets Antiksal, hvor hans Syn paa den hensovede Kunstner er det samme som i 1838. Selvom Clausen ikke holdt en Gravtale i Kirken, men en Mindetale i Antiksalen, saa var det dog ikke blot den kunstbegeistrede Lægmand, men ogsaa den Kristne og Teologen, der talte. Og nu som dengang maatte Thor-

⁷⁰⁾ jvf. nærv. Afh. S. 27.

valdsen efter Clausens Fremstilling opfattes som den kristne Kunstner, der naturligt hørte Kirken til.

Her er selvfølgelig ikke Tale om at give den tyske Præst og Kirkearkæolog *Heinrich Otte* Ret, naar han principielt hævder, at »en vantro Kunstners Indbildningskraft aldrig kan frembringe et kristeligt Kunstværk«. Efter hans Opfattelse er den kristelige Aand Kildesprøngen for det kristelige Kunstværk; dette bliver saaledes en af Aandens Ytringsformer. Følgelig kan kun den Kunstner, som er personlig Kristen, skabe et kristeligt Kunstværk. Han og ingen anden. — Med fuld Føje protesterer da ogsaa den norske Kunsthistoriker *L. Dietrichson* mod en saadan Betragtning, der i lige Grad modsiges af Psykologi som af Historie. Han skelner bestemt mellem Kunstnerens personlige Livsanskuelse og den kunstneriske Fantasi. Det karakteristiske for Kunstnerfantasi er netop at kunne inspireres af de store Livsværdier, ogsaa de religiøse. Den absolut nødvendige Betingelse for at kunne skabe et kristeligt Kunstværk er altsaa ikke, at Kunstneren er personlig, overbevist Kristen, men derimod, at Kristendommens Livsværdier ihvertfald har en relativ Betydning for ham, da de ellers ikke vilde kunne befrugte hans Fantasi.⁷¹⁾

Nej, Spørgsmaalet drejer sig ikke her om Thorvaldsens kristelige Kunstværk — det er som saadant hævet over al Tvivl —, men om Clausens Ret til at betragte ham som kristelig Kunstner, som personlig Kristen. Efter Clausens principielle Syn paa Kristendom og Kunst og hans Thorvaldsen-Taler vil det være naturligt at drage den Slutning: hvor der er Tale om Gud og Kunstneren, er det væsentlige, at Kunstneren skaber, inspireret

⁷¹⁾ *Heinr. Otte: Handbuch d. kirchlich. Kunst-Archäologie d. deutsch. Mittelalters. 3. Aufl. Lpz. 1854, 1. — L. Dietrichson: Omrids af den kirkelige Kunstarkæologi. Kria. 1902, 5—6.*

af Gud; men mindre væsentligt, hvorledes han personligt forholder sig til Gud. Hvad Kunstneren skaber ud af Gud, er værdifuldere, end hvad han mener om Gud. Det vitterligt højst omtvistelige i den Clausenske Opfattelse skyldes ikke hans Begejstring og Beundring for Thorvaldsen, men beror simpelthen paa det mangelfulde og fejlfulde, der præger selve hans principielle Tænkning, dens anerkendelsesværdige Sider ufortalt. Paa det Punkt stod Clausen imidlertid ikke ene, men delte Skæbne med saa mange andre danske Teologer fra det 19. Aarhundredes første Halvdel.

KASTELLET'S VAGTMESTERLØJTNANTER OG STILLINGENS UDVIKLING TIL KASERNEKOMMANDANT SAMMESTEDS FRA 1664 TIL 1914.

Af VICTOR KROHN.

Den 1. April 1854 blev Kastelet Frederikshavns Kasernekommandantskab etableret omtrent i sin nuværende Skikkelse; men det er sikkert kun de færreste, der aner noget om, at man er i Stand til at følge denne Stillings Tilblivelse og Forhistorie helt tilbage til den Dag, den 28. Oktober 1664, da Kastelet modtog sin første Indkvartering.

Man vil kunne finde de første Spor gennem den Stilling, der betegnedes som Vagtmesterløjtnant; thi allerede paa det anførte Tidspunkt hedder det, at Kommandanten i Kastelet skulde have en saadan til sin Assistance. Vagtmesterløjtnantsstillingens Forhold til Kommandanten kunde vel nærmest sammenlignes med en Adjutants til sin Chef, kun med en langt mere alsidig Virksomhed, en Art Kombination af Nutidens Kasernekommandanter og den ved Københavns Kommandant ansatte Kaptajn. Stillingen betegnedes ogsaa ofte som Kaptajnvagtmester, uden at denne Betegnelse dog influerede paa Lønningsforholdet, men snarere kunde skyl-

des den paagældende Fæstnings større Betydning eller være en særlig Udmærkelse for lang og god Tjeneste. Begge Stillinger beklædtes snart af tjenestegørende, snart af afskedigede Officerer, i sidste Tilfælde som en Retrætepost. Stillingens Betydning var, som det vil fremgaa af det følgende, noget udflydende, meget varierende og ret underordnet. Indehaverne havde bl. a. Tilsynet med og Ansvar for Statsfangerne og Slaverne, og særlig den første Kategori forvoldte dem meget Bryderi, ikke mindst efter 1764, da de personlig skulde være til Stede ved Op- og Aflukningen af Arrestdørene for de Fanger, hvem det var tilladt at modtage Besøg, idet man har Eksempler paa, at disse med Villie lagde deres Besøgstider saaledes, at de faldt sammen med Vagtmesterløjtnantens Spisetider, saa at han ofte i Timevis maatte gaa frem og tilbage i den lange og smalle Arrestgang for at afvente, at det behagede Arrestanterne at afslutte deres Besøg.¹⁾ Han var Kommandantens Skriver, skulde personlig uddele Brændsel og Olie til Vagterne og havde i de ældste Tider det efter Nutidsbegreber ret underordnede Hverv at være den, der skulde aabne og lukke Kastellet's Porte, hvilket foregik efter et omstændeligt Ceremoniel, hvorom senere. Alt dette vekslede selvfølgelig efter Tidernes forskellige Krav, og kun ganske langsomt hævedes Stillingen Skridt for Skridt gennem Aarene.

Selv om Stillingen eksisterede allerede fra Oktober 1664, omtales den første Vagtmesterløjtnant ikke før d. 16. Maj 1667; han hed *Friederich Nicolaj* og havde forinden været Drabant. Han havde faaet sig en Avindsmand i en Løjtnant Kellers, der engang havde overfaldet ham paa Gaden, i hvilken Anledning Kellers ved Krigsrets-

¹⁾ Victor Krohn: »Kastellet Frederikshavns Fængselshistorie gennem 250 Aar«.

dom havde mistet sin Charge, og da Tilfældet vilde, at de to senere mødtes paa Vejen til Kastellet, og Nicolaj, efter hvad han anfører i sin Melding, ikke kunde kende Kellers »formedelst Forandring paa hans Klæder«, før denne ind paa ham med de Ord: »Ser Du, Din Hundsfoot²⁾ o. s. v., faar jeg her fat i Dig«, hvortil Nicolaj svarede med det traditionelle: »Det kan Du selv være«, hvad der straks gav Kellers Anledning til at drage sin Kaarde og, fortsætter Nicolaj, »slog mig dermed om Ørerne, hvorfor jeg, som hos mig havde Hs. kgl. Majestæts Parol, ikke søgte nogen Revanche, men gik min Gang lige fort«. Kellers blev arresteret, men da Generalløjtnant Fr. Ahlefeldt var af den Mening, at Nicolaj havde taget lovlig meget Hensyn til Kongens Parol, fik han d. 18. Juli 1671 sin Afsked, hvad der for saa vidt blev til hans Held, som vi d. 9. Januar 1672 finder ham som Indehaver af hele to af Kastellet's fire Marketenderier.³⁾

Han blev efterfulgt af *Ludvig Casper Koch*, der som Kaptajn ved Kongens Livregiment til Fods (Livg.) ved Dom var blevet degraderet d. 19. Juni 1671; ikke desto mindre blev han Maanedsdagen derefter udnævnt til Vagtmesterløjtnant i Kastellet, hvad der giver et mærkeligt Indtryk af Datidens Æresbegreber. Det er Koch, der d. 10. Juni 1676 maatte nedskrive de Ønsker, som Griffenfeld havde udtalt over for Kommandanten med Hensyn til sit Ophold i Fængslet, og som senere blev indsendt til Kongen.⁴⁾ Det menes, at Koch afgik ved

²⁾ Med Hensyn til Ordets Betydning henvises til »Ordbog over det danske Sprog«, udg. af Det danske Sprog- og Litteraturselskab, Bd. VIII.

³⁾ Hovedparten af de personelle Oplysninger indtil 1814 skyldes Oblt. Hirschs Samlinger; her desuden Meidell: »Militarismen i Danmark« 50, Brammer: »Livgarden« 46 og Hist. Medd. om Køb. 2. Rk. I 449.

⁴⁾ Giessing: »Griffenfeld« 175.

Døden 1677, og Sandsynligheden taler for, at det er rigtigt; thi selv om det synes, at Eftermanden først fik sin Udnævnelse i 1781, har han dog boet i Kastellet som Løjtnant og Adjutant ved 3. jyske nationale Infanteri Regiment, og det maa derfor antages, at han har fungeret i de mellemliggende Aar. Hans Navn var *Herman Gerlach*, og foruden at være Vagtmesterløjtnant var han tillige Kaptajn og Konduktør. Det hedder, at han i 1690 blev fritaget for Stillingen som Vagtmesterløjtnant; men da hans Eftermand, *Johan Christoff Funch (Funck)*, først nævnes i Stillingen fra d. 28. April 1698, opstaar der her en Lakune paa 8 Aar, hvis da ikke ogsaa han, der boede i Kastellet som Adjutant fra 1684, har fungeret som Vagtmesterløjtnant fra 1690 til 1698. Funch afgik ved Døden d. 15. December 1705.

Den 22. December 1705 blev han efterfulgt af Premierløjtnant ved Prinsen af Hessens Regiment, *Johan Gröper (Grüper)*.⁵⁾ Han afgik ved Døden d. 6. April 1709, efter Generalløjtnant Cormaillons Erklæring, fordi han havde drukket sig ihjel i Brændevin.

Den 4. Juli 1709 tiltraadte Premierløjtnant ved Prins Christians Regiment (2. Batl.), *Christoff (Hans Christian) Krassow* Stillingen. Man erfarer d. 20. Januar 1713, at han er reglementeret med 2 Favne Brænde samt Lys og Tran. Han blev afskediget d. 2. Maj 1721 paa Grund af Sygdom og med 4. Rdl. (!) i maanedlig Pension af det danske Krigshospitals Midler.⁶⁾

Samme Dag, som Krassow afgik, blev den med Kaptajnskarakter hidtil paa Kronborg værende Vagtmesterløjtnant *Johan (Jean) Baumann* udnævnt til samme Stilling i Kastellet med en maanedlig Gage af 12 Rdl.⁷⁾

⁵⁾ Kgl. Res. og Koll. Br. (NB. Overalt, hvor intet andet anføres, er Kilden: Kastellets Kommandantskabs Arkiv.)

⁶⁾ Kgl. Res. og Koll. Br.

⁷⁾ Her findes en Uoverensstemmelse med Oblt. Hirsch.

Baumann var født 1654 og var Enkemand, da han flyttede ind i Kastelet. Han beklagede sig d. 14. Maj 1721 over den ham tildelte Barakkes slette Tilstand, og Klagen sendte han direkte til Kongen, fra hvem den omgaaende blev sendt tilbage til Kommandanten med den Besked, at Hr. Obersten vilde »af indlagde originale Skrivelse behage at fornemme, og som man ikke Hs. Maj's Kasse med nogen Udgift dertil kan besvære, helst de vedkommende, som samme Barakker sidst har beboet, er skyldig til at levere Værelser udi god og beboelig Stand igen fra sig, saa ville højstærede Hr. Obersten behage at erkyndige sig, hvorledes fornævnte Barakker er blevet saa meget spolerede, og hvem dem sidst beboet haver, item hvad dem alt fattes, hvorom vi hans skriftlige Svar ere forventende«. ⁸⁾ Det viste sig, at Udgiften beløb sig til 81 Rdl. 57 Sk., men det var for meget for den kgl. Kasse, og da Kommandanten, Oberst J. C. Klenow, hørte dette, blev han betænkelig baade paa egne og hele Kastelet's Vegne og ønskede, at der maatte blive nedsat en Kommission til Besigtigelse af samtlige Barakker; men Svaret af 27. s. M. var, at »dertil understaa vi os ikke at foranstalte«. ⁹⁾

I en Instruks af 2. Maj 1727 Pkt. 42¹⁰⁾ hedder det: »Ved Portenes Aabning vil der være følgende at bemærke: Saasnart som Kaptajnvagtmesteren kommer med 1 Underofficer og 8 Mand medførende Nøglen, træder Vagten ud og præsenterer Gevær, og saasnart han aabner den første Port, følger den ved Porten vagthavende Underofficer med 8 Mand af sin Vagt med ud til den første Bro, hvor den lille Bro bliver nedladt, saa at Kaptajnvagtmesteren med sit Mandskab kan passere,

⁸⁾ Kgl. Res. og Koll. Br.

⁹⁾ Kgl. Res. og Koll. Br.

¹⁰⁾ Milit. Reskrs.

og naar han har nedladt Ravelinsbroen, ligesom ogsaa aabnet for Barrièren, først da bliver Hovedbroen nedladt, og saa gaar enhver Vagt igen til sin Post«. Til denne i og for sig ubetydelige Handling, der i senere Tider alene udførtes af en Underofficer, den saakaldte »Portslutter«, udkrævedes der altsaa 1 Officer, 2 Underofficerer og 16 Mand. »Den lille Bro« var en smal Bro, der uafhængig af den store Broklap kunde benyttes særlig om Natten som Overgang for Afløsninger og Patrouiller. Baumann afgik ved Døden d. 30. August 1730.

Den næste i Rækken var Løjtnant ved Jyske hvervede Infanteriregiment (12. Batl.), *Christian Henrik Jäger*, der blev udnævnt d. 20. November 1730, samtidig med at han blev karakteriseret Kaptajn.¹¹⁾ Medens han sad i Embedet, blev det d. 25. November 1730 gennemført, at Arrestanter ikke maatte modtages, med mindre der blev tilstillet Vagtmesterløjtnanten en Kopi af Delinkventens Dom og Kongens Konfirmation af samme, ligesom det d. 11. September 1733 blev paalagt ham at rekquirere det fornødne Tøj til Slaverne, der før den Tid var mødt med saa lidet Tøj paa, at de ikke kunde holde Varmen;¹²⁾ Afdelingen saa nemlig saaledes paa Sagen, at da Manden nu ikke mere var Soldat, men Slave, blev den i hans Sted nyhvervede Mand forsynet med hans Klæder.

Det ser næsten ud til, at Vagtmesterløjtnanten hidtil personlig har maattet foretage Fordelingen af Brændsel m. m. til Vagterne; thi først d. 19. Februar 1736 blev der tilstaaet ham en Slave til Hjælp herved. — Jäger maa enten have været velhavende eller meget sparsommelig; thi i Modsætning til saa mange andre af Datidens Officerer ejede han saa meget, at han i 1740 kunde oprette

¹¹⁾ Kgl. Res. og Koll. Br.

¹²⁾ Kgl. Res. og Koll. Br.

en Fundats, ved hvilken han skænkede 380 Rdl. til Kirken, de fattige, de fattiges Skole, Præsten og Kateketen i Kastelet, samt hensatte fremdeles 250 Rdl. til sin egen Begravelse, hvortil han knyttede det Ønske at komme til at staa i en aaben Grav i Kirken; men uagtet denne hans sidste Villie blev attesteret af Kommandanten og Præsten, findes der dog ingen saadan aaben Grav i Kirken.¹³⁾ Jäger afgik ved Døden d. 1. Januar 1741.

Den 9. Januar 1741 blev virkelig Premierløjtnant ved Eickstedts Infanteriregiment, *Johan Henrik Rickers* udnævnt til Kaptajnvagtmester. — Den 20. September s. A. fik han det sikkert ærefulde Hverv at forrette Tjeneste som General-Adjutant-Løjtnant (Sekretær) ved Infanterireglementscommissionen. Under denne hans Bortkommando omtales der hele fire Stedfortrædere, nemlig Johan (Jørgen) Wiegand(t), Kaptajnløjtnant I. L. W. Perglas, en ved Garnisonsregimentet staaende Johan Wilhelm Buckholtz og Kaptajn G. Berbandt.¹⁴⁾ Rickers, der atter overtog sin Post d. 6. April 1744, tog sin Afsked d. 10. Januar 1759 og afgik ved Døden s. A. før d. 4. April.

Den 10. Januar 1759 blev overtallig Kaptajn i Garnisonsregimentet, *Frantz Henrik Hesselberg* ansat som Kaptajnvagtmester. Hans aarlige Lønning blev d. 24. December 1763 fastsat til 170 Rdl.;¹⁵⁾ men d. 23. Maj 1764 blev han Stadsmajor i Rendsborg, hvor han d. 4. November 1783 afgik ved Døden.

Ved Hesselbergs Afgang blev det d. 23. Maj 1764 bestemt, at Stillingen skulde ophæves, og at Adjutanten ved det til enhver Tid i Kastelet indkvarterede Regiment

¹³⁾ Hofman: Fundatsslg. IX, 440.

¹⁴⁾ Kapt. G. V. J. Smith: »Kommandantskabs- og Garnisonsforhold i København i det 17. Aarhundrede«. (Haandskrift paa Københavns Kommandantskabs Kontor.)

¹⁵⁾ Ingk. Ark. Nr. 51.

skulde udføre de paagældende Tjenesteforretninger; samtidig bestemtes det, at Lønningen skulde være som for Premierløjtnanter af Infanteriet + 5 Rdl. D. C. pr. Maaned, hvorved Lønningen steg til 165 Rdl. 93 Sk.; men til Gengæld inddrog man to Aar senere Brændselsdeputaterne med den Motivering, at Stillingen var bortfaldet, som om den, der nu udfyldte den, ikke havde Brændsel behov. Pladsen stod en kort Tid vakant, men blev saa ad interim besat med en Løjtnant *Theodor Ernst Reusch*, der ikke desto mindre ogsaa blev betegnet som Kaptajn-vagtmester, idet Betegnelsen var saa indgroet i Bevidstheden, at den vanskelig lod sig udrydde, og, som det vil ses, indførtes den igen omkring 1770. — I 1764 blev Vagten i Arresthuset ændret fra en Officers- til en Under-officersvagt, og det var dette, der gav Anledning til, at den, der var eller fungerede som Vagtmesterløjtnant, efter den Tid kom til at staa i et mere direkte Forhold, ofte endog Afhængighedsforhold, til Statsfangerne. Reusch maa antages at være afgaaet d. 22. April 1768.

Dagen efter tilskrev General-Kommissariatskollegiet Kommandanten, at der indtil videre ikke maatte foreslaas nogen Vagtmesterløjtnant, idet denne Stilling foreløbig skulde besættes med karakteriseret Kaptajn ved Sjællandske Infanteriregiment (5. Batl. ?), *Hans Wilhelm Weimann*, med Bibeholdelse af hans Pension, fri Bolig i Kastellet og de sædvanlige 2 Favne Brænde;¹⁰⁾ dette synes baade at være en Gentagelse og en Modsigelse af det tidligere bestemte. (Oblt. Hirsch har intet om, at Weimann er Vagtmesterløjtnant ad interim; men efter Arkiverne passer saavel hans Tilgangs- som Afgangs-dato: d. 23. April 1758 og d. 19. Maj 1770); i November Maaned 1768 blev der bevilget ham en Gratifikation af 6 Rdl. pr. Maaned.

¹⁰⁾ Ordrebog Nr. 31.

Fra Weimanns Afgang findes der en Lakune, som det ikke har vist sig muligt at faa udfyldt; men efter alt at dømme har Forholdet været dette, at den d. 23. Maj 1764 tage Bestemmelse om, at Regimentsadjutanten skulde overtage Stillingen, atter maa være blevet ændret til den tidligere Ordning. Imidlertid nævnes der i Tidsrummet 1770—1784 hverken nogen Adjutant eller Vagtmesterløjtnant ved Navn i Arkiverne. Søger man andre Kilder, mener Kaptajn G. V. J. Smith, at den næste i Rækken ansættes i 1781, hvad der synes at bekræftes ved, at den paagældende efter Vejviseren bor i Kastellet fra dette Aar; men modsat anfører Oberstløjtnant Hirsch, at han paa det Tidspunkt endnu er Kaptajn i Norge og først ansættes som Vagtmesterløjtnant i Kastellet d. 17 Marts 1784, hvad der unægtelig finder sin Bekræftelse ved, at General-Krigskommissariatet paa denne Dag ansætter Kaptajn af 1. Oplandske Infanteriregiment, *Niels Fride-rich v. Morville* som »Lieutenant-Vagtmester« i Kastellet med en Gage af 168 Rdl., fri Bolig og det fastsatte Deputat af Brænde.¹⁷⁾

Udover at Morville er født 1735, er det ikke stort, hvad der høres om ham eller hans Tid. Den 19. Juni 1784 tilkendegives det en Madam Stoud, at hun maa forene sig med Vagtmesterløjtnanten angaaende Godtgørelse for de Omkostninger, som den forrige Vagtmesterløjtnant har anvendt paa den ved hans Barakke værende Have.¹⁸⁾ — Den 22. Oktober 1765 hedder det, at Fæstningsofficerne maa bære Uniform som de i Arméen à la suite staaende Officerer af Infanteriet, hvilket dog *ikke* gælder for Vagtmesterløjtnanten, saa længe han endnu fører *civil* Karakter.¹⁹⁾ Morville tog sin Afsked d. 18. August 1786 med 120

¹⁷⁾ Kgl. Res. og Koll. Br.

¹⁸⁾ Kgl. Res. og Koll. Br.

¹⁹⁾ Milit. Reskrs.

Rdl. i aarlig Pension, og han afgik ved Døden i November 1798. Gang paa Gang høres det paa hine Tider, at Officerer indtil Kaptajns Rang afgik ved Døden i saa stor Armod, at Staten maatte bekoste Begravelsen, og i Morville har vi netop et Eksempel herpaa. Gennem en Skrivelse af 8. December 1798 hører man, at der efter afskediget Kaptajn Morville, der boede hos en Styrmand Sømod i Dybensgade Matr. Nr. 210, ikke var Midler til at faa ham jordet,²⁰⁾ og d. 5. Januar 1799 meddeles det fra samme Kilde, at hans Begravelse har kostet 19 Rdl. Det var i ikke saa faa Tilfælde den triste Reverse paa den Medaille, der paa Aversen har Uniformens spraglede Pragt.

Samme Dag som Morville havde taget sin Afsked, blev Ritmester *Christian v. Langeland* ansat som Kaptajnvagtmester; han havde d. 11. Februar Aaret forinden taget sin Afsked med en aarlig Pension af 150 Rdl. og blev nu ansat »paa hans havende Pension« + 48 Rdl. Tillæg. Den 19. Marts 1790 tog han sin Afsked med sin Pension og afgik ved Døden d. 9. Marts Aaret efter.

Den 19. Marts 1790 tiltraadte Vagtmesterløjtnant i Nyborg, *Hans Rødberg Sunde* som Garnisonsauditor og Vagtmesterløjtnant med Konservation af hans Vartpenge og de for Garnisonsauditørembedet reglementerede 120 Rdl. Da hans Vartpenge beløb sig til 150 Rdl. og hans Lønning som Vagtmesterløjtnant til 156, synes det, at han har været oppe paa en aarlig Gage af 426 Rdl. Samtidig havde han paataget sig det Hverv at føre Kontrol med Brødbagningsentreprenøren, et Hverv, han dog bad sig fritaget for d. 6. Maj 1794. Følgen heraf var, at det d. 27. s. M. blev befaleet, at en beskikket Kornmaaler efter Eksercertiden skulde foretage en Opmaaling af Rugbeholdningen i Bageriet, hvor han skulde være til Stede, da

²⁰⁾ Køb. Kmdtsk. Indk. Skr.

Eftermanden ikke ønskede at paatage sig Kontrollen, før en saadan Opmaaling var sket, og endelig bevilgede Kongen d. 31. s. M., at den i Kuppet »hidtil standende« Vagtmesterløjtnant og Garnisonsauditor maatte afgaa fra disse Charger fra d. 1. Juli s. A. at regne »med Behold af de forhen hafte Vartpenge, 150 Rdl. aarlig, saalænge indtil han paa anden Maade employeres«. ²¹⁾ Sunde afgik ved Døden d. 15. April 1808.

Han afløstes af Premierløjtnant ved 2. Aggerhusske Infanteriregiment, *Marchunel* (*Mardunel*, *Macdonal*) *Gierdrum* med den sædvanlige Gage, hvortil der dog i 1795 blev føjet et Tillæg af 36 og i 1798 af 24 Rdl., medens Auditorposten overgik paa anden Haand. Fremdeles blev der tilstaaet *Gierdrum* et Beløb af 5 Rdl. pr. Maaaned for Tilsynet med Statsfangerne. ²²⁾ I *Gierdrums* Tid indtraf den store Tømmerstrike, der resulterede i en Arrestation af 202 Tømmersvende i Kuppet fra d. 7. til 9. August 1794, hvorfor *Gierdrum* d. 21. August maatte kvittere for et Beløb af 29 Rdl. 16 Sk., der var medgaaet til deres Forplejning. — Af en Instruks af 19. November 1803 ses det, at ogsaa *Gierdrum* havde paataget sig Hvervet som Kontrollør ved Bageriet. ²³⁾ *Gierdrum* nævnes sidste Gang i Arkiverne d. 13. September 1808 og afgik ved Døden d. 1. Marts 1810.

Den 15. Marts 1810 blev Sekond- og Fyrværkerløjtnant *Christian Friederich Bokkenheuser* Vagtmesterløjtnant paa den sædvanlige Løn. Det er kun saare lidt, man faar at vide om ham ud over, at han var født i København 1773, at han blev karakteriseret Kaptajnvagtmester, at der d. 15. Februar 1813 blev tilstaaet ham et Tillæg af 20 Rdl. til Brændsel som en Følge af Dyrtiden, og at han i 1816 havde en aarlig Løn af 280 Rdl. Han afgik

²¹⁾ Kgl. Res. og Koll. Br.

²²⁾ Kgl. Res. og Koll. Br.

²³⁾ Milit. Reskrs. 1801/04, S. 449.

ved Døden d. 1. Juli 1816 paa Frederiks Hospital efter et apoplektisk Anfald.

Den 6. Juli 1816 blev den i 1778 fødte Kaptajn à la suite *Henrik (Jacob) Linde* ansat som Vagtmesterløjtnant. Hans aarlige Lønning var ved Ansættelsen 525 Rdl., hvortil kom de 5 Rdl. pr. Maaned for Tilsynet med Statsfangerne. Imod tidligere Tider var denne Lønning jo tilsyneladende stor; men takket være Statsbankerotten var der indtraadt en Dyrtid, der i den Grad havde forrykket Pengenes Værdi, at Fortidens Lønninger, der allerede i Forvejen havde været smaa nok, ikke længere formaaede at gøre sig gældende. For Lindes Vedkommende indtraadte der imidlertid snart efter Forhold, hvorved hans Lønning yderligere steg, samtidig med, at rigtignok ogsaa hans Virksomhedsomraade og ikke mindst hans Ansvar forøgedes i en ret betydelig Grad. I Juli 1817 havde nemlig Fangerne i Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset paa Christianshavn sammenrottet sig om et fælles Forsøg paa at bryde ud. Dette Forsøg skænkede kun et ringe Antal en stakket Frihed; men Bygningen blev ved den deraf følgende Brand og Beskydning ganske uanvendelig efter sin Bestemmelse, og det blev da besluttet at indrette de to Krudttaarne henholdsvis i Dronningens og Grevens Bastioner, af hvilke det sidste nu forlængst er nedrevet, som Fængsler for dem. For Tilsynet med disse Slaver, »Krudttaarnsslaverne«, fik Linde et aarligt Tillæg af 200 Rdl. Den 22. Oktober 1820 fik Kastellet en ny Invasion af samme Slags, idet to Lokaler i 1. Etage af Arrestbygningens nordre Fløj blev indrettet til Fængsel for ca. 25 Slaver, som ved Opsætsighed, Uforligelighed, hyppige Undvigelser etc. havde vist sig farlige for den offentlige Sikkerhed.²⁴⁾ Ogsaa for Tilsynet med disse blev der tilstaaet Linde 200 Rdl. aarlig.

²⁴⁾ Ingk. Ark. Nr. 217.

I 1842 inddrog man Brændselspengene; men da man fra alle Sider beklagede sig herover, blev de atter bevilget d. 6. August s. A.²⁵⁾ Den Godtgørelse af 60 Rdl. aarlig, der var tilstaaet Vagtmesterløjtnanten for Tilsynet med Statsfangerne, og som hidtil var blevet afholdt af den militære Fond, skulde fra d. 1. Januar 1844 udbetales af Sigt- og Sagesfaldskassen; men samtidig tilføjede man, at det ved indtrædende Vakance vilde blive taget under Overvejelse, hvorvidt de omhandlede Godtgørelser maatte kunne bortfalde eller i hvert Fald indskrænkes.

Under 24. Januar 1819 foreligger der en Skrivelse, hvoraf det fremgaar, at de større Fæstninger var reglementeret med en Kaptajnvagtmester, de mindre med en Vagtmesterløjtnant, og da der d. 11. April s. A. blev tillagt Linde Prædikatet som karakteriseret Kaptajnvagtmester, maa man altsaa have betragtet Kastelet som en af de større Fæstninger.

Den 8. Juli 1822 forelaa der en Parolbefaling, der bl. a. gik ud paa, at Kaptajnvagtmestre og Vagtmesterløjtnanter for Fremtiden ikke mere som hidtil skulde bære de »reglementerede paille Pantalons, men i det Sted mørkeblaa lange Bukser over Støvlerne, og naar de er klædt en galla, da en mat Guldtresse paa de ydre Sider af disse Bukser fra Hoften nedefter«.

Af en Opgørelse af 18. Juli 1825 over Anvendelsen af de løsgaaende Slaver, erfarer man, at Kaptajnvagtmesteren havde en saadan til sin Disposition uden Betaling.²⁶⁾ Ligeledes var der i sin Tid blevet tilstaaet ham det samme Kvantum Lys, som der tilkom en Officersvagt; men da det havde vist sig, at dette ikke fandt Sted i andre Fæstninger, vilde denne Begunstigelse falde bort, naar

²⁵⁾ Indk. Skr.

²⁶⁾ Ingk. Ark. Nr. 217.

Posten engang blev vakant. — Den 28. Oktober 1828 blev Linde karakteriseret Major.²⁷⁾

Som et nyt Hverv, med hvilket der dog intet Tillæg var forbundet, blev det d. 17. Marts 1830 paalagt ham jævnlig at indfinde sig i Marketenderierne til ubestemte Tider for at efterse, at Mad- og Drikkevarer var gode og forsvarlige og blev solgt til billige Priser, samt at der intet utilladeligt Ophold fandt Sted af Underofficerer eller Mandskab.²⁸⁾

Kastellets Kommandant havde andraget om Tilladelse til at maatte faa en Underofficer som Skriver; men dette blev nægtet ham med den Motivering, at det var Vagtmesterens Bestilling; dog kunde det lade sig gøre, hvis den paagældende Underofficer kunde blive lønnet af Fattigkassen. Foranlediget heraf foreligger der fra Kommandanten en meget interessant samlet Oversigt over, hvad der krævedes af en Vagtmesterløjtnant. Han skulde føre Poster over Kommandature, Tilsyn med Fæstningsinventariet og dets Vedligeholdelse, modtage og uddele Tørv, Brænde, Lys og Tran, aflægge Regnskab for samme og for alle øvrige Udgifter ved Kommandantskabet, føre Tilsyn med Lygtevæsenet samt med Tranvægterne, med det almindelige Gadepoliti, de til Gaders og Pladsers Fejning afgivne Slaver, med Vagtbøgerne, med Vagtlokalerne og deres Inventar, den daglige Vagtparadetjeneste, føre Parolbefalingen, udføre Kommandantskabets Befalinger, være Inspektør ved det under Kastellets Jurisdiktion staaende Slaveri og ved de i Krudttaarnene hensatte Arrestanter.²⁹⁾ Sandelig, det maa ikke have været nogen Sinecure-Post at være Kaptajnvagtmester paa den Tid, og saa er her endda ikke Tale om Tilsynet med

²⁷⁾ Befb.

²⁸⁾ Indk. Skr.

²⁹⁾ Korresprr. 24. Sept. 1839.

Statsfangerne og de farlige Slaver bag Kirken eller om Besøgene i Marketenderierne. Det skal dog i denne Sammenhæng anføres, at »Krudttaarnsfangerne« ikke før d. 31. December 1847, efter 30 Aars Forløb, atter blev ført tilbage til Straffeanstalten paa Christianshavn, hvorved en tung Byrde blev taget bort fra alle dem, der havde haft Ansvaret for disse urolige Hoveder, hvis Forsøg paa Udbrud næsten hørte til Dagens Orden.

I Aarene 1848—1854 foregik den gradvise Overgang fra Fortidens Vagtmesterløjtnanter til Nutidens Kasernekommandanter, selv om de første endnu ikke helt veg Pladsen før i 1865; den 25. Marts 1848 blev nemlig »General-Kommissariats-Kollegiet« afløst af »Arméens Intendantur«, og »Kaserne-Økonomi-Kommissionen« blev i flere af Københavns Kaserne afløst af »Kasernekommandanter«, der tillige skulde fungere som »Kaserne-Økonomi-Direktører« under »Den bestandige militære Indkvarteringskommission«. Denne Ordning havde dog endnu ingen Indflydelse paa Forholdene i Kastellet; men i en Periode, der strækker sig fra 1848 til 1867, er det lidt vanskeligt at følge de varierende Forhold og Personer, hvilket, saa vidt man kan skønne, har sin Aarsag dels i Krigsaarene og dels i, at Linde paa sine gamle Dage synes at have været saa svagelig, at det har knebet for ham til Stadighed at passe den alsidige Stilling. Det vil derfor være nødvendigt at følge de officielle Kilder Skridt for Skridt for derigennem at fremskaffe et Helhedsbillede.

Den 17. Februar 1849³⁰⁾ blev Kaptajn paa Vartpenge, C. R. Meinung fungerende Kaserneøkonomibestyrer over de Lokaler i Kastellet, der ikke var tildelt Kommandantskabet, Ingeniørkorpset og Artilleriet; men allerede d. 15. Marts s. A. erfarer man, at en Løjtnant *E. V. Berg* af 1. Reserve Jægerkorps i en Tid har fungeret som

³⁰⁾ Indk. Skr.

Vagtmesterløjtnant, men nu skal afløses af Premierløjtnant ved 4. Reservebataillon *Otto Henrik Gerner*, der blev ansat ved 1. lette Infanteri Bataillon for at anvendes ved dennes Depotkompagni og samtidig forrette Tjeneste som Vagtmesterløjtnant;³¹⁾ Gerner var født i 1812. Den 31. Marts 1849 søgte Meinung sig af Helbredshensyn fritaget for sin Stilling, og fra d. 1. April s. A.³²⁾ overtoges den af Major paa Vartpenge, Peter Frederik Lempferth, der i 1842 havde taget sin Afsked. Under en Del af Kri-gen forrettede han dog Tjeneste ved Hæren, hvorfra han vendte tilbage d. 25. Januar 1851 og blev betegnet som Kasernekommandant, hvad han dog ikke kan have været, eftersom denne Stilling først blev oprettet i 1854 for Kastellets Vedkommende. Han afgik ved Døden d. 1. Marts 1853.

Den 16. Maj 1849 ønskede Generalkommandoen Oplysning om, hvor længe Major Linde ikke havde kunnet passe sin Tjeneste paa Grund af Sygdom, hvornaar han mente atter at kunne tiltræde den, eller om han ønskede sin Afsked paa Grund af Svagelighed.³³⁾ Svaret kendes ikke, men d. 2. Juni s. A. betegnes Gerner som Vagtmesterløjtnant, uagtet det først d. 29. s. M.³⁴⁾ hedder, at Linde vel agter at afgaa, men at han, da Afleveringen ikke kan finde Sted, eftersom hans Eftermand endnu ikke er udnævnt, tilbyder fremdeles at forrette Tjeneste, indtil dette kan ske. Den 21. Juni s. A. blev der dog meddelt Linde Afsked i Naade paa Grund af Alder og Svagelighed og med en aarlig Pension af 560 Rdl. samt Karakter som Oberstløjtnant, hvorhos det blev ham tilladt indtil videre at blive boende i Kastelet, hvilken Tilladelse

³¹⁾ Indk. Skr.

³²⁾ Befb.

³³⁾ Indk. Skr.

³⁴⁾ Korrespb.

gentoges i August s. A. under Formen: »fremdeles at blive boende«. Den 29. Juni s. A. hedder det udtrykkeligt, at der ikke findes nogen fast Vagtmesterløjtnant. Linde afgik endeligt d. 4. Juli s. A., og hans Post overtoges nu af Lempferth; men d. 12. s. M. blev Pladsen opslaaet ledig og vilde være at besætte med en Premierløjtnant af Infanteriet, som sattes à la suite. Betingelsen var Gage og Oppasserpenge efter Graden, frit Kvarter og 16 Rdl. aarlig i Møbelpenge. Med Hensyn til Godtgørelserne for Tilsynet med Slavefængslet og Statsfangerne, henholdsvis 200 og 60 Rdl., var der imidlertid blevet indledet Brevveksling med Justitsministeriet om, hvorvidt disse skulde nedsættes eller endog helt bortfalde, og den, der blev ansat, maatte derfor underkaste sig mulige Indskrænkninger i saa Henseende.

Ved Lindes Afgang manglede der følgende Inventariesager: 2 Sengesteder, 3 Straasække, 1 Træstol, 3 uldne Dækkenner, 2 Lysesakse, 1 Madmaal af Kobber, 4 Egespande med Jernbeslag, 1 Jernkile, 5 Halvpottemaal, 1 Tragt og 1 Urinpotte af Tin; alt dette skulde han svare til, medens en Del andre Sager blot udførtes. Selv om disse mange Mangler vil kunne vække Forbavselse, var de dog for intet at regne imod, hvad der i de første 150 Aar af Kastellet's Tilværelse manglede, for hver Gang der med faa Aars Mellemrum var blevet skiftet Indkvartering; Manglerne drejede sig da næsten altid om Sengesteder, Borde og Bænke, for blot at nævne de større Sager, i Halvhundredevis, og det viste sig da ogsaa, at man, efter et af Linde indgivet Andragende, d. 5. Januar 1850 eftergav ham Ansvar for det hele. Linde afgik ved Døden d. 11. Marts 1853.

Af Fattiggassens Regnskaber for 1850 ses det, at Linde ogsaa i andre Retninger søgte at forskaffe sig Indtægter, idet der for 1. Halvaar 1849 tilkom ham 25 Rdl. for Skrivning og Liniering af Fortegnelser over solgte Adgangs-

tegn til Fæstningsværkerne og fremdeles 16 Sk. pr. solgt Tegn, ialt 60 Rdl. 16 Sk.

Det blev den ofte nævnte *O. H. Gerner*, der i 1849 overtog Posten efter Linde; Datoangivelserne varierer en Del, men efter Kassebogen har han d. 1. Oktober d. A. for første Gang faaet sin Lønning udbetalt. Sandsynligheden taler da ogsaa for, at han har afventet det endelige Svar paa den med Justitsministeriet indledede Brevveksling, før han bandt sig under en saa uvis Fremtid. Dette Svar var indløbet d. 18. August s. A., og Ordningen var blevet meddelt Kastellet's Kommandantskab som trædende i Kraft fra d. 1. Oktober. Det hed i Svaret, at der vilde blive tilstaaet Vagtmesterløjtnanten:

1. af Sigt- og Sagefaldskassen 60 Rdl. aarlig for Tilsynet med Statsfangerne og

2. af Slavekassen 100 Rdl. aarlig for Tilsynet med Slavefængslet.

Hertil blev dog knyttet den Bemærkning, at disse Godtgørelser selvfølgelig vilde falde bort ved indtrædende Forandringer i Straffeanstalternes Indretning, eller saa snart bemeldte Embedsmænds Funktioner ved Fangerne og Slaverne ikke mere behøvedes. I øvrigt findes der under s. D. en sammentrængt Fremstilling af Forholdets historiske Udvikling siden Statsfængslets Opførelse bag Kirken i 1725. I Forbindelse med Kommandanten underskrev Gerner d. 17. Maj 1850 for første Gang Kastellet's Regnskab.

Den 20. Oktober 1853 blev »Den bestandige militære Indkvarteringskommission« ophævet og erstattet med en Kaserne-Økonomi-Direktør, der fra d. 9. September 1861 blev benævnt Kasernedirektør; han havde saavel København som Kastellet under sig. Den 28. December 1853 foreligger der en lang Instruks for ham.³⁵⁾

³⁵⁾ Milit. Reskrs. S. 435.

Endelig d. 20. Marts 1854 befalede Krigsministeriet, at samtlige Kaserneringen og Kasernetjenesten i Kastellet Frederikshavn vedkommende Anliggender fra d. 1. April s. A. og indtil videre skulde overtages af den tjenestegørende Major ved 1. Jægerkorps (20. Batl.) som *Kasernekommandant* og Kaserneøkonomibestyrer, i sidstnævnte Tilfælde dog under Kaserneøkonomidirektørens Tilsyn, samt at det under 24. Juni 1828 bekendtgjorte Kaserne-reglement for de i Sølvgades Kaserne indkvarterede Troppeafdelinger, for saa vidt Forholdene tillod det, og-saa skulde gælde for bemeldte Kasernering, indtil et nyt Kasernereglement kunde træde i Kraft, dog med følgende Forandringer (delvis kun i Uddrag):

1. Kasernekommandanten haandhæver Kasernepolitiet, dels umiddelbart i alle Lokalteter, der tjener til fælles Afbenyttelse ved Kaserneringen, dels middelbart ved Paatale over for de kasernerede Troppeafdelinger; han har stedse uhindret Adgang til disse Lokaler og har i overordentlige Tilfælde Ret til at haandhæve Politiet imod uopholdeligt at anmelde det passerede til vedkommende Afdeling.
2. Der stilles en Inspektionssergent til hans Assistance samt de fornødne Brandvagter og vagthavende Underofficerer.
3. Kommandantboligen, Kirken, Arresthuset, samtlige Vagtbygninger, Krudttaarnene, Materialgaarden, Søndre Magasinbygning og de Lokaler i Nordre Magasinbygning, der er anvist som Lazaretdepot, er ham dog uvedkommende.
4. Han fordeler Afbenyttelsen af alle Lokaler og Pladser til fælles Brug, dog med Undtagelse af Kastellet's Torv og Eksercerhuset, med mindre det sidste anvendes til Indkvartering.
5. og 6. Latrinerne, Marketenderierne og Brandvagten er underlagt ham.

7. Ved hans Eftersyn af det benyttede Inventar skal 1 Officer og Kommandersergenten af den paagældende Afdeling være til Stede for at give Oplysninger.³⁶⁾

Forinden Kastelets første Kasernekommandant, Major *Engelbrecht Ferdinand Michaelsen*, d. 1. April 1854 overtog sin Stilling, havde han dog protesteret imod at føre Tilsyn med de i Kommandantboligen, Sjællandsvagten og Arresthuset værende Latriner som sig uvedkommende. Det nyoprettede Kasernekommandantskab fik kort efter sit eget Tjenestesignet, de fornødne Protokoller, 20 Rdl. aarlig til Skrivemateriale etc., 24 Rdl. til Brændsel og Lys i Skrivestuen, 1 Trænkusk som Lampevægter, 1 Slave til Renholdelse af Latriner etc. og et Arkivskab m. m. Den 1. Juli blev Tilsynet med Sprøjter og Brandredskaber, Belysningsvæsenet, Gadefejningen, Dagrenovationen og Skorstensfejningen henlagt under Kasernekommandanten.

Michaelsen, der var født i 1811, blev d. 12. Juli 1858 Oberstløjtnant og Chef for 15. Bataillon, men afgik allerede ved Døden d. 13. April 1861 efter et kort Sygeleje.³⁷⁾

Stillingen som Vagtmesterløjtnant ophørte dog ikke samtidig med Oprettelsen af Kasernekommandantskabet; der skulde endnu hengaa 11 Aar, før denne saa militært klingende Grad forsvandt; det var kun Virksomheden, der var blevet delt, saaledes at Kasernekommandanten overtog Kasernens indre Orden, medens Vagtmesterløjtnanten bevarede sit tidligere Forhold til Arrestvæsenet.

Den 26. Maj 1858 blev afskediget, karakteriseret Major af Artilleriet, *Christopher Budde Lund*, der kaldte sig Budde-Lund, udnævnt som Michaelsens Efterfølger med

³⁶⁾ Milit. Reskrs. S. 81.

³⁷⁾ 15. Batt. Hist. S. 308.

et Honorar af 33 Rdl. 32 Sk. pr. Maaned, og flyttede ind i Artilleristok Nr. 1.³⁸⁾

Traadene i det følgende er noget indfiltrede, men det er givet, at Major Lund efter længere Tids Sygdom afgik ved Døden d. 5. Oktober 1861.³⁹⁾ Uagtet den for Kasernekommandanten bestemte Embedsbolig i Generalstok Nr. 1 allerede d. 24. Maj 1861 kunde tages i Besiddelse, høres der intet om, hvorvidt dette er sket, eller om Lunds Sygdom allerede da har været saa fremskreden, at den har udelukket en Flytning. Major Lunds Enke fik d. 28. Oktober efter Ansøgning tilstaaet et Beløb af 50 Rdl. til Mandens Begravelse.⁴⁰⁾

Den 14. September 1861 blev Vagtmesterløjtnant Gerner under Major Lunds Sygdom ansat som fungerende Kasernekommandant og fratraadte først Stillingen d. 9. November s. A.,⁴¹⁾ fordi Eftermanden først i Begyndelsen af 1862 kunde flytte ind i Kastelet.

Den 29. Oktober 1861 blev afskediget Kaptajn *Waldemar Schøning* konstitueret som Kasernekommandant.⁴²⁾ Schøning, der var Invalid fra den første slesvigske Krig, havde været ansat ved Stokhuset; men da dette blev nedlagt d. 1. April 1860, var han afgaaet med Vartpenge. Trods sin Invaliditet meldte han sig dog atter i 1864, hvor han forrettede Tjeneste ved 22. Infanteri-Regiment.

Efter Ordlyden i Kasernereglementet af 28. Juni 1861 paahvilede det Kasernekommandanten at paase, at ingen af Underklasserne forlod Kvarteret mellem Retræte og Reveille; Schøning anmodede d. 17. September 1863 om, at denne Bestemmelse maatte falde bort, og 1. Generalkommando erkendte, »at de lokale Forhold i Kastelet

³⁸⁾ Kasernekmtdtsk. Indk. Skr.

³⁹⁾ Kopib.

⁴⁰⁾ Kasernekmtdtsk. Indk. Skr.

⁴¹⁾ Kopib.

⁴²⁾ Indk. Skr.

var saaledes, at de vanskelig tillod en bogstavelig Anvendelse af disse Bestemmelser«, hvorfor det blev paalagt de respektive Afdelinger at varetage dette.⁴³⁾ Den 27. Oktober 1863 blev Schøning fast ansat i Stillingen.⁴⁴⁾ Under sin Krigstjeneste havde han været erstattet dels af Kommandøren for det paa Sølvgades Kaserne oprettede Centraldepot, afskediget Oberst Carl Knud Møller, dels af Vagtmesterløjtnant Gerner.

Den 25. Juli 1865 overgik Tilsynet med Eksercerhusets nederste Etage og Besørgelsen af Bælgetrædertjenesten i Kirken fra Kommandanten til Kasernekommandanten;⁴⁵⁾ det samme blev d. 1. Oktober s. A. Tilfældet med Statsfængslet, Fæstningsværkerne og Arresterne over Norgesporten.⁴⁶⁾

Schøning, der i 1874 havde erholdt nyt Afskedspatent som Oberst, havde opnaaet Tilladelse til at anlægge en 480 Kvadratalen stor Have mellem Generalstok og Svanestok tæt ud til Kirkepladsens nordre Gade; men da Opførelsen af det nye Eksercerhus blev paabegyndt i Oktober 1881, maatte den raseres, og der blev da d. 5. November s. A. bevilget ham Anlægget af et mindre Havestykke mellem Fortunstokkens sydlige Gavl og den til Kommandantboligen hørende Forhave.⁴⁷⁾

Kastellets Fattigkasse henlagdes d. 20. Juni 1887 til Dels under Kasernekommandanten, og da hans Arbejdsomraade derved forøgedes, blev der tillagt ham en Godtgørelse af ialt 43 Øre pr. Tegn og 150 Kr. pr. Aar til skriftlig Assistance, dog skulde det samlede Beløb være mindst 300 Kr.⁴⁸⁾

⁴³⁾ Indk. Skr.

⁴⁴⁾ Kasernekmtdtsk. Indk. Skr.

⁴⁵⁾ Love og Best. S. 72.

⁴⁶⁾ Listebog.

⁴⁷⁾ Kasernekmtdtsk. Indk. Skr.

⁴⁸⁾ Love og Best. S. 41.

Efter at Oberst Schøning havde været syg i længere Tid, i hvilken forskellige Premierløjtnanter havde fungeret i Stillingen, afgik han ved Døden d. 20. Juli 1889.⁴⁹⁾ Enken fik dog d. 22. August s. A. Tilladelse til at forblive boende i Lejligheden indtil Oktober Flyttedag paa Betingelse af, at hun afgav de fornødne Kontorlokaler og i øvrigt kom overens med den Officer, der blev ansat i Stillingen. Fremdeles blev der tilstaaet hende Mandens Honorar for August Maaned.⁵⁰⁾

Ved Omtalen af Oberst Schønings Funktionstid har vi, for ikke at virke splittende, ladet Vagtmesterspørgsmaalet træde i Baggrunden indtil nu, da vi skal følge den sidste af Kastellet's Vagtmesterløjtnanter til Vejs Ende.

»Tiderne skifte, og vi med dem«, hedder det, og det saakaldte Frihedsaar 1848 havde jo bidraget sit til, at der var kommet nye og mere humane Synspunkter frem. Slavestraffen var saaledes blevet ophævet d. 1. April 1851, hvilket dog maa forstaas saaledes, at ingen fra denne Dag kunde blive ikendt denne Straf; men det siger sig selv, at det ikke kunde lade sig gøre pludselig at slippe i Hundredevis af Slaver løs paa een Gang. Endnu indtil 1854 sad der Slaver i den nordlige Del af Arresthuset; men da Antallet d. 16. August 1854 var blevet nedbragt til 12, nedlagde Krigsministeriet Forestilling om, at disse skulde henflyttes i Stokhuset, hvilket blev approberet d. 19. s. M. og effektueret d. 29. September s. A.; men Stokhuset blev først nedlagt som Straffeanstalt d. 1. April 1860.

Paa tilsvarende Maade var det stadig gaaet nedad med Antallet af Statsfanger, og d. 7. Maj 1869 blev den sidste løsladt.

Alt dette maatte selvfølgelig influere paa Vagtmester-

⁴⁹⁾ Kundg. f. Hæren.

⁵⁰⁾ Kasernekmtdtsk. Indk. Skr.

løjtnantens Stilling og Betydning, særlig efter at Kasernekommandanten paa det kasernemæssige Omraade var blevet Arvtager efter Fortidens Vagtmesterløjtnanter. Den sidste af disse, O. H. Gerner, var i 1861 blevet karakteriseret Kaptajn. Den 25. December 1863 blev den ham i hans Forhold til Statsfangerne tilstaaede aarlige Godtgørelse reduceret paa den Maade, at den fremtidig kun skulde udbetales, naar der var saadanne Fanger.⁵¹⁾ I Henhold til Lov af 11. Februar s. A. stod Sigt- og Sagsfaldskassen ikke længere i Forbindelse med Politikassen, men Godtgørelsen blev dog betalt Finansaaret ud.

Fra Kastelets allerførste Dage har vi med enkelte Lakuner været i Stand til at følge dets Vagtmesterløjtnanter paa deres Vej, indtil Forholdene gjorde dem overflødige. Den 17. Juni 1865 blev Stillingen ophævet, og d. 20. s. M. blev Kaptajn og Vagtmesterløjtnant O. H. Gerner som den sidste i den lange Række afskediget i Naade og med Pension, idet han dog indtil videre blev stillet til Disposition for Krigsministeriet; men da Kastelet endnu havde Statsfanger indtil 1869, blev Kasernekommandanten beordret til »indtil videre« at overtage en Del af de Vagtmesterløjtnanten hidtil paahvilende Forretninger, bl. a. ogsaa Kastelets Fattigkasse.⁵²⁾

Efter at Stillingen som Souskommandant var blevet oprettet d. 1. Oktober 1867, blev Arresterne bag Kirken forbeholdt Militæretaten, og d. 19. s. M. blev det bestemt, at den hos Souskommandanten (senere Københavns Kommandant) ansatte Kaptajn (senere Stabschef) skulde indtage en noget lignende Stilling som den tidligere Vagtmesterløjtnant.⁵³⁾

Som Kasernekommandant efterfulgtes Oberst Schøning af Oberst *Theodor Herman Alfred Søderberg*, under

⁵¹⁾ Love og Best. S. 223.

⁵²⁾ Kasernekmtdtsk. Indk. Skr.

⁵³⁾ Love og Best. S. 199.

»Ummelandsfarten«¹⁾ og Tværvejen Ribe—Skanør, samt tæt ved de store Sildefiskerier i Skaane. Det var dog, som om disse rige Muligheder ikke ret kunde udfolde sig under Bispestolen.

I 1290 blev Byen befæstet med et Palisadeværk (der senere delvis erstattedes af en Mur) og en udenomløbende Grav. Fæstningslinien fulgte to Aaløb. Det nordøstlige var, hvor det nuværende Aabenraa, Vognmagergade og Gammelmønt ligger, og udmundede i Dybet Øst for St. Nikolaj Kirke. Det sydvestlige Aaløb fulgte Teglgaaardsstræde og mundede ud i Kattesundet. Mod Nord gik Fæstningslinien langs Nørrevold, og mod Syd afgrænsedes Byen af Kystlinien, der gik næsten helt ind til Læderstræde og Kompagnistræde. Inden for dette Omraade udviklede Byen sig, og dens forskellige Bestanddele voksede sammen til en Enhed. Udenfor laa Slotsholmen, der dengang bestod af 3 Øer. Paa den største laa Borgen Havn.²⁾

Byen havde forskellige Anløbssteder. Det vigtigste var Ladbro, der laa ved det nuværende Magstræde. Desuden var der Gammelbodehavn mellem Holmens Bro og Boldhusgade, i den nuværende Frederiksholms Kanal, og Hyskebro for Enden af Hyskenstræde.

Gammeltorv var Byens Torv, men det var langt større, end det nu er. Det strakte sig fra Ladbro helt op til Frue Kirke og det nuværende Studiestræde. Paa Torvet opsatte de handlende midlertidige Træboder. Disse blev efterhaanden faste og afskar Gader, der fik Navn efter de

¹⁾ Ummelandsfarten: Sejlrute langs Jyllands Vestkyst Nord om Skagen. Englænderne og Hollænderne kaldtes paa Skaanemarkederne ummelandsfarerne, da de, efter at Limfjordens Munding var sandet til, maatte sejle umme lande: Om Land, d. v. s. Nord om Skagen.

²⁾ Kort over København i tidl. Middelalder: Carl Bruun: København I p. 11.

handlende, f. Eks. Klædeboderne, Smedeboderne (Smedegade) og Skinderboderne.¹⁾ Disse førte fra Gammeltorv mod Nordøst til Kødmangernes, Slagternes, Boder, som netop i Begyndelsen af det 15. Aarh. flyttede fra Tyskmannegade (Vimmelskaftet) til Bjørnebrogade, der saa fik Navnet Kødmangernes Gade (Købmagergade).

Paa Gammeltorv laa Raadhuset, paa Hjørnet af Nørregade og Studiestræde (Raadhusstræde). Byen havde 3 Kirker foruden Frue Kirke: St. Petri Kirke, St. Nikolaj Kirke og en St. Clemenskirke, der laa i den nuværende Frederiksberggade. Der var kun eet Kloster i Byen: det i 1238 grundlagte Graabrødre kloster, som laa paa Graabrødretorv. Det i 1296 af Biskop Johannes Krag oprettede Helligaandshus (domus Sancti Spiritus) var Fattig- og Sygehus.²⁾ Uden for Byen hinsides St. Jørgenssø laa et St. Jørgenshus, der var Hospital for spedalske. Disse Bygninger samt Borgen var af Sten, ellers var Husene almindeligvis bygget af Træ. I Jordebogen af 1380 nævnes kun et Par borgerlige Stenhuse i Tyskmannegade, Nørregade og Klædeboderne. De adelige Huse var muligvis af Sten.

Oppe omkring Frue Kirke laa den gamle Landsby. Terrænet lige inden for Søerne var Bymark. Uden for Sortedamssøen laa Fælleden. Byen ejede ogsaa Vesterfællø, der stødte op til Valby Mark, og St. Jørgens Mark uden for St. Jørgenssø. Denne Mark begrænsedes af Ladegaardssøen.

¹⁾ Skinderne: Haandværkere, der tilbereder Skind (Garvere), samt syr i Skind, især til Klæder.

²⁾ 1475 blev Helligaandshuset tillige Kloster for Den Helligaands Orden (Duebrødrene). 1530 ophævedes Klosteret, men Hospitalet bestaar den Dag i Dag. I 1606—07 flyttede det til den tidligere Kro »Vartov« ved Strandvejen, hvorefter Stiftelsen fik Navn. I 1934 flyttedes den til »Gammel Kloster«; jvf. Hist. Meddl. 3. I. 1. f.

København indlemmes under Kronen 1417.

Som ovenfor omtalt var det, som om Byen ikke rigtig kunde udvikle sig under Bispestolen. Men Kong Erik af Pommern, der havde en brændende Interesse for dansk Handelsliv, havde Blik for, hvad der laa gemt i Øresundsbyen. Den gamle, stærke Bispeborg kunde desuden være ham en stor politisk Støtte. Derfor greb han Lejligheden til at sætte sig i Besiddelse af København, da Biskoppen i Roskilde Peder Jensen Lodehat døde den 19. Oktober 1416.¹⁾ Kongen hævdede, at han havde Ret til Borgen og Byen, da Biskop Niels af Roskilde efter Kong Valdemar Atterdags Død ikke havde haft København med Rette efter Landets Lov, men havde taget den med Vold. Da han truede med at tage alt, baade rørligt og urørligt Gods, som tilhørte Roskilde Bispestol og Kanniker, blev disse bange og gav ham Slottet i Forvaring »mod den kanoniske Ret«. Senere protesterede de, og der begyndte en lang Retstrætte om København. Kongens Ret var meget problematisk, men paa dette Tidspunkt stod Kongemagten langt stærkere end Kirken, hvorfor han kunde føre sit Krav igennem. Den 8. November indgik man et Forlig, hvorefter Københavns Slot skulde overgives til en Biskop, der sad i Rigets Raad, og som skulde holde det paa begge Parter Vegne, indtil Sagen kunde blive paa-dømt af 12 Dommere, nemlig Ærkebiskoppen og 5 Prælater, udnævnt af Biskoppen af Roskilde, samt af Ridder Hr. Axel Pedersen og 5 Riddere og Svende af Rigets Raad, som Kongen skulde udnævne. Denne Overenskomst skulde stadfæstes af den nye Roskildebisp. Til dette Embede udvalgte den afdøde Biskops Brodersøn, Odenseprovsten Jens Andersen Lodehat, der var Kongens Kansler. Han kunde ikke modsætte sig, var ogsaa som tidligere Kansler Kongen venligsindet, hvorfor han

¹⁾ Danske Magazin V p. 71 f.

underskrev Forliget, endnu inden han havde faaet sin Stadfæstelse af Paven.

Den 3. Februar 1417 skulde Dommen fældes, men Dommerne vilde ikke afgøre Sagen, rimeligvis fordi de gejstlige Dommere mente, at de verdslige Rigsraader stod paa Kongens Side. De skød da Afgørelsen over paa »12 velbaarne, sanddru, aldrende og bofaste Mænd i Sjælland«, ¹⁾ der bedre kunde vide, hvordan det var gaaet til med Byen efter Valdemar Atterdags Død. Denne Kendelse er sikkert ogsaa blevet afsagt, selv om Dokumentet er gaaet tabt, og er gaaet ud paa, at Kongen skulde have Slottet i sit Værge, indtil Rigets Raad kunde fælde Dom i Sagen, thi den 19. Februar 1417 udtaler Kongen i et aabent Brev, at han har modtaget Københavns Slot og Hus i sit Værge af Biskop Jens Andersen Lodehat, indtil det bliver ham fradømt efter Landets Lov af 12 af Rigets Raad, der skulde komme sammen til Mikkelsdag. I Dommen af 3. Februar staar der intet om de 12 Rigsraader. Sagen trak dog stadig ud, da Biskop Jens vilde have Striden indanket for en gejstlig Domstol. Kongen holdt fast ved, at Rigsraadet skulde afgøre Sagen. Dette lod han komme frem paa Sjællands Landsting den 26. Januar 1419, rimeligvis for at give Erhvervelsen et mere retsligt Præg. Her sagde han, at han var villig til at tage den nye Ærkebiskop Peder Lykke med blandt Dommerne. Der faldt ingen endelig Afgørelse i Striden, da Roskildebispens holdt fast ved sit, og da Ærkebiskoppen, der var Kongens Ven, holdt med ham. Resultatet blev, at København forblev i Kongens Besiddelse. Hvordan Byens Borgere stillede sig til denne Forandring, ved vi intet om.

København bliver Danmarks Hovedstad.

Fra det Øjeblik København kom ind under Kronen, udviklede den sig meget hurtigt til at blive det faste

¹⁾ Københavns Diplomatarium I Nr. 105.

Midtpunkt i Landet. I første Række blev Byen kongelig Residensby. Tidligere var Kongerne rejst rundt i Landet og havde ikke haft noget fast Regeringssæde, men Erik af Pommern opholdt sig langt oftere i København end i nogen anden By. Af de trykte Kongebreve er 43 dateret i København og 49 er dateret i forskellige Byer rundt om i de 3 Unionsriger.

Byen kom ogsaa straks efter Inddragelsen til at spille en fremtrædende Rolle i Danmarks politiske Historie. Den blev Sæde for de vigtige Møder og Forhandlinger, som Kongen førte med udenlandske Magter, i første Række med Hansestæderne.¹⁾ Baggrunden for Forhandlingerne var de urolige Forhold, der herskede i Danmark, efter at Kongen i 1416 var begyndt Krig med Holstenerne for at genvinde Slesvig. Kong Erik ønskede at vinde Hansestædernes Hjælp, mens disse forlangte en Bekræftelse paa deres Privilegier paa Handlen i Danmark, navnlig paa Skaanemarkederne. Disse Privilegier blev stadig krænkede, saa de maatte betale mere for Tilladelsen til at handle og en højere Told, end de gamle Privilegier bød.

Allerede April-Maj 1416 fandt de første Forhandlinger Sted i København. Næste Aar blev der her efter et Møde den 11.—30. April med de vendiske Stæder udfærdiget et Udkast til et Forbund mellem Kong Erik og Stæderne, som dog ikke blev ratificeret. De urolige Forhold i Norden hæmmede i høj Grad Hansestædernes Handel. Da derfor Krigen efter en Stilstand begyndte igen i 1420, mæglede de Gang paa Gang mellem de stridende Parter, og hver Gang blev København Sæde for Forhandlingerne. Saaledes kom den 25. Maj 1420 Raadssendebud fra Stralsund og Rostock til København, og den 17. September 1420 Gesandter fra disse to Byer samt fra Lübeck.

¹⁾ Hanserecesserne VI, VII, VIII; ed. Karl Koppmann.

Ogsaa det følgende Aar blev København to Gange Sæde for saadanne Forhandlinger, som dog ikke førte til noget Resultat. Men den 23. Maj 1423 indledes her et Møde, der førte til Afslutningen af et »til evige Tider venligt, trofast, stadigt, fast og evigt Forbund«¹⁾ mellem den danske Konge og Hansestæderne, hvor begge Parter forpligtede sig til at yde militær Hjælp i Tilfælde af Angreb. Hvert Aar skulde man mødes i København til Underhandling om Forbundets Bestaaen. I Forbundsudkastet af 1417 havde man lagt disse Forhandlinger til Skanør. At man nu 6 Aar senere vælger København til Mødested, viser tydeligt, at Byen har afløst Skaanemarkederne i deres Egenskab af Mødested mellem fremmede og danske. I December 1424 sluttedes i København en Møntkonvention mellem Danmark og Stæderne. Det følgende Aar fandt ogsaa Forhandlinger Sted her, ligesom Byen i 1436 blev Sæde for et Møde med Stæderne.

Ikke alene Hansestæderne, men ogsaa andre udenlandske Magter maatte i København søge Møde med den danske Konge. I Juli 1419 kom Forhandlere fra den polske Konge Vladislaus Jagello og Storfyrst Alexander af Litauen,²⁾ i Januar 1428 russiske Sendebud³⁾ til Danmarks nye Hovedstad. 1427—28, 1429 og 1431 sendte den preussiske Højmester⁴⁾ Gesandter til København, og her sluttede Englænderne,⁵⁾ Hansestædernes Konkurrenter om Handlen i Norden, i 1432 Forbund med Erik af Pommeren, der sikrede dem fri Handel i de tre nordiske Riger. Byen blev dog ikke blot Sæde for Forhandlinger, hvori Danmark var Part, men fremmede Magter satte

¹⁾ Hanserecesserne VII Nr. 599—600.

²⁾ Sveriges Traktater med främmade Magter III p. 450, ed. O. S. Rydberg.

³⁾ Hanserecesserne VIII Nr. 317—19.

⁴⁾ Hanserecesserne VIII Nr. 316—18. 2. Række I Nr. 64.

⁵⁾ Diplomatarium Norvegicum VI Nr. 444—45.

hinanden Stævne her. Saaledes i 1423, da to pommerske Hertuger, Otto den 2. og Casimir her sluttede Forbund med Wratislaws 9. og Barnim 7., Hertuger af Stettin og Rügen.¹⁾

Inden for Unionen blev København ogsaa den vigtigste By, da den blev Sæde for de tre Rigers Raadsmøder, saaledes i 1419, 1421 og 1434.²⁾ Til dette sidste Møde kom kun de norske Raader, og her modtog Unionskongen de svenske Rigsraaders Opsigelsesbrev.

Københavns indre Forhold.

Kong Eriks Interesse for København indskrænkede sig ikke til at forlægge alle vigtige Begivenheder til Byen. Han gjorde alt, for at den nye Hovedstad skulde vokse og dens Handel blomstre op. Desuden arbejdede han paa at skabe en fast og driftig Borgerstand. Dette var ensbetydende med, at han maatte knække Hansestædernes 300-aarige Handelsvælde i Danmark. At sige, at Hansestæderne havde været til Skade for Danmark, vilde ikke være rigtigt. Selv om de havde bemægtiget sig Handlen, var Landet til Gengæld kommet ind i den store Verdensomsætning. Men der maatte komme et Tidspunkt, da de vilde blive en Hindring for en selvstændig dansk Handel. Dette saa Erik af Pommern klart. Han koncentrerede sig om Øresund, som han saa, var Tyngdepunktet i Landet. Han grundlagde Landskrona (1413) og Helsingør (1426). Han gav Malmø (1415) og København (1422) Privilegier. Det var hans Tanke, at Øresund, flankeret af disse Handelsbyer, skulde være et

¹⁾ Carl G. Styffe: Bidrag till Skandinaviens Historia ur utländiska Arkiver II p. 208.

²⁾ Sveriges Traktater med främmade Magter III p. 450. — Norges gamle Love 2. Række I Nr. 55., ed. Absalon Taranger. — Diplomatarium Norvegicum V Nr. 646.

dansk Farvand, lukket i Nord af Helsingør, i Syd af Københavns stærke Slot.

Omkring 1422 blev den gamle Stadsret for København af 1294 oversat fra Latin,¹⁾ og der blev foretaget nogle Ændringer, som var nødvendige paa Grund af Byens Overgang til Kronen. Kongens Navn sattes ind alle Vegne i Stedet for Biskoppens. Ellers viser en Sammenligning mellem den gamle Stadsret og Oversættelsen ikke, at Byens Forhold er blevet meget ændrede ved Overgangen. Den eneste Forandring er, at Borgerne har faaet nogen Indflydelse paa deres Bys Styrelse. Efter den gamle Stadsret indsattes Raadet af Biskoppen, men ifølge Oversættelsen skulde en Raadmand indsættes af Kongen, Borgmestrene og de andre Raadmænd.

Denne Oversættelse af den gamle Stadsret er aldrig blevet stadfæstet og har sikkert ikke haft nogen særlig Betydning. Det fik derimod den *Forordning for de sjællandske Købstæder*, som Erik af Pommern gav den 15. Februar 1422.²⁾ Den er den første Forordning, der ikke gælder for en enkelt Købstad, men er endog rimeligvis givet for hele Landet. Denne Forordning kom til at faa den største Betydning saavel for de danske Borgere som for Københavns Udvikling. Den er underskrevet: »ad jussum domini Erici«³⁾ Jens Pedersen, Kongens Kansler, og det kunde tænkes, at det til en vis Grad er Kancelliet, der staar bag ved den. Stødet til, at Privilegierne blev givet, var Klager, som Borgerne fremførte for Kongen. De klagede over, at alle andre end Købstadmændene, baade Bønder og vornede paa Landet, drev Handel med Klæde, Humle, Staal, Læder o. s. v., ligesom der blev dre-

1) Københavns Diplomatarium I Nr. 33.

2) Københavns Diplomatarium I Nr. 112.

3) ad jussum domini Erici: paa Kong Eriks Befaling.

vet Forprang¹⁾ paa Landet. De klagede ogsaa over, at enhver kunde drage til de nye Fiskerlejer i Landet og gøre Forkøb der, baade paa Sild og paa andre Varer.

Forordningens Betydning ligger først og fremmest i, at den sætter et skarpt Skel mellem Land og By: skaber en virkelig Borgerstand, idet al Handel og Haandværk blev forbudt uden for Købstæder, Torve og Markeder. Ingen maatte drive Forprang eller Landkøb.²⁾ Herved forhindrede Hansestæderne i at handle direkte med Landboerne. Ikke alene blev Handlen koncentreret i Byerne, men Borgerne begunstigedes ogsaa paa anden Maade. Paa Torvedagen skulde Købmændene sætte et Tegn ud. Da maatte ingen købe eller sælge, uden de var bofaste Bymænd og Borgere. Først efter Kl. 10 blev Tegnet taget ned, og saa maatte Landboerne handle. Heller ikke kunde nogen flytte ind til Byen og blive Borger for en kort Tid. Borgmestre og Raadmænd skulde sørge for, at de virkelig nedsatte sig og blev bofaste og stadige Borgere. For at faa Tilladelse til at flytte til Byen maatte man købe sig et Borgerbrev. Hvis man vilde nedsætte sig som Haandværker, skulde man betale lige saa meget som for at blive Borger.

Forordningen skabte ogsaa foruden Skellet mellem Landboerne og Købstadboerne en Klassesdeling mellem de sidste, nemlig i Købmænd og Haandværkere, som igen blev afsondrede i deres forskellige Fag. Paa denne Maade skabtes en Regulering af de forskellige Erhvervs-virksomheder. Der bestemtes, at enhver Haandværker skulde ernære sig af sit eget Haandværk og intet andet,

¹⁾ Forprang: Forkøb, d. v. s. Opkøb af Varer, som Sælgeren ellers vilde føre til Torvs. Følgen af Forprang blev højere Priser for Forbrugerne.

²⁾ Landkøb: Salg paa Landet af Varer, som alene maatte sælges i Købstæderne. Da Landhandel blev forbudt, blev Landkøb = Landhandel.

saaledes Bagere af Bagning, Skomagere af Skomagergerningen, Smedene af deres Haandværk o. s. v. For at faa et saadant Haandværk skulde man, som ovenfor nævnt, betale lige saa meget som for at blive Borger.

De, der ikke havde et Haandværk, skulde ernære sig af Købmandsskab og af intet andet. Købmændene blev en højere Klasse inden for Borgerne, da kun disse kunde blive Borgmestre og Raadmænd i Byerne. Borgmestrene og Raadmændene skulde sammen med Fogeden føre Kontrol med, at Haandværkerne udøvede deres Haandtering, og at Forordningen ikke krænkedes i nogen Retning. Desuden skulde de sørge for, at de, der var blevet optagne som Borgere, var stadige og bofaste. Kongen maa sikkert ogsaa have paalagt en Maksimalpris paa Værerne, thi Forordningen byder Borgmestre og Raadmænd at paase, at »thet engen tiidh eller køb vpa nogher stycke dyrkes«, at til ingen Tid maatte ved noget Køb nogen Ting blive dyrere. Det passer ogsaa godt ind i den regulerende Tendens, der gaar gennem Forordningen.

Den nye, danske Borgerstand blev ogsaa gennem Forordningen beskyttet mod fremmed Konkurrence. Forbudet mod Landkøb var rettet mod de fremmede Gæster.¹⁾ Desuden bestemtes det, at ingen Gæst maatte handle med Gæst paa Torvedagen, førend det ovenfor omtalte Tegn var taget ind Kl. 10.

Hvad angaar Byens Styrelse, fik dens Borgere ikke Lov til helt at styre sig selv. Kongen fik gennem Fogeden Haand i Hanke med den. Den Kontrol, som Borgmestre og Raad skulde udøve, skulde foretages sammen med Fogeden. Heller ikke havde Borgerne Magt til at afsætte Borgmestrene. De kunde kun klage til Kongen og hans Raad, at de ikke røgtede deres Hverv godt.

¹⁾ Gæster kaldtes de fremmede Købmænd, der kom til Byerne for at handle.

Foruden denne Forordning, der gjaldt for København som for alle de sjællandske Købstæder, gav Erik af Pommern Byen nogle særlige Privilegier, efter at Københavns »Borgmestre, Raadmænd og Menighed« havde klaget over Manglerne ved de gamle Privilegier, der stod i den gamle Stadsret. De nye Privilegier er udtrykt i *Forordningen af 28. Oktober 1422*,¹⁾ der ogsaa er underskrevet »ad iussum domini regis« af Kansleren Jens Pedersen. Igennem dem skulde Københavns Handel yderligere op-hjælpes, ligesom der tages skarpe Forholdsregler mod de fremmede Købmænd.

Borgerne i København fik samme Friheder og Fordele paa Markederne og Fiskerlejerne i Skanør, Falsterbo, Malmø og Dragør som de fremmede Købmænd. De maatte have Boder staaende der Vinteren over, blot skulde de betale den Afgift derfor, som havde været og var Sædvane. Paa Fiskemarkederne skulde de betale Told; ellers maatte de rejse til andre Byers Markeder uden at betale noget.

Borgmestrenes, Raadmændenes og Fogedens Myndighed over og Opsyn med Haandværkerne blev yderligere skærpet. De skulde indsætte Haandværkerne i deres Stilling baade i og omkring Byen, saaledes at de, der solgte, og de, der købte, kunde faa Mulighed for »sytt og like«, kunde blive draget Omsorg for og nyde Retfærdighed. Denne Regulering gjaldt Besættelsen af Haandværkerembeder og Priserne. Fogeden og Raadet skulde ogsaa bestemme, hvor store Stalde de forskellige Herberger maatte have. Herbergerne skulde have Mad, Øl og Foder til Salg. Her maatte ogsaa sælges Hø og Korn, som ellers kun maatte forhandles hos Høkerne.

Vigtigst var det dog, at Privilegierne samlede den daglige Handel paa Borgernes Hænder. Det bestemtes, at

¹⁾ Københavns Diplomatarium I Nr. 113.

ingen Gæst eller Købmand, der ikke var bosiddende Borger i København, maatte sælge Klæde eller Lærred i Alenvis, men skulde sælge Klædet i halve eller hele Stykker, Lærredet i hundrede Stykker, Øl i Tønder og ikke i Kander, Salt i Tønder og ikke i Skæpper o. s. v. Paa denne Maade blev Detailsalget forbeholdt de københavnske Købmænd. Forbudet mod Landkøb blev igen indskærpet de fremmede Købmænd. Privilegierne paabød endvidere, at Udførslen skulde gaa igennem de københavnske Borgeres Hænder. Det blev Gæsterne forbudt at købe Varer til at udføre af andre end af »vore Borgere«. Kun hvad de skulde have til det daglige Forbrug, maatte de købe paa Torvet. Til Slut tager Kong Erik de Borgere, der bor i København »og de Købmænd og Gæstere, som søge dertil med deres Gods og Købmandsskab i god Maade«, i sit kongelige Frihed og Værn.

Ved disse Privilegier, ved at give den danske Købmandsstand Monopol paa den indenrigske Handel, baa-
de over for Landboer og fremmede Købmænd, havde Erik af Pommern skaffet København og dens Borgere Mulighed for en rig Udvikling. Dertil kom, at ogsaa ydre Forhold støttede Kongen i hans Arbejde for Byen. Tidligere havde Skaanemarkederne været Midtpunktet i Danmarks Handel. Her mødtes de fremmede Købmænd, Hanseaterne, Hollænderne og Englænderne, med de danske Købmænd og Fiskere fra hele Landet. Her fandt en Vareudveksling Sted af den danske Sild og de fremmede Landes Varer. Men efter 1384 skete der en afgørende Forandring. I dette Aar lukkede Hansestæderne deres Konkurrenter Englænderne og Hollænderne ude fra Skaanemarkederne.¹⁾ Følgen blev, at disse kastede sig over Sildefiskeriet i Nordsøen; og den hollandske Sild blev hurtigt en farlig Konkurrent til den skaanske. Dette

¹⁾ Hanserecesserne II Nr. 276 § 12.

bevirkede igen, at Skaanemarkederne indskrænkedes til at blive rene Fiskemarkeder. De fremmede Købmænd sejlede ikke længere dertil for at handle. Dette fik stor Betydning for de danske Købstæder som Helhed, da Handlen nu blev spredt ud over Landet og ikke som før koncentreredes i Skaane; men størst Betydning fik det for Byerne ved Øresund. Sundet blev et Transitfarvand, da Skibene ikke længere lagde til ved Skaanes Kyst. Samtidig voksede »Ummelandsfarten«, da nu ikke blot Hollænderne og Englænderne, men ogsaa de østbaltiske Stæder førte deres Skibe Nord om Skagen. Tidligere havde de kun ført deres Varer til Skaane, hvor de havde afsat dem til de fremmede Købmænd der.¹⁾

For København betød det, at Byen kom til at overtage Skaanemarkedernes Funktioner. De politiske Forhandlinger blev ført i København i Stedet for i Skanør. De fremmede Skibe løb nu ind til den nye Hovedstad og ikke til de skaanske Havne. Byens dybe, rolige Havn blev en søgt *Ankerplads*. Skibene laa da ofte Vinteren over i København. I Kristoffer af Bayerns Stadsret for København af 1443²⁾ omtales Vinterleje som noget ganske almindeligt, men der staar, at »ingen Skib lægges til Vinterleje i for en Mands Dør«. Af Bestemmelserne i denne Stadsret fremgaar det ogsaa, at Byen havde udviklet sig i Retning af at være *Stabelstad*.³⁾ Naar fremmede Købmænd kom til Byen og udskibede deres Varer for at sælge, skulde de blive i Byen mindst en Maaned. Først da maatte de efter at have betalt Told sejle videre. Byen blev ogsaa *Opmagasineringssted*, idet man kunde føre Varer med Skibe til København, og losse ud der for at vente

¹⁾ Hugo Matthiessen: Middelalderlige Byer p. 133.

²⁾ Københavns Diplomatarium I Nr. 127.

³⁾ Stabelstad: By med Stabelret, d. v. s. Ret til at forlange, at Varer, der passerer gennem eller føres forbi Byen, skal oplægges der i kort Tid.

paa Skibsløjlighed til at føre dem videre gennem Sundet; dog skulde man betale Told derfor.

At mange fremmede Købmænd har fundet Vej til København, er øjensynligt. I Privilegierne af 1422 begynder man at træffe Forholdsregler mod dem. I Stadsretten af 1443 er disse langt mere udførlige, hvilket viser, at stadig flere fremmede søgte til den opblomstrende Øresundsby. Bestemmelserne i 1443 angaaende det tyske Kompagni viser det samme. Den danske Regering griber nu ind over for de fremmede. Saaledes maatte disse ikke vælge deres Oldermænd uden efter Raad af Slottets Foged, Borgmestrene og Byraadet. Kompagniet har sikkert under Erik af Pommern været i en Udvikling, der kunde skade de danske Købmænd, thi disse danner som Modtræk mod Tyske Kompagni selv et Kompagni. Det stammer sandsynligvis fra Slutningen af Kong Eriks Regeringstid. I Stadsretten af 1443 omtales det som eksisterende,¹⁾ medens det ikke er omtalt i de tidligere Forordninger.

Ogsaa de danske Bønder blev lokket af Mulighederne i den nye Hovedstad. Man ser, at der allerede nu begynder en Vandring fra Landet til Byen. I 1443 omtaler Stadsretten disse Bønder, der er søgt ind til København.

Under disse Forhold arbejdede den københavnske Borgerstand sig frem til at faa nogen *politisk Betydning*. Medens den ikke spillede nogen Rolle ved de tidligere Forhandlinger i København, blev Freden, som sluttedes i Vordingborg den 17. Juli 1435 mellem Kong Erik og Hansestæderne, beseglet af Ærkebiskoppen, de forskellige Biskopper, Rigsraadet, nogle Riddere »og vi Borgmestre og Raadmænd i København og Malmø«. ²⁾ I Uni-

¹⁾ Efter Bestemmelserne om det danske Kompagni staar der: »Og den samme Ret skal være for alle andre gamle og skellige Gilder og Samfund, som af Alder har været i København«.

²⁾ Sveriges Traktater med främmade Magter III Nr. 472.

onsudkastet af 1436 er København ligeledes blandt de 12 Byer, der skal være med ved Kongevalg (paa Sjælland: Roskilde, København og Kalundborg).¹⁾ Virkelig aktiv politisk Rolle kom Borgerne dog først til at spille senere, nemlig da Kristian I indkaldte 2 Raadmænd og 2 Borgere fra hver By til det første danske Stændermøde i Kalundborg i 1468.²⁾

Hansestædernes Angreb paa København 1428.

Københavns rige Udvikling var meget ubehagelig for Hansestæderne. Deres Handel led Tab derved, og takket være Københavns Slot og Havn kunde Erik af Pommern beherske Sundet. Dette satte ham i Stand til at opkræve Øresundstolden. Efter at de udenlandske Magter, som tidligere nævnt, ikke længere søgte ind til Skanør og Falsterbo for at handle, og Omsætningen paa Markederne følgelig blev mindre, mindsledes den danske Konges Indtægter af Tolden betydeligt. Hertil kom, at der i 1420'erne ikke har været saa mange Sild i Sundet som ellers, muligvis paa Grund af Strømforhold. Erik af Pommern fik da den geniale Tanke at kræve en Skibstold, en Nobel,³⁾ af alle Skibe, der sejlede gennem Sundet. Derved vilde han faa en glimrende Indtægt, og de fremmede Skibe vilde desuden blive tvunget til at lægge til i Danmark.

I 1423 fremsatte han Planen første Gang, idet han paa-tænkte at forlange, at Skibene skulde sænke Flag i Øresund og betale en Afgift. Dengang blev det ikke til noget, men i Efteraaret 1427 eller i Begyndelsen af 1428 begyndte han at opkræve Øresundstolden.

¹⁾ Aarsberetninger fra Geheimarkivet II Nr. 10.

²⁾ Mackeprang: »Danske Købstadmøder« i Historisk Tidsskrift 1913. 8. Række IV p. 159.

³⁾ Nobel: engelsk Guldmønt, præget 1343—1550.

I 1426 havde Hansestæderne som Holstenernes Forbundsfæller erklæret den danske Konge Krig. I Opsigelsesbrevene til Kong Erik gav Stæderne som Grund, at Voldsomhederne mod dem var blevet værre, efter at de havde sluttet Forbund. Om en ny Told er der ikke Tale. I Sommeren 1427 sendte de Flaaden op i Øresund, men det var for at hjælpe de fremmede Handelsflaader igennem. I Urkunden-Buch der Stadt Lübeck 7. Bind staar der, at det blev Tidemann Steen befalet »at sejle ind i Øresund, hvor man ude fra Vesterhavet sejler ind i Østersøen, og ikke rømme det, førend den baieske¹⁾ og den preussiske Flaade er sejlet gennem Øresund«. Heller ikke Presbyter Bremensis nævner i Chronicon Holtzatiæ under 1427, at Tolden skulde være Grunden til Angrebet. Kong Erik mødte Hansestæderne med sin Flaade uden for København, og Stæderne maatte rømme Sundet. I 1428 sendte de igen en Flaade mod Danmark, og nu fortæller Presbyter Bremensis i Omtalen af Krigen 1428, at Hansestæderne »ikke kunde spærre Skippernes Havn foran Københavns Slot eller ødelægge den nye Borg Helsingør, som blev bygget af Kongen for at opkræve den nye Told af Skibe, der sejlede igennem fra det baltiske Hav til Vesterhavet«. I Hanserecesserne nævnes Tolden for første Gang i et Brev af den 17. Maj 1429, hvori Højmesteren beder sin Gesandt takke Kong Erik, for, »das her sie czolfrey hat lassen durchzihn«. ²⁾ Dette udelukker dog ikke, at Tolden tidligere var blevet opkrævet.

Saaledes blev København i 1428 det naturlige Angrebspunkt for Hansestæderne. De ønskede at ødelægge Byens Slot og Havn, hvorfra den danske Konge beherskede Sundet, og den 6. April 1428 laa den hanseatiske Flaade uden for Refshalerenden ved »den kongelige Havn«.

¹⁾ fra Bai Syd for Nantes. Flaaden førte Salt, Baisalt, til Skaane, hvor det anvendtes ved Nedsaltning af Sildene.

²⁾ d. v. s., at han har ladet dem drage toldfri igennem.

Stæderne havde allerede tidligt paa Aaret 1428 planlagt Angrebet paa København til Foraaret. De gik imidlertid paa Skrømt ind paa at deltage i nogle Fredsforhandlinger, som de blev ved at trække ud, altsammen for at vinde Tid, saa de kunde gøre sig færdige til Angrebet. Disse Forhandlinger var foranstaltede af den tyske Kejser Sigismund, og de skulde finde Sted paa et Fredsmøde den 14. Marts. Som sin Repræsentant sendte han Magister Nicolaus Stok, Lærer i gejstlig Ret, til Danmark. Hansestæderne og Holstenerne fik først Mødet udsat til den 4. April. Da de igen gjorde Ophævelser, blev det nødvendigt igen at udsætte det, denne Gang til den 11. April, men inden det kom i Stand, var den henseatiske Flaade den 6. April kommet til København. Den 9. April kunde Kong Erik i Roskilde modtage Magister Nicolaus Stok, der var blevet tilbageholdt i Rendsborg af Hertug Adolf af Slesvig, med følgende Ord: »Hvorfor har de [Hansestæderne] tilsagt Eder at komme til et fredeligt Møde? De er kommet til vort Rige foran København sidste Onsdag med hele deres Magt og ligger endnu der og har brændt, fanget og slaaet vore ihjæl«. ¹⁾ Kongen indvilligede dog i at komme til Mødet og gav frit Lejde til Stæderne og Holstenerne. Magister Stok rejste den næste Dag til København og forelagde disse det kongelige Lejde. De krævede imidlertid et nyt Lejde, idet de gav som Grund, at Lejdet var falsk. Kort efter sprængte de Forhandlingerne. De var nu klar til Angrebet.

Det saa ud til, at København skulde faa Hjælp udefra. I Sundet laa der 17 svenske Skibe, og fra den engelske Hanse forlød det, at Englænderne vilde sende 14 Skibe til Danmark. Angrebet ²⁾ kom dog inden, og Danskerne maatte kæmpe alene.

¹⁾ Hanserecesserne VIII Nr. 417.

²⁾ Die Chroniken der niedersächsischen Städte. Lübeck. III p. 298 ff. Den danske Rimkrønike, ed. C. J. Brandt p. 178 f.

Den hanseatiske Flaade, der laa for København, bestod af 260 Skibe, »blandt hvilke nogle store«, med 12,000 bevæbnede Mænd. Desuden var der 800 Fetaljebrødre,¹⁾ som var paa egne Skibe, og som kæmpede for egen Regning. Overanførslen havde Hertug Gerhard den Yngre af Slesvig. Han kæmpede paa eget Skib sammen med 100 bevæbnede holstenske Riddere. Hver Hansestad havde sendt Skibe, med et Medlem af Raadet som Anfører. Han »skulde ophidse dem til Kamp mod Fjenden«.

Den danske Flaade laa i Havnen, da den fjendtlige Flaade kom. Kong Erik lagde Skibene, »han havde baa-
de store og mange«, inden for Refshalerenden og byggede nogle Befæstninger, saa han spærrede Havnen for de fjendtlige Skibe. Stæderne og Holstenerne indsaa, at det vilde være forbundet med stor Fare straks at forsøge at trænge igennem. Derfor lavede de en Flaade, hvorpaa de anbragte deres Bøsser. Nu udviklede der sig en Artillerikamp, idet der paa een Gang blev skudt fra »200 Bøsser eller mere, dog uden at der anrettedes stor Skade«. De Danske skød baade fra Skibene, Slottet og Byen. Efter en udholdende Kamp lykkedes det dem at hindre Fjenden i at trænge igennem, hvorfor denne vilde spærre de danske Skibe inde ved at sænke 10 store og smaa Skibe i Havnen. Ogsaa dette mislykkedes, da Wismar kom til at lægge et Skib paa langs i Stedet for paa tværs. Herved fremkom der en Aabning, hvorigennem Skibene kunde komme ud og ind. Selv om Stæderne opildnede deres Mandskab ved at love dem lige saa mange 100 Mark lübsk, som de brændte danske Skibe, lykkedes det dem ikke at lukke Havnen helt til eller at skade de dan-

¹⁾ Fetaljebrødre, Viktualjebrødre: tyske Kapere. Navnet stammer fra de tyske Kapere, der skulde føre victualia, Levnedsmidler, til Stockholm i 1389. Fetaljebrødrenes Hovedformaal var dog Plyndringer. De gjorde Havet usikkert, og skaanede heller ikke de hanseatiske Skibe.

ske Skibe. Da endelig Kong Erik lagde et masteløst Skib hen foran Aabningen, maatte den fjendtlige Flaade opgive Kampen og trække sig tilbage.

Arild Huitfeldt fortæller i Danmarks Riges Krønike, at Kong Erik ikke personlig var til Stede i København, da Angrebet stod paa, men opholdt sig i Sorø »enten af Frygt eller af kristelig Andagt«, og at det var hans Dronning, Filippa, der ledede Forsvaret. Dette findes dog ikke i Hanserecesserne eller i nogen ældre Beretning. Kristian Pedersen har imidlertid optaget det i »Den danske Krønike«, men her giver han ogsaa en tredje Forklaring paa, at Kong Erik ikke skulde have været til Stede. Han siger, at Kongen laa i Sorø »mere for Rædsels Skyld end for at gaa i Kirke. Somme mener, at han gjorde det, fordi han ikke vilde stride mod sine egne Landsmænd«.

Men de københavnske Borgeres tapre Forsvar af deres By fik den allerstørste Betydning. Hvis Stæderne havde sejret, var det sikkert kommet til en Gentagelse af Stralsundfreden 1370, hvor Stæderne havde faaet deres store, baade politiske og økonomiske Indflydelse i Danmark.

At den danske Flaade laa i København saa tidligt paa Aaret 1428, tyder paa, at Erik af Pommern havde gjort Byen til Rigets *Flaadestation*. Da han i Sommeren 1429 udbød de svenske Skibe, sejlede de »til Kongen til København; de fik der Skade og ingen Gavn; de laa der alle en Sommer«.¹⁾ Ligeledes, da Kong Erik i 1434 rustede en Flaade til at drage mod Sverige med, lagde den ud fra København.

¹⁾ Svenska Medeltidens Rim-Krönnikor, ed. G. E. Klemming, II p. 15.

København bliver Midtpunkt for det kirkelige Liv i Danmark.

Under Erik af Pommerns Regeringstid er der adskilligt, der viser, at ogsaa Kirkelivet koncentreredes i den nye Hovedstad. Saaledes blev København i 1417 Sæde for Franciskanernes Provincialkapitel.¹⁾ Men først og fremmest blev det store Kirkemøde, som Ærkebiskop Peder Lykke sammenkaldte i 1425,²⁾ og som blev det sidste Koncilium inden Reformationen, afholdt i København og ikke i Ærkebispebyen Lund, der ellers var den kirkelige Hovedby.

Dette Koncilium var et Led i den almindelige reformatoriske Bevægelse, der gik hen over de europæiske Lande i Middelalderens Slutning, og som tilsigtede »reformatio ecclesiae in capite et in membris«,³⁾ uden at man dog tænkte sig at lade Pavedømmet falde. Disse Bestræbelser udgik fra Højgejstligheden, som ogsaa i København gav Møde, medens der ikke var nogen Repræsentanter for den lavere Gejstlighed.

Først fornyedes de Artikler, der var blevet vedtaget i Helsingborg i 1345 og i Malmø i 1383. De gik i Hovedsagen ud paa at beskytte Kirkens Gods, Friheder og Rettigheder. Desuden fremhævedes den gejstlige Jurisdiktion. Kirken forsøgte endog at trænge ind i den verdslige Domsmyndighed. Dette sidste udformedes nærmere i nogle nye og skærpede Bestemmelser. Saaledes krævedes, at gejstlige ogsaa i verdslige Sager skulde stævnes for en gejstlig Domstol. Kirken krævede endvidere

¹⁾ *Scriptores Rerum Danicarum medii ævi*, ed. J. Langebek. V p. 519.

²⁾ J. F. Noodt: *Beiträge zur Erläuterung der Civil-, Kirchen- und Gelehrten Historie* II p. 67 ff.

³⁾ en Reformation af Kirken i Hoved og Lemmer, d. v. s. af Paven og Gejstligheden, høj som lav.

Domsmyndighed i Ægteskabssager, ligesom den vilde holde Hævd over Ægteskabet. Dernæst vedtoges en Del nye Bestemmelser, der efter Tidens Tanker skulde puste nyt Liv i de gamle Former. De var væsentligt rettet mod den lavere Gejstlighed. Den skulde reformeres, Sæderne skulde forbedres og Cølibatet overholdes. Ellers havde man mest rent ydre Ting for Øje, f. Eks. hvordan Præsterne skulde gaa klædt. Biskopperne paalagdes det at føre Opsyn med Afladshandlen, og Grænserne mellem de forskellige Sogne og Stifter blev trukket skarpt op.

Kærnepunktet i Forordningen maa dog siges at ligge i Bestemmelserne om Klostrene og Tiggermunkene, som florerede stærkt i Begyndelsen af det 15. Aarhundrede. Tidligere havde Paven ved Exemtionsbreve¹⁾ søgt at lægge dem ind under Pavestolen. Nu lagde Ærkebiskop Peder Lykke Klostrene og deres Gods samt Hospitaler og andre hellige Steder ind under Biskoppen i Stiftet. Han skulde føre Opsyn med Abbeder og Priorer, og disse skulde aflægge Regnskab for ham. Endelig indskrænkedes Tiggermunkenes Friheder.

Man kan ogsaa se, at Frue Kirke i København i dette Tidsrum voksede i Betydning for det kirkelige Liv i hele Norden. Heri havde Kong Erik sin Del. Han fik nemlig i 1433 Pave Eugen IV til at bevilge, at de, der fra alle de nordiske Riger besøgte Frue Kirke, her fik den samme Aflad, som de, der besøgte St. Petri ad Vincula i Rom, dog kun paa Festdagen for Jomfru Marias Fødsel og paa de 8 Dage, der følger umiddelbart efter denne Festdag.²⁾ At man ogsaa i Udlandet regnede med Frue Kirke, ses af,

¹⁾ Exemption: Personers eller Institutioners Befrielse fra deres ordinære kirkelige Øvrigheds Jurisdiktion. De kom saaledes til at staa direkte under Paven.

²⁾ Acta pontificum Danica III, Nr. 1681, ed. A. Krarup og J. Lindbæk.

at Kapitlet i Basel i 1434 nedsatte Frue Kirkes Kapitel til Dommer i en Arvesag.¹⁾

Saaledes var da Danmark under Erik af Pommern gaaet over fra den middelalderlige til den moderne Statsform. Landet havde i København faaet en Hovedstad, der var Midtpunktet i Centralstyret, Sæde for Regeringen, og hvorom det politiske og aandelige Liv drejede sig.

¹⁾ Repertorium Diplomaticum Regni Danici Mediævalis III, 6736, ed. Kr. Erslev.

ISENBERGS GAARD, GAMMELSTRAND 48.

AF CHRISTIAN ELLING.

Denne Patriciergaard er uden Tvivl det stateligste københavnske Kanalhus fra Senbarokkens Tid. Dets Byggeaar, 1750, er vel bekendt; det findes indhugget i Portalen. Man vilde gerne kende ogsaa Arkitekten med Sikkerhed. Jeg har tidligere¹⁾ givet Grunde for den Antagelse, at Gaardens Bygmester var Philip de Lange. Midtvinduet i Beletagen, umiddelbart over Portalen, er forsynet med en Fordakning af en her hjemme sjælden Form, der i Københavns samtidige Arkitektur kun genfindes paa to andre Monumenter, — Søetatens forlængst nedbrudte Hovedmagasin paa Gammelholm og det endnu staaende, i det ydre ret velbevarede Hus Ved Stranden 16, opført 1748 for Generalkrigskommissær Stephen Hansen. Men den første af disse Bygninger skyldes dokumentarisk Lange, den anden kan med absolut Sikkerhed tillægges ham. Naar man da erindrer, at Købmand Johan Peter Isenberg, der lod Ejendommen ved Gammelstrand opføre, havde været Direktør i Asiatisk Kompagni, da Mester Philip's Projekt til dettes Palæ i Strandgade blev antaget, og tillige bemærker, at Isenberg var en stor Leverandør til Søetaten, hvis foretrukne Bygmester Lange var i disse Aar, maatte det synes motiveret at tillægge Philip de Lange den her omhandlede Gaard ved

¹⁾ I »Arkitekten's Maanedshefte, November 1930 (ogsaa udsendt som Særtryk), Pag. 259.

Gammelstrand. Rent arkitektonisk betragtet følger denne sig naturligt ind i Rækken af den særprægede Arkitekts Arbejder.

Alligevel saa man gerne Theorien arkivalisk bekræftet. Den ønskede Sikkerhed er imidlertid nu tilvejebragt. En Vurderingsforretning i Stadsarkivet, der havde forstukket sig under et forkert Matrikelnummer, giver fuldstændig Besvarelse af Spørgsmaalet; tillige oplyser den, at Gaardens Portal, en af Byens anseeligste fra denne Periode, skyldes den kendte Stenhugger Andreas Gercken, — en værdifuld Meddelelse, da dekorative Skulpturarbejder paa borgerlige Bygninger fra svunden Tid almindeligvis ikke lader sig henføre til bestemte Billedhuggere.

I Skrivelse af 20. Januar 1753 anmodede Lange Magistraten om Udmeldelse af to Stenhuggermestre, »welche die Stein Hauer Arbeit bey den Bau des Herrn Isenbergs, welcher ich am Alten Strandt Ao 1750 u. 1751 aufgeführt, besichtigen und wortiren. Da nun der Steinhauer Meister Sigr. Görcken solche Arbeit verfertiget, ich aber mit ihm keinen Contract geschlossen und er zu seiner völligen Bezahlung noch nicht gelanget, als ist dieses die Ursache, dass weil er mich mit seiner Arbeit in den Bau so aufgehalten, dass demselben nicht zu der determinirten Zeit abliefen können, als habe die übrige Bezahlung bis nach Eydlicher Wortirung beruhen lassen wollen«.

Mestrene Jakob Fortling og Georg Wilhelm Bæseke blev udpegede; henholdsvis d. 5. Februar og d. 3. April afsendte de deres Vurderinger til Magistraten²⁾. Gennem de ret udførlige Beskrivelser af Façadens Stenhuggerarbejde (Portal, Vinduesindfatninger, Frontispice etc., —

²⁾ Kbh.s Stadsarkiv. Vurdering Strand Kvt. Matr. No. 9, 10 & 22 B.



Isenbergs Gaard, Gammelstrand 48.

alt af gullandsk Sandsten) kan vi danne os et Billede af Husets oprindelige Udseende. Over Kælderen rejste det sig i to fulde Stokværk og en Mezzanin; den trefags Midtrisalit løb op i en lav Kvist, kronet af en Frontispice, uden Tvivl en Segmentgavl. I denne fandtes en oval Glug, flankeret af to Sandstens-Fyldinger (»zwey shrege [o: schräge] erhobene Füllungen«); en tilsvarende udsmykket Segmentfronton findes paa den ligeledes af Lange opførte Gaard Magstræde 6³).

Ved en Ombygning i ny Tid blev Mezzaninen forhøjet til et Helstokværk og den nye Kvist forsynet med en knækket Barokgavl af en Form, der vel hører Byggeperioden til, men som savner Sidestykke i Philip de Lange's kendte Produktion. —

Joh. Peter Isenberg døde, før Huset var færdigt. Da Bygningen var grundmuret og Staden til Zir, androg hans Enke og Børn om 25 Aars Skattefrihed, hvilken blev bevilget dem d. 4. December 1750⁴).

³) Jfr. ogsaa Wasserfalls Gaard paa Købmagergade (af Lange); C. Elling, anf. St., Afb. pag. 231.

⁴) Kbh.'s Stadsarkiv. Kollegiebreve til Magistraten 1750 No. 209.

TILFØJELSER TIL ARTIKLEN
»KØBENHAVNS REBSLAGERLAV«,
3. RÆKKE, II BIND, S. 609—91.

AF KNUD KINZI.

Forfatteren Carl C. Christensen har gjort mig opmærksom paa, at der er en Fejl i Listen over Lavets Oldermænd (S. 691), idet E. S. M. Dencker (1912) staar som Oldermænd »2.den Gang«, medens den Dencker, der blev Oldermænd 1912, i Virkeligheden var Søn af den E. S. M. Dencker, der blev Oldermænd 1891.

En anonym Indsender i »Politiken« d. 21. Juli 1938 gør opmærksom paa, at der foruden de to af mig nævnte Baner findes en Bane ved Viadukten paa Ørnevej. Paa denne Bane spindes dagligt af Rebslagermester W. Stangerup, der dog ikke er i Lavet, hvorfor jeg ikke anede hans Eksistens, da jeg skrev min Artikel. Han gav mig forskellige interessante Oplysninger. Bl. a. forklarede han mig, hvorfor Rebslagersvendenes Vandringer sjældent gik længere end til Norge, Sverige (Rusland) eller det nordlige Tyskland (S. 619). Syd for Hamburg spandt man nemlig Reb paa en anden Maade end i Norden, og Rebslagerne skelnede mellem »Rebslagere« (»Reep-schläger«) og »Seilere« (»Seiler«). Seilerne spinder med venstre Haand, og et Reb, der er slaaet sammen af Garn,

spundne med venstre, og Garn, spundne med højre Haand, bliver ujævnt og daarligt, hvorfor Rebslagere og Seilere ikke kan arbejde paa Bane sammen. Seilerne faar iøvrigt en bedre Uddannelse, saa de kan flette smukkere Ting end Rebslagerne, og de har en egen Maade at hegle Hampen paa, saa der bliver mindre Blaar til Rest. Mærkeligt nok har Rebslagerne aldrig lært dem denne Kunst af.

Af Rebslagermester Stangerup fik jeg ogsaa at vide, at Svendelavet endnu eksisterer. Hans Fader er Lavets nuværende Formand. Det har nu kun 6 Medlemmer foruden 3 Enker. Ingen af disse 6 arbejder nu som Svend. 2 er pensionerede fra »Jacob Holm og Sønner«, 2 er gaaet over i andet Erhverv og lever nu af Aldersrente, og 2 er Mestre, men dog blevet i Svendelavet. (Den ene staar baade i Mester- og Svendelav). Da den nuværende Formand i 1873 blev optaget i Svendelavet — med hele det gamle Ceremoniel, der er bibeholdt til det sidste — talte Lavet 108 Medlemmer. Det havde da Herberg i Lille Kongensgade 25 sammen med Propskærere, Cigar-magere o. fl. I 80'erne flyttede det til Tømrerkroen, Adelgade 27, og efter en kort Tid i Farvergade forlagdes Residensen til Arbejdernes Forsamlingsbygning paa Amager. Nu holdes Lavsmøderne — og kun eet om Aaret, ved Sct. Hans Tider — hos Formanden.

Lavet, der ikke maa ophæves, saa længe det har 5 Medlemmer, har testamenteret sine Ejendele til By-museet og Stadsarkivet. Lavets Sølvtøj er foreløbig deponeret i Nationalmuseet. Hos Formanden findes nogle Protokoller, Faner m. m.

Formanden (denne Betegnelse bruges nu i Stedet for »Oldgesell«) fortalte mig om en Del Skikke i Svendelavet, saasom at den Svend, der sagde »De« til en Lavbroder, maatte give en Omgang Æggesnaps, og at man til Begravelse tilsagde 16 Svende foruden dem, der skul-

de bære Fane, Marchalstave, Kiste o. s. v., men at alle de Svende, der kunde, fulgte enhver Lavsbroder til Graven. Efter Begravelsen samledes man til Gravøl et Sted i Nærheden — da de fleste Begravelser foregik paa Assistents Kirkegaard, var det gerne paa »Lille Ravnsborg« — og de unge Svende, der første Gang var til en Svendebegravelse, maatte erlægge 2 Kr., og saa festede man til den lyse Morgen, ja ofte et Stykke op ad den næste Dag.

Formanden (Oldgesellen) indledede hver Lavssamling med følgende Ord:

»Med samtliges gunstige Tilladelse skal jeg bede den ærede Forsamling, som det enhver ærekær og ordentlig Rebslagersvend egner og anstaar, med Orden at betræde Lavssalen (eller Amtssalen), og hvad vor Samling angaar, saa haver vi i Dag i broderlig Enighed at afholde vort (Sct. Hans eller Nytaars) Kvartal¹⁾ samt efter gammel Skik til Velkomsthilsning at byde de sidst udlærte Svende en Drik af vor Velkomst.

Den grundlagt blev af vore Fædre.
Derfor vi haabe, de den vil hædre,
Saa at de til vort Haandværks Tarv og Ære
Forenede med os maa Byrden bære«.

Efter at der var fremført Klager over de nye Svende, og Bøder var betalt, sagde Formanden:

»Med eders gunstige Tilladelse tager jeg den ærbare Velkomst fra det ærbare Haandværksbord og tillader mig at frembringe en Skaal for de unge Svende, for

¹⁾ Mærk, at det stadig kaldes »Kvartal«, selv om der i Optegnelsen til Støtte for Formandens Hukommelse kun nævnes to Tider!

den tilstedeværende Forsamling og det hele ærbare Rebslagerlav, ikke at forglemme den Medbroder, som langt fra os med Møje maa søge sit Brød — det være samtliges Velgaaende! (Drikker.) Med gunstig Tilladelse overrækker jeg den ærbare Velkomst i hele Foreningens Navn til Ungsvenden N. N., for at han ved en Æresdrik af samme kan vorde vor indviede Medbroder.

Beskærm vort Lav, o store Gud!
Med Kundskab styrk det unge Skud!
Han følge tro vort Lavlovs Bud,
Til sent fra os han træder ud«.

Lavsforhandlingerne indledes saaledes:

»Med samtliges gunstige Tilladelse: Skulde der være nogen iblandt den ærede Forsamling, som haver en eller anden Klage at fremføre imod mig, imod Repræsentantskabet eller imod en eller anden Kollega, da træde han frem for det ærede Haandværksbord og med Beskedenhed fremføre sin Klage. Har han Ret, da skal ham Ret vederfares og den paagældende bøde en Kendelse til Fattigkassen, og siden ties der stille«. Kl. 12 Midnat aflagde de nye Svende Faneeden.

ASSISTENTS KIRKEGAARD.

Af AUGUST NIELSEN.

INDLEDNING.

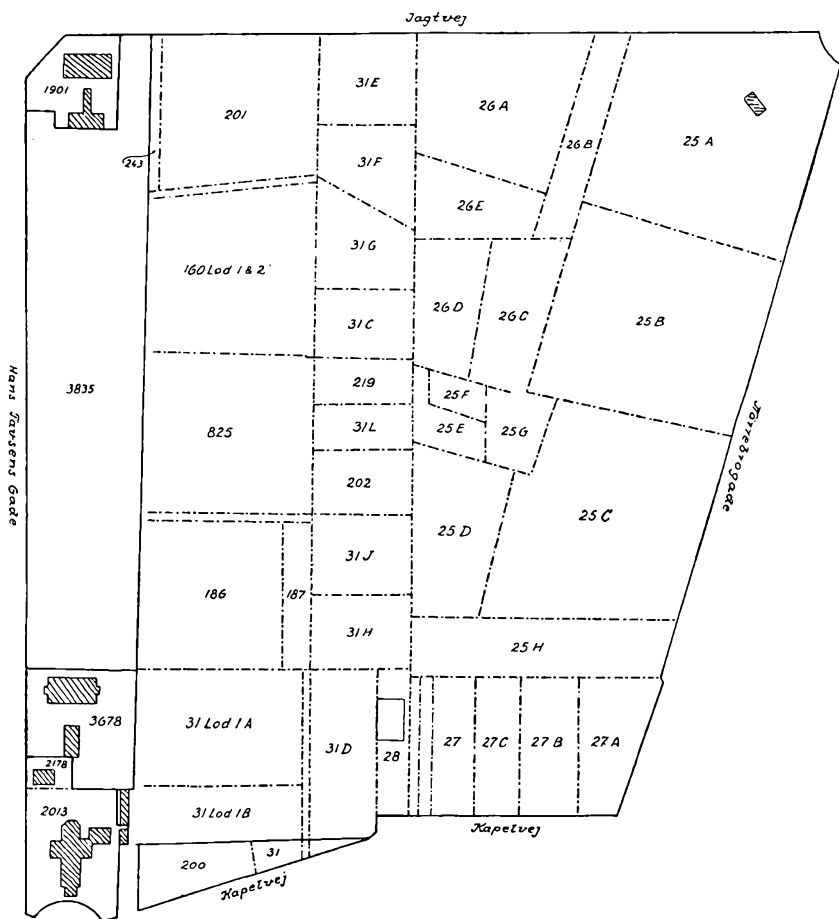
Assistents Kirkegaards Historie har gentagne Gange været behandlet i Litteraturen. Mest udførligt har Villads Christensen behandlet Æmnet i »Festskrift i Anledning af Vestre Kirkegaards 50 Aars Bestaaen«, Kbhvn. 1920, under Titel »Begravelsesskikke og Kirkegaardsforhold i København i ældre Tid«, men ogsaa i hans »København 1840—57« findes betydelige Bidrag. Professor Weitemeyer har i »Historiske Meddelelser om København« 1. Rk., 5. Bind skrevet om »Forløbere for Assistents Kirkegaard paa Nørrebro« og i 1. Rk., 1. Bind om »Graverholigen paa Assistents Kirkegaard og Jens Bang«. Kobberstikker G. L. Lahde har i »Mindesmærker«, der blev udgivet 1801—5, givet Afbildninger af 13 af de bedste Monumenter, som fandtes paa Kirkegaarden. Oberst i Generalstaben A. N. Olsen udgav i 1831 en »Vejviser til Familiebegravelserne paa Assistens Kirkegaardene«, hvori, foruden et udmærket Kort over den daværende Kirkegaard, alene findes Oplysning om de forskellige Gravsteder og deres Ejere, og endelig har C. Friis i 1868 udgivet »Assistents Kirkegaarden paa Nørrebro, samt Bidrag til Københavns Begravelsespladsers Historie«, en Bog, som foruden nogle Træk af Kirkegar-

dens Historie indeholder en Fortegnelse over en Del af dem, som er jordet her.

Intetsteds finder man imidlertid Oplysning om, hvorledes denne Kirkegaards Jord i Tidernes Løb er købt og fordelt mellem de forskellige Kirker, og naar det i den kgl. Resolution af 22. Dec. 1879 er bestemt, at Kirkegaarden vel er overgaaet til Kommunen, men at Kirkerne dog har bevaret en vis økonomisk Interesse i en Del af den, vil man forgæves i trykte eller utrykte Kilder lede efter, hvad det er for Arealer, som denne Bestemmelse omfatter. Ikke engang i den Kommissions Akter, hvis Forarbejder var Grundlaget for den nævnte Resolution, vil man kunne finde Oplysning herom.

Der har derfor for mig været en rimelig Aarsag til at fordybe mig i dette Spørgsmaal og om muligt at bringe Klarhed over denne Sag, som en ikke helt fjærn Fremtid vil komme til at beskæftige sig med, men det vilde have været mig umuligt at komme nogen Vegne, hvis ikke Kirkegaardens nuværende Inspektør, N. K. J. Jørgensen ved sine Undersøgelser af Skøderne i Forbindelse med Opmaalinger paa Stedet og megen Fordybelse i de gamle Kirkegaardsprotokoller uegennyttigt havde stillet sig til Raadighed og klaret de saare vanskelige Bestemmelser af Grænser for og Beliggenhed af de enkelte Kirkers Stykker, spredte som de ligger over hele Kirkegaarden.

I Stadsarkivet findes en Del Akter om den første Kirkegaard og Forhandlingerne om dens Anlæg, men en stor Del er brændt i 1795. Af det, der er tilbage, og af de Dokumenter, som foreligger for de efterfølgende Aar, findes en Del af betydelig Interesse, ogsaa i kommunalpolitisk Henseende, og jeg har derfor i de efterfølgende Blade forsøgt at opridse Kirkegaardens bevægede Tid, nemlig indtil 1879, samtidig med at Detaillerne for de enkelte Deles Erhvervelse er medtaget i saa stor en Ud-



1:2000.

strækning, at man vil kunne danne sig et Billede af Kirkegaardens Udvikling.

Det Matrikels Kort, som ledsager Fremstillingen, er udarbejdet af Inspektør Jørgensen.

Ved Reskript af 20. Maj 1757 gav Regeringen Ordre til Magistraten om, at der »ved den saa kaldede Farimags-Vej imellem Øster- og Vester-Porte paa begge Sider af Veien eller andre nærliggende Steder uden for Portene, hvor det kunde findes beleiligst, og der kunde faaes beqvemme Pladser, maae indrettes, og enhver Kirke især anvises et Stykke til Assistents-Kirkegaard som enten med Grøvter eller Staketter skal indhegnes; og, naar samme ere komne i Stand, maae det ei derefter være tilladt at begrave noget Liig i de nu værende Assistents-Kirkegaarde, nemlig Vor Frue Kirkes i Fiolstrædet, St. Nikolaii i Borgergaden, Helliggeistes paa gammel Mynt, Trinitatis i Gothersgaden, St. Petri i Larsleistrædet og Vaisenhusets og Vartous ved Vester-Vold; men, naar disse Assistents-Kirkegaarde derefter i nogle Aar have henligget ubrugte, indtil de derudi begravne Liig kunde være forraadnede, maae de overlades til hvem derpaa vil bygge, undtagen Vaisenhusets og Vartous, som til Halm-Torvet, der er for lidet, skal udlægges«.

Det var altsaa oprindeligt Tanken, at Kirkegaarden skulde ligge ved Farimagsvejen. Her laa i Forvejen de fattiges Kirkegaard omtrent, hvor nu Kommunehospitallet ligger, og Sø-Etatens Kirkegaard ude ved Østerbro. Det havde jo sin store Fordel, at Kirkegaarden ikke kom for langt fra Byen. Borgerne var nu engang vant til, at Begravelser skete enten i Kirkerne eller i de Urtegaarde, som laa omkring disse, eller endelig i de Assistance Kirkegaarde, som fra Pestens Tid i 1711 var anlagt i gamle Havestykker omkring i Byen, og at der altsaa for enhver kun var kort Vej til Kirkegaarden. Ligene kunde uden Vanskelighed bæres til Graven, hvis man ikke havde Raad til at køre dem, og vilde man besøge en afdøds Grav, var Besværet heller ikke særlig stort.

Hvorledes Magistraten kom paa den Tanke at lægge den nye Kirkegaard ude paa den fjærne Nørrefællid, kan ikke oplyses nu.

For den jævne Borger har denne Bestemmelse været alt andet end velkommen. Nørre Fællede laa efter Datidens Begreber langt ude paa Landet, og Vejen dertil var alt andet end god. Villads Christensen siger nok, at det var en særdeles fornuftig Bestemmelse, og naturligvis var Fælleden et Paradis mod de uhyggelige Smaakirkegaarde inde i Byen, omgivet af Huse paa alle Sider. Her var Sol og Lys og Plads til Udvidelse, her kunde vokse Blomster og Træer, det er altsammen rigtigt, men der var to meget store Ulemper, den lange øde Vej og Fælledens uheldige Jordbundsforhold.

Vejen var lang, det er sikkert nok, ikke mindre end 2 km fra Rundetaarn og med Undtagelse af de gode Sommerdage vanskelig at passere. Paa Midten af Nørre Landevej eller Nørrebrogade var der en Brolægning til Vognfærdsel, men uden for denne kun en almindelig Jordvej med Grøft paa den ene Side. Fortov blev først anlagt i Henhold til Reskr. af 27. Okt. 1779 og kun paa den nordre Side. Dette Fortov var endda saa daarligt ordnet og vedligeholdt, at det i 1849 karakteriseredes som »aldeles forfalden«. Først i 1850, altsaa 90 Aar efter Kirkegaardens Anlæg, blev ordentligt Fortov anlagt af Kommunen, og man naaede helt op til Aarene 1859—67, før hele Kørebanen var brolagt. Det nordre Fortov blev brolagt i 1853, det sydlige var makadamiseret, indtil det i Aarene 1867—77 blev brolagt ud til Solitudevej.

Omkring Aar 1800 var Byens Befolkning ca. 100.000 Mennesker, men heraf boede kun 683 paa Nørrebro. Bebyggelsen var altsaa saare ringe. Naar man kom gennem Nørreport og naaede uden for Befæstningen, laa paa venstre Side af Vejen Accisebodvænget, som strakte sig langs Peblingesøen til Ladegaardsvejen, og som i mange Aar var udlejet til Ejerne af Blaagaard. Paa højre Side laa Acciseboden og derefter Stadens Jorder med Fattigkirkegaarden ud til Farimagsgade. Kom man over

Peblingebro til den nuværende Nørrebrogade, laa paa venstre Side af Vejen Ejendommen Blaagaard, hvis Jor-der naaede helt ud til den nuværende Griffenfeldtsgade. De senere Gader Blaagaardsgade og Wesselsgade var dengang Alleer i Blaagaards Have. Vest for Blaagaard laa Gaarden Solitude, der af Magistraten var bortforpagtet, og endelig laa Vest for denne Ejendom en Beværtning med Have ud til Nørrebro, som hed »Lille Ravnsborg«, og som senere blev et yndet Tilflugtssted, hvor man holdt »Gravøl«.

Paa højre Side af Vejen laa nærmest Søen Store Ravnsborgs Have, der gik til Fælledvejen, derefter kom nogle Marker, som snart blev til Gartnerhaver, og ved Møllevejen, eller Jødevejen, som den da kaldtes, gik Vejen til Jødernes Kirkegaard, som laa ved Sandgravene.

Saaledes var de Lokalteter, som den Del af Befolkningen, der skulde have sine døde begravet, maatte befærde i Regn og Sne, i Storm og Sol, og at Magistratens Gave ikke blev modtaget med udelt Taknemlighed, skulde den snart faa Erfaring for. Ganske vist kunde den forholdsvis roligt tage imod Fattigkommissionens spydige Bemærkninger om, at »man intet havde at erindre imod denne i sig selv højst nyttige, men for Hospitalet (Vartov) i Henseende til Ligenes Udførelse bekostelige Foranstaltning«, men den fik en haard Nød at knække, da Universitetet og dettes mægtige Patron Statsminister Grev Johan Ludvig Holstein rejste Spørgsmaalet om, hvorledes man skulde forholde sig med Ligbæringen, naar Transporten skulde foregaa ad disse lange Veje.

Siden 1711 havde Ligbæringen været en Eneret for Studenterne, der boede paa Regensen, og Ordningen var den, at Studenterne mødte i Sørgehuset, bar Liget til Ligvognen og fulgte med denne til Kirken, eller hvis Kirken laa i Nærheden, eller det var fattige Folk, som

ikke havde Raad til at leje Ligvogn, bar Liget til Kirke.

Men hvad nu, skulde Studenterne ledsage Ligvognen eller maaske endogsaa bære Ligene til Nørre Fælle, og bagefter spadsere hjem ad Landevejen til Regensen, saa vilde det jo være ganske rigtigt, hvad Universitetets Rektor over for Patronen gjorde gældende, at Studenterne »paa den Maade næppe kunde fortjene, hvad de sled paa deres Klæder, foruden at det meget vilde sinke dem i deres Studeringer«. Og paa den anden Side vilde de nødig miste deres Indtægter, og heriblandt maaske allernødigt de 300 Rdl., som Lavene betalte aarligt for at faa Lov til selv at udbære deres Lavsbrødre, og som altsaa Studenterne kom meget let til.

Universitetspatronen skrev under 27. April 1757 til Magistraten og udbad sig et Forslag, »hvorledes Studenterne kunde befries for at bære Ligene udenfor Porten, og dog ikke tabe noget af det dem tillagte«. Efter at have betænkt sig i 3 Maaneder svarede Magistraten, at den ikke kunde fremsætte noget Forslag, hvorefter Studenterne kunde befries for at bære Lig til Assistents Kirkegaard uden for Porten, og dog ikke tabe noget af de 300 Rdl., saasom den holder for, »at Studenterne, naar de er forskaanede for Byrden, og burde miste Belønningen«. Det var imidlertid ikke den rette Mand, Magistraten kom til med et saadant Ræsonnement, der tilmed lød som en Vittighed, og faa Dage efter skrev Statsministeren tilbage, at han »vil endnu forvente det i min forrige Skrivelse forlangte Forslag til at hæve denne Vanskelighed, der maaske ellers vilde foraarsage den hele Indretning at standse«.

Overfor dette Magtsprog gav Magistraten tabt og fremsatte kort efter Forslag om, at alle og altsaa ogsaa de fattiges Lig skulde udføres til Kirkegaarden paa Ligvogne. Jordpaakastelsen, der hidtil stedse var foregaaet ved Graven, skulde nu ske i Sørgehuset, og sammesteds

skulde Studenterne møde og bære Liget ned til Vognen. Dermed var deres Arbejde ude. Magistraten vilde sørge for en Ordning, hvorefter Liget blev taget af Ligvognen og nedsat i Graven af Kirkegaardens Folk, hvilken sidste Forretning man forøvrigt maatte eragte »at være Studenterne uanstændigt«. Regeringen tiltraadte dette Forslag og fastslog det som Lov ved Reskript af 2. Marts 1759.

Paa den Maade kom man over Vanskelighederne med Ligbæringen, men den anden Ulempe, nemlig Jordbundens uheldige Egenskaber, har man maattet kæmpe med lige til den nyeste Tid.

Hvad det her drejer sig om, faar man et klart Billede af i en Indberetning, som Stadslæggen afgav den 19. Marts 1874. Han skriver bl. a.: »Naar undtages et lille Stykke af Kirkegaarden, hvor der findes Muldjord i flere Fods Dybde, er Forholdet det, at Muldjord paa hele Kirkegaardens Terræn kun findes i et Lag af ringe Dybde, i Reglen fra 1 til $1\frac{1}{2}$ Fod. Under Mulden findes et Lerlag af betydelig Udstrækning og Dybde, som paa sine Steder gaar 8 til 10 Fod ned, og under dette er igen et Rullestens Sandlag. En tilstrækkelig Afsivning eller Afgroftning af hele Terrænet kan kun tilvejebringes med meget betydelig Bekostning, og som Forholdet nu er, er hele Terrænet i højeste Grad fugtigt, saa at Kisterne maa siges at staa i Vand, og det ved Gravning af Gravene i de regnfulde Maaneder er nødvendigt at opøse i Regelen fra 30 til 40 Spande Vand af hver ny Grav. Det vil let skønnes, at dette Jordsmon i overordentlig ringe Grad egner sig til Anvendelse som Kirkegaardsjord. Hertil kommer endnu, at det ved de Undersøgelser, som i 1861 ere foretagne af Stadsingeniøren, er blevet godtgjort, at Vandtrækket fra Assistentskirkegaarden fornemmelig gaar i sydlig og sydøstlig Retning, og det tør saaledes maaske befrygtes, at Kirkegaardsvand, som indeholder infi-

cerende Bestanddele, vil kunne blive ført hen under de nærmest liggende Byggegrunde«.

Det, som Stadslægen her mest sigter paa, er Jordens uheldige Sammensætning og Lerlagenes Mægtighed, der hindrer Vandets Gennemgang, saaledes at det ved stærke Regnskyl ikke synker i Jorden, men holder sig paa Overfladen og forvandler Stedet til en Sø. Endnu i Eftersommeren 1927 var Kirkegaarden oversvømmet paa store Strækninger, særligt paa den laveste Del over mod Jagtvej. Først da blev Afvandingen ordnet ved Kloakanlæg, der kostede over 40.000 Kr., og dermed den Ulempe fjernet, som i omtrent 150 Aar havde voldt Kirkegaardsbestyrelsen store Kvaler.

KIRKEGAARDENS ANLÆG OG UDVIDELSE.

Efter Reskriptets Bestemmelser skulde der paa den nye Kirkegaard anvises hver Kirke et Stykke, og Kirken skulde til Gengæld afgive den indenbys Kirkegaard, for at Magistraten ved Salg af denne kunde faa en passende Erstatning for sine Udgifter. Der var i og for sig ikke bestemt noget om, at det Areal, som blev udlagt til den enkelte Kirke, i Størrelse skulde svare til det, som den afgav, og man skulde endda synes, at det havde været rimeligt, om man ikke havde været alt for kneben med Arealet, da Kirkegaardene inde i Byen havde vist sig at være for smaa. Tilmed maatte man vel erkende, at selv om den nye Kirkegaard skulde anlægges og hegnes paa Magistratens Bekostning, var det ikke nogen hel daarlig Forretning for den at aflevere billig udenbys Jord for forholdsvis kostbare Byggegrunde i den indre By. Ikke desto mindre holdt man sig ret nøje til, hvad hver Kirke afleverede, undtagen for Nicolaj Kirkes Vedkommende.

Kirkerne afleverede og fik følgende Arealer:

1. St. Nicolaj Kirke afleverede »Landgreven« i Borgergade Matr. Nr. 94 St. Anna Vester Kvarter af Areal	4349	□ Al.
2. Helligøjst Kirke afl. »Wismar« i Møntergade Matr. Nr. 147 i Købmager Kvarter af Areal	3183	»
3. Vor Frue Kirke afl. »Linden« i Fiolstræde Matr. Nr. 191 i Klædebo Kvarter af Areal	6587	»
4. Trinitatis Kirke afl. Kirkegaarden i Gothersgade Matr. Nr. 210 i Rosenborg Kvarter af Areal	3448	»
5. St. Petri Kirke afl. Kirkegaarden i Larslejlstræde Matr. Nr. 247 Nørre Kvarter af Areal	6391	»
6. Vartov Hospital	} afl. Kirkegaarden paa	
7. Vaisenhuset		
Halmtorvet	ca. 3000	»
		i alt ca. 26958 □ Al.

I Steden for disse Arealer afgaves til:

1. St. Nicolaj Kirke	11.062	□ Al.
2. Helligøjst Kirke	3.498	»
3. Vor Frue Kirke	7.068	»
4. Trinitatis Kirke	3.750	»
5. St. Petri Kirke	6.635	»
6. Vartov Hospital	2.217	»
7. Vaisenhuset	1.370	»
		i alt 35.600 □ Al.

Den nye Kirkegaard var altsaa kun ca. 8000 Kvadrat-
alen større end de indenbys Kirkegaardes samlede Areal,
og den eneste Kirke, der fik en virkelig betydelig Udvi-

delse, var som anført St. Nicolaj Kirke, hvis Areal blev ca. 6700 Kvadratalen, altsaa godt og vel dobbelt saa meget Jord, som den afgav. Dette staar naturligvis i Forbindelse med Magistratens Patronatsforhold til denne Kirke.

Trods Reskriptets tydelige Bestemmelse om, at Magistraten til Erstatning for dens Udgifter ved Anlæg af den nye Kirkegaard skulde have Vederlag i de indenbys Grunde, rejste St. Petri Kirke straks Indvendinger mod Afgivelse af Grunden i Larslejstræde. I Skrivelse af 24. Aug. 1757 meddeler Værgerne, at de ikke kan aflevere deres Grund, da der paa denne i 1737 er opført en Stiftelse paa Grundlag af Gaver, »hvilke Tid efter anden af adskillige Lemmer af St. Petri Menighed er legeret til gamle, fattige og forarmede Personer af Menigheden og Stadens Indvaanere, som derudi blive optagne og nyder fri Bolig samt Ildebrand foruden noget til Underholdning, tilligemed andre Husfattige af Menigheden. Saa vilde Deres Excellence samt højtærede og gode Herrer naadig og højgunstig considerere, at denne Plads til Reservation for de, udi forommeldte saa kaldede St. Petri Kirkes Hospital værende Lemmer er særdeles og snart uomgængelig nødvendig«.

»I Betragtning heraf tør vi underdanigst vente og bede, at merbemeldte Assistance Kirkegaard i Larsley Stræde, som St. Petri Kirke af egne Midler efter derpaa i Hænde havende Skøder har tilforhandlet sig og altsaa titulo onoroso ere Ejere af, fremdeles blot og alene maa forblive til Hospitalets Brug og Nytte, saameget mere, da samme ligger ganske indesluttet mellem andre Huse, saa at derpaa ingen Bygning ud til nogen af Gaderne kan opføres, og at tilligemed den behøvende Grund til en anden Assistance Kirkegaard maatte blive Kirken indhegnet anvist, efterdi intet Lig udi Hospitalets Jord kan eller maa efter fornævnte allernaadigste Befaling ned-

lægges fra den Tid af, at anden Lejlighed hertil udenfor Staden er indrettet og overleveret«.

Magistraten kunde imidlertid ikke gaa ind paa disse Ræsonnementer, men svarer den 7. Okt. 1761, »At St. Petri Kirkes forrige Assistents Kirkegaard i Larslejstræde har været Kirkens lovlige Ejendom efter derpaa ihændehavende Adkomster, har aldrig været sat i Tvivl. Men i Steden for denne Kirkegaard er Kirken nu blevet overleveret en anden, endog større, Plads til Ejendom og Kirkegaard, hvilken har kostet Stadens Cassa anseeligt at lade anlægge og med Mur indhegne, hvilke Bekostninger efter Hans Majestæts derom ergangne allern. Befaling igen skal refunderes Stadens Cassa, saavidt ske kan af det, som de afskaffede Assistents Kirkegaarde kan blive solgt for.

Thi kan vi ingenlunde føje Dem i Deres Begæring at lade Dem beholde berørte Kirkegaard i Larslejstræde til Kirkens Plejehus, men herved maa igjentage vores forrige, at Nøglerne os med første bliver overleveret«.

Dette var dog ingenlunde tilstrækkeligt til at faa Kirkeværgerne til at falde til Føje, omendskønt Magistraten jo var i sin gode Ret, men de henskyder Spørgsmaalets Afgørelse til »Hans højgrevelige Excellence og Kirke-Patron Hr. Greve af Holstein, naar han kommer tilbage fra Næsbyholm, hvor merhøjbemeldte Greve, som bekendt, med en Sygdom er bleven belagt«.

Atter i denne Sag stod Magistraten overfor Statsministeren, og atter maatte den bøje sig. Kirkeværgerne fik at vide, at den frafaldt Kravet paa Grunden, naar de vilde give 2 Mark pr. Kvadratalen eller ialt 2130 Rdl. 7 Mark i Erstatning, men heller ikke denne Sum fandt merhøjbemeldte Greve at være passende, saa Magistraten maatte slaa af først til 1500 Rdl., senere til 1200 Rdl., som saaledes blev betalt.

Den Kirkegaard, der blev indrettet for de 6 Sogne,

blev taget i Brug d. 6. Nov. 1760, efter at Indvielse var sket ved en Tale af Stiftsprovst og Sognepræst ved Vor Frue Kirke Magister Henrik Bützow. Det er den Del af den nuværende Kirkegaard, som strækker sig langs Kapelvej indtil Inspektørboligen og langs Nørrebrogade til Hukket i Muren. Den omgives endnu af den Mur, som blev opført ved dens Anlæg. I Længden var den 300 Alen, i Bredden 120 Alen, ialt 35.600 Kvadratalen i Areal. Desuden var uden for Muren ved den nuværende Kapelvej paa Hjørnet ud mod Nørrebrogade opført en Graverbolig paa et 586 Kvadratalen stort Areal. Det var altsaa efter vore Begreber en meget lille Kirkegaard, kun halvt saa stor som den i Brønshøj. Sognenes Stykker laa saaledes, at Nikolaj Kirke fik det, der laa nærmest Nørrebrogade, derefter fulgte Helliggejst Kirke, Vor Frue, Trinitatis, St. Petri og længst mod Syd, altsaa i Nærheden af det nuværende Kapel, Vartov og Vaisenhuset.

Muren blev opført efter Tilbud af Philip de Lange og blev bygget af Flensborg Mursten. Den er to Sten tyk og 3 Alen høj, Fundamentet $1\frac{1}{2}$ Alen dybt og 5 Kvarter tykt. Hele Arbejdet kostede 4509 Rdl.

I Muren var der 4 Porte. Inden for Porten fra Nørre Landevej gik en Vej eller Allé gennem hele Kirkegaarden. Gravene var ikke som nu smaa Havestykker, men paa de Steder, hvor Kisten blev nedsat, blev Jorden sat op i en Tuc, som i et Aar holdtes i Orden af Kirkegaarden, men derefter forfaldt, hvis Familien ikke tog sig af den. Dette var naturligtvis kun i ringe Grad Tilfældet, i alt Fald i de første 25 Aar, da kun de fattige blev begravet her, medens de mere velhavende holdt sig til Kirkerne og deres Urtegaarde i Byen.

I 1785 blev det første Familiegravsted købt paa Kirkegaarden, idet Etatsraad Johan Samuel Augustin, der var første Sekretær i Generalitets- og Commissariatskollegiet, havde fastsat i sit Testamente, at han ønskede at begra-

ves i Fattigkirkegaarden uden for Nørreport, »da jeg ikke ved af«, skriver han, »at jeg i mit Liv forsætlig eller bevidst har skadet nogen, saa ønsker jeg ogsaa, at mit døde Legeme ikke skal gøre nogen den mindste Skade«. Han bestemmer endvidere, hvorledes Begravelsen skal foregaa, hvem der skal følge ham, og at Følget paa Boets Bekostning skal have en god Middag hos Hr. Hempel.

Paa Graven blev senere af hans Venner opsat et af Wiedewelt udført Monument, der findes afbildet i Lahdes Bog. Monumentet er forsvundet og Graven overgaaet til andre, men Kirkegaarden har i dennes Nærhed opsat en Mindesten.

Efter at Begyndelsen hermed var gjort, fulgte hurtigt andre efter, og vi ser saaledes, at omkring ved Aaret 1800 var der ikke mindre end 12 Mindesmærker, udført af Wiedewelt, 4 af Dajon og 3 af Abildgaard, af hvilke de fleste endnu findes, som det senere vil blive omtalt i Afsnittet om Kirkegaardens Monumenter.

Efterhaanden som Træbevoksningen blev større og kunde give Ly og Skygge, blev Kirkegaarden et yndet Udflugtssted for Københavnerne om Sommeren, idet man her slog sig ned med Madkurve og nød Livet i det grønne. Baade Werlauff og Hennings omtaler dette og fortæller, at denne Tilstrømning ogsaa hidkaldte Spilmænd, der forlystede Folk med deres Spil. Raadstueplakat af 6. Okt. 1802 omtaler »de Uordner, som muligen kunde begaaes af den Mængde Mennesker, som jævnlig indfinder sig paa Kirkegaarden«, og paalægger de besøgende at opføre sig anstændig, og endelig paalægges det Graverne i Instruks af 15. Febr. 1805, at de ikke maa tillade, at enten »Æde- eller Drikkevarer falholdes eller fortæres paa Kirkegaarden, eller at der paa samme holdes Musik eller foretages noget, som ligner Lystighed«. Selv om det blev paalagt Graverne at tilkalde Politiet, naar Overtrædelse fandt Sted, var det dog ikke saa lige

en Sag at faa fat paa en Politibetjent, og Forholdet vedblev naturligtvis endnu et Stykke Tid.

Paa samme Kirkegaard skete der i 1804 en Tildragelse, som satte Sindene i stærk Bevægelse, idet det opdagedes, at 6 Graverkarle havde opgravet Ligkister, slaaet dem i Stykker og solgt Træet, endvidere havde de taget det Linned, Ligene var iført, og benyttet det hjemme. Det blev en meget alvorlig Sag baade for de paagældende Graverkarle, som ved Højesterets Dom af 4. Okt. 1804 blev idømt 3 Aars Forbedringshusarbejde, og for de to ved Kirkegaarden ansatte Gravere, der paa Grund af Embedsforsømmelse blev dømt til at have deres Bestilling forbrudt.

Efterat Vaisenhuset var brændt i den store Ildbrand 1795, havde dette ikke mere Brug for en særlig Kirkegaard, og fra 1805, da den nye Frijords-Kirkegaard var anlagt, benyttede Vartov Hospital, der nu var en Fattigstiftelse, ikke længere sin specielle Kirkegaard, men begravede sine døde blandt Fattiglemmerne paa Frijordskirkegaarden, og Helliggejstes Kirke benyttede derefter Vartovsstykket. Endelig blev i 1823 hele Kirkegaarden omlagt, og de 3 Sognekirker Trinitatis, Vor Frue og Helliggejst overtog den nedlagte Nicolaj Kirkes Areal, saaledes at Trinitatis fik $\frac{3}{12}$, Vor Frue $\frac{1}{12}$ og Helliggejst $\frac{2}{3}$ af dette. Endvidere blev Vartov Kirkegaard overdraget Helliggejst Kirke, og Vaisenhusets overgik til Trinitatis Kirke.

Efter denne Omlægning ejede Helliggejst Kirke 11.457 Kvadratalen, Vor Frue 8964 Kvadratalen, Trinitatis 8544 Kvadratalen og St. Petri 6635 Kvadratalen, og med Undtagelse af de to smaa Stykker, der havde tilhørt Vartov og Vaisenhuset, laa de forskellige Kirkers Stykker fra Nord til Syd i ovenfor anførte Orden, saaledes at Helliggejst Kirkegaard var nærmest Nørrebrogade.

Ved samme Lejlighed blev Indgangsforholdene ændret

saaledes, at Porten fra Nørrebrogade og de to af Portene fra Kapelvej blev tilmuret. Man ser endnu deres Plads i Muren.

Allerede ved Aarhundredets Udgang var disse Kirkegaarde blevet for smaa, og Spørgsmaalet om at skaffe mere Kirkegaardsjord trængte sig paa. I 1801 nedsatte Regeringen for at faa Sagen nærmere oplyst og for at lette de mange Forhandlinger, der maatte optages med de enkelte Kirker, en Kommission, der bestod af Borgmester, Konferensraad Hjorthøy, under hvem Patronatet for Helliggejsts Kirke henhørte, Borgmester, Etatsraad Flindt, Justitsraad Schøtt, Raadmand Kaasbøll samt som Repræsentant for Konsistorium, der havde Patronatet for Vor Frue og Trinitatis Kirke, Professorerne Bagge og Kall og endelig Andreas Lorenzen og Vette som Ældste og Kuratorer for St. Petri Kirke.

I de første Møder blev man enige om, at Udgifterne ved dette nye Anlæg skulde bekostes af Kirkerne i Forhold til det Areal, hver Kirke fik udlagt. Endvidere forhandlede man med Erstatningsfondskommissionen om, paa hvilke Vilkaar man kunde erhverve det nødvendige Areal. Denne Kommission var, til Magistratens Fortrydelse, i Aarene 1796—1814 eneraadig over Kommunens faste Ejendomme, som den skulde søge at realisere for at tilvejebringe de betydelige Kapitaler, som medgik til Udvidelsen af Gaderne i den indre By efter Ildebranden 1795. Over for denne Kommission gjorde Magistraten gældende, at den burde aflevere Kirkegaardsarealerne uden Vederlag, da »den Jord, som nu behøves, er Stadens Ejendom, og det er Staden, som benytter sin Ejendom«. Desuden anføres, at det var oplyst fra Raadstuearkivet, at der intet var betalt, da Assistents Kirkegaards første Anlæg skete, og endelig at det maatte forudses, at Taksterne for Køb af Jord maatte forhøjes, hvis man skulde betale for Erhvervelsen, »hvorved og Københavns Ind-

vaanere derved befrygteligen vilde afholdes fra at lade de døde begrave paa Assistents Kirkegaard«.

Ingen af disse Argumenter gjorde imidlertid Indtryk paa den strænge Erstatningsfondskommission, som forlangte 6 Sk. pr. Kvadratalen, og Sagen blev derfor indanket til Kancelliets Afgørelse. Over for denne gjorde Kommissionen gældende, at det var unødvendigt at forhøje Taksten for Gravsteder, da Kirkerne ved at betale 10.167 Rdl. for 163.000 Kvadratalen Jord vilde faa 20.375 Rdl. ind hver 20 Aar. Det vilde være et afgørende Argument for at afgive Jorden gratis, hvis Betalingen for Begravelser tilfaldt Stadens Kasse, men da det var Kirkerne, der havde Fordelene herved, maatte de ogsaa betale for den. Men endelig var Stadens Jordejendomme den vigtigste Kilde, hvorved Kommissionen saa sig i Stand til at udføre sin Opgave, og den kunde derfor ikke være enig i, at Jorden skulde afleveres gratis, men kunde dog efter Omstændighederne gaa med til at sælge den for den mindste Betaling, som gives for Jord, nemlig 4 Sk. pr. Kvadratalen.

Dette Tilbud greb Kancelliet, og ved Skr. af 17. Juli 1802 meddeltes en kgl. Resolution, hvorefter Kirkerne skulde betale 4 Sk., og den Bekostning, som medgik hertil samt til Opførelse af en Mur omkring hele Stykket, Gravning af en Grøft m. v., skulde udredes forholdsvis af de paagældende Kirkers Kapitaler.

Allerede i 1802, altsaa flere Aar, før man naaede at faa Kirkegaarden anlagt og indrettet, var Trangen til Jord blevet saa stærk, at man maatte tage et mindre Stykke i Brug. Dette Stykke, som laa nærmest op til den gamle Kirkegaard i 60 Alens Bredde, kaldtes Interimskirkegaarden og fordeltes mellem Sognene.

I 1803 meldte den katolske og de tysk og fransk reformerte Menigheder sig som Deltagere i det nye Anlæg, og et Stykke paa 13.000 Kvadratalen blev afgivet

til dem, saaledes at de deltog i de fælles Udgifter med den Procentdel, som Arealet udviste. Næste Aar naaede man saa vidt, at Muren kunde udbydes i Licitation. Det blev bestemt, at der mod Nørrebrogade skulde være 4 Porte, og Forskrækkelsen fra den uhyggelige Graverkarle-Sag gav sig Udtryk i, at der ved den nuværende Nørrebros Runddel blev anbragt Gitter, saa at man udefra kunde følge, hvad der foregik paa Kirkegaarden. Muren blev opført af Flensborg Mursten i en Tykkelse af $2\frac{1}{2}$ Sten, 3 Alens Højde over Jorden og 2 Alens Dybde i Fundamentet, der sattes i Kampesten. Murhøjden fulgte Terrænet. Murens Længde var i alt 1694 Alen. Arbejdet blev overdraget Murmester Laurits Thrane ved Kontrakt af 4. Juli 1804 og kostede 19.099 Rdl. 3 Mark 14 Sk. Ud mod Fælleden blev gravet en Grøft i hele Murens Længde. Afvandingen skete gennem en Grøft, der fortsatte i en Rende under Ladegaardsaaen, og videre gennem en Grøft paa Garver Rings Ejendom.

Det var nær ved, at den nye Kirkegaard havde givet Anledning til en helt moderne Omordning af Kirkegaardsvæsenet, idet der inden for Kommissionen rejste sig stærke Røster for at ordne Kirkegaarden som en almindelig Kirkegaard, der altsaa skulde være fælles for alle Sogne. Det var navnlig Magistratens Medlemmer, som havde Interesse for dette Spørgsmaal, men da de særlige Menigheder, Petri, den katolske og de reformerte erklærede, at de ikke ønskede nogen Plads derinde, hvis de ikke fik hver sin Kirkegaard, afgjordes Sagen ved Kancelliskrivelse af 30. Maj 1805, saaledes at hver Kirke fik sit Stykke.

Der var ogsaa stærk Meningsforskel med Hensyn til, hvorledes Kirkegaarden skulde anlægges, idet Stads-konduktør, Professor Rawert og Viceborgmester, Professor Jens Bang hver fremkom med sit Forslag. Hvorledes Rawerts Mening sejrede og Kirkegaarden blev

anlagt efter hans Plan med lige Elmealléer, som udgik fra de 4 Porte, er nærmere omtalt af Weitemeyer i hans Artikel »Graverboligen paa Assistents Kirkegaard og Jens Bang«. ¹⁾ Sammesteds berettes ogsaa de nærmere Omstændigheder ved Opførelsen af Graverboligen ved Nørrebro Rundel, hvor den staar endnu i ret uforandret Skikkelse, og hvorledes dette Arbejde blev udført efter Professor Bangs Tegning.

Denne, der har indlagt sig betydelige Fortjenester ved Kirkegaardens Anlæg og kunstneriske Udsmykning, ligger begravet i Afd. C. Nr. 556. Dette Gravsted ejes stadig af hans Slægt, og med dennes Tilladelse blev i 1931 af Kirkegaarden opsat en Mindesten paa Graven, hvorom en kort Beretning er optaget i dette Tidsskrifts 2. Række, 5. Bd. S. 95—96.

Kirkegaarden blev taget i Brug i Foraaret 1806, og hver Kirke fik Skøde paa sit Stykke.

Samtidig hermed blev der af det Stykke af Fælleden, som strakte sig langs Jagtvejen, udlagt et Areal paa 62.200 Kvadratalen, som skulde anvendes som Fattigkirkegaard, den saakaldte Frijordskirkegaard. Her kunde ikke alene Fattigvæsenet, men ogsaa de andre Sogne begrave de fattige, som intet kunde betale. Dette Stykke blev af Erstatningsfondskommissionen afgivet uden Betaling, da det stedse havde været Skik og Brug, at Kommunen uden Vederlag afgav den Jord, hvori fattige skulde begraves, og det ordnedes saaledes, at Almindelig Hospital begravede sine døde mod Vest, Kirkerne deres mod Øst. Stykket blev indhegnet med Grøft og Dige.

Ved Reglement af 15. Febr. 1805 blev bestemt, hvorledes Kirkegaarden skulde indeles og ordnes. Paa hver Grav skulde findes en Pæl, som angav Gravens Nummer, der svarede til den Protokol, hvori enhver Be-

¹⁾ Hist. Medd. 1. I. 65 f. Se ogsaa »Vestre Kirkegaard 1870—1920«, S. 68 f.

gravelse skulde optegnes. Kirkegaardens Indretning var overordentlig demokratisk — paa Papiret —, thi »uden Forskel af Stand, Rang og Betaling« skulde Ligene begravnes ved Siden af hinanden, efter som de afleveredes. Gravstederne skulde være 5×4 Alen, men man havde dog Ret til at købe flere Gravstedsnumre. Denne Ordning blev dog straks mindre værdifuld ved Tilladelsen til at købe større Gravsteder, hvori ogsaa kunde indrettes murede Begravelser, og disse skulde da ligge i Udkanten. Herved opstod de finere Gravsteder, dels de, der laa ved Muren op til Blændingerne, dels Monumentlinierne, der laa lige over for Blændingerne og paa begge Sider af Hovedgangene. For disse Gravsteder blev betalt $\frac{1}{2}$ Gang mere end for de sædvanlige. Alt Køb af Gravstedsjord gjaldt for 20 Aar, efter hvilken Tid Fornyelse maatte ske. Endvidere skulde der for 20 Aar betales 8 Rdl. for Tilladelse til Opstilling af Monument, Halvdelen for en Ligsten. For at hindre den i tidligere Tid ofte anvendte Misbrug, at Graverne satte Kisterne over hinanden, den sidste med et ganske tyndt Lag Jord over, blev bestemt, at en Grav skulde være mindst 3 Alen dyb, og hvis Kisten var mere end 1 Alen høj, skulde Graven være saa dyb, at der altid var 2 Alen Jord over.

I de 15 Aar, som fulgte efter denne store Udvidelse af Kirkegaarden, var der Ro over Jordspørgsmaalet, ud over at Helliggejst Kirke i 1815—17 afkøbte den katolske og de to reformerte Kirker deres Del af Interimstykket for at afrunde sine Ejendomme der. Den katolske Menighed fik Vederlag i Helliggejsts Kirkes Jord. Men allerede 1821 kom denne Kirke igen i Trang for Jord, og da Magistraten var dens Patronat, forhandlede den med Petri Kirke, hvis Areal var større, end den i Øjeblikket havde Brug for, om Køb af noget af dens Jord, som stødte op til Helliggejstes Kirkegaard. Købet gik ogsaa i Orden, og Købesummen blev sat til 24 Sk.

pr. Kvadratalen. Hele dette i 1806 indtagne Areal var 181.600 Kvadratalen stort og blev matrikuleret under Nr. 25. Nedenfor anføres en Oversigt over, hvorledes denne Del af Kirkegaarden var fordelt mellem Kirkerne, efter at de indbyrdes Køb og Salg var afsluttet i 1825.

Kirkens Navn	Købt i Kv. Al.	Køhesum 4 Sk. pr. Kv. Al.	Stadskonduk- torens Rettelse 1844	Nuværen- de Areal i Kv. Al.
1. Trinitatis	52.444	3.184 Rdl. 16 Sk.		
1825: Solgt til Petri K. . .	203			
	52.241		+ 169	52.410
2. Frue	48.330	2.013 Rdl. 72 Sk.	+ 60	48.390
3. Helliggejst	44.336	1.847 Rdl. 32 Sk.		
1815: Solgt til ka- tolisk K.	1135			
1817: Købt af kat. og reform. K. . . .	1111	-:- 24		
	44.312			
1821: købt af Petri	3713			
1822: købt af Petri	2655	6.368		
	50.680		-:- 260	50.420
4. Petri	24.225	1.009 Rdl. 36 Sk.		
1821-22: Solgt til Hel- liggejst.	6.368			
	17.857			
1825: købt af Trinitatis	203			
	18.060		+ 10	18.070
5. Tysk reformert K.	4.547	189 Rdl. 44 Sk.		
1817: Solgt Helligg. . .	333			
	4.214		+ 46	4.260
6. Fransk reformert K.	2.898	120 Rdl. 72 Sk.		
1817: Solgt Helligg. . . .	333			
	2.565		-:- 85	2.480
7. Romersk katolsk K.	4.930	205 Rdl. 40 Sk.		
1816: Købt af Helligg. .	1.135			
	6.065			
1816: Solgt Helligg. . . .	445			
	5.620		-:- 50	5.570
				181.600

I 1821 anmeldte Trinitatis Kirke sit Ønske om at faa mere Jord og anmodede om, at et Stykke af Fattigkirkegaarden maatte blive den anvist. Nu skulde man synes, at der havde været Grund for Magistraten, der i 1814 paa ny var blevet raadig over sine faste Ejendomme, at erindre sig de smukke Argumenter, den i 1806 over for Erstatningsfondskommissionen havde anført for, at Jorden uden Betaling burde afgives til Kirkerne. »Det var jo Stadens Jord, og Staden, som vilde bruge sin Jord«, saadan hed det sig jo. Men nej, ligesom man i 1806 havde glemt, at Kirkerne havde betalt den første Kirkegaard med de Ejendomme, de havde maattet aflevere, og St. Petri Kirke endda kontant havde maattet vederlægge Fritagelsen for at aflevere Kirkegaarden i Larslejestræde, saaledes var nu Argumenterne fra 1806 ganske gaaet i Glemmebogen, og ikke nok med det, den Betaling af 4 Sk., som den havde presset Betalingen ned til, fandt man nu, var meget for lille. Altsaa krævede man, at Trinitatis Kirke maatte ud med 24 Sk. pr. Kvadratalen, hvis den ønskede mere Jord, ud fra det Ræsonnement, at naar St. Petri kunde faa den Betaling af Helliggejst, maatte det være, fordi det var en rimelig Pris.

Trinitatis Kirke kendte imidlertid Vejen fra tidligere Dage og drog straks Forhandlingerne ind for Kancelliet.

I sin Erklæring af 28. Febr. 1821 fastholdt Magistraten sit Krav af den anførte Grund og tilføjede, at det var Trinitatis Kirke, som selv var Skyld i, at den nu maatte betale mere end før, idet den straks, d. v. s. i 1806, kunde have forlangt saa meget Jord, som den behøvede, og selv om den da kun havde betalt 4 Sk. for en Alen, vilde den være kommet til at bidrage mere til Murens og Kirkegaardens Anlæg, saa de to Ting kunde vist gaa lige op.

Kirken gjorde herimod gældende, at en Del af dens Areal var berøvet den ved Opførelsen af Graverboligen

og Lighuset, og at Graver Bohn, som boede derinde, havde et Stykke Have paa 1681 Kvadratalen, som var unddraget Kirkegaarden, og mente endvidere, at den havde Ret til at faa sit Stykke udlagt gratis af Fattigkirkegaarden, som i sin Tid var afgivet uden Betaling til Brug for alle Kirkerne, hvorhos den spydigt føjede til, at den jo ikke kunde gøre for, at Helligaands Kirke havde købt den dyre Jord af St. Petri Kirke, i Steden for at forlange Del i Fattigjorden uden Betaling.

Til denne Erklæring gav Magistraten til Svar, at Graveren ingen Ret havde til Have, og hvis Kirken benyttede denne, kunde der blive Plads for 261 Gravsteder, uden at man dog dermed agtede til at berøve Graveren sit engang indtagne og indhegnede Havestykke, da »det ikke vedkommer Magistraten, hvorledes Trinitatis Kirke afbenytter sin købte Kirkegaard«, og endvidere opstiller den et Regnestykke, hvorefter Kirken med god Fortjeneste kan faa Pengene ind igen, selv om den maa betale 24 Sk. for hver Alen. Desuden var det jo nok rigtigt, at Fattigstykket var udlagt uden Betaling til Brug for Kirkerne, men det var kun saa længe, det blev anvendt som Frijord; hvis denne var opbrugt eller blev anvendt paa anden Maade, maatte man jo udlægge et nyt Stykke til Fattigkirkegaard, og herved blev Stadens Kasse berøvet den Indtægt, den ved Udleje havde af dette. Heri havde jo Magistraten utvivlsomt Ret.

Men ihukommende tidligere Afgørelser fra Kancelliet trak den dog stærkt i Land. Med et Hip til Etatsraad og Professor Kall, fordi »den mindste Grund, hvorfor Trinitatis Kirke med nogenlunde Billighed kunde ønske en Moderation i den forlangte Betaling af 24 Sk., synes at være undgaaet Hr. Etatsraadens Opmærksomhed, nemlig at den købende Jords Indhegning vil koste meget, og som Helliggeist Kirke sparer ved en saadan købt Jord indenfor Kirkegaardens Mure«, vil man være tilbøjelig

til at overdrage Kirken det ønskede Stykke for 16 Sk. pr. Kvadratalen.

Kancelliet lod sig dog ikke bøje af Magistratens Imødekommenhed, men ved kgl. Resol. af 19. Sept. 1821 blev 8200 Kvadratalen Jord af Fattigkirkegaarden tillagt Trinitatis Kirke for 4 Sk. pr. Kvadratalen.

I 1828 blev der af Tobaksplantagen udlagt 68.000 Kvadratalen til Frijordskirkegaard, der ikke skulde betales, saa længe den anvendtes paa denne Maade.

Samme Aar kom der fra Graverne Bohn og Birnbaum Indberetning til Vor Frue Kirke om, at dens Jord var opbrugt, og i et Fællesandragende fra Værgerne for denne, Trinitatis og Helliggejsts Kirke anmodede man om, at Resten af den gamle Frijordskirkegaard maatte blive udlagt for 4 Sk. pr. Kvadratalen. Belært af Erfaringen skulde man tro, at Magistraten havde været imødekommende, men den havde nu engang sat sig i Hovedet, at den var blevet forurettet af Kancelliet, og at den rette Betaling var 24 Sk., og svarede de tre Kirker den 22. Septbr., at Prisen var saadan og ingen anden.

Nu varede det et helt Aar, inden videre skete, da Værgerne for Helliggejst Kirke, nemlig Silke- og Klædekræmmer H. H. Schmidt og Direktør Jens Hostrup Schultz, haardt klemte ved Kirkens Mangel paa Jord, vovede sig frem med et Andragende om ligesom Trinitatis Kirke at faa 8200 Kvadratalen for 4 Sk. Men under 16. Okt. 1829 meldte Magistraten, der aabenbart var blevet ængstelig ved at blive staaende paa den høje Takst, at Kirken kunde faa Stykket for 16 Sk., og da Værgerne ikke svarede, gav den dem igen i Jan. 1830 den samme Besked. Herpaa svarede de i Februar med at meddele, at Sagen indtil videre maatte bero. Men nu tabte Magistraten Taalmodigheden, den stod jo her ikke over for Kancelliet, der kunde dekretere en vilkaarlig Pris, men over for Værgerne for den Kirke, for hvilken den selv

var Patronat, og gav dem derfor det glatte Lag: »Vi kunne imidlertid ej undlade at gøre Dem opmærksom paa det urigtige i Deres Fremgangsmaade ved for nogen Tid siden at andrage for os, at det var at befrygte, at Helliggeist Kirke snart kunde komme i Forlegenhed for Betalingsjord til Begravelse og desaarsag at anholde om, at der maatte anvises en Del af den gamle Frijords Kirkegaard, »da Forsigtighed bød, at Kirken kunde itide være Ejer af saamegen Jord til Begravelse, at ingen Vanskeligheder fra Deres Side kunde indtræffe«, hvorimod De nu, efterat vi med Opofrelse af Stadens Indtægter have draget Omsorg for, at den ansøgte Overladelse af gl. Frijords Kirkegaard kunde finde Sted til de Kirker, som dertil maatte trænge, og hvoraf de Herrer Kirkeværger havde bemærket at kunne behøve udlagt omtrent 8200 Kvadratalen, indstille, at det ved denne Jords Anskaffelse maatte bero indtil videre, da »De ikke anser Øjeblikket for gunstigt for Kirken til at tænke paa, hvad der muligen kan finde Sted«.

Da det saaledes allerede trufne Arrangement med den begærte Jords Udvisning ikke nu kan forandres, saa maa vi hermed gentagende anmode Dem om at indkomme hertil snarest muligt med nærmere Ytring betræffende Maaden, hvorpaa Erlæggelsen af Købesummen for Jorden kan finde Sted. Ved denne Lejlighed kunne vi ej tilbageholde den Bemærkning, at vi forvente, at de Indstillinger, vi herefter modtage fra De Herrer Kirkeværger maatte være mere overvejede, forinden de indsendes«.

Kirkeværgerne blev med Rette dybt krænkede over denne irettesættende Skrivelse og svarede under 23. Marts tilbage, at de kun havde bedt om at faa mere Jord »i Tilfælde af, at en ualmindelig større Dødelighed skulde indtræffe«, og hvis de i Lighed med Trinitatis Kirke kunde faa den for 4 Sk.

De gjorde dernæst opmærksom paa, at Magistratens Pris var alt for høj. Den var i 1828 sat til 1 Mark og 8 Sk. pr. Kvadratalen, altsaa 3500 Rdl. pr. Td. Land. Ved senere Bestemmelse blev den sat til 16 Sk. eller 2333 Rdl. for en Td. Land. Men selv den Pris var langt højere, end Magistraten ellers solgte sin Jord for. Accise Vænet uden for Nørreport blev ved Auktion solgt for 1000 Rdl. og Blaagaards Jorder for ca. 1200 Rdl. pr. Td., og Beskyldningen for Ligegyldighed kunde ikke passe, »thi intet er lettere end at udbetale Penge, naar man ikke tillige vil paase, hvad Vederlag man faar«.

Men Kirkeværgerne indsaa meget vel den vanskelige Stilling, den høje Magistrat som Grundbesidder var i, hvis det forholdt sig saaledes, at Brugsafgiften var større end Renten af selv den højeste Betaling, Jorden kunde indbringe. Men det var som Patronat for Kirken, de havde henvendt sig til Magistraten, idet de maatte være sikret mod vilkaarlig Behandling, da den Pris, Kirken kunde tage ved Videresalg, ikke var afhængig af Indkøbsprisen, men fastsat af Lovgivningen. Hvis de havde været ligegyldige med Kirkens Udgifter, havde de maattet betale 1 Mark 4 Sk., men ved deres Protest var Prisen jo allerede gaaet ned til 16 Sk. eller 1 Mark, og »uden at træde Beskedenheden for nær, er der næppe nogen Kirke i Byen, hvis Værgemaal har været forbunden med mere Arbejde og Ubehageligheder, især i de sidste Aar, end Helliggejstes, og vi ventede derfor os allermindst Bebrejdelser fra vores Patronat, og har vore Evner ikke svaret til Villien, har dog vi stedse søgt at arbejde for Kirkens Vel, som vor Pligt bød«.

De indstillede derfor, at Jorden maatte blive udmaalt, men at Betalingen maatte bero, indtil det blev bestemt, hvad Trinitatis Kirke skulde betale for det Stykke, den nu stod i Begreb med at købe, og hvis Betalingen straks skulde udredes, at da Kirkens Ret reserveredes til at

faa det godtgjort igen, hvad den muligen kom til at betale mere end Trinitatis, »thi som Værger kan vi ikke give vort Samtykke til, at Helliggejsts Kirke betaler mere for den Jord, den anvender til Kirkegaard end nogen anden«.

Denne sidste Finte til Magistraten sved haardt, thi hidtil havde Magistratens Priser jo ikke fundet Naade i Kancelliet.

14. April gav saa Magistraten Ordre til Kæmneren om at udmaale Jorden og tilskrev samtidig Kirkeværgerne om at henvende sig til denne. Værgerne var stadig sure og foretog sig intet, men saa sendte Magistraten dem 2 Maaneder efter Ordre til inden 8 Dage at foranledige Jorden udmaalt. Nu turde de ikke tøve længer, men anmodede kort efter, om de i Stedet for 8200 Kvadratalen maatte faa 11.000, saaledes at de blev fri for at betale den Jord, hvorpaa Materialbygningen og Ligkælderen var opført. Dette blev ordnet saaledes, at Udgiften til den Jord, hvorpaa disse to Bygninger stod, blev fordelt mellem alle Kirker, idet disse Bygninger benyttedes af dem alle, og endvidere fik de en Hovedgang udlagt uden Betaling.

Allerede i Maj 1830 var imidlertid Forhandlinger med Trinitatis Kirke kommet i Gang. Denne Kirke ønskede 10.000 Kvadratalen og fik Besked om, at den skulde betale 16 Sk., og Kirken gik som sædvanligt til Kancelliet.

Over for dette fremførte Magistraten nu en hel ny Begrundelse for den Pris, som var forlangt, idet den vel kunde indse, at Kancelliet ikke lod sig nøje med en Forklaring om, at St. Petri Kirke havde faaet 24 Sk., og at man af særlige Grunde havde slaaet af til 16. Den gjorde nu gældende, at Prisen var nøje udregnet efter den Pris, som man solgte Stadens Jord for. Man anvendte her det i vore Øjne mærkelige System, at Prisen blev sat efter, hvad Køberen vilde bruge Jorden til, og her var 4

Klasser. Til Byggegrund 24 Sk., til Gaardsplads ogsaa 24 Sk., til Haveplads 12 og til Vænge 4. Naar man lagde disse 4 Priser sammen og dividerede med 4, fik man Middelsummen 16 Sk. Det var jo i og for sig ikke rimeligt, at denne besynderlige Beregning skulde gøre Indtryk paa Kancelliet, saa meget mindre, som der ikke var givet nogen Begrundelse for, at Kirkegaardsjord skulde betales med en Gennemsnitspris, men Kancelliet var efterhaanden blevet ked af disse idelige Sager om Kirkegaardsjord og tilskrev Magistraten, at den skulde forhandle med Stadens 32 Mænd om Sagen, og hvis man da ikke kunde blive enige med Konsistorium, vilde Jorden blive takseret efter dens Værdi i Handel og Vandel og overladt Kirken for det Beløb, som Vurderingsmændene kom til.

Nu var gode Raad dyre, Taksation maatte frem for alt undgaas, thi det var klart, at de Priser, som man var naaet til ved Auktion og paa anden Maade, næppe vilde blive højere ved en Vurdering, og endvidere sad i de 32 Mænds Forsamling som særligt sagkyndige de to Værger for Helliggejst, som Magistraten kort forinden havde maltrakteret saa haardt.

Imidlertid var der ingen anden Udvej, og Sagen gik da til Forsamlingen med de sidst opfundne Argumenter, og en Maaned efter kom den tilbage med en Erklæring, som i Bund og Grund ødelagde Magistratens smukke Regnestykke.

Det er jo rigtigt nok, at naar man dividerer 64 med 4, faar man 16, siges der her, men dette er jo aldeles ikke et Middeltal, da Jorden ikke bliver solgt i samme Mængde inden for de enkelte Grupper. Sælges der en Mand 4 Tdr. Land, vil af dette Stykke Jord de 2000 Kvadratalen gaa til Bygge- og Gaardsplads, de 12.000 til Have og 42.000 til Vænge. Disse 56.000 Kvadratalen vil indbringe 3750 Rdl. eller $937\frac{1}{2}$ Rdl. pr. Td. Land. Af denne

Købesum vil man faa $37\frac{1}{2}$ Rdl. i Rente pr. Td. Land, hvilket er mere end den højeste Forpagtningsafgift, og selv om Kirkerne bør betale noget mere, vil 8 Sk. pr. Kvadratalen eller 1166 Rdl. 4 Sk. pr. Td. Land være rigeligt, idet man af saadan Kapital faar 46 Rdl. 64 Sk. aarligt.

Herved endte saa Sagen, Magistraten rørte aldrig siden ved Betalingsspørgsmaalet, og de 8 Sk. blev Grundlag siden for ethvert Køb af Kirkegaardsjord, lige til det sidste Stykke Jord blev solgt. Selv om de Helliggejstes Kirkeværger havde sejret, kom de dog, som det saa ofte gaar her i Verden, ikke til at nyde Sejrens Frugter, og fik ikke Halvdelen af deres Købesum tilbage.

Fra 1864 blev ved Salg af Jord til Kirkerne bestemt, at den vederlagsfrit skulde falde tilbage til Kommunen, naar den ikke længere anvendtes til Kirkegaard, men denne gavnlige Bestemmelse, som, hvis den havde været fastsat fra Begyndelsen, vilde have afværget de vanskelige Erstatningsspørgsmaal, som engang vil rejse sig, kom for sent til at faa synderlig Betydning.

Salget af Jord gik nu sin regelmæssige Gang. Naar en Kirke kom i Bekneb for Jord, henvendte den sig til Magistraten, Kæmneren udviste Stykket, og Skøde blev udstedt. Fremgangsmaaden var som Hovedregel den, at et Stykke Jord først blev udlagt til Frijordskirkegaard, hvor de fattige fra alle Sogne blev begravet. Naar denne havde ligget i 20 Aar efter den sidste Begravelse, blev den udstykket til Kirkerne. Efter at den store Frijordskirkegaard var udlagt i 1806 under Matr. Nr. 26, blev i 1828 ny Frijordskirkegaard paa ialt 68.345 Kvadratalen udlagt under Matr. Nr. 31, 202 og 219, og i 1836 toges et nyt Stykke i Brug under Matr. Nr. 31 B paa 55.206 Kvadratalen.

Der er ingen Grund til at fordybe sig i de enkelte Transaktioner, men for at lette Oversigten vil nedenfor

blive oplyst, hvorledes de enkelte Kirkers Udvidelser fremtræder, og hvad de har betalt. Endelig vil til sidst en skematisk Opstilling angive, hvorledes Kirkegaardens Arealer er fordelt.

I. Trinitatis Kirkes Køb.

	Skøde	Matr. Nr.	Kv. Al.	à Sk.	Købessum	
1.	4. Februar 1822...	26 B	8.200	4	341 Rdl.	64 Sk.
2.	8. „ 1832...	26 D	9.550	8	770 „	00 „

For 310 □ Al., der blev udlagt til Vej, betaltes intet.

3.	2. December 1836.	31 E	10.000	8	833 „	32 „
4.	19. Juli 1839	31 F	8.600	8	716 „	64 „
5.	20. Marts 1848	26	23.850	8	1.987 „	46 „
6.	9. Januar 1864....	201	25.580	8	2.131 „	64 „

II. Vor Frue Kirkes Køb.

1.	21. December 1835.	31 C	7.510	8	583 „	32 „
----	--------------------	------	-------	---	-------	------

For 510 □ Al. Vej betaltes intet.

2.	19. Juli 1839	31 G	8.740	8	728 „	32 „
3.	I 1848	26 E	10.000	8	833 „	32 „
4.	Februar 1853	160 Lod 1 og 2	29.400	8	2.450 „	00 „

III. Helligøjstes Kirkes Køb.

1.	9. Maj 1831	26 C	11.000	16	1.782 „	00 „
----	-------------------	------	--------	----	---------	------

For 308 □ Al. Vej betaltes intet.

2.	2. August 1836....	31 D	12.300	8	1.025 „	00 „
----	--------------------	------	--------	---	---------	------

En Vej paa 2.190 □ Al. udlagt uden Betaling.

3.	19. Maj 1851	31 H	8.180	8	681 „	64 „
4.	6. Juli 1855	31 B	8.180	8	681 „	64 „
5.	13. Maj 1863	202	7.192	8	599 „	32 „

IV. St. Petri Kirkes Køb.

1.	1856	31 L	5.112	8	426 „	00 „
----	------------	------	-------	---	-------	------

V. Romersk katolsk Kirkes Køb.

1.	31. Juli 1863	219	4.831	8	402 „	56 „
----	---------------------	-----	-------	---	-------	------

VI. Frederiks tyske Kirkes Køb.

Skøde	Matr. Nr.	Kv. Al.	à Sk.	Købesum
1. 15. Januar 1853..	31 Lod 1 B	10.000	8	833 Rdl. 32 Sk.

Ved kgl. Resolution 4. December 1886 blev Sognet ophævet og Kirken henlagt under Bestyrelse af en Komite bestaaende af Holmens Provst og Borgmesteren for Magistratens 1. Afdeling.

Denne Særbestyrelse ophørte ved kgl. Resolution 8. Marts 1899, da det blev bestemt, at Vor Frelzers Sogn skulde deles i 2 Sogne, og at Frederiks tyske Kirke under Navn Christians Kirken skulde være Sognekirke for det ene. Den Formue, som Kirken ejede, og som var forøget til ca. 64.000 Kr. under Administrationen, blev anvendt til Kirkens fuldstændige Istandsættelse og Resten afgivet til Christians Kirken, der fik udleveret en Kapital af 7.600 Kr. Om Kirkens Andel i Kirkegaarden blev ikke truffet nogen Bestemmelse.

VII. Vor Frelzers Kirkes Køb.

Skøde	Matr. Nr.	Kv. Al.	à Sk.	Købesum
1. 15. Januar 1853.	31 Lod 1 A	20.000	8	1.666 „ 64 „
2. 1865.....	31 Lod 2	14.350	8	1.195 „ 80 „

Arealet blev købt paa Vilkaar, at det faldt tilbage til Sælgeren uden Godtgørelse, naar det ikke mere blev brugt til Begravelse og i al Fald i 1965. Da Kirkegaarden imidlertid i 1870 trængte til Udvidelse, og dette Stykke ikke var nødvendigt for Kirken, blev 6.000 □ Al. tilbagekøbt, og Resten blev i 1872 lejet af Kirken for 470 Rdl. aarlig i 22 Aar. Da Kirkegaarden i 1879 overgik til Kommunen, bortfaldt dermed denne Ordning. Stykket ligger uden for den nuværende Kirkegaards Grænser.

VIII. St. Johannes Kirkes Køb.

Skøde	Matr. Nr.	Kv. Al.	à Sk.	Købesum
1. 22. August 1862	186	24.072	8	2.006 Rdl.

Købesummen skulde afdrages med 2 % aarligt, og i 1879, da Kommunen frafaldt Resttilgodehavendet, var kun betalt 887 Rdl.

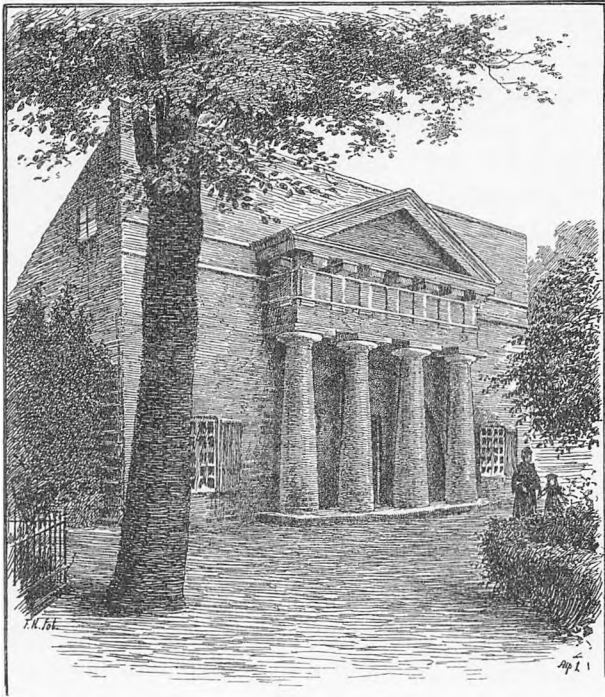
IX. Samtlige Kirker.

De i Kirkegaarden lodtagne Kirker købte til fælles Brug følgende Arealer:

1. Ved Skøde af 17. Januar 1865 Ejendommen Matr. Nr. 28, 4.655 □ Al. stor. Købesum 3.500 Rdl. og Overtagelse af Bankhæftelsen 346 Rdl. 19 Sk. Købesummen skulde afdrages med 2 % aarligt, og i 1879 var der saaledes kun betalt 888 Rdl. 62 Sk. Paa Grunden var opført et Hus, og Værdien var ansat saaledes, at dette blev sat til 2.500 Rdl., Grunden til 16 Sk. pr. □ Al.

Denne Grund havde Kommunen købt ved Auktion i 1836. Den var da 1.505 □ Al. større, men dette Areal blev afgivet til Udvidelse af Kapelvej. I Ejendommen boede en af Kirkegaardens 3 Gravere til Leje. Paa Grunden findes nu Inspektørbolig og Kontor samt Indkørselsvej til Kapellet.

2. Ved Skøde af 15. Juli 1865 købtes Matr. Nr. 187, 3.084 □ Al. à 8 Sk. Købesum 257 Rdl. Stykket blev anvendt til Holdeplads.
3. I 1863 købtes Matr. Nr. 160 Lod 1 og 2, 1.638 □ Al. à 8 Sk. Købesum 136 Rdl. 28 Sk. Paa Grunden blev anlagt en Vej.



Graverboligen med den i 1870'erne tilmurede Bue, efter Tegning af Alfr. Larsen i »Gamle kjøbenhavnske Huse og Gaarde«.

4. Ved Skøde af 29. Juni 1874 købtes Matr. Nr. 825, 28.050 □ Al. à 8 Sk. Købesummen blev ansat til 2.337 Rdl. 48 Sk. og skulde afdrages med de Beløb, som hvert Aar indgik ved Salg. Den var derfor næppe betalt i 1879. Stykket blev anvendt til fælles Liniébegravelse for samtlige Sogne. Da Ejendommen var købt med Hjemfaldsret, tilhører den saaledes nu Kommunen.

Kirkegaarden har været betydelig større end nu. Dels laa langs Kapelvej et Stykke paa 8.871 □ Al., som i 1881, da der her opførtes en Mur som Grænse for Kirkegaarden, blev udskilt fra denne og benyttet

til Legeplads. Her har kun en Gang, nemlig i Aarene 1861-62 været Liniebegravelse. Endvidere laa i hele Kirkegaardens Længde fra Øst til Vest mod dennes sydlige Grænse et Areal, som i Aarene fra 1847 blev indtaget til Frijordskirkegaard. Dette Stykke, som i alt var 107.558 □ Al. stort, blev i Aarene 1886—1907 udskilt fra Kirkegaarden, efterhaanden som Arealet hjemfaldt, og blev anvendt paa følgende Maade:

1. 1886 blev 7.950 □ Al. afgivet til Opførelse af Jagtvejens Skole.
2. Samme Aar blev 12.320 □ Al. afstaaet til den Komite, som opførte Helligkors Kirke.
3. 1893 afstodes 1.592 □ Al. til Præstebolig.
4. 1899 blev afgivet 12.286 □ Al. til Opførelse af Hans Tavsensgades Skole.
5. 1907 blev paa Resten, nemlig 72.870 □ Al., indrettet en Park.

Efter de i det foregaaende omtalte Transaktioner var Kirkerne i 1879 lodtagne i Kirkegaarden med følgende Arealer og havde herfor betalt nedenanførte Beløb:

	Kv. Al.	Købessum
1. Trinitatis Kirke	146.592	9.964 Rdl. 94 Sk.
2. Vor Frue Kirke	113.146	6.608 „ 72 „
3. Helliggeist Kirke	110.919	6.617 „ 00 „
4. St. Petri Kirke	29.817	2.635 „ 36 „
5. Tysk reformert Kirke	4.260	189 „ 44 „
6. Fransk reformert Kirke	2.480	120 „ 72 „
7. Romersk katolsk Kirke	10.401	608 „ 00 „
8. Frederiks tyske Kirke	10.000	833 „ 32 „
9. Vor Frelzers Kirke	20.000	1.666 „ 64 „
10. St. Johannes Kirke	24.072	887 „ 00 „
11. Samtlige Kirker	9.367	1.281 „ 90 „

Kirkerne ejer saaledes: 481.064 og har herfor betalt 31.408 Rdl. 504 Sk.
= 31.413 Rdl. 24 Sk.

Kommunen ejer. 28.050

Kirkegaardens Areal 509.114

KIRKEGAARDENS BESTYRELSE.

Paa den ældste Del af Kirkegaarden bestyrede hver Kirke sin Del, betalte Udgifterne til Vedligeholdelse, Gravning o. desl. og oppebar de Indtægter, som indkom for Begravelserne, men da den store Udvidelse skete, indførtes ved Kanc. Skr. 12. Okt. 1805 et Slags Sameje, saaledes at de fælles Udgifter, nemlig til Muren og dens Vedligeholdelse, til den nye Graverbolig ved Runddelen, til Anlæg og Vedligeholdelse af Grøfter og Hegn og endvidere til Frijordskirkegaardens Drift, afholdtes af Kirkerne i Forening, hvorefter Udgiften reparteredes paa hver Kirke i Forhold til det Areal, den ejede. Samtidig anmodede Kancelliet Justitsraad, Viceborgmester Jens Bang og Slotsforvalter ved Frederiksborg Slot M. F. Voigt om at paatage sig Bestyrelsen af Kirkegaardens Anlæg og Graverhusets Opførelse samt Opsynet med Kirkegaarden. I Henhold til Kanc. Skr. af 21. Sept. 1811 vedblev denne Kommission at bestaa som Kirkegaardens Ledelse, uagtet Bang allerede var død i 1807. Da Voigt senere døde i 1815, blev ingen ny Bestyrelse udnævnt, uagtet en saadan maatte synes ganske uundværlig, allerede fordi man ved Fordelingen af Fællesudgifterne maatte have et Organ, som kunde forestaa denne, men for øvrigt var ogsaa Tilsynet med Kirkegaarden i Almindelighed, Ganges og Vejes Anlæg og Ansvar for, at Graverne udførte deres Tjeneste efter Instrukserne, en Opgave, som vanskeligt kunde løses uden paa denne Maade. Ganske vist paahvilede Tilsynet med hver Kirkes Anlæg Kirkeværgerne, og hver Kirke delegerede en af disse til at varetage denne Opgave, men naar man betænker, at det at være Kirkeværge var et ulønnet Ombud, og at Adgangen til Kirkegaarden besværliggjordes af de lange Afstande og de daarlige Veje, kan man let forstaa, hvorledes dette Hverv blev varetaget af Størsteparten af de Tilsynsførende. Det blev

selvfølgeelig Graverne, som de, der befandt sig paa Stedet, der fik den afgørende Indflydelse.

Imidlertid, et Overtilsyn var nødvendigt, og derfor ordnede man sig saaledes, at den første Værge ved Helligøjstes Kirke uden nogen Beskikkelse eller Bemyndigelse paatog sig dette Hverv. Dette stod naturligtvis i Forbindelse med, at Helligøjsts Kirke var undergivet Magistratens Patronat, og at Regnskaberne afgaves til dennes Revision og Decision. Derfor kunde det ogsaa, naar Magistraten var enig heri, lade sig gøre, i denne Kirkes Regnskaber at føre alle Fællesudgifter til Udgift, for saa det følgende Aar at faa de andre Kirkers Bidrag tilbage i Kassen, men at det var en daarlig Ordning, kom snart for Dagen.

Allerede i 1839 var Forholdene ved at vokse Kirkeværgen over Hovedet, og han fremsendte et Forslag om en Nyordning til Magistraten, som under 31. Maj tilskrev de forskellige Patronater med Forespørgsel, om de vilde være enige i en Indstilling om, at Kirkegaarden skulde styres af en Inspektør med en Løn af 2—300 Rdl., hvilket Beløb som en Fællesudgift skulde udredes af Kirkerne. Som nærmere Begrundelse anføres de uheldige Omstændigheder, som de forskellige Bestyrelser og de hyppigt skiftende Kirkeværger medfører, og at Arbejdet for den første Værge ved Helligøjst Kirke var blevet alt for byrdefuldt for denne, saaledes at det var vanskeligt at formaa en egnet Mand til at overtage Hvervet, og endelig var det regnskabsmæssigt set en Urimelighed, at Helligøjst Kirke skulde staa i Forskud for alle de Udgifter, som de fælles Indretninger medførte.

Medens alle de smaa Kirkegaarde, reformerte, katolske og St. Petri stillede sig ganske uvillige over for Tanken, var Universitetet som Patron for Trinitatis og Vor Frue Kirke enig i, at dette Forslag var godt og burde

gennemføres, men kun ikke paa Kirkernes Bekostning, og Kancelliet, til hvem Sagen blev sendt, svarede i Skr. af 14. Febr. 1840, at »man finder, at det omhandlede Forslag har meget for sig, men at man, da alle Kirkepatronerne have erklæret sig uvillige til at bære de dermed forbundne Udgifter, dog ikke skønner, at det for Tiden kan lade sig udføre, med mindre Københavns Magistrat muligen maatte kunne finde anden Udvej til Omkostningernes Bestridelse«. Dette vil med andre Ord sige, at hvis Magistraten vilde have Tilsynet med Kirkegaarden, maatte den ogsaa betale for det, og hertil var Magistraten ganske uvillig.

Nu hvilede Sagen i 12 Aar, og i 1852 henvendte Magistraten sig paa ny til Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet i en lang og velbegrundet Indstilling om at faa ansat en Inspektør. Foruden de tidligere anførte Grunde anførtes, at det ved kgl. Resol. af 13. April 1851 var blevet forbudt at begrave i de indenbys Kirkegaarde, og at derfor efterhaanden alle Kirker, ogsaa de to paa Christianshavn, maatte komme i den Nødvendighed at skulle købe Begravelsesjord paa Assistents Kirkegaard, og endvidere at det var blevet Sædvane, at private Gartnere og Arbejdere tilbød Publikum at beplante og vedligeholde Gravstederne, hvilket medførte hyppige Konflikter med de ansatte Gravere, som hidtil havde anset dette som deres Privilegium, og fremkaldte talrige Klager over, at Grave blev nedtraadt og Beplantning og Blomster borttagne.

Magistraten havde nu sikret sig de øvrige Patronaters Tiltrædelse af Forslaget, kun St. Petri Kirkekollegium vilde ikke paa nogen Maade være med, men »vi antager, at den ene divergerende Stemme ej kan tillægges nogen Vægt, men at den efter Forholdenes Beskaffenhed maa underkaste sig den store Majoritets Beslutning«. Endvidere havde Magistraten paa Foran-

ledning af Konsistorium, der havde ment, at det var billigt, at Magistraten, der skulde ansætte Manden, ogsaa bidrog til hans Lønning, forelagt Sagen for Borgerrepræsentationen, som dog ikke vilde bevilge noget Beløb hertil, da Kirkerne ikke var Kommunens Ejendom eller bestyredes af denne.

Ministeriet syntes ikke at være velvilligt overfor Planen, og i Overensstemmelse med gammel Tradition undlod det derfor at svare. Sagen laa derefter hen i 5 Aar, indtil Magistraten ved Skr. af 24. April 1857 erindrede Ministeriet om, at man manglede Svar, og indstillede paa ny Sagen til hurtig Afgørelse, saa meget mere som man var i den store Vanskelighed, at den hidtidige ældste Værge for Helliggeist Kirke, Kaptajn Sielle, var afgaaet ved Døden, og at den anden Værge ikke vilde paatage sig Arbejdet. Man havde derfor truffet Aftale om en Ordning med Apoteker Bech, som rent midlertidigt havde indvilget i at indtræde i Sielles Forretninger.

Heller ikke paa denne Indstilling indkom noget Svar.

Medens denne Sags Afgørelse saaledes stadig trak i Langdrag, naaede man ved kgl. Resol. af 7. Juli 1859 et betydeligt Skridt videre til Simplificering af den Mangfoldighed af Forretninger, som Befolkningen havde ved Ordning af Begravelser, idet der blev oprettet et Begravelseskontor, hvor man kunde bestille og betale baade Ligbæring og Ligkørsel, Gravsted og Gravens Gravning. Dette Kontor stod under Magistratens Bestyrelse efter et af Ministeriet approberet Regulativ, som stadfæstedes 18. Dec. 1860, og dets Virksomhed tog sin Begyndelse den 1. Jan. 1861. Samtidig gik Eneretten til Ligbæring og Ligvognskørsel over til dette Kontor.

Dette hjalp imidlertid ikke paa Administrationen af Kirkegaarden, hvor Forholdene blev værre og værre. Paa ny prøver Magistraten ved Skr. af 22. Okt. 1864 at

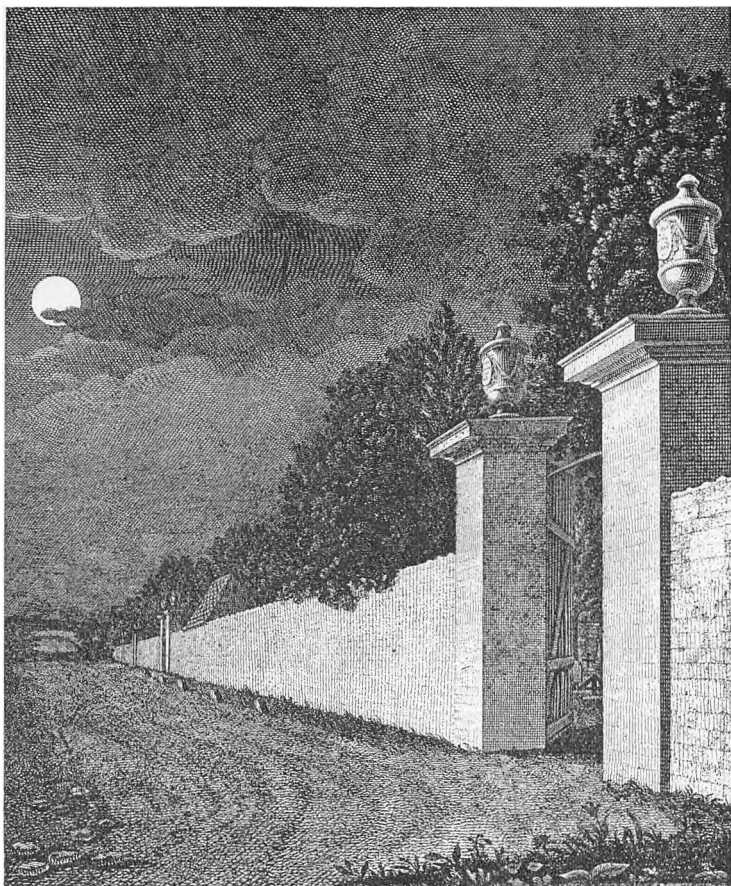
faa Ministeriet til at sætte sig i Bevægelse, idet den henviser til sine mange Forslag lige fra 1840. Foruden at der nu yderligere var kommet en ny Begrundelse til Forslaget om Oprettelse af Inspektørstillingen, nemlig at man nu stod over for den Situation, at Kirkegaarden var blevet saa opfyldt, at det vilde være nødvendigt at se sig om efter en ny Kirkegaard, og man ved Udarbejdelse af Planen til denne nødvendigvis maatte have kyndig Medhjælp, hvad Graverne ikke kunde yde, havde Magistraten nu et godt Kort paa Haanden, idet den kunde foreslaa, at Inspektøren traadte i Forbindelse med det ny oprettede Begravelseskantor og kunde overtage Kirkeværgernes Arbejde med Udvisning af Gravsteder m. v. og samtidig lønnes af de Sportler, som ved Reglementet af 22. Dec. 1860 § 3 c tilkom de paagældende Kirkeværgere, nemlig 2 Rdl. for hvert nyt Skøde og 1 Rdl. for hver Paategning paa saadant. Ved denne Ordning fritog man Kirkeværgerne for et betydeligt Arbejde, og samtidig tog man deres Sportler til at betale dette Arbejde med, hvorved man sparede Kirkerne for videre Udgift. Naar Magistraten ender sin Skrivelse med en Forhaabning om, at Ministeriet nu vil meddele sin Resolution med Hensyn til den for længst til samme indstillede Ansættelse af en Inspektør, er det ligesom man kan læse dens Tvivl om noget Resultat, en Tvivl, der heller ikke blev gjort til Skamme, thi Ministeriet svarede vedblivende ikke.

Men nu indtræder Sagen i sin sidste, men saare langstrakte Fase. I 1865 vedtog Kommunalbestyrelsen, at Assistents Kirkegaard ikke skulde udvides yderligere, men ny Begravelsesplads fremskaffes paa Vestre Fællede. Medens denne Sag fortsatte sin Vej og endte med Anlægget af Vestre Kirkegaard, som toges i Brug i 1870, fremkom fra Helliggejst Kirkens første Værge, Raadmand Rée, i 1867 en vidtløftig Redegørelse til Magistra-

ten, hvori han fremstiller Besværlighederne ved Bestyrelsen af Assistents Kirkegaard. Efter først at have omtalt, at han siden 1866 havde bestyret Kirkegaarden, navnlig i Henseende til det økonomiske og Regnskabet over de fælles Udgifter, fortsætter han: »Jeg kom meget snart til Erkendelse af, at hele den nuværende Ordning af Kirkegaardenes Administration er i højeste Grad uheldig, da der, saaledes som denne nu er, hverken kan komme den Enhed eller Sammenhæng i Bestyrelsen, som er absolut nødvendig for at tilfredsstille selv de beskedneste Fordringer til en velordnet Kirkegaard, især af den store Udstrækning, som de saakaldte Assistentskirkegaarde have, idet de tilsammen udgør et Areal af ca. 46 Tdr. Land.

Skønt jeg kaldes Bestyrer af eller Værge for bemeldte Kirkegaarde — hvilke forskellige Benævnelser allerede vise det uklare og vage i den hele Ordning, ligesom jeg heller ikke har faaet nogen særlig Beskikkelse, men uden videre har overtaget denne Funktion efter min Formand — mangler der mig dog den Myndighed, som er nødvendig i enhver administrativ Ledelse.

Den største Vanskelighed for en god Orden paa Kirkegaarden frembyder Ansættelsen af de nuværende faste Gravere med Krigsraad- og Sekretærtitler, thi de betragte sig nemlig som kongelige Embedsmænd, og der for anse de sig ikke staaende direkte under Magistraten eller den fungerende Bestyrer af Kirkegaarden, skønt de end ikke have nogen fast Løn, men væsentligst maa leve af den Indtægt, som den private Pasning af Gravsteder give. Derhos er det de forskellige Ministerier (Kultus- eller Krigsministeriet), som gøre Indstilling om disse Posters Besættelse, og som tage forskellige Hensyn til de paagældendes tidligere Livsstilling (Skolelærere og Militære), ligesom de er underordnede forskellige Kirkeinspektioner, som de efter Godtbefindende betragte



Assistents Kirkegaards Mur. Efter G. L. Lahde: „Mindesmærker“.

som deres nærmeste Foresatte, kort sagt, det hele be-
findes i en saa broget og amfibialsk Tilstand, at man
har Vanskelighed ved at finde rede deri, men endnu større
Vanskelighed ved at bringe noget ind deri, som kan kal-
des en nogenledes tilfredsstillende Styrelse af de ommeldte
Kirkegaarde. For at oplyse denne Tilstand med enkelte
Eksempler skal jeg tillade mig at anføre, at hver Kirke

har sin egen Kirkegaard, som den ordner efter sit eget Skøn, saa at den derved tager Dispositioner, som gribe forstyrrende ind i den saakaldte almindelige Bestyrelse, navnlig hvad Anlæg af Veje og Gange angaar. Saaledes har jeg lagt Mærke til, at der er lagt Gravsteder paa et Sted, hvor de ikke burde være beliggende, naar der i Fremtiden skulde komme den hensigtsmæssigste og skønneste Forbindelse i Stand mellem de forskellige Kirkegaarde. Er der begaaet en Fejl, kræves der en lang Tid, i det mindste 20 Aar, inden den kan rettes«.

Og saaledes fortsatte han med Kritiken, men samtidig foreslog han Magistraten at sørge for, at Kirkegaarden gik over til Kommunen, og at der paa denne blev ansat en Inspektør, som først og fremmest skulde paase, at Instruksen af 1805 for Graverne blev moderniseret, men dernæst have Opsyn med, at Jorden blev udnyttet paa rimelig Maade. Han foreslaar i saa Henseende, at der indrettes en for alle Kirker fælles Liniekirkegaard, hvor alle Liniebegrovelser skulde finde Sted, uanset hvilket Sogn Ligene kom fra. Endvidere skulde Inspektøren bestemme, hvor Gange og Veje skulde anlægges, sørge for ensartede Skøder for Gravstederne, føre Tilsyn med det nye Kapel, gøre Udkast til Indretning af den nye Kirkegaard, som skulde anlægges, og endelig være Leder af Begravelseskontoret og føre samtlige Regnskaber.

Som en særlig Indtægt, Magistraten kunde faa til Hjælp ved Bestridelsen af de mange Udgifter til Lønning m. v., foreslaar han, at kun Familien selv maa holde deres Gravsteder i Orden; ønsker man derimod at overdrage Vedligeholdelsen til andre, kan man ikke antage en privat Gartner, men skal lade Kirkegaarden besørge dette for en rimelig Takst, som fastsættes af Magistraten.

Denne Indstilling fremsendtes til Kultusministeriet med en Skr. af 25. Jan. 1868, hvori man paa ny frem-

stiller hele Kirkegaardens Administrationshistorie og udtaler sin »Beklagelse over, at forskellige af de Tid efter anden til Ministeriet indgivne Andragender betræffende Kirkegaardsvæsenet her i Staden i en overordentlig lang Tid have henhvilet og endnu henhvile ubesvarede i Ministeriet, uagtet nogle af dem er højst paatrængende. Den overordentlige Vanskelighed, som har vist sig forbunden med ethvert Skridt til Forbedring af Tilstandene og til disses Udvikling i Overensstemmelse med den stigende Befolknings Krav, taler tilstrækkeligt for Nødvendigheden af det, der maa anses for Hovedsagen ved Forslaget, nemlig at skaffe Enhed i Bestyrelsen af Assistentskirkegaardene og at stille disse under en enkelt underordnet og overordnet Myndighed, der ikke i sin Virksomhed er hæmmet ved at skulle ved ethvert Skridt raadsørge 10 særskilte Kirkeinspektioner, 7 Patronater og endelig Kirkeministeriet«.

Magistraten anmoder dernæst paa ny Ministeriet om saa snart som muligt at fremme Sagen paa det af Raadmand Rée fremsatte Grundlag.

Man skulde tro, at disse gentagne Fremstillinger af de uheldige Forhold og Magistratens næsten englelige Taalmodighed vilde have gjort Indtryk paa Ministeriet, men nej, Sagen henhvilede og blev ved med at henhvile.

Der blev saa af Borgerrepræsentationen i April 1873 nedsat et Udvalg til at tage et af Etatsraad Meldahl fremsat Forslag om Udarbejdelse af en Plan for den nye Vestre Kirkegaard under Overvejelse. Dette Udvalg naaede først i Febr. 1875 at faa afgivet Betænkning, hvilket, som Redaktør — senere Amtmand — C. St. A. Bille sagde, hidrørte ikke fra selve Forhandlingerne, men »dels fra de Vanskeligheder, som opstod ved et Borgmesterskifte, dels fra den uimodstaaelige Modløshed, der altid synes at indtræde ved Ordningen af en Sag, hvormed baade Stat, Kirke og Kommune har at gøre«.

Udvalget beskæftigede sig i sin Betænkning mest med Forholdene ved Assistents Kirkegaard, og aftrykte den Korrespondance, der var ført med Ministeriet uden Resultat. At Borgmesterskiftet, ved hvilket H. N. Hansen i 1873 afløste L. C. Larsen, havde haft Betydning, blev snart aabenbart, thi den nye Borgmester havde med Iver taget fat paa Sagen og havde endelig faaet Ministeriet i Gang, saaledes at dette, foranlediget af en ny Skrivelse fra Magistraten af 12. Sept. 1874, ved Skr. af 23. Jan. 1875 nedsatte en Kommission, der skulde beskæftige sig med Bestyrelsen af Assistents og Vestre Kirkegaard.

I Kommissionen skulde alle interesserede Parter være repræsenterede, og den kom til at bestaa af 2 Provster samt Sognepræsten for St. Pauls Sogn, valgt af Biskoppen, 3 Borgerrepræsentanter, 2 af Magistratens Medlemmer og endelig Repræsentanter for samtlige Kirker, i alt 20 Personer. Det blev Kommissionens Opgave at behandle de forskellige foreliggende Spørgsmaal om Bestyrelsen af Assistents Kirkegaard og Benyttelsen af Vestre Kirkegaard og at søge de afvigende Meninger udjævnet, inden Sagen skulde undergives en endelig Behandling.

Kommissionen begyndte sine Forhandlinger i April 1875 og arbejdede med stor Kraft og Dygtighed under Ledelse af Borgmester Hansen, der havde en egen Evne til at faa de forskellige Meninger til at gaa ind under et fælles Synspunkt. Vanskeligheden bestod først og fremmest i de økonomiske Forhold. Kirkernes Indkomster var kun faa og bestod af Renter af Formue, af Stolestadepenge, Gaver i Kirkebøsserne, men først og fremmest i Indtægterne fra deres Kirkegaard. Ser man paa de enkelte Regnskaber fra 1873, viser Trinitatis Kirke en Udgift paa ca. 7000 Rdl., hvoraf Halvdelen eller ca. 3400 Rdl. dækkes ved Begravelsesindtægten. Af Vor

Frelzers Kirkes Udgifter paa ca. 3200 Rdl. blev de 1900 Rdl. tilvejebragt paa samme Maade. Vor Frue Kirkes Udgifter var 5600 Rdl., og ved Begravelserne indkom ca. 2600 Rdl.

Der var ikke som nu en Ligning, fælles for hele Byen, hvorfra manglende Indtægter kunde dækkes; havde en Kirke Underskud, maatte det dækkes ved Laan, eller ved en Ligning paa de Beboere, som boede i Sognet, en Fremgangsmaade, som yderst nødigt blev bragt i Anvendelse. Blev nu Kirkegaardsindtægten berøvet Kirkerne, rantes deres Økonomi paa det føleligste, ja, det var umuligt for dem at klare de daglige Udgifter, og det maatte derfor være Kommissionen magtpaaliggende først og fremmest at finde en Ordning, som kunde afbøde denne Vanskelighed. Men samtidig maatte det være Kommissionens naturlige Opgave at søge at komme bort fra de uheldige Ejendomsforhold paa Assistents Kirkegaard, som i Tidens Løb havde vist sig at være til Hindrer for enhver rimelig og ønskværdig Ordning. Nu er det vel nok en af de mest vanskelige Opgaver at stille sig, at formaa en dansk Mand, der har tilkøbt sig Jord, som han mener at kunne gøre frugtbringende, til at give Afkald paa sin Ejendomsret; i den Henseende er vi alle Jyder; og det var ogsaa dette Forhold, som krævede den største Forhandlingsevne og Smidighed for at blive løst paa rette Maade.

Inden for Kommissionen blev man til sidst enige om, at Kirkerne skulde afgive deres Jord mod en aarlig Afgift, som skulde udredes af Kommunen eller maaske rettere af Begravelsesvæsenets forventede Overskud, og at denne Erstatning til Kirkerne skulde beregnes efter Gennemsnittet af 5 Aars Indtægt for hver Kirke af Salg af Jord, Andel i Indtægt af Kapellet paa Assistents Kirkegaard og af et i Aarenes Løb indsamlet Overskud for Benyttelse af Ligvogne og Ligbærere. Fra dette Gennem-

snit fradrog man $\frac{1}{3}$, fordi de fremtidige Indtægter ikke kunde antages at svare til Gennemsnitsbeløbet, da Kirkerne i disse Aar ikke havde haft ekstraordinære Udgifter til Køb af Jord m. v. Paa dette Grundlag gav man sig da til at forhandle med de enkelte Kirkers Patronater, og uagtet der fra forskellig Side rejste sig Indvendinger, særlig støttende sig paa Krav om højere Ydelse, blev man dog for saa vidt færdig, som en enstemmig Indstilling kunde afgives til Ministeriet, idet man udskød Spørgsmaalene om Holmens og Garnisons Kirkegaards samt Vor Frelzers Amagerkirkegaard til senere Overvejelser og Forhandlinger.

Den 1. Febr. 1877 vedtoges Kommissionens Indstilling, der gik ud paa følgende:

1. Assistents og Vestre Kirkegaarde bliver Kommunens fulde Ejendom.
2. De af Begravelseskontoret opsamlede Kapitaler ca. 36.000 Kr. overtages af Kommunen, som anvender dem til Forbedringer paa Kirkegaardene.
3. Til Gengæld frafalder Kommunen sit Tilgodehavende over for forskellige Kirker, som ikke havde betalt deres Gæld for købt Kirkegaardsjord, hvilken Gæld ansloges til ca. 12.000 Kr., og paatog sig at tilsvare den Gæld, der hvilede paa Kapellet paa Assistents Kirkegaard, nemlig ca. 30.000 Kr., og endelig forpligtede Kommunen sig til fremtidig at udrede et aarligt Beløb til Kirkerne paa 20.228 Kr., der fordeltes til de enkelte Kirker paa følgende Maade:

Vor Frue Kirke 3600 Kr., Trinitatis Kirke 2100 Kr., St. Pauls Kirke 2100 Kr., Helligaands Kirke 5200 Kr., St. Johannes Kirke 3000 Kr., St. Stefans Kirke 800 Kr., Vor Frelzers Kirke 1000 Kr., St. Petri Kirke 1520 Kr., Katolsk Kirke 380 Kr., Frederiks Kirke 24 Kr., Fransk reformert Kirke 24 Kr., Tysk reformert Kirke 180 Kr., Holmens Kirke 150 Kr., Garnisons Kirke 150 Kr.

Repræsentanten for katolsk Kirke forbeholdt Katolikkerne Ret til en særlig Del af den nye Kirkegaard, et Forhold, der senere resulterede i, at Katolikkerne købte et Stykke af denne, saaledes som de endnu har den Øst for Vestre Kirkegaard, og Repræsentanten for St. Petri Kirke mente, at der tilkom denne Kirke mindst 2000 Kr. aarligt. I øvrigt var Indstillingen enstemmig og indsendtes til Ministeriet med Henstilling om at tiltræde Forslaget og søge at erhverve Kommunalbestyrelsens Tiltræden.

Denne Indstilling gik altsaa den 1. Febr. 1877 til Ministeriet, og nu skulde man mene, at Sagen var oplagt og ufortøvet kunde sættes i Værk. Ikke alene var Kommunalbestyrelsens Tilslutning paa Forhaand sikret, alle Kirkernes Repræsentanter i Kommissionen og deres Patronater havde stemt for Sagen, og yderligere havde de kirkelige Myndigheder gennem de af Biskoppen valgte 3 Repræsentanter varetaget Kirkens Interesser. Ja selv Biskoppen havde som Medlem af Patronatet for St. Johannes Kirke sluttet sig til Indstillingen og godkendt den.

Og dog gik Sagen i Staa. Ministeriet havde aabenbart ikke Hast. Gentagne Gange havde Magistraten mindet Ministeriet om det betydelige Ansvar, der fulgte af at lade Sagen ligge, og i April 1878 henvendte Borgmesteren sig personligt til Ministeren for at faa den i Gang igen. Svaret var, at nu vilde Kommunalbestyrelsen snart høre fra Ministeriet. Det gjorde den ogsaa et halvt Aar senere.

I Mellemtiden havde Ministeriet forhandlet om Sagen med Biskop Martensen, som, uagtet han paa Forhaand maatte være instrueret om Sagen og dens Gang dels gennem Provsterne i Kommissionen, dels gennem Kirkeinspektionen for St. Johannes Kirke, gjorde Kommissionens Forslag til Genstand for en sønderlemmende Kritik. Dels mente han, at det økonomiske Grundlag

var galt og i høj Grad i Disfavør af Kirkernes Interesse, idet disse ikke burde afstaa deres Ejendomme paa saa billige Vilkaar, dels henledte han Opmærksomheden paa den uheldige Stilling, som nye Kirker vilde komme i, naar de ingen Kirkegaard havde, og derfor ingen Indtægter af denne, og endelig mente han, at det fra kirkelig Side var utilstedeligt, at man ved Begravelser slap Sognegrænserne, idet det var af Betydning for Befolkningen, at den blev stedet til Hvile hver paa sin egen Sognekirkegaard. Af samme Grund var det uheldigt med et fælles Ligkapel, idet man burde stræbe efter, at hvert Sogn havde sit Kapel, hvorfra Begravelserne af Sognets Beboere kunde foregaa. Frem for alt kunde han paa ingen Maade anerkende, at Begravelser var en rent borgerlig Sag, hvoraf Konsekvensen maatte blive, at Kirkegaardssager maatte overgaa til Indenrigsministeriet.

Ministeriet sluttede sig i det væsentlige til Biskoppens Erklæring, ja, sagde rent ud, at Kommissionen var gaaet ud over sin Bemyndigelse og aldeles ikke havde haft Beføjelse til at fremsætte Forslag til en saa radikal Ændring af Kirkegaardsforholdene, som den havde gjort sig til Talsmand for. Det, som havde været Opgaven, var, under Bibeholdelse af Ejendomsforholdene, at fremsætte Forslag til en Enheds-Bestyrelse af Kirkegaardene. Men skønt Ministeriet ikke var uenigt med Biskoppen i hans Bemærkninger om Vigtigheden i at bevare Sognekirkegaarde, maatte det dog mene, at man her i Byen paa Grund af Forholdenes Udvikling maatte komme bort fra Sognegrænser paa Kirkegaardene og sørge for en fælles Bestyrelse af dem, saaledes som Magistraten i sit Forslag af 1868 havde ønsket. Saaledes maatte det blive for den nye Vestre Kirkegaard, og saaledes maatte man søge at faa det indrettet for Assistents Kirkegaard. Endelig vilde det være nødvendigt, naar Magistraten overtog Bestyrelsen af Kirkegaarden, at tilforordne den

en gejstlig Medvirken ved saadanne Kirkegaardsanliggender, som ikke kunde henregnes til løbende Sager, og som Ministeriet ikke skulde afgøre.

Med disse Bemærkninger sendte Ministeriet Sagen til Magistratens Erklæring den 20. Aug. 1878 og kastede saaledes den hele møjsommeligt opførte Bygning over Ende; nu kunde Kommissionen begynde forfra. Men Borgmester Hansen var som en Trønder, der ikke faldt for første Hug, hans taktiske Evner var ikke uden Grund berømte, og han tog fat, hvor Ministeriet slap.

I Februar 1879 sendte han Sagen til Borgerrepræsentationen, idet han udredte den fra Ende til anden i en lang fortræffelig skrevet Indstilling. Skønt han naturligvis værnede sin Kommission over for Beskyldningen for, at den havde overskredet sin Beføjelse, var han yderst saglig, ikke med et Ord udtalte han sin Skuffelse over det daarlige Resultat, men sagde, at nu maatte Bestræbelserne være rettet paa, »med Opofrelse af de videre gaaende Ønsker, som maatte næres, at søge tilvejebragt en saadan fyldestgørende Ordning, hvorom baade Ministeriet og Kommunalbestyrelsen kunde samles«, og i Tilslutning hertil fremsatte han Forslag om, at Kirkegaardene og alt Begravelsesvæsenet vedkommende henlagdes under Københavns Kommune, der styrede dette efter sædvanlige kommunale Regler, men under Kultusministeriets Overtilsyn, at der for Styrelsen af Kommunalbestyrelsen skulde udarbejdes en Vedtægt, som skulde stadfæstes af Ministeriet, og som ikke kunde fraviges uden dettes Samtykke, og endelig, at Kirkegaardene erkendtes for tilhørende Kommunen, at denne overtog de opsamlede Kapitaler mod at tilsvare Gælden paa Kapellet og eftergive sit Tilgodehavende fra de enkelte Kirker, samt paatog sig aarligt til Kirkerne at betale 20.228 Kr. De tre tidligere nævnte Kirkegaardes Forhold holdtes uden for Ordningen.

Sagen vakte et voldsomt Røre i Borgerrepræsentationen, og en meget hvas Kritik kom til Orde, ikke mindst over for Biskop Martensen, der ganske havde forkastet det Forslag, som de af ham indsatte Medlemmer af Kommissionen havde været med til at vedtage. Under Hensyn til den foreliggende Situation, hvorefter det var ganske nødvendigt at faa en hurtig Afgørelse af Sagen, idet der meget snart ikke vilde være mere Jord at faa paa Assistents Kirkegaard, vedtoges det at forhandle videre i et Fællesudvalg under Borgmester Hansens Ledelse.

Dette Fællesudvalg traadte i Forhandling med Ministeriet og Biskoppen, og 20. Okt. 1879 fremsendte det en enstemmig Indstilling til Kommunalbestyrelsen, som paa væsentlige Punkter afveg fra Magistratens Forslag.

Med Hensyn til Begravelsesvæsenets Bestyrelse foresloges, at den henlagdes til en Kommission, bestaaende af vedkommende Borgmester som Formand, af 2 af Kommunalbestyrelsen valgte lønnede Medlemmer samt Stadens to Provster. Kommissionen skulde sende Forslag til Budget til Kommunalbestyrelsen, men iøvrigt styre efter den Vedtægt, som skulde udfærdiges.

Til Kirkerne skulde udredes 21.000 Kr. om Aaret, der blev fordelt til de enkelte Kirker paa tidligere nævnte Maade, idet dog St. Matthæus Kirke fik en Andel paa 800 Kr. Dette Beløb var uforanderligt, men da der i Tidens Løb maaske kunde blive Anledning til at rette paa de anførte Tal, foresloges endvidere, at der aarligt skulde udredes 6000 Kr., som skulde opsamles i en fælles Fond for de københavnske Kirker under Ministeriets Overbestyrelse.

Hvad Ejendomsforholdene til Kirkegaardsarealerne angaar, fastsloges, at Vestre Kirkegaard udelukkende tilhørte Kommunen. For Assistents Kirkegaard gik man bort fra Magistratens Forslag om, at den skulde tilhøre

Kommunen, og indstillede, at Kommunens Ejendomsret kun var gældende for den Del, som var solgt til Kirkerne med Forbehold om, at den faldt tilbage til Kommunen efter 80 Aars Forløb. For den øvrige Dels Vedkommende, og det er jo i det væsentlige hele den nuværende Assislents Kirkegaard, greb man med Begejstring en af Ministeriet i Skr. af 5. Maj 1869 given Bestemmelse, der som et Orakelsvar er indsvøbt i Dunkelhedens Taage og derfor kunde anvendes baade af dem, der mente, at Kirkerne skulde have Erstatning, naar Kirkegaarden engang blev nedlagt, og af dem, der mente det modsatte.

Man foreslog altsaa, at »naar dette Areal efter Kirkegaardens Nedlæggelse maa gaa over til anden Anvendelse, navnlig ved Salg, forsaavidt Kirkerne kunne disponere over samme, forbeholdes Kommunen Adgang til at erhverve de paagældende Arealer for en billig Købesum, som da nærmere bestemmes ved Forhandling mellem de vedkommende«.

Det var nemlig ingenlunde givet, at Kirkerne havde fuld Dispositionsret over deres Arealer, og under Forhandlingerne blev det ikke uden Føje gjort gældende, at vel havde de Ejendomsret over Jorden, for saa vidt som de havde købt den og faaet Skøde paa den, men Ejendomsretten var af begrænset Art, nemlig til Kirkegaardsbrug, og de kunde ingenlunde gøre sig Jorden frugtbringende paa anden Maade, for Eksempel ved at sælge den til Byggegrunde. Det var nemlig alene til Begravelsesjord, de havde erhvervet den for en Betaling, der i alt Fald de sidste 20—30 Aar ikke havde staaet i Forhold til dens virkelige Værdi.

Hvorledes nu dette vil blive ordnet, ligger hen til Fremtiden og den Skarpsindighed, som da vil komme til Orde.

I Skyndingen med at faa Sagen ordnet kom man heller ikke ind paa Spørgsmaalet om, hvorvidt denne Afgift

var tidsbegrænset eller skulde vedblive i al Fremtid. Begrundelsen var som omtalt den, at Kirkernes Økonomi vilde lide Skade, hvis de mistede Indtægten fra Kirkegaarden, og Afgiften var jo ogsaa afpasset efter det Tab, som den enkelte Kirke vilde lide. Paa den anden Side var den nøje knyttet til Assistents Kirkegaard, og ingen har vel tænkt sig Muligheden af, at Afgiften skulde vedblive, selv om Kirkegaarden blev nedlagt. Man har sikkert ment, at til den Tid vilde Kirkerne blive holdt skadesløse ved den Afløsningssum, de mulig kunde opnaa, selv om den skulde være billig. Men med den anførte Begrundelse kunde man rejse Spørgsmaalet, om denne Særafgift til enkelte af de københavnske Kirker vedblivende er rimelig, efter at Lov om Kirkers Bestyrelse af 22. Juni 1922 i § 13 har bestemt, at Kirker, hvis Indtægter ikke strækker til til deres Vedligeholdelse og Drift, skal have det manglende udbetalt gennem en Ligning, der i København og paa Frederiksberg foretages under ét paa alle Sogne, idet herved Kirkernes Økonomi fuldt ud er sikret.

Fællesudvalgets Forslag blev enstemmigt vedtaget af Kommunalbestyrelsen og sendtes derefter til Ministeriet. Og under 22. Dec. 1879 udfærdigedes en kgl. Resolution, der fastsatte Forslaget som gældende Ordning og kun med Hensyn til den billige Købesum bestemte, at den skulde tilfalde Kirkernes Fællesfond, uden for øvrigt at gøre Undtagelse for den Del af Kirkegaarden, der var købt af de særlige Menigheder.

Saaledes fik efter 40 Aars Forløb denne Sag en Ende, og den Ordning, som da blev truffet, er gældende den Dag i Dag med Undtagelse af, at Kommissionen blev ophævet ved kgl. Resolution af 9. Marts 1925 og dens Forretninger henlagt til Magistraten fra 1. April 1925.

KIRKEGAARDSGRAVERNE.

Da Kirkegaarden i 1760 blev taget i Brug, blev der ansat en Graver. Hans Bestilling var at tage mod Ligene, som ankom til Kirkegaarden, at sørge for, at de fra Liggvognen blev baaret til Graven, og i øvrigt at holde Orden. Han skulde antage det Antal Gravarbejdere, som var nødvendigt for at faa Gravene gravet og de øvrige Funktioner udført. Der blev bygget et Hus til ham paa Hjørnet af den nuværende Kapelvej og Nørrebrogade uden for Kirkegaardsmuren.

Allerede før Aarhundredskiftet var der ansat 2 Gravere, den ene førte Tilsyn med Helliggejst, Nicolaj og Petri Kirkegaarde, den anden med Frue og Trinitatis, men de varetog deres Pligter paa en højst ejendommelig Maade. Det oplyses i Dommen af 1804 angaaende Gravrøveriet, at det vel ikke er bevist, at den første, saaledes som han var beskyldt for, har opmuntret Graverkarlene til at sønderslaa Kisterne eller lægge Lig uden Kiste i Jorden for derved at komme i Besiddelse af Bræderne, men han har dog gjort sig mistænkt for at have hælet med sine Folk, ligesom han ved en vidtdreven Forsømmelighed og Ligegyldighed for sine Pligter har givet Anledning til de Uordner, som var foregaaet. Og den anden Graver har ofte overladt sine Folk at grave Ligene ned, hvor de vilde, han var tit ikke til Stede, naar Lig blev jordet, og har ikke set efter, om Gravene blev tilkastet og ordnet.

Disse to Gravere blev ved Hof- og Stadsrettens Dom af 25. Juli 1804 mulktet med henholdsvis 300 og 150 Rdl., men ved Højesterets Dom af 4. Okt. s. A. dømt til at have deres Bestilling forbrudt.

Ved det nye Reglement af 15. Febr. 1805 blev det bestemt, at der skulde være 2 Gravere, for hvem en udførlig Instruktion af s. D. blev udfærdiget.

Det blev deres Pligt at føre Tilsyn med Ordenens Overholdelse, saaledes at de skiftedes hver Uge. Endvidere skulde de sørge for Gravningen af Grave. Hver Grav skulde være 3 Alen dyb, og der skulde altid være 2 Alen Jord over en Kiste. Gravning skulde altid ske om Dagen, og Graven være tilkastet inden Aften, og Lig maatte aldrig opgraves uden Politiets og Kirkepatronernes skriftlige Ordre. Endvidere skulde de holde Kirkegaardene rene og ryddelige, enhver Grav skulde opklappes og holdes saaledes i Orden i et Aar, og endelig skulde de antage det nødvendige Antal Graverkarle, som dog skulde godkendes af Kirkeværgerne. Det var dem tilladt at overtage Gravenes Vedligeholdelse for en billig Betaling og at paatage sig disses Beplantning med Blomster eller »paa anden anstændig Maade«.

Da den nye Graverbolig ved Nørrebro Runddel var opført i 1808, fik Kirkegaardens anden Graver Tjenestebolig her. Ved kgl. Resol. af 19. Marts 1850 blev dennes Tjeneste delt mellem 2, saaledes at den sidste fik Tilsynet med Frue og katolsk Kirkegaard. Han lejede Bolig i et Hus ved Kapelvej, som Kommunen i 1830 havde købt.

Graverne fik efter Datidens Skik ikke fast Løn, men lønnedes med de Sportler, som indkom for at grave Graven og for at transportere Ligene fra Ligvognen til Graven. Af disse Indtægter maatte de selv lønne det Mandskab, som var nødvendigt for at faa Arbejdet udført, og det er let at forstaa, at i den Tid, da Kirkegaarden var Fattigkirkegaard, nemlig i de første 25 Aar, har deres Indtægt været saare beskedene.

Dette Forhold ændredes imidlertid, da Familiegrave-nes Antal begyndte at stige, altsaa henimod Aarhundredskiftet, idet Vedligeholdelsen af disse Grave gav en god Indtægt, ligesom ogsaa Ducørerne for Gravning og andet selvfølgelig steg i Værdi, naar de velhavende Bor-

gere skulde have deres døde i Jorden. Man har en Op-gørelse fra 1867 over de Indtægter, der gik i Gravernes Lomme for Vedligeholdelse af Gravsteder, idet Raadmand Rée i sit Forslag til Omordning af Bestyrelsesforholdene ogsaa kom ind paa dette Punkt. Han anslaa det Antal Gravsteder, som vedligeholdes af Graverne, til 6000 à 16 Kvadratalen, hvilket svarer til 6 Kvadratmeter, og beregner, at de for hvert Gravsted faar 3 Rdl., altsaa i alt 18.000 Rdl. Fordeles dette Beløb mellem de 3 Graverne, faar de hver 6000 Rdl., en for Datiden kolossal Indtægt, selv om de maa betale for at faa Arbejdet, som kun bestod i at holde Gravstedet rent for Ukrudt, rive Gangene og maaske lægge Grus paa, udført af de antagne Arbejdere. Reducerer man Indtægten herved med $\frac{1}{3}$, hvad der sikkert er meget for højt, naar de op paa en Lønning af over 4000 Rdl. Hvor meget det betød i Datidens Mønt, belyses klart, naar man ved, at en Borgmester indtil 1874 lønnedes med 3000 Rdl., Skoledirektøren med 2000 Rdl. og en Kontorchef med 1600 Rdl.

Det var altsaa særdeles fede Bestillinger, og man forstaar derved bedre, at de følte sig som kongelige Embedsmænd, der kunde negligere baade Borgmester og Raad og ikke brød sig om, hvad Helligøjstes Kirkes Værge kunde finde paa at give Besked om. Deres Umedgørlighed stod i omvendt Forhold til deres Indsigt i Arbejdet og i Varetagelsen af deres Pligter. De laa ogsaa i vildt Slagsmaal med de private Arbejdere, som i den høje Betaling for Vedligeholdelse af Gravstederne saa en Mulighed for at trænge sig ind i Arbejdet, og allerede i 1839 hører man om, hvor ubehageligt det var for den tilsynsførende Værge at skulle dele Sol og Vind lige mellem disse stridbare Parter. Det forsøgtes at faa Kancelliet til at forbyde privat Arbejde paa Kirkegaarden,

men forgæves, og Striden blev altsaa standende og udkæmpedes ikke altid med Ord alene.

Talrige er de Klager, der lød over Gravernes Administration. I 1879 udtalte Oberst Abrahamsen i Borgerrepræsentationen: »Kirkegaardenes Tilstand er saa slet som mulig, de staar Dag og Nat aabne for enhver Vagabond«. Oberst Petersen, som var Helliggeistes Kirkes Værge og altsaa Kirkegaardens Bestyrer, sagde ved samme Lejlighed: »Gravestillingen benyttes til at pensionere Underofficerer, som ingen Indsigt har paa dette Omraade. Man træffer krumme Gange, snart smalle, snart brede, og en Fordeling af Gravstederne, der gør Indtryk af, at man ligesom har kastet Tærninger i Grams. Der findes Gravsteder, hvortil der ikke engang er Adgang, i al Fald ikke anderledes, end at man maa passere over andre Grave for at komme dertil. Vilde man spørge, hvorledes det øvrige er holdt i Orden, om der er ført Bøger, hvorefter man med Sikkerhed kan til enhver Tid paavise, hvor en afdød ligger begravet, eller hvem et Gravsted tilhører, maatte Svaret blive nej. Der findes Gravsteder, om hvilke man saa at sige intet ved, og man er da nødt til at lade dem henligge, indtil de dem omgivende Gravsteder hjemfalder. Man maa føle sig for, og er der ikke længere nogen, der interesserer sig for Gravstedet, erklæres det for hjemfaldet, men nogen Sikkerhed har man ikke. Her er en af Følgerne af Fortidens Bestyrelse. Ofte har man ved uhensigtsmæssig Inddeling af de enkelte Partier ødslet med Jord, saa at der nu mange Steder henligger Strækninger, som ved en lidt forstandigere Disposition kunde have givet Jord til Raadighed, som man nu savner. Kirkegården er Dag og Nat Opholdssted for Vagabonder, og der foregaar Ting, som mindst af alt kan taales paa et fredlyst Sted«.

Og endelig sagde Borgmester Hansen, der gerne vilde glatte lidt ud paa disse Udtalelser, og hvis Kritik derfor har

des større Vægt: »Naar det er sagt, at Tilstanden er utiladelig, strider denne Udtalelse vel noget mod det Indtryk, som mange har, thi paa den Del af Kirkegaarden, hvor Terrænet er indtaget til Ejendomsgravsteder, der passes af Familien, er Skønhedshensynet dog i visse Retninger iagttaget, men paa den anden Side maa det erkendes, at Tilstanden er mangelfuld, da det, hvorpaa en Kirkegaardsbestyrelse skal prøves, er den Del af Kirkegaarden, hvor de fleste ligger begravet, altsaa længere ude, hvor Liniejorden er. Her har de, der hidtil har staaet i Spidsen for Bestyrelsen, kun gjort grumme lidt. Der mangler Indhegning, Veje, Dræning, Tilsyn med Bevoksningen og meget andet«.

Naar selv det bedste Skudsmaal, der kunde gives Kirkegaarden og dens Gravere, som var dem, der skulde passe disse Ting, lød saaledes, kan man let forstaa, hvor slemme Forholdene har været, og det er maaske ikke ret meget overdrevet, hvad man for et Aarstid siden kunde læse i en Provinsavis, hvor en Indsender fortalte om »en mærkelig Gravens Fred«. Han skriver: »Paa den store Assistents Kirkegaard var et mægtigt Stykke, der laa hen som et næsten uigennemtrængeligt Net af vilde Roser og Tjørn. Kirkegaardens Betjente holdt sig altid herfra, dels var Gangene forsvundne under Nettet af indfiltrede Grene, dels var her ikke farefrit at gaa. Paa dette Sted af Kirkegaarden havde nemlig hjemløse og jagede Personer indrettet sig Fristed med hele Hytter med Madrasser og Køkkeninventar«.

Ja, selv de af Borgmesteren med nogenlunde milde Ord omtalte Stykker, hvor Ejendomsgravstederne var, var ingenlunde hævet over Kritik. Saaledes har man en Meddelelse til »Nationaltidende« i 1881 om »glemte Grave«. Her fortælles om Billedhugger Weidenhaupts Grav. Den ligger i en Slags Vildnis, hvor man næsten har Vanskelighed ved at trænge ind. Mindestøtten med

Relief af Dajon staar der endnu, men Gravhøjen selv er forsvunden, dens Plads bevokset med Ugræs og Vildplanter, fuld af Sten og hæslige Uhumskheder; og om Geheimemarkivar Finn Magnussens Grav: »Det er et lille snævert Gravsted uden Hegn eller Hæk, uden Minde eller Mærke, indtil for faa Dage siden bevokset med Græs og Tidsler. Det er i Aar just et Hundrede Aar siden, denne navnkundige Lærde blev født; det er formodentlig i den Anledning, at man i Mangel af andet og bedre har hyldet hans Minde ved at borttrydde Tidslerne fra hans sidste Hvilested«. Om Torkil Badens Grav skrives: »Indtil for kort Tid siden saa denne Grav ud som et Vildnis; i Aar er den paa Dr. Burman Beckers Foranledning blevet Legatgravsted og vil saaledes fremtidig blive holdt i sømmelig Stand«; og saaledes kunde man blive ved. Man faar et kedeligt Indtryk af Uhygge og Forsømthed, som sikkert ikke er uberettiget, men for at afslutte denne nedslaaende Skildring med et Billede, som giver en helt anden — og romantisk — Opfattelse af Kirkegaarden, dog sikkert kun gældende den Del af den, hvor som Borgmesteren sagde, Terrænet var indtaget til Ejendomsgravsteder, bør man læse, hvad den svenske Digter Carl August Nicander i »Minnen från södern« har skrevet om den først i Halvtredserne som Indledning til et Digt om »Assistance-Kirkegaarden«. Han skildrer en Tur til Kirkegaarden, som han mente var en af de skønneste i Europa. »Løvfulde Træer, skyggefulde Gange, aabne og lyse Steder, Monumenter, som beskygges af løvfulde Træer, Popler og Taarepile, Urner og Kors, som omslynges af Rosenranker, Vellugt, Fuglesang gøre Dødens Bolig til et lidet Paradis«.

Ja saadan skrev han, men han var ogsaa Digter.

Efter at Kirkegaarden i 1879 var overgaaet til Magistraten, blev det længe nærede Ønske om en Inspektør dog ikke straks opfyldt, idet man ikke vilde afskedige

de Gravere, der da sad i Stillingen. I 1888 blev der ansat en Fuldmægtig, som skulde føre Bøgerne, anvise Gravsteder til Salg og føre Tilsyn med Ordenens Overholdelse, og samtidig paahvilede det kun Graverne at lade Gravene grave og renholde Kirkegaardens Veje. De lønnedes herfor med 3000 Kr. og med 2000 Kr. for at grave Liniegrave, og endelig oppebar de, hvad de modtog af Publikum for Gravsteders Vedligeholdelse, for hvilket Arbejde der blev fastsat en Takst. Først i 1897 blev en Inspektør ansat med fast Gage og med Pligt til at passe hele Administrationen, og dermed forsvandt efter 137 Aars Forløb de gamle Graverstillinger.

Fra 1805 til 1897 var der paa Kirkegaarden endvidere ansat en Gartner, der skulde passe Anlægget, slaa Græs, klippe Hække og deslige. Hans Instruks blev udfærdiget af Kancelliet den 14. Dec. 1805, og hans Løn bestemt til 100 Rdl. Den steg dog efterhaanden til 800 Rdl. Den første Gartner hed Preisler og var samtidig Gartner paa Blaagaard.

KIRKEGAARDENS BYGNINGER.

1. Ved Kirkegaardens Anlæg i 1759 blev opført et »Graver-Hus« ved Lille Ravnsborg, altsaa paa det Sted, hvor nu Kapelvej udmunder i Nørrebrogade. Det var $23\frac{3}{4}$ Alen langt, 12 Alen dybt, bygget i en Etage med Kvist paa 4 Fag og Kælder paa 2 Fag. En Del af de Materialier, der anvendtes ved Husets Opførelse, blev taget fra den tidligere Graverbolig paa Wismar Kirkegaard, nemlig Mur- og Tagstene og 2 Kakkelovne. Huset kostede 907 Rdl. 2 Mark 13 Skilling at opføre.

Da man senere begyndte at anlægge Kapelvej langs Kirkegaardens Østside, spærrede dette Hus omtrent ganske Adgangen til Nørrebrogade, saaledes at der kun var en smal Passage paa faa Alens Bredde, og da Kommu-

nalbestyrelsen i 1884 vedtog at udvide Vejen, afgav Begravelsesvæsenet Grunden uden andet Vederlag, end at der blev betalt den daværende Graver, Sekretær Lind, en Pension af 3800 Kr., saalænge han levede og efter hans Død 600 Kr. til Enken.

2. Paa Auktion, der afholdtes 23. Marts 1836, købte Kommunen en Ejendom Matr. Nr. 28 i Udenbys Klædebo Kvarter, der laa lige uden for den Mur, der mod Syd afgrænsede den gamle Kirkegaard. Den blev købt for 2550 Rdl., foruden Bankhæftelse 376 Rdl. 19 Sk. og indeholdt 4655 Kvadratalen, hvoraf 3820 Kvadratalen var udlagt til Have.

Denne Ejendom blev senere udlejet til Bolig for Kirkegaardens 3. Graver og købtes i 1864 af de i Kirkegaarden lodtagne Kirker for 3500 Rdl. foruden Bankhæftelsen med den Forpligtelse, at Graver Visby, som dengang boede der, vedblev med sit Lejeforhold. En Del af Grunden blev afgivet til Udvidelse af Kapelvej.

Det er samme Hus, som endnu benyttes til Inspektørbolig og Kontor. I 1917 blev det ombygget og udvidet efter Tegning af Arkitekt Holger Jacobsen.

3. I 1805 tiltraadte Kancelliet en Plan om, at der ved Nørrebro Runddel skulde opføres en Graverbolig med Ligstue. Denne Bygnings Historie er udførligt beskrevet af Weitemeyer i nærv. Tidsskrifts I. Bind, S. 65 ff. under Titel: »Graverboligen paa Assistents Kirkegaard og Jens Bang«, til hvilken Artikel henvises.

4. Paa den ældste Kirkegaard laa et Materialhus, som i 1823 blev overflyttet til Frijordskirkegaarden. Det maa formodes, at det er det samme Hus, som ligger op til Muren paa Stykke L., og som endnu anvendes paa samme Maade.

5. Medens i tidligere Dage Jordpaakastelsen skete umiddelbart efter Ligets Nedsættelse i Graven, blev det, som foran omtalt, i 1759 bestemt, at Jordpaakastelsen

maatte ske »i det Hus, hvor Liget staar«. Grunden var den selvfølgelige, at det ikke vilde være muligt for Præsterne at følge Ligene den lange Vej til Kirkegaarden. Der var derfor, og da Begravelseshøjtideligheden skete i Kirken eller i Hjemmet, ingen Brug for egentlige Begravelseskapeller paa Kirkegaarden.

Men efterhaanden viste der sig mere og mere Trang til at have et Sted, hvor man kunde anbringe Kisterne, indtil Begravelse kunde finde Sted, idet der i Hjemmene ofte kun var daarlig Plads til at have en Kiste staaende. Man kunde vel faa den anbragt i et af de Ligkapeller, som fandtes ved Kirkerne, men dette blev ret kostbart derved, at man to Gange inden Begravelsen skulde flytte Kisten. Ved Reskr. af 4. Dec. 1828 blev det bestemt, at der paa Kirkegaarden skulde opføres en Ligkælder, hvori Lig kunde anbringes. Denne Ligkælder, som senere kaldtes Kirkegaardens Benhus, blev opført lige Nord for det under 4 omtalte Materialskur, og samtlige lodtagne Kirker deltog i Udgifterne. Efterhaanden blev denne Bygning ogsaa benyttet til Afholdelse af den kirkelige Højtidelighed, men hertil var den meget daarligt skikket, dels fordi Pladsen var saa ringe, at Følget ofte ikke kunde faa Plads, saa at man maatte forlægge Højtideligheden til Pladsen uden for Huset under aaben Himmel, dels fordi der ofte fandtes flere Kister anbragt samtidig, altsammen noget, der var skikket til at vække Uhygge og berettiget Misfornøjelse. Denne Anvendelse af Huset tog ikke desto mindre til, og da man i 1860 naaede til 100 Begravelser herfra, i 1861 det dobbelte Antal og i 1862 ikke mindre end 244, maatte man se at skaffe andre Udveje. Dertil kom, at der i 1862 var forekommet uhyggelige Optøjer ved en Begravelse, og Værgen for Helliggestes Kirke, Justitsraad Raadmand Rée, rejste da over for Magistraten Spørgsmaalet om Opførelse af et sømmeligt Begravelseskapel.

Magistraten stillede sig straks velvillig til Sagen, og Konsistorium, der var Patronat for Frue og Trinitatis Kirker, erkendte ogsaa, at det var en særdeles hensigtsmæssig og paakrævet Foranstaltning, men som sædvanligt blev Gennemførelsen vanskeliggjort af Hensynet til Kirkernes Økonomi.

Thi Konsistorium frygtede, at Antallet af Begravelser fra dets Kirker vilde tage af, naar dette Kapel kom i Brug, ligesom de Indtægter, Kirkerne havde for at opbevare Ligene i deres Ligkapeller, vilde formindskes, og i den Anledning krævede det, at Betalingen for Anvendelsen af Kirkegaardens Kapel skulde sættes saa højt, at Kirkerne af det Overskud, som Anvendelsen indbragte, kunde faa Erstatning for Nedgangen i deres Indtægter.

Dette var ganske imod Magistratens Ønsker og Hensigt, thi det var jo netop de Mennesker, som ikke havde Raad til at holde Begravelsen i Kirken, man vilde komme til Hjælp paa denne Maade, og Taksten maatte derfor sættes saa rimelig som mulig.

Kirkeværgen foreslog da, at det ikke skulde være de i Kirkegaarden lodtagne Kirker, der i Fællesskab skulde opføre Kapellet, men alene Helliggejstes Kirke, af hvis Formue Udgiften skulde udredes, men da selvfølgelig saaledes, at det Overskud, som Driften medførte, skulde ene tilfalde denne Kirke.

Dette Forslag vilde Ministeriet imidlertid ikke gaa ind paa, idet det fastholdt, at Udgifterne ved de fælles Indretninger paa Kirkegaarden lige som hidtil skulde fordeles mellem de lodtagne Kirker, og disse til Gengæld have Indtægten i Forhold til deres Bidrag, og efter forskellige Forhandlinger mellem de interesserede Parter bestemte Ministeriet ved Skr. af 7. Maj 1867, at Kapellet skulde opføres og Omkostningerne fordeles mellem Frue, Trinitatis, Vor Frelzers, Helliggejstes, St. Johannes.

Reformert og St. Petri Kirker i Forhold til det Areal, hver af disse ejede af Kirkegaarden, og at de paa samme Maade skulde have Del i Driftoverskudet. Helliggejstes Kirke laante Kirkerne hele Summen mod 4% Rente og 2% Afdrag om Aaret. Ved Kirkegaardens Overgang til Magistraten i 1879 var Gælden ikke betalt, men Magistraten overtog den.

Under 7. Juli 1868 udfærdigede Magistraten et Reglement for Benyttelsen af dette Kapel. Taksten var for Benyttelse af det store Kapel 6 Rdl., for et af de mindre 4 Rdl., og hvis man kun benyttede Opbevaringsrummet 2 Rdl., hvilket Beløb ikke blev forhøjet, selv om Begravelseshøjtideligheden foregik herfra.

Opvarmning var der naturligvis ikke Tale om; først i 1888 blev Centralfyring indført; og Musik maatte ikke benyttes. Hvis man ønskede anden Sang end den, Følget præsterede, maatte man betale Sognekirkens Kor for at synge, og ønskede man andet Kor, skulde man foruden for Sangen betale Sognets Kantor 5 Rdl.

Hver Begravelse maatte ikke vare længere end 3 Kvarter, og Liget maatte staa i Opbevaringsrummet 10 Dage om Sommeren, 14 Dage om Vinteren, men allerede i 1875 blev disse Frister ændrede til 7 Dage fra Dødsdagen.

Bygningen blev opført efter Tegning af Arkitekt J. D. Herholdt og kostede ca. 17.000 Rdl.

6. I tidligere Tid har der været enkelte mindre Bygninger paa Kirkegaarden. Paa Titelbilledet til Lahdes Bog, der er gengivet S. 135, kan man saaledes skimte Bygningen af et Hus lige ved den anden Port i Muren fra Runddelen. Det er sikkert dette Hus, som af Frue Kirke i Begyndelsen af Aarhundredet blev opført som Material- og Brændehus, men hvori der om Vinteren ogsaa blev anbragt Kister. Dette Hus er for længst nedrevet.

Et lignende Hus har staaet paa Helliggejstes Kirkegaard.

7. I 1853 ved Koleraens Udbrud blev paa Kirkegaardens sydlige Del opført et Lighus af Træ. Det blev ikke benyttet som Begravelseskapel, men kun til Opbevaringssted for Kisterne inden Begravelsen. I 1862 vedtog Kommunalbestyrelsen at nedrive Huset, da det var saa medtaget, at en bekostelig Reparation var nødvendig. Over for Sundhedskommissionen maatte man forpligte sig til at opføre et andet, hvis en ny Koleraepidemi skulde udbrude.

8. Man forestillede sig i sin Tid, da Kirkegaarden blev udvidet helt ud til Nørrebros Runddel, at velhavende Borgere vilde være interesserede i at bygge Kapeller eller Mausoleer, saaledes at Familiens afdøde kunde anbringes her Side om Side. Dette blev dog en Skuffelse, og kun ét saadant Mausoleum er opført paa Kirkegaarden, nemlig det, som Generalmajor Peter v. Scholten byggede paa tysk-reformert Afdeling Nr. 14—19 for Familien Scholtens Medlemmer. Ved sit Testament af 15. April 1852 gav han en Kapital af 1500 Rdl. til Garnisonskirkens militære Drengeskole, for at denne skulde sørge for Fornyelse og Vedligeholdelse. Da Skolen nedlagdes i 1868, overgik Kapitalen ved kgl. Resol. af 26. Febr. 1869 til den Classenske Legatskole, og efter at denne i 1918 var overdraget Kommunen, bestyres nævnte Kapital nu af denne.

9. Indtil 1880 var Kirkegaarden hegnet mod Kapelvej med et Træstakit, mod Syd med en Grøft ud mod Fælleden, der nu udlejedes til Gartnerhaver, og mod Vest langs Jagtvejen var Kirkegaarden aaben. Paa dette sidste Stykke blev i 1880 opført en Mur, der kostede 20.000 Kr., og mod Kapelvej opførtes i 1881 en Mur, der kostede 15.000 Kr.

MONUMENTER.

Af den Mangfoldighed af Mindesmærker, som nu findes paa Assistents Kirkegaard, er en stor Del uden kunstnerisk eller personlig Værdi, men baade paa den gamle Del af Kirkegaarden og paa de nyere Stykker findes Monumenter, der er fremstillet af nogle af vore betydeligste Kunstnere. Interessen for disse har dog ikke givet sig store Udslag i Litteraturen, idet kun to Værker omhandler disse Forhold. Det ene er det tidligere omtalte, af G. L. Lahde i 1801—5 udgivne Hæfteskrift »Mindesmærker«, det andet er det af Foreningen til Hovedstadens Forskønnelse i 1912 udgivne Værk: »Gravminder fra Københavns og Frederiksberg Kirkegaarde«, der indeholder fotografiske Gengivelser af de betydeligste Mindesmærker paa disse Kirkegaarde.¹⁾

At en stor Del af de Monumenter, som tidligere har staaet paa Kirkegaarden, nu savnes, kan ikke forundre, naar man ved, med hvilken Ligegyldighed disse blev behandlet i tidligere Dage. Selv en Mand som Provst Fr. Schmidt, der i sine Dagbøger beretter om et Besøg, han i Oktober 1807 har gjort paa Kirkegaarden, ved ikke andet at fortælle om dens Mindesmærker end følgende: »Blandt Monumenterne var de over Grosserere og Købmænd de kostbareste, skønt ikke altid de smukkeste. Blandt de Monumenter, som jeg formedelst Dagens Hældning og Tidens Knaphed flygtigt beskuede, var der intet over nogen af mine fordums Bekendte, undtagen Gyldendals Gravminde, der bærer en Medaillon, som skal forestille hans Physiognomi, men dette er temmelig idealiseret og ingenlunde nogen tro Afbildning af hans Jyde-Fjæs«.

Gennemgaar man de i Lahdes Bog omtalte Arbejder,

¹⁾ I det af F. Zachariae udgivne Tidsskrift »Før og Nu« 7. Aarg. 1921 findes S. 182—221 en Artikel med Gengivelser af et betydeligt Antal Mindesmærker fra Kirkegaarden.

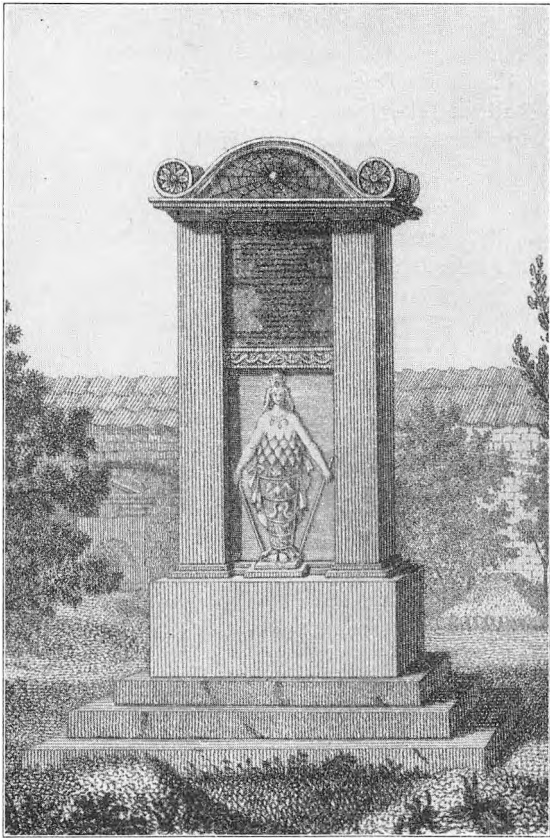
nemlig i alt 13, ser man, at 6 af disse er forsvundet, nemlig 2 af Wiedewelt — over Augustin og Waage — 3 af Dajon — over Avemann, Marie Preisler og A. C. Hviid — og 1 af Abildgaard — over Tutein.

Det maa antages, at disse Monumenter forsvandt fra Kirkegaarden i 1824, dengang da den gamle Kirkegaard blev omlagt og fordelt mellem de 4 Kirker. Værgen indstillede nemlig, at de Ligsten, hvortil ingen Ejer havde meldt sig, og som altsaa var hjemfaldet til Kirken, blev bortsolgt ved Auktion, og at de indkomne Beløb anvendtes til Dækning af Udgifterne ved Kirkegaardens Omordning, og dette blev godkendt af Magistraten ved Skr. af 1. Marts 1824.

Senere, da man var opmærksom paa den Værdi, Kirkegaardens Mindesmærker har, udkom Reskr. 10. Juli 1828, hvori bestemtes, at der skal ske Indberetning til Kancelliet om de Ligsten og Monumenter, som staar paa hjemfaldne Grave, og det vil derefter blive afgjort, om de skal hjemfalde til vedkommende Kirke, eller om de enten af Hensyn til deres kunstneriske Værdi eller i Betragtning af paagældendes særdeles Fortjeneste, skal bevares.

Denne Bestemmelse, der sikkert har hindret adskillig Vandalisme paa dette Omraade, er nu afløst af Lov af 30. Juni 1922 § 26, som gælder for alle Landets Kirkegaarde, og som bestemmer, at Ligsten eller Monumenter, som enten kan tjene til Kirkegaardens Prydelse eller til at bevare Mindet om fortjente Mænd og Kvinder, ikke maa fjærnes fra Kirkegaarden.

For mange af Mindesmærkerne kendes nu ikke mere Kunstnerens Navn. Nedenfor anføres de Monumenter, hvis Oprindelse man kender, i Bogstavorden efter Kunstnerens Navn, og for hvert Monument er anført, hvor Stenen staar, og over hvem den er rejst.



N. A. Abildgaard: Monument over P. C. Abildgaard.
Efter Stik af Lahde.— Laant af »Forskønnelsen«.

N. A. Abildgaard (1743—1809).

1. A. 619. Veterinæren, Professor P. C. Abildgaard † 1801.
Monumentet udført af Dajon. Se i øvrigt Leo Swane:
Abildgaard: Arkitektur og Dekoration, 1926, S. 146
f., 261—62.
2. A. 915. Professor, Etatsraad Tyge Rothe † 1795.
Monumentet udført af Hofstenhugger Fischer.

M. G. B. Bindesbøll (1800—56).

1. F. 931. Soløjtnant O. J. Marstrand † 1849.
Fandt sin Død paa »Gefion« ved Eckernförde og er
altsaa ikke jordet her.
2. E. 901. Professor Rasmus Rask † 1832. .

T. Bindesbøll (1846—1908).

1. B. 1508. Professor theol. P. F. A. Hammerich † 1877.
Portrætre relief af Bissen.
2. K. 28. Overretssagfører Fischers Hustru, Fru M. Fischer
† 1907.

C. G. V. Bissen (1836—1913).

- B. 1508. Prof. theol. P. F. A. Hammerich † 1877.
Portrætre relief.

H. V. Bissen (1798—1868).

1. A. 535. Fru Emilie Hedevig Bissen † 1850.
2. A. 109. Grosserer Joh. Jac. Petzholdt † 1836.
3. C. 796. Konferensraad H. Bech † 1842.
4. D. 93. Overkirurg, Prof. med. J. C. J. H. Gundelach Møller
† 1845.
5. E. 610. Fru Marie Kathrine Marstrand † 1867.
6. F. 2. Professor P. O. Brøndsted † 1842.

C. Borch (norsk Billedhugger, 1817—96).

- A. 95. Digteren Frantz Johannes Hansen † 1852.
Medaillon udført af Borch; en Kopi findes paa Frede-
riksborg.

Paa Bagsiden af Stenen, som oprindelig er rejst over Dig-
terens Moder, Severine Agger († 1838), er indhugget følgende
Mindevers:

Vel ringe Skænk er paa den kjære,
ak paa den bedste Moders Grav
en fattig Sten til hendes Ære,
som os sit rige Hjerte gav.
Men selv det ædle Præg hun trykked
paa Mindet om vort dybe Savn.
Den blev en Ædelsten, da smykket
den blev, o Moder, med dit Navn.



C. Borch: Monument over F. J. Hansen.

Professorinde Maria Dahls Samling.

Frantz Johannes Hansen (1810—52), Søn af Kaptajn, Brygger *Jørgen Hansen*, Student 1828 — sammen med H. C. Andersen regnet blandt Aarets »fire store Poeter« —, cand. jur. 1834, Kancellist i Danske Kancelli 1842, har bl. a. forfattet to Samlinger »Digte« (1832 og 1837), »Romantiske Digtninger« (1839) og — under Pseudonymet Torkel Trane — to Bind »Humoristiske Noveller« (1841—44) samt nogle mindre dramatiske Arbejder, bl. a. Lystspillet »En lille Hemmelighed« (Kgl. Teater 1856). Hans »Poetiske Skrifter« udgaves 1857 af *Liebenberg*. Som Lyriker besad F. J. Hansen maaske næppe dybere Originalitet, men be-

tydelige formelle Evner; endnu synges hans »Nu grønnes Skoven atter med friske Foraarsskud«. Meget musikalsk optraadte han selv som Komponist. Størst Interesse har hans Roman »Let Sind og Letsind« (»Humoristiske Noveller« II, 1844), som indførte den »picareske« Vagabondroman i dansk Litteratur; dens Hovedperson Frank er en Slags Forløber for *Drachmanns* »farende Svend«. — En Fælttersøn af F. J. Hansen var den nylig afdøde Retslærde Professor, Dr. jur. *Frantz Johannes Dahl* (1869—1937), som selv i »Danske Studier« 1924 og 1926 har givet Bidrag til sin Slægtnings Biografi. Jfr. i øvrigt *Nic. Bøgh* i »Dansk biografisk Lexikon«, VI, 1892, S. 612 ff.

V. *Dahlerup* (1836—1907) og *Frederik Hammeleff* (1847—1916).

- I. 216. Theophilus Hansens Søster, Legatstifterinden Marie Bertine Hansen † 1895.

Nikolaj Dajon (1748—1823).

1. A. 692. Digteren O. J. Samsøe † 1795.
2. A. 619. Professor P. C. Abildgaard † 1801.
3. A. 693. Boghandler Søren Gyldendal † 1802.
4. A. 902. Professor I. B. Mogens † 1813.
5. A. 88. Billedhugger, Direktør for Kunstakademiet, Professor anatomiae Andr. Weidenhaupt † 1805.
6. C. 787. Skuespiller Hans Rind † 1798.

M. S. Elo.

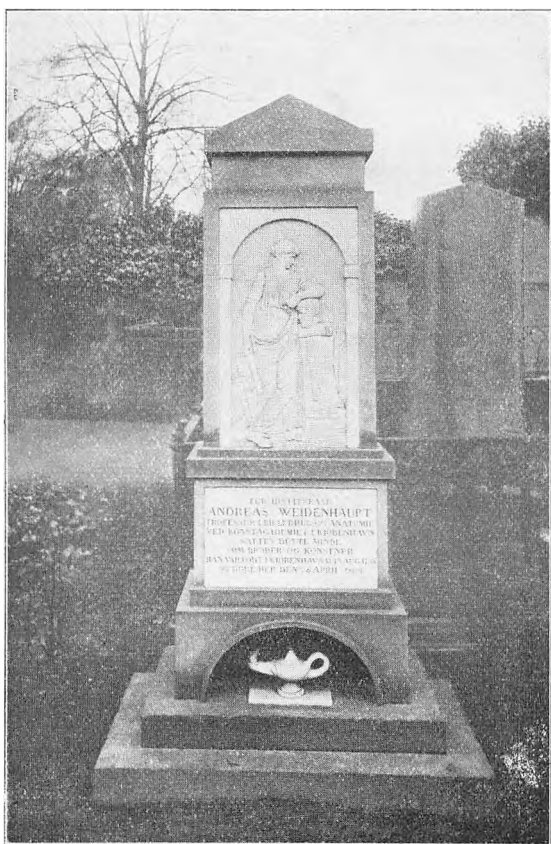
- A. 734. Skuespiller Frederik Jensen † 1934.

O. F. T. Ewens (1826—95).

- F. 931. Fru Petrea Marstrand † 1847.

G. C. Freund (1821—1900).

1. B. 392. Konferensraad O. Müller † 1882.
2. B. 794. Konferensraad C. F. Bugge † 1842.
3. C. 703. Geheimekonferensraadinde Ida Holten † 1869.
4. E. 358. Professor, Billedhugger H. E. Freund † 1840.
5. G. 559. Boghandler Jacob Deichmann † 1853.



N. Dajon: Monument over A. Weidenhaupt.
Laant af »Forskønnelsen«.

H. E. Freund (1786—1840).

1. A. 97. Komponisten Fr. Kuhlau † 1832.
2. D. 137. Professor Jens Møller † 1833.
3. F. 408. Slotsgartner Lindegaard † 1806.

Monumentet er flyttet til Rosenborg Have.

L. Frølich (1820—1908) og A. V. Saabye (1823—1916).

- K. 13.—14. Komponisten Emil Horneman † 1870.

Frederik Hammeleff (1847—1916) og *H. C. Tegner*.

C. 534. Forstander V. C. Jacobsen † 1896.

Chr. F. Hansen (1756—1845).

A. 446. Prof. med. A. N. Aasheim † 1800.

G. F. Helsch (1788—1864).

1. E. 532. Biskop N. E. Balle † 1816.

2. E. 1038. Overbibliotekar D. G. Moldenhawer † 1823.

3. kat. Afd. Overkammerjunker, Grev A. M. Yoldi † 1852.

Holger Jacobsen.

C. 393. Andrea Schrøder † 1911.

J. H. Koch (1787—1860).

G. 24. Deputeret i Kommercekollegiet Etatsraad Fr. Stoud
† 1823.

V. Koch.

C. 805. Konferensraad J. Moldenhawer † 1908.

Jens Lund.

L. 733. Politibetjent O. Gjemsøe † 1907.

Dræbt d. 13. November i Tjenesten af en Anarkist.

R. S. Moltke.

Q. 645. Arkitekt F. Sørensen † 1867.

L. C. N. Mortensen.

B. 1463. Grosserer J. C. Gammeltoft Skovgaard † 1923.

V. J. Mørk-Hansen.

K. 2. Komponisten C. F. E. Horneman † 1906.

Poul Rasmussen.

A. 789. Skolemanden og Digteren Edvard Storm † 1794.

C. J. Rosenfalk (1815—78).

1. A. 81. Geheimekonf. F. W. Treschow † 1869.

2. C. 732. Konseilspræsident C. E. Rotwitt † 1860.
Monumentet tegnet af Ark. Dahlerup.

A. V. Saabye (1823—1916) og L. Frølich (1820—1908).

K. 13.—14. Komponisten Emil Horneman † 1870.

G. D. S. Schaper.

C. 521. Lægen og Digteren Johann Clemens Tode † 1806.

J. C. H. T. Stein (1829—1901).

A. 747. Legatstifteren N. L. Reiersen † 1795.
Monumentet restaureret af Stein.

Chr. Turen.

Æ. 704. Justitsraad G. S. T. Sørensen Corfitz † 1905.

Siegfried Wagner.

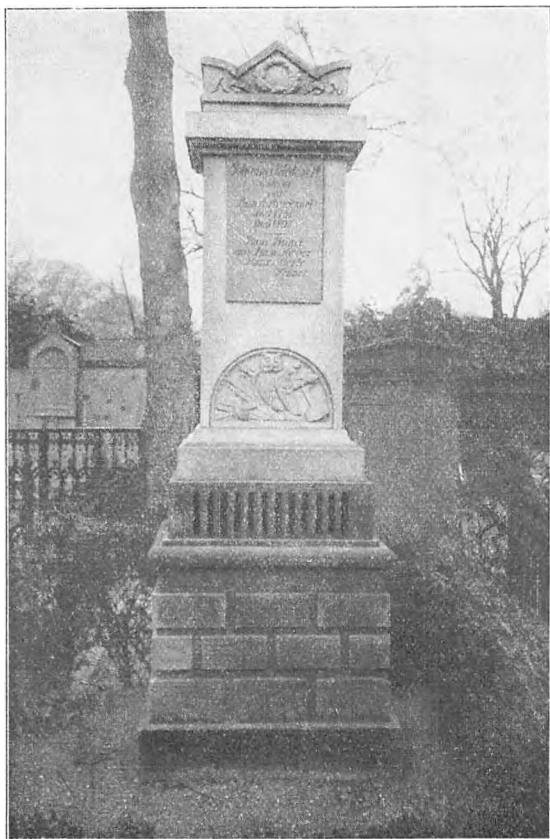
B. 214. Digteren Viggo Stuckenberg † 1905.

A. Weidenhaupt (1738—1805).

1. A. 232. Billedhugger J. Wiedewelt † 1802.

2. A. 683. Kommandørkaptajn E. W. Stibolt † 1796.

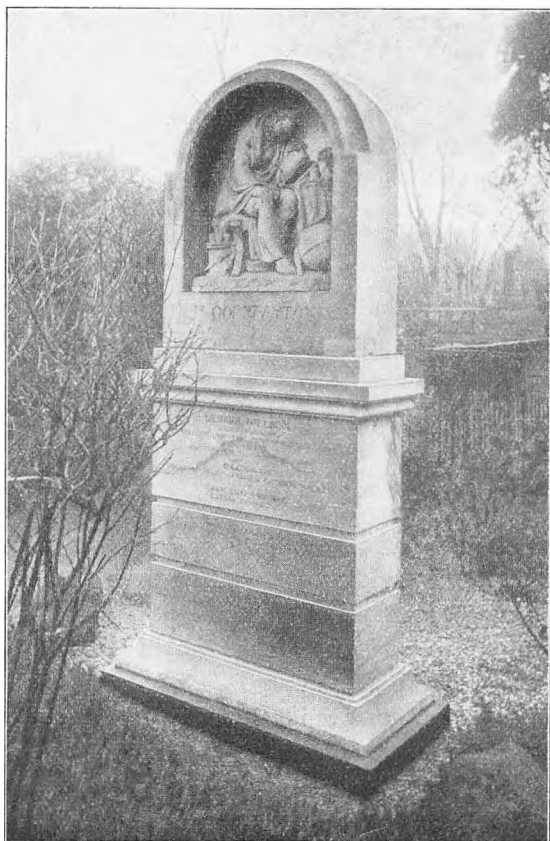
3. A. 988. Professor, Maler Jens Juel † 1802.



A. Weidenhaupt: Monument over J. Wiedewelt.

Laant af »Forskønnelsen«.

I »Forskønnelsen«, XXI Aarg., 1938, Nr. 4, S. 45 skriver Overdyrlæge, Docent, Dr. phil. Hjalmar Friis ».... Assistens Kirkegaard, hvor saa mange af Tidens betydelige Kunstnere, Videnskabsmænd, Litterater o. a. ligger begravet. Ogsaa til en Del af disse Grave skabte Weidenhaupt Monumenter og stilfærdige Gravsteler, der smukt passede ind i den vemodige Kirkegaardsstemning. Denne Kirkegaard har Krav paa Eftertidens Pietet og Omhu ikke blot for de store Navne i dansk Kunst og Kultur, men ogsaa for den Kunst, dens Gravmæler har bevaret.«



**J. Wiedewelt: Monument over G. Nielsen.
Laant af »Forskønnelsen«.**

J. Wiedewelt (1731—1802).

1. A. 228. Kancellidirektør, Konferensraad A. G. Carstens
† 1795.
Monumentet er for 50 Aar siden flyttet til Pladsen
foran Kapellet.
2. A. 686. Konferensraad Georg Nielsen † 1797.
3. A. 731. Grosserer Andreas Falck † 1797.
4. A. 793. Fru Dorothea Thomsen, f. Cramer † 1794.
5. A. 1016. Mægler C. A. Hyllested † 1796.

- 6. A. 1026. Grosserer og Skibsreder A. Bodenhoff † 1794.
- 7. A. 1030. Generalkrigskommissær Morten Wærn † 1796.
- 8. F. 60. Professor, Etatsraad Abraham Kall † 1821.

Dette Monument, som har været anbragt i Poppelalléen, er forskellige Steder angivet udført af Wiedewelt, men da denne døde 20 Aar forinden Abraham Kall, er dette vel nok tvivlsomt. Det er nu flyttet tilbage i Nærheden af hans Grav.

Saa længe Gravstederne er i privat Eje, paahviler det Ejeren at holde baade Graven og Monumentet ved lige paa passende Maade, og Begravelsesvæsenet fører saa vidt muligt Tilsyn med, at dette sker, men ofte er man ikke i Stand til at faa Oplysning om, hvem der er Ejer af et gammelt Gravsted. Derfor har mange værdifulde Monumenter ofte ført en kummerlig Tilværelse, og vist er det, at et Monument, hvor Inskriptionen er forsvundet, for de fleste er uden Betydning, men er Indskriften læselig, bliver det ligesom levende for os.

Kommunalbestyrelsen har for nogle Aar siden bevilget et mindre Beløb, som hvert Aar anvendes til Istandsættelse af gamle forfaldne Mindesmærker, og samtidig med denne Istandsættelse gøres Gravstedet i Stand, saaledes at de tidligere noget forsømte og overgroede Grave nu fremtræder som smukke Anlæg. Der er næppe Tvivl om, at denne Maade at bevare de gode Monumenter paa er langt at foretrække for den Maade, som praktiseres paa mange af vore Kirkegaarde, og som ogsaa har været anvendt paa Assistents Kirkegaard, nemlig at opstille dem som Museumsgenstande samlet paa et Sted, thi kun paa det Sted, hvor Graven findes, taler Monumentet til vore Hjerter.

Denne for Kirkegaardens Udseende overmaade nyttige Foranstaltning har nu i nogle Aar været sat i Værk, og det vil være naturligt her paa dette Sted at meddele de Resultater, der indtil nu er naaet, idet nedenfor anføres

Numrene paa de istandsatte Gravsteder og Navnene paa de Personer, der er begravet i dem.

1. A. 97. Komponisten D. F. R. Kuhlau.
2. A. 442. Grosserer O. Larsen Elsborg.
3. A. 446. Prof. med. A. N. Aasheim.
4. A. 682. Digteren O. J. Samsøe.
5. A. 683. Kommandørkaptajn E. W. Stibolt.
6. A. 686. Konferensraad Georg Nielsen.
7. A. 738. Søren Kierkegaard.
8. C. 18. Tømmerhandler C. Schiøth.
9. C. 19. Skoledirektør J. A. C. Holbech.
10. C. 737. Biskop P. E. Müller.
11. E. 532. Biskop N. E. Balle.
12. E. 592. Kobberstikker G. L. Lahde.
13. E. 954. Major, Raadmand, Murermester P. F. Lange.
14. E. 901. Professor Rasmus Rask.
15. F. 406. Prof. astronomiæ Thomas Bugge.
16. F. 986. Gymnastikpædagog F. Nachtgall.
17. F. 1023. Arkæologen, Konferensraad C. J. Thomsen.
18. G. 38. Kgl. Konfessionarius Chr. Bastholm.
19. L. 21. Komponisten A. P. Berggreen.
20. P. 513. Digteren H. C. Andersen.
21. C. 787. Kgl. Skuespiller Hans Rind.
22. F. 60. Professor Abraham Kall.
23. A. 95. Digteren Frantz Joh. Hansen.
24. A. 225. Ulrica Eleonora Timm.
25. A. 240. General G. N. C. v. Schmettæu.
26. A. 640. Professor Chr. Horneman.
27. A. 789. Digteren Edv. Storm.
28. A. 956. Major, Grosserer Peter Andreasen.
29. A. 968. Major Jacob Hyllested.
30. A. 1002. Anthon Rosted.
31. A. 1006. Grosserer Jørgen Bech.
32. A. 1016. Stadsmægler C. A. Hyllested.

Til Istandsættelsen og Vedligeholdelsen af Rasmus Rasks Grav bidrager Universitetet og til Vedligeholdelsen af Konferensraad Thomsens Grav Nationalmuseet, medens Kunstakademiet bidrager til Vedligeholdelsen af otte Gravminder, hovedsagelig over fremtrædende Kunstnere, saaledes Abildgaard, H. E. Freund, Jens Juel, Weidenhaupt og Wiedewelt.

Efterhaanden som denne Side af Kirkegaardens Virksomhed naar videre ud, og flere og flere af de værdifulde Mindesmærker sættes i god Stand, vil de mange smukke Vidnesbyrd, som man her finder om betydelige Mænd og Kvinder, blive set med Interesse. Kirkegaarden vil blive et værdigt og storladent Mindested for disse vore berømte Landsmænd og vil derved blive bevaret til sene Tider, thi hvem kunde tænke sig Muligheden af at forstyrre de Grave, hvori H. C. Andersen, Rasmus Rask eller Søren Kierkegaard hviler, naar Omgivelserne glæder vort Øje, og Monumentet taler til os med Fortidens egen Røst?

DE KØBENHAVNSKE HØRKRÆMMERE OG ISLANDSK KOMPAGNI 1733-42.

AF BJÖRN K. ÞÓRÓLFSSON.

Navnet hørkræmmer bruges i København nu til dags næst om en detailhandler, der væsentlig sælger kul, petroleum, klipfisk o. desl. Men før i tiden udgjorde hørkræmmerne en særlig stand og havde deres eget lav. Hørkræmmerlavet i København blev stiftet i aaret 1722 og fik sine lavsartikler af kongen d. 10. okt. samme aar. I lavsartiklernes § 1 opregnes de varer, hørkræmmerne var privilegerede til at sælge i aabne boder, hvoriblandt nævnes tran, saltet kød, saltet og tørret fiskevare. Disse varer var for en stor del islandske, og den citerede artikel indeholder følgende modifikation: »Dog maa det groshandlerne, eller de islandske købmænd, ikke forhindres deres handel at drive, saa vidt forordningen af 16. aprilis anno 1681 tillader, saa og deres privilegier dennem det tillader.« Denne modifikation og forordningen af 16. 4. 1681 blev genstand for modstridende fortolkninger under den strid mellem hørkræmmerlavet og Islandsk kompagni, som skal omtales nedenfor.

Som bekendt var den islandske handel siden 1602 monopoliseret for Danmark, og siden 1620—30 blev den omtrent udelukkende drevet fra København. Handelen paa Island havde størst betydning for Danmark ved den rige-

lige eksport af fisk, hvoraf bedste kvalitet dels gik til flaa-den, men for det meste benyttedes i Danmarks udenrigs-handel, mens den øvrige fiskevare blev konsumeret her i landet, vel hovedsagelig i København. Det islandske salt-kød var ikke nær saa vigtig en handelsartikel som fisken, men det var dog som konsumtionsgenstand af ikke ringe betydning for København med byens daværende folke-mængde. Disse varer var nogle af hørkræmmernes vigtigste handelsartikler, og det var da at vente, at de gerne vilde handle paa Island for at faa varerne fra første haand.

Ifølge hørkræmmerlavets ældste bevarede protokol¹⁾ har de fleste eller alle handlende, som holdt aaben hørbod, d. v. s. solgte hør, hamp og andre varer, som en hørkræmmer plejede at føre, deltaget i lavets stiftelse. De fleste af stif-terne har vel været smaaborgere, men der var store og an-sete købmænd imellem, som Islandskøbmændene Niels Henrichsen, Christoffer Jensen Lund, Bartholomæus Ja-cobsen, Jacob Nielsen og Andreas Rothenburg. Efter oktroj paa den islandske handel af 23. august 1723²⁾ var disse købmænds andel i handelen paa Island ikke ubetydelig. Christoffer Jensen Lund havde to meget gode havne, Havnefjord og Øfjord, hvorfor han skulde svare 1300 rdr. cr. i aarlig afgift. Niels Henrichsen havde Reydarfjord for en aarlig afgift af 1170 rdr. cr. Bartholomæus Jacobsen havde Berufjord for 605 rdr. cr. Jacob Nielsen havde Vóp-nafjord for 325 rdr. cr., og, sammen med tre andre køb-mænd, Hofsos for 525 rdr. cr. Den samlede afgift til kon-gen af den islandske handel var, efter nævnte oktroj, 18000 rdr. cr. Det vides ikke, om Jens Lassen, som havde havnene Stykkisholm, Kumbaravaag og Grundarfjord for 1200 rdr. cr., var blandt hørkræmmerlavets stiftere, men han findes

¹⁾ For saa vidt hørkræmmerlavets bøger og dokumenter endnu er i behold, findes de i Københavns stadsarkiv.

²⁾ Lovsamling for Island II, 42—44.

der som lavsbroder 1726, og ligeledes Gregorius Nielsen, som var en af de købmænd, der havde Hofsos sammen med Jacob Nielsen. Hørkræmmerne var ikke nye i den islandske handel 1723. Tre af dem, Jacob Nielsen, Niels Henrichsen (borgerskab som islandsk købmand 1704) og Jens Lassen havde nogle islandske havne allerede efter oktrojen af 1706; i oktrojen af 1715 kommer Christoffer Jensen Lund (borgerskab som islandsk købmand 1711) ogsaa med, og 1721 Bartholomæus Jacobsen.¹⁾ Hvad de enkelte havne angaar, maa man erindre, at der kunde være flere participanter i handelen paa disse, end der nævnes i oktrojerne. F. eks. forpagtedes Reydarfjordshavn hele tiden fra 1711 til Islandsk kompagnis oprettelse i 1733 til Niels Henrichsen, uden at oktrojerne har noget om medinteressenter, men i november maaned 1727 er alligevel madame Inger, enke efter Frederik Paulsen Holst, som samme aar var omkommet med Reydarfjordskibet under dettes tilbagerejse fra Island, reder med Henrichsen for $\frac{1}{8}$ i havnens handel. hvorfor der tilkom hende at betale 146 rdr. cr. af havnens forpagtningsafgift.²⁾ Fru Holst har sikkert arvet sin andel i handelen paa Reydarfjord efter sin afdøde mand, som antagelig har staaet i Niels Henrichsens tjeneste, samtidig med at være hans partner. Da de islandske købmænd 1732 og 1733 likviderede deres forretninger for at samle disse under et sluttet kompagni, var Niels Henrichsen heller ikke alene om Reydarfjordshavn, men en anden islandsk købmand, raadmand Klöcker, var reder med ham for $\frac{1}{6}$ af havnen. Forøvrigt fremgaar det af oktrojerne, at som oftest var en havn delt imellem to eller flere købmænd, hvorved de opnaaede et slags udligning af risikoen.

Siden 1662 var den islandske handel ikke samlet under

¹⁾ Lovsamling for Island I, 637—38. 701. II, 25.

²⁾ Rentekammerets norske relations- og resolutionsprotokol 1727 nr. 136.

et kompagni, men der var stærke kræfter, baade blandt købmændene og indenfor regeringen, som arbejdede for indførelsen af en saadan ordning, hvilken havde været Kristian den fjerdes tanke allerede i 1601¹⁾ og var blevet realiseret i tidsrummet 1620—62. Den mand, der kraftigst bekæmpede alle planer herom, var den lærde og ansete Islænding Arne Magnússon, professor ved Københavns universitet, der mente, at et sluttet kompagni, som var herre over den hele islandske handel, vilde udbytte Islands befolkning meget mere end de separate forpagtere, som til en vis grad konkurrerede med hverandre. Saa længe Arne Magnússon levede, blev en samlet forpagtning af handelen paa Island ikke gennemført, hvilket til dels skyldtes uenighed mellem købmændene indbyrdes, men efter hans død (1730) varede det ikke længe, inden kompagnioordningen sejrede. Nyt islandsk kompagni fik d. 3. april 1733 oktroj paa den ganske islandske handel for et tidsrum af 10 aar, imod 8000 rdr. cr. aarlig afgift, som var en betydelig nedsættelse af forpagtningssummen, der i forvejen var 15000 rdr. cr., hvilken lettelse købmændene fik bevilget, for at der kunde raades bod paa den islandske handels daværende daarlige tilstand, da flere af købmændene var kommet i økonomiske vanskeligheder, som man mente, paa grund af manglende sammenhold, baade overfor den islandske befolkning, som ved kompagnihandel vilde blive tvunget til at levere bedre varer, end hidtil var sket, da den ene købmand modtog, hvad den anden vragede, og især overfor udenrigske købere af den islandske vare.²⁾ Dette kom-

¹⁾ Jfr. Leif Ljungberg: *Malmö och den danska monopolhandeln på Island 1601—1619* i Malmö Fornminnesförenings årsskrift 1936.

²⁾ Lovs. f. Isl. II, 142—61. — Carl Bruun (København II, 724) siger, at det kompagni, her er tale om, ogsaa handlede paa Finmarken og kaldtes *Det islandsk-finmarkske kompagni*, men dette er ikke rigtigt. Handelen paa Finmarken blev ved oktroj af 25. maj 1729, uden forpagtningsafgift, overdraget til tre københavnske for-

pagnis stiftelse skabte et betydningsfuldt vendepunkt i den islandske handels historie, thi hermed var de partikulære forpagtningers tid forbi. Fra nu af indtil monopolhandelens ophævelse (1787) blev handelen paa Island enten drevet ved kompagnier, som forpagtede den under eet, eller for kgl. regning.

Kompagniets vedtægter kendes nu kun i udkast med overskriften »Allerunderdanigst Project til een Convention og Foreening for Eet Iislands Beseiglings Societet eller Interessentskab«, dateret København d. 16. april 1732, forfattet af islandske købmænd, som var tilhængere af kompagniordningen, og af disse indsendt til rentekammeret, der vistnok har ladet det cirkulere blandt de købmænd, man gerne saa som interessenter i det paatænkte kompagni. Da rentekammeret ikke ses at have gjort nogen bemærkninger til udkastet, tør man gaa ud fra, at dette har faaet gyldighed som kompagniets vedtægter. Ifølge udkastets § 1 skulde societetet eller interessentskabsfondet bestaa af 130 portioner, hver portion af kapital 1000 rdr. cr., hvilke portioner skulde deles imellem daværende islandske købmænd. Ingen enkelt af interessenterne maatte eje mere end 8 portioner. Hvis de købmænd, der allerede handlede paa Island, ikke skulde tegne sig for tilstrækkelig mange portioner, saa maatte man, hvis societetet skulde finde det nødvendigt, antage andre i København bosatte købmænd eller borgere som interessenter, eller, for hele interessentskabets

retningsmænd, Jacob Severin, Oluf Blach og Rasmus Sternberg, paa 12 aar (Rentekammerets norske ekspeditionsprotokol 1727—34, s. 199—225), og ingen af disse var interessenter i Islandsk kompagni. Den finmarkske handel gav daarligt udbylte, og i 1740 meddelte interessenterne, at de ikke vilde fortsætte med den efter oktrojens udløb, i hvilken anledning regeringen henvendte sig til Islandsk kompagni, som svarede, at det ikke vilde befatte sig med den finmarkske handel. Bruuns fejltagelse ligger vistnok deri, at han sammenblander Islandsk kompagni 1733—42 med hørkræmmerkompagniet 1743—58, jfr. senere.

regning, optage et laan paa 20000 à 30000 rdr.¹⁾ Det fremgaar af kompagniets kassebog, at dets aktiekapital var 100000 rdr. cr., fordelt paa 100 aktier, og ved sin stiftelse optog det laan paa 2500 rdr. cr. spec., 6000 rdr. cr. og 5000 rdr. cr. De fleste, og, med undtagelse af brødrene Bjering,²⁾ alle de mere betydelige islandske købmænd, deltog i kompagniets stiftelse, og overdrog til kompagniet saavel deres, den islandske handel tilhørende beholdninger i København som handelshuse, inventarier, efterliggende varer og restancer i Island, hvilket i kompagniets kassebog under 31. dec. 1733 findes posteret for 81139 rdr. cr.³⁾

Stifterne af Islandsk kompagni var for størstedelen købmænd, som i forvejen handlede paa Island, deriblandt de

¹⁾ Dette udkast til vedtægter for kompagniet findes i det danske rigsarkiv, under rentekammersager uden for kontorordningen. i pakken: »Breve og dokumenter vedrørende den islandske handel 1682—1757, III 1730—1757«, men kompagniets egne bøger og dokumenter findes i Københavns stadsarkiv og lidt i Islands landsbibliotek.

²⁾ I pakken med udkastet til kompagniets vedtægter findes ogsaa købmand Vitus Bjering Matthisens memorial af 11. nov. 1732, hvor han gaar imod kompagnioordningen, og henviser til de af Arne Magnússon i 1706 anførte grunde til fordel for partikulær forpagtning af handelen paa Island.

³⁾ Jfr. H. C. Bech: *Om handelen paa Island*, skrevet 1781, Gl. kgl. sml. 2864,4to, og Skúli Magnússon: *Forsøg til en kort beskrivelse af Island*, skrevet 1785, Landbohøjskolens haandskriftsamling no. 24, s. 143. Den sidste forfatter siger, at kompagniets participanter anførte den i den islandske handel ved kompagniets stiftelse indsatte kapital til 200000 rdr., hvilket rundt regnet stemmer overens med det, som her er meddelt efter kompagniets kassebog (aktiekapital + laant kapital + den posterede overdragelsespris paa interessenternes ved kompagniets stiftelse likviderede forretninger). Senere i samme skrift siger Magnússon, at kompagniets aktiekapital var 200000 rdr., hvilket skyldes en fejl opfattelse af participanternes anførelse, men følges af Jón J. Adils i hans Bog *Den danske monopolhandel paa Island* s. 190—91 i den danske oversættelse.

ovenfor nævnte hørkræmmere med undtagelse af Bartholomæus Jacobsen og Jens Lassen, som begge var afgaaet ved døden for nogle aar siden, men den sidstes efterleverske var med i kompagniet. Blandt dets stiftere var Hans Henrich Bech, som efter oktroj af 17. maj 1730 havde Vestmannøhavn i forpagtning (ifølge de ovenfor citerede posteringer i kompagniets kassebog dog kun $\frac{1}{3}$ af havnen, Burmester $\frac{2}{3}$), og, efter eget udsagn, ogsaa var en af hørkræmmerlavets stiftere. Kompagniets to største aktionærer var hørkræmmere, nemlig Niels Henrichsen og Hans Henrich Bech, som ejede 8 aktier hver. Næst kommer to interessenter, hvoraf den ene var hørkræmmer, Jacob Nielsen, med 6 aktier hver. Jens Lassens enke havde 4 aktier, raadmand Gregorius Nielsen 3, Christoffer Jensen Lund havde 2 og Andreas Rothenburg een aktie. Saaledes ejedes næsten en trediedel (32000 rdr. cr.) af kompagniets hele aktiekapital af interessenter, der tillige var medlemmer af det københavnske hørkræmmerlav, og intet andet lav var saa rigelig repræsenteret i Islandsk kompagni. Dog havde ogsaa det københavnske bryggerlav anselige repræsentanter i kompagniet, nemlig raadmand Burmester og Henrich Michelsen Lund (4 aktier hver) og Anders Munch (2 aktier). Islandsk kompagnis interessenter var velhavende folk, og flere af dem stod ogsaa i de andre store københavnske kompagnier, Vestindisk-guineisk kompagni, Asia-tisk kompagni og særlig i Sø-assurancekompagniet, hvortil de islandske købmænd betalte assurancepræmier paa $2\frac{1}{2}$ —3 % af deres skibe og ladninger, hvilke penge delvis gik tilbage i deres egne lommer, naar de var interessenter i assurancekompagniet. De islandske købmænd havde adskillige æres- og tillidsposter, bl. a. var der forholdsvis ikke faa københavnske raadsmænd i deres kreds, og deres magt og indflydelse var i det hele taget betydelig. Ved kompagniets stiftelse blev deres sammenhold stærkere end før, og det var da at vente, at det vilde blive vanskeligt at

strides med Islandsk kompagni, hvad det københavnske hørkræmmerlav fik at prøve.

Efter hvad hørkræmmerne selv siger, har islandsk fisk været deres vigtigste handelsartikel, og de haabede, at den forandring, som i 1733 skete med handelen paa Island, vilde komme dem til gode, paa den maade, at de vilde kunne gøre bedre køb hos kompagniet, end de havde kunnet hos de enkelte købmænd. Hermed gik det ikke ganske, som hørkræmmerne havde ventet. Da skibene kom hjem fra Island i efteraaret 1733, begyndte kompagniet fra sine pak-huse at sælge den islandske vare i smaa partier, d. v. s., i lispund og tøndetal, halve lispund og halve tønder. Hørkræmmerlavet rejste sig til protest, og hævdede, at Islandsk kompagni, som et oktrojeret kompagni eller societet, udelukkende maatte sælge i store partier, men ikke burde gøre fattige smaaborgere indpas i deres næringsvej ved ogsaa at sælge i smaa partier; og til saadant udsalg af islandsk fiskevare m. m. mente hørkræmmerne sig eneberettigede. Hørkræmmerlavet tog den beslutning at ansøge kongen om kommissarier, som kunde kende og dømme imellem det og Islandsk kompagni. »Havde vi gaaet ordentlig til værks«, staar der i hørkræmmerlavets protokol, »skulde vi have indstævnet de herrer til politi- og kommercekollegio, men formedelst en del af de herrer direktører og islandske interessenter selvpræsenterede kommercekollegio, altsaa maatte vi resolve til kommissarier.« — Blandt de islandske købmænd, som sad i Københavns politi- og kommercekollegium, var Niels Henrichsen og Burmester. Den første var ganske vist hørkræmmer, men i denne strid holdt alle Islandsk kompagnis interessenter sammen over for hørkræmmerlavet, uanset om de tillige stod i dette.

Islandsk kompagni skrev imod hørkræmmerlavet, og dettes ansøgning om kommissarier blev ikke bevilget, men det blev paalagt Københavns magistrat ved kgl. reskript af 15. febr. 1734 at forsøge mægling mellem parterne, paa det

grundlag, at Islandsk kompagni skulde nyde alle de forrige interessenters rettigheder, og at det »vorder conserveret ved deres hidtil hafte frihed, deres vare til hvem og i saa store og smaa partier, som de for godt befinder, at afhænde, og hørkræmmerlavet paa den anden side, ved gørende accord imellem begge parter, paa de islandske vare nyder fremfor de andre saa billige priser, at det, saavel som kompagniet, samme vare med fordel igen til andre kunde afsætte.«¹⁾ Dette betragtede de islandske købmænd som en fuldstændig sejr for kompagniet, mens hørkræmmerlavet hævdede, at reskriptet, rigtig forstaaet ikke gav Islandsk kompagni ret til udsalg i smaa partier, da de separate forpagtere aldrig havde haft en saadan ret, og der ved reskriptet ikke var tiltænkt kompagniet større rettigheder, end de havde haft. Kun de islandske købmænd, som var interessenter i hørkræmmerlavet, havde efter dettes formening ret til udsalg i smaa partier af islandsk fiskevare, kød og tran. Magistraten kunde ikke faa Islandsk kompagni og hørkræmmerlavet til at forliges, og da flere islandske købmænd sad i Københavns magistrat, vilde hørkræmmerne meget ugerne have sagen endelig afgjort ved denne, hvorfor de gentagne gange skrev til kongen og bad om afgørelse ved kommissarier. Dette ønske fik de opfyldt, forsaavidt som der ved kgl. befaling gennem rentekammeret, d. 1. nov. 1734, blev nedsat seks kommissarier. Tre af disse var foreslaaet af hørkræmmerlavet, mens kompagniet ikke vilde foreslaa nogen, hvorfor kongen beskikkede kommissarier paa dets vegne. Kommissarierne havde nøje at eksaminere og overveje sagen, og gøre indstilling til kongen om en resolution. Hermed var hørkræmmerne imidlertid ikke tilfredse, da de havde haabet, at kommissarierne vilde faa dømmende myndighed, saa at deres kendelse kunde appelleres til domstolene, thi en afgørelse ved disse

¹⁾ Lovsamling for Island II, 168—69.

var netop det, hørkræmmerne altid havde ønsket mest, men de kunde ikke opnaa nogen som helst forandring af den kgl. befaling.

Nu havde begge parter at holde sig til kommissarierne, og der blev skrevet flere lange indlæg fra begge sider. Her følger en kort oversigt over argumentationen, idet hele striden 1733—35 tages under eet:

Forordning om kommerciernis og navigationens befordring af 16. april 1681 spillede en stor rolle under denne strid, særlig forordningens § 2, der handler om købmænd en gros og oktrojerede kompagnier, og begynder som følger:

»Ingen købmand en gros, oktrojerede kompagnier, salt-skibsredere eller andre privilegerede societeter maa sælge deres vare eller manufakturer uden i store partier, saa som hele og halve kister, hele og halve skippund, hele og halve læster.« Senere i samme §: »Grove vare, alle slags korn, sæd og gryn, saltet kød, smør, mel, salt, alle slags saltet fisk ved hele og halve læster, tallig i skippund tal. Dog de, som sejler mellem rigerne og provincierne, og bonden, som til torv kører, hermed uforment at sælge deres vare som de bedst kan, og til hvem de vil.« Samme paragrafs sidste stykke: »Den, som handler i gros, maa vel der foruden bruge en slags anden næring, saa som enten holde vinsal eller kræmmerbod, eller bod for grove vare, eller urtekræmmerbod. Men ikke holde derhos flere boder i differente handling. Men i København maa vel en person have en bod paa Børsen, saa og have en bod i byen.«

Det kom særlig an paa forstaaelsen af disse stykker, om Islandske kompagnis udsalg i smaa partier kunde betragtes som lovligt eller ej, og det var da at vente, at parterne vilde fortolke dem hver paa sin maade. Desuden henviste begge parter til forskellige reelle omstændigheder og almenvellet, som de kappedes om at tjene.

Islandske kompagni lagde megen vægt paa den islandske

handels vigtighed i forskellige henseender. Ved den tilførtes kongens langt borte liggende undersaatte paa Island deres livsnødvendigheder, hvorfor de igen emplojerede deres lands produkter, som for det meste bestod i uomgængelig nødvendige fødemidler til billig pris, hvorved flaaen og sømagten, samt befolkningen i København og flere steder havde et godt spisekammer, og den var tillige en nødvendig aftager af rug til mel og brød, samt andre kornvarer til brændevin. Ved den holdtes mange af landets skibe i farten, hvilket var af stor betydning, ikke alene for søfolkene, men ogsaa for haandværkerne, som smede, rebslagere, sejlmagere og bødkere m. v., samt en mængde andre folk, som de paa havnene færende købmænd, underkøbmænd, arbejdskarle og drenge. De islandske varer, især plattfisk og ulden gods, debiteredes for størstedelen udenrigs, og indhentede penge i landet. Ifølge kompagniets oktroj skulde skibene tidlig paa foråret udredes fra København til Island, af hvilken grund det var nødvendigt, at kompagniet havde lov til at sælge en del af de islandske varer saa hurtigt og godt, som det bedst kunde, for at skaffe penge til kompagniets fond, hvoraf det havde at udrede saa store summer som afgift og landskyld til den kgl. kasse, fragter og hyre til søfolkene, som alt maatte erlægges uden henstand, ligesom betaling for kornvare m. m. til ny udredning. Den islandske vare, særlig klipfisk af alle slags, kunde ikke taale at henligge usolgt længer end højst et aar, medmindre den skulde blive bedærvet underkastet. Hvis nu hørkræmmerlavet skulde blive eneberettiget til udsalg af islandsk klipfisk, som i gode fiskeaaringer kunde blive 800—1000 Pd., og dette ikke vilde aftage kompagniet mere end f. eks. halvdelen af dets klipfisk, saa kunde de islandske købmænd ikke vide, hvad de skulde købe eller sælge, og følgelig vilde de ikke kunne aftage Islands indbyggere al deres vare; betalingen herfor var de eneste penge, landets indbyggere havde til at købe danske varer.

som var dem nødvendige til livets ophold. Det vilde skade Københavns befolkning og andre kongens undersaatte, mente de islandske købmænd, hvis det ikke skulde være folk i almindelighed tilladt at købe islandsk vare hos kompagniet, som man før havde kunnet hos de separate interessenter, idet kompagniet solgte den islandske vare til saa billige priser. Hvad angik forordningen af 16. april 1681, saa intenderede dens § 2 særlig handel med fremmed vare, og saa havde tiderne været anderledes den gang. I efternævnte forordning gøres der, siger kompagniet, forskel paa islandske købmænd og andre oktrojerede kompagnier eller groshandlere, saa at Islandsk kompagni har en ubestridelig ret til at sælge sine varer, ikke blot i store, men ogsaa i smaa partier, hvilket heller aldrig før var blevet de islandske købmænd forment, og hvortil de endog efter hørkræmmernes lavsartikler var berettigede. Forordningen tillod grossererne at holde aabne boder, hvilken ret Islandsk kompagni maatte have, saavel som andre groshandlere. Med monopolhandelen paa Island fulgte saa mange pligter baade overfor kongen og den islandske befolkning, at den handel slet ikke kunde sidestilles med dansk udenrigshandel, som kunde drives udelukkende med de handlendes fortjeneste for øje, og følgelig maatte islandske købmænd have større frihed, med hensyn til udsalg af deres varer, end andre groshandlere. I modsat fald vilde den islandske handel blive ruineret, til største skade, saavel for den islandske befolkning som for København.

Hørkræmmerlavet hævdede, at Islandsk kompagnis udsalg af dets grove vare, kød, fisk og tran, i smaa partier, stred imod forordningen af 16. april 1681, saavel som hørkræmmernes lavsartikler og endog kompagniets egen oktroj, og hvis det skulde blive kompagniet tilladt at fortsætte hermed, saa maatte lavet nedlægge sin handel med islandsk vare, som var dets vigtigste handelsartikel, »og derefter ganske undergaa«, men hørkræmmerlavet fortjente at beskyt-

les, allerede af den grund, at dette var det eneste lav, som drev slig handel, hvorved pengene konserveredes i riget, da det udvekslede indenlandske produkter imod udenlandsk vare, mens den slagne mønt blev i landet. Det havde aldrig været tilladt de islandske interessenter at sælge deres vare i smaa partier, medmindre de var hørkræmmere. Forordningen af 1681 gav ikke de islandske købmænd nogen ret til udsalg fra aabne boder, hvortil de heller ikke var berettiget efter hørkræmmernes lavsartikler, som var saaledes at forstaa, at det ikke skulde være grossererne eller de islandske købmænd forment at sælge deres vare i saadanne store partier, som forordningen af 16. april 1681 tillod. Det kunde ikke spille nogen videre rolle for Islandsk kompagni, om det solgte sin vare til hørkræmmerne eller direkte til publikum, thi pengene kom under alle omstændigheder i kompagniets kasse, men paa den anden side skulde hørkræmmerne have deres bedste fordel ved den islandske vare, thi den var »en courant kram, og som alle uomgængelig maa købe af.« De islandske interessenter var, mente hørkræmmerlavet, beneficeret med en saadan herlig og profitabel kgl. oktroj, hvis lige udi Danmark ej havde været, og de havde derfor ingen billig aarsag at ville tilvende sig den liden handel og husnæring, hørkræmmerlavet maatte have til livets ophold for dem og deres familier. Hvis kompagniet skulde frasige sig handelen og forpagtningen, saa erklærede hørkræmmerne sig villige til at overtage den islandske handel, sammen med andre interessenter, dog paa samme oktroj og konditioner, hvorpaa daværende Islandsk kompagni forpagtede handelen.

Sagen blev afgjort ved kgl. resolution, som maa være faldet efter d. 22. august 1735, thi af den dato er det sidste mig bekendte indlæg i sagen (fra Islandsk kompagni). Resolutionen kendes ikke mere, men det staar i hørkræmmerlavets forhandlingsprotokol, at den »udfaldt til hørkræmmerlavets største skade«, d. v. s., at Islandsk kompagni har

sejret, hvad hørkræmmerne tilskrev kompagniets indflydelse hos rentekammeret, men igennem dette blev sagen afgjort som vedrørende Islandsk kompagni, da den islandske handel sorterede under rentekammeret, mens hørkræmmerne havde foretrukket at faa sagen afgjort gennem cancelliet, siden de ikke kunde opnaa en afgørelse ved domstolene. Antagelig er den kgl. resolution faldet, inden skibene kom tilbage fra Island til København i efteraaret 1735.

Det er ikke meningen her at skrive om kompagniets handel paa Island i det hele taget. Kun et par enkeltheder skal berøres.

Allerede ved sin stiftelse har kompagniet sat sig for at afskaffe den saakaldte *føring*, hvorved forstaas gods, som ikke blot de farende købmænd, kaptajner og styrmænd samt andre overordnede paa skibene, men endog matroser og drenge havde lov til fragtfrit at medtage i handelsøjemed. Dette var en stor herlighed for de sejlende, som her ved endog kunde blive farlige konkurrenter for rederne, og man forstaar, at disse ofte ikke syntes om føringerne, men de havde gammel hævd paa sig og lod sig meget vanskelig afskaffe. Under den danske monopolhandel paa Island havde føring stadig været i brug, skønt allerede i 1620, paa daværende Islandsk kompagnis begæring, forbudt ved et kongebrev, hvilket forbud paany blev indskærpet i 1646. Til Island medtog man vel hovedsagelig brændevin og tobak som føring, men med returskibene fra Island bestod handelsfolkenes og skibsfolkenes føringer af al slags islandsk vare. De separate forpagtere maatte ofte indrømme deres folk betydelige føringer, men kompagniet traf allerede i januar 1733 (efter hvad der staar i dets deliberationsprotokol) den ordning med de farende købmænd, at disse skulde sejle for en vis aarlig løn i rede penge, uden føring, og det ser ud til, at de øvrige handelsbetjente er gaaet ind paa samme ordning, samtidig med at saavel købmændene som de underordnede handelsfolk fik deres løn forhøjet, mens skip-

perne og skibsfolkene skulde faa føringerne erstattet ved en ducør, der bestod i fortjenesten paa et vist antal skpd. fisk, i forhold til skibenes og ladningernes størrelse, samt enhvers stilling ombord. Det fremhæves ogsaa under den ovenfor omtalte strid, saavel af hørkræmmerlavet, for at vise, hvor profitabel kompagniets islandske handel maatte være, som af kompagniet selv, naar det opregner sine fortjenester, at den tidligere saa almindelig brugte føring, som havde været den islandske handel til stor skade, nu var afskaffet. Dette maa dog ikke tages alt for bogstaveligt, thi efter Skúli Magnússons udsagn i hans ovenfor citerede skrift ophørte føringerne ikke til fulde førend 1777, da handelsbetjentene blev bosatte i landet. Ganske vist siger Magnússon, at føringerne var mest i brug under separathandelen, men at disse i virkeligheden ikke har været ganske ubetydelige under kompagniet 1733—42, kan sluttet deraf, at ifølge samme forfatter udtraadte paa en gang 12 købmænd og 4 underkøbmænd af handelens tjeneste, da hørkræmmerkompagniet i 1742 overtog handelen, netop af den grund, at det nye kompagni helt vilde afskaffe føringerne.

Importen af kornvare til Island har, baade under den danske monopolhandel og før dens tid, gennemgaaende været ringe, idet befolkningen ganske overvejende ernærede sig af landets egne produkter. Skúli Magnússon kommer ind paa dette emne, og antager, at importen af kornvare til landet i de 10 aar (1733—42), vort kompagni havde handelen i forpagtning, har været paa ca. 8000 tdr. aarlig, men efter kompagniets regnskaber har kornvareimporten, i det mindste i aarene 1733—35, været noget større. For 1733 har vi regnskaber, der viser en import paa 9493 tdr. (der mangler regnskaber fra to havne). For 1734 har vi i behold regnskaber fra alle islandske havne, som viser en samlet kornvareimport paa 8968 tdr., og for 1735 viser regnskaberne en kornvareimport paa 10000 tdr. (der mangler regnskab fra een havn). For aarene 1736 og 1738—40 har

vi ikke regnskaber fra nogen af havnene, og de havne, hvorfra vi har regnskaber for 1737, er saa faa, at udfra de regnskaber kan intet sluttes angaaende landets kornvareimport i sin helhed. For 1741 har vi regnskaber fra 10 af Islands 25 havne, som viser en import paa 2604 tdr. kornvare, imod 3589 til de samme havne i 1734; her er altsaa en betydelig nedgang, og ingen af de fem havne, hvorfra vi har regnskaber for 1742, har saa stor import af kornvare som i 1734, skønt den samlede import til disse fem havne er betydelig større i 1742 end i 1741. Skønt kildematerialet er mangelfuldt, tør man antage, at der er importeret mindre kornvare til Island i de sidste aar af kompagniets forpagtningstid end i dets tre første, hvilket kunde forklares derved, at kompagniet, efter eget udsagn, fik den til billige priser i dets første forpagtningsaar, hvorimod det senere, vistnok med rette, taler om »kostbare kornaaringer«. Det maa erindres, at i den her efter regnskaberne anførte mængde er indbefattet den kornvare, som handelsfolkene havde til eget behov, og hvis man, med den lærde biskop Hannes Finnsson anslaaer Islands folkemængde i tidsrummet 1733—42 til ca. 45000, saa kommer der ikke meget paa hver indbygger. Dog er der i dette tidsrum importeret mere kornvare til Island, end tilfældet havde været før under monopolhandelen, eller i det mindste siden 1620—30, og man har endog ment, at der aldrig før i Islands historie var importeret saa megen kornvare til landet, hvortil dog kan bemærkes, at ifølge en regnskabsbog, holdt af tyske købmænd over deres handel i egnene ved Bredefjorden i 1585,¹⁾ har man da i det mindste i de egne købt mere kornvare, end man plejede i Island under monopolhandelen indtil kongens overtagelse af denne i 1774. Kornvaren var da ogsaa under monopolhandelen ste-

¹⁾ Oldenborgs stadsarkiv, korporationen I B. Afskrift ved professor Gudbrandur Jónsson i Islands landsbibliotek, hvilken her er benyttet.

get med det dobbelte eller mere i forhold til priserne omkring 1600, hvilket var en følge af pengenes synkende værdi i Evropa, mens den islandske vare, bortset fra de af landets produkter, som først i 17. eller 18. aarhundrede blev eksportartikler, overhovedet ikke var steget i prisen, men tværtimod for de fleste varesorters, særlig landbrugsvarernes, vedkommende, betydelig faldet. Under den slags prisbevægelser er det forstaaeligt, at den islandske befolkning foretrak selv at spise landets egne produkter, fremfor at udveksle dem imod udenlandsk madvare, hvilket til dels faldt sammen med købmændenes interesser, da de ved takstanordningerne fastsatte priser paa kornvare i Island gerne laa under de priser, som var almindelige i Danmark. Den kornvare, som i aarene 1733—42 blev importeret til Island, var ganske overvejende rugmel, ogsaa stadig noget skibsbrød og skonrog samt ret ubetydelige kvanta gryn, ærter og boghvede. I regnskaberne findes endvidere taffelkager, som anføres stykkevis, og maaske hovedsagelig var bestemt for købmændene selv til at traktere deres gode kunder med. Dette er i hovedsagen de samme sorter kornvare, som var blevet importeret til Island siden monopolhandelens indførelse, og vistnok ogsaa før den tid, og forholdet imellem varesorterne havde længe været omtrent det samme.

Islandsk kompagnis oktroj skulde udløbe til 1. jan. 1743, og allerede i januar 1742 havde regeringen besluttet at fordoble forpagtningsafgiften, hvilket blev bekendtgjort ved en kgl. resolution af d. 30. i nævnte maaned.¹⁾ Der blev tilbudt kompagniet forlængelse af oktrojen paa 10 aar, hvis det vilde betale 16000 rdr. cr. som aarlig forpagtningsafgift, samt gaa med til at forandre nogle poster i oktrojen; men det erklærede sig ude af stand til at forpagte handelen til saa høj en afgift, og kunde højst gaa ind paa at svare 10000 rdr. cr. aarlig, særlig i betragtning af »de kostbare korn-

¹⁾ Lovsamling for Island II, 382—84.

aaringer samt fiskeriets mislingelse, og et eller to aar udi Island haarde vintre, som kunde ødelægge det meste kvæg der i landet.« Den islandske handel blev sat til auktion og tilfaldt hørkræmmerlavet i København, som snart skal nærmere omtales.

Kompagniets aktiekapital var uforandret, 100000 rdr., al den tid, det havde den islandske handel i forpagtning, hvilket fremgaar baade af kompagniets kassebog og af rentekammerets forestilling angaaende den islandske handel af 29. jan. 1742, hvor der staar, at udredningerne til den islandske handel kan »regnes aarlig til 100000 rdr., som efter beretning skal være inddelt udi 100 actier, hver actie til 1000 rdr., hvorimod de aarlig fra Island hjembringende vare, naar nogenledes gode aaringer indfalder, kan ongefæhrlig, endskjønt moderat anslagen, bedrage over 120000 rdr.«¹⁾ Naar man tager i betragtning, at kompagniet ogsaa har tjent noget paa de varer, det importerede til Island, særlig de mindre nødvendige artikler, saa maa interessenterne siges at have været maadeholdende med hensyn til det udbytte, de tog af aktierne. Dette var ifølge kassebogen:

Aar 1734 (for de to første aar)	12	pCt.
— 1735	6	—
— 1736	10	—
— 1737	10	—
— 1738	12	—
— 1739	12	—
— 1740	12	—
— 1741	12	—

Der mangler kassebog for aaret 1742, som var kompagniets sidste forpagtningsaar. — Der betaltes kun udbytte af interessenternes andel i aktiekapitalen, men ikke af de beløb,

¹⁾ Rentekammerets norske relations- og resolutionsprotokol 1742. nr. 10. Uddrag i Lovsamling for Island III, 382—83.

som deres likviderede separate forretninger androg, ifølge de ovenfor omtalte posteringer. De krav, interessenterne havde paa kompagniet i henhold til disse posteringer, er maaske først blevet honoreret ved dets likvidation (efter 1742). Skúli Magnússon siger, at »da de adskiltes (d: da kompagniet blev opløst), fik enhver dobbelt tilbage, efterdi den beholdne capital beløb til 4 tønder guld, de berørte bygninger, inventarier og restancer i beregnet.« Dette lader sig nu ikke kontrolere, da der ingen andre kilder haves angaaende kompagniets likvidation. Men Skúli Magnússons Islandsbeskrivelse blev præmieret af det kgl. danske landhusholdningsselskab, der sikkert har kunnet skaffe sig oplysninger om en sag som denne.

Kompagniets interessenter var for det meste de samme hele den tid, det virkede. De fleste af dets stiftere, hvoriblandt alle de mere betydelige, opregnes i oktrojen, og det fremgaar af kompagniets bøger, at de alle staar i kompagniet endnu 1741, med undtagelse af Jacob Nielsen, der døde i 1736 som gammel mand og veteran i den islandske handel, thi han omtales som farende købmand paa Island allerede før 1700.¹⁾

Islandsk kompagni 1733—42 har efterladt sig et bedre minde i Island end de andre kompagnier, som i 18. aarhundrede forpagtede den islandske handel, takket være ikke mindst det kendskab, flere af dets interessenter havde til islandske forhold. Skúli Magnússon siger, at de fleste partcipanter i dette kompagni forhen havde været farende købmænd paa Island, og kompagniets direktører udtaler i en skrivelse til kongen af 21. febr. 1742, at de fleste af inter-

¹⁾ En anden af kompagniets interessenter, Christoffer Jensen Lund, er ogsaa kommet i den islandske handel før 1700, thi han siger selv i 1742, at han har været ved denne handel over 51 aar. — Det kan bemærkes, at Christoffer Nottløff, som fra 1737 staar i kassebogen blandt kompagniets interessenter, var søn af Jacob Nielsen (jfr. kompagniets kassebog s. 203).

essenterne var »opfødde og oplærte udi den islandske handel.«

Det blev bekendtgjort ved plakat af 9. april 1742, at den islandske handel skulde sættes til auktion d. 16. i samme maaned.¹⁾ Ledende mænd i hørkræmmerlavet raadslog med hverandre, om de skulde byde paa den, men efter hvad der staar i lavets forhandlingsprotokoll, havde de dagen før auktionen for det meste slaaet det af deres tanker. I sidste øjeblik skiftede stemningen. Paa auktionsdagen kl. 8 om morgenen kom lavsbrødrene Jacob Klog, Lorentz Rejmer, Hans Christian Broch og Diderik Munck til oldermænden David Berndtz og gav ham fuldmagt til at byde paa den islandske forpagtning »lige saa meget aarlig, som der var gaaet af forpagtningen udi separat handling.« Kl. 9 ¹/₂ begav oldermænden sig til auktionen, hvor den driftige købmand Andreas Björn opdrev forpagtningen til 16000 rdr., men Berndtz bød 16100 rdr., hvorpaa forpagtningen blev ham paa hørkræmmerlavets vegne tilslagen. Først var der tale om, at Andreas Björn med hans interessenter vilde entrere i handelen sammen med hørkræmmerne, men det blev foreløbig ikke til noget. Det gjaldt for hørkræmmerne at skaffe kapital til at drive handelen med, og deres oldermænd tilbød alle de interessenter i Islandsk kompagni af 1733, som tillige stod i hørkræmmerlavet, at indtræde i det nye kompagni, men det vilde ingen af dem, og de mindede om, at de for faa aar siden, eller siden 1734, var saa godt som ekskluderede af lavet, idet de aldrig blev indbudt til at deltage i dettes møder eller forhandlinger. Til at begynde med havde hørkræmmerne vanskeligt ved at skaffe saa megen kapital, som der var nødvendig til den islandske handels drift, men da traadte generalløjtnant von Lewetzow hjælpende til og laante dem 60000 rdr., saa at de kunde se sig i stand til at præstere handlingen, som det hedder i oldermændens proto-

¹⁾ Lovsamling for Island II, 385—89.

kollat. Der blev saa stiftet et nyt societet eller interessentskab paa Islands besejling i 10 aar, fra 1. jan 1743 til aarsdagen 1753, bestaaende af lavsbrødre i hørkræmmerlavet og medinteressenter. Det nye islandske kompagni eller hørkræmmerkompagniet, som det i almindelighed kaldtes, fik kgl. oktroj paa den islandske handel i 10 aar af dato 13. juli 1742.¹⁾ Dets ældste vedtægter kendes nu ikke, men det fremgaar af kompagniets bøger, at aktierne var paa 1000 rdr. cr. hver. Oktrojen nævner 20 interessenter, hvoraf 17 var lavsbrødre i hørkræmmerlavet, med tilsammen 37 aktier i kompagniet, mens de tre andre ejede 9 aktier. Kompagniets subskriptionsprotokol viser endvidere, at der, foruden disse 20, allerede ved kompagniets stiftelse har indtegnet sig 9 andre interessenter med tilsammen 12 aktier, hvoraf sikkert nogen var lavsbrødre i hørkræmmerlavet, men jeg ved ikke, om de var det alle. Kompagniet er altsaa blevet stiftet med en aktiekapital paa 58000 rdr. cr. Den 14. febr. 1746 tegner Andreas Björn sig for 10 aktier, og d. 3. november aaret efter anføres i hovedbogen paa kontoen *kompagniets avancerede fond* 29 interessenter med tilsammen 72 aktier. Det fremgaar ikke af kompagniets bøger, at der for 1743 er betalt noget aktieudbytte til interessenterne, men i 1744—46 faar de aarlig 8 pCt. som udbytte af deres aktier.²⁾

Hørkræmmerkompagniets overtagelse af handelen paa Island betød en af de større omskiftelser i denne handels historie siden dens monopolisering, idet kompagniet 1733—42, hvis fleste interessenter, som rentekammeret udtaler i den ovenfor citerede forestilling af 29. jan. 1742, »fra barns ben« var opdragne i den islandske handel, og »deris forældre og fædre endog ligesom de skal have anvendt og emplo-

¹⁾ Lovsamling for Island II, 400—418.

²⁾ Kompagniets bøger og dokumenter findes i det danske rigsarkiv.

jeret deris meste tid og omhue til denne for Kjøbenhavn højt fornødne og umistelige handels conservation«, blev afløst af et kompagni, der saa at sige udelukkende bestod af folk, der var nye i den islandske handel, og uden kendskab til islandske forhold. Hertil kom, at det nye kompagni, ifølge Bech i hans ovenfor citerede skrift, stødte de bedste og erfarneste farende købmænd fra sig. Den anden af de tvende hovedfejl, som Bech beskylder kompagniet for at have begaaet allerede ved dets tiltræden, bestod deri, »at da Hans kgl. Majestæt ved dette kompagnis begyndelse lod sælge et stort forraad af mel og brød, som anno 1742 var anskaffet, tilkøbte de sig det for en spots pris, lode deraf overføre til Island, mere end forlangtes, og derved forarsagede, at Islænderne blev vante til mere mel og brød end forhen, hvorudover rekvisitionerne derefter aarlig tiltog paa mel og brød samt andre madvare, som var det, der saa ringe i taxten var ansat, at derpaa tabtes.« Hvis kornvareimporten til Island i hørkræmmerkompagniets første aar har været saa meget større end i de nærmest foregaaende aar, som Bech lader formode, saa har den været betydelig mindre i det forrige kompagnis sidste forpagtningsaar end i aarene 1733—35, thi efter hørkræmmerkompagniets hovedbog kan importen af rugmel i 1743 ikke have været over 8500 tdr., og deri plejede kornvareimporten til Island ganske overvejende at bestaa. I sin bog *Om den bedste handelsindretning for Island* ansætter Jon Erichsen, som var islandsk af fødsel og deputeret i rentekammeret, den samlede kornvareimport i 1743 til 10160 tdr. Næste aar var den lidt mindre, men tiltog ellers meget i hørkræmmerkompagniets forpagtningstid.¹⁾

Foruden de to hovedfejl, som Bech fremhæver, begik hørkræmmerkompagniet i sit første forpagtningsaar den

¹⁾ Jfr. Jón J. Adils: Den danske monopolhandel paa Island, s. 473 i den danske oversættelse.

forseelse overfor Københavns magistrat at nægte at erlægge den staden tilkommende accise af de fra Island til København bragte varer. Efter oktrojen var kompagniets islandske vare »for al told og besværing befriet«, naar den bragtes til København eller andre kongens riger og stæder, hvilke retligheder alle kompagniets forgængere under monopolhandelen ogsaa havde nydt, men ikke desto mindre erlagt accise til Københavns magistrat af den islandske vare, som blev bragt her til byen. Da nu Islandsk kompagni ikke vilde svare denne afgift, henvendte magistraten sig til rentekammeret, der paalagde kompagniet at erlægge accise, som alle dets forgængere havde gjort.¹⁾ Da kompagniet ikke vilde bøje sig for rentekammerets skrivelse, gik sagen til domstolene og fik sin afslutning ved højesterets dom af 12. april 1745, som med den begrundelse, at oktrojen ikke fritog kompagniet for at erlægge accise til staden København, skønt det fritoges for told og konsumtion til kronen, paalagde kompagniet at betale den forlangte accise, 507 rdr. 79 sk., af dets i 1743 fra Island til København bragte vare, til Københavns magistrat, samt 5 pCt. rente fra stævningsdagen, d. 9. dec. 1743, til nævnte accisesums erlæggelse; kompagniet dømdes til at betale sagens omkostninger med 100 rdr. cr., 24 rdr. cr. i bøde til justitskassen for unødigt trætte »og endvidere til samme cassa 5 rdr. croner.«

Hørkræmmerkompagniet havde handelen med islandsk vare samlet i sin haand, i en grad som ingen tidligere havde haft og heller ingen senere havde, da det solgte den en gros saavel i Danmark som udenrigs, og dets interessenter solgte de vigtigste islandske varer i detailhandel direkte til forbrugerne. Kompagniet blev betydelig stærkere ved Andreas Björns tiltræden, og d. 1. dec. 1745 fik det, i forening med Andreas Björn og medinteressenter, øktroj paa den finmarkske handel for 25 aar, eller til 1771, og ligeledes blev

¹⁾ Lovsamling for Island II, 485—86.

oktrojen paa den islandske handel prolongeret indtil samme tids forløb.¹⁾ Handelen paa Finmarken havde længe ikke givet overskud, og den fik kompagniet overdraget uden forpagtningsafgift, men afgiften af den islandske handel blev uforandret. Fra nu af kaldes kompagniet *Det islandsk-finmarkske kompagni*. Det blev udvidet ved flere fornemme og formuende mænds tiltræden, med gehejmerraad og overhofmester Carl Juel i spidsen, som kompagniets præces, og i 1748 var dets fond blevet 200000 rdr., fordelt paa 100 aktier à 2000 rdr., som, ifølge Skúli Magnússon, »stege i en hast til 26 à 28 hundrede rigsdaler«, men, fortsætter han, »denne aktiehandel standsede med de i Island indfaldende dyre aar« (efter 1750). Den islandske handels blomstring i aarene 1742—50 tilskriver Magnússon særlig »kornvarernes ringe indkøbspris og lette skibsfragter«. Københavnske hørkræmmere beholdt stadig overtaget i kompagniet, skønt det, især efter 1745, havde flere kapitalstærke interessenter, som ikke tilhørte deres kreds. Det blev sagt, at kompagniet overtog den finmarkske handel netop med det maal for øje, at hørkræmmerne kunde være ene om al fiskehandel i København.²⁾

Allerede i de første aar af hørkræmmerkompagniets forpagtningstid følte man i Island dets overtagelse af handelen som en forandring til det værre, særlig da flere varer var daarligere end under det forrige kompagni, hvad sysselmand Skúli Magnússon fremhævede angaaende det jern, som i aarene 1745 og 1746 blev bragt til landet, og der paa flere havne blev klaget over. Imidlertid var Magnússon den eneste sysselmand, som stadig bekæmpede kompagniet, baade i aarlige indberetninger til regeringen og ved tingsvidner om

¹⁾ Lovsamling for Island II, 558—61.

²⁾ Jfr. kompagniets vedtægter af 24. febr. 1745, trykte som bilag til Jón J. Adils' ovenfor citerede bog, men bilagene er desværre udeladt i den danske oversættelse.

handelen i hans syssel, hvorfor kompagniet forlangte, at han skulde drages til ansvar, men han blev tværtimod, d. 9. dec. 1749, forfremmet til landfoged i Island, hvilket embede ingen Islænding før ham havde beklædt.

Den nye landfoged opnaaede hurtigt en stærk position hos regeringen, og ved kgl. resolution af 4. jan. 1752 blev der bevilget et rigeligt tilskud af kongens kasse, samt givet kgl. privilegier, til et i Island, paa landfogedens initiativ, oprettet interessentskab til bedre bearbejdelse af landets produkter, særlig uld og svovl, ved fabrikker, som skulde anlægges der i landet.¹⁾ Kan det end siges, at regeringen var noget langsom i vendingen med hensyn til Islændingenes klager over kompagniet, saa tøvede den ikke med at understøtte interessentskabet, hvilket i en aarrække nød godt af regeringens rundhaandethed. Kompagniet derimod var interessentskabets og dets fabrikkers svorne fjende, og nægtede bl. a. at aftage de af fabrikkernes produkter, som man ønskede at eksportere, hvilket havde til følge, at landfogeden gang paa gang fik tilladelse til frit at forhandle interessentskabets varer i København, hvad kompagniet hævdede stred imod dets oktroj, men regeringen svarede, at dette ikke forholdt sig saaledes, idet kompagniet havde faaet varerne tilbudt til billige priser.

Samtidig med denne strid indtraf der i Island det værste uaar, idet saavel landbruget som fiskeriet slog fejl, og den grønlandske is hjemsøgte landet. Skønt importen af kornvarer nu var noget større end før, var den langt fra tilstrækkelig under saadanne omstændigheder, og da der ikke tjentes saa meget paa den islandske handel nu som før 1750, var kompagniet uvilligt til at ofre meget paa den. Landfogeden var stadig kompagniets hovedmodstander i Island, og paa hans initiativ blev der i 1753 paa 20 havne taget tingsvidner om handelen i hørkræmmerkompagniets forpagt-

¹⁾ Lovsamling for Island III, 98—107.

ningstid, hvorved bl. a. bevistes varemangel paa flere havne, hvilket regeringen tog til følge, og befalede samtlige islandske sysselmænd aarlig at give de farende købmænd en omtrentlig liste over de varer, som antagelig vilde behøves til deres respektive sysselters forsyning i det kommende aar, hvorefter kompagniet havde at rette sig. Dette hjalp dog ikke, idet kompagniet ikke var at formaa til at efterkomme sysselmændenes rekvisitioner, og i Island voksede nøden stadig, saa at folk døde i tusindvis af sult.

I efteraaret 1756 sendte regeringen til Island to skibsladninger mel for kgl. regning, og d. 30. marts samme aar var der i København blevet nedsat en kommission, bestaaende af viceadmiral Fontenay, etatsraaderne Frederik Holmsted og Herman Lengerken Klöcker, samt etatsraad og generalprokurør Henrik Stampe, for at undersøge og give beretning om saavel forholdet mellem det islandske interessentskabs fabrikker, eller de nye indretninger i Island, som disse fabriksanlæg gerne kaldtes, og kompagniet, samt om kompagniets handelsførelse i Island.

Denne kommission afgav betænkning i foraaaret 1757. Den kunde ikke indse, at det islandske interessentskabs privilegier eller dets virksomhed stred mod kompagniets oktroj, mens de islandske fabrikker dog ikke kunde siges at tjene til kompagniets fordel, men snarest det modsatte, særlig da det var interessentskabet tilladt at forhandle fabrikernes produkter til indbyggerne i Island, hvorfor det i og for sig var rimeligt, at kompagniet fik noget af forpagtningsafgiften eftergivet. Paa den anden side havde kompagniet i flere henseender handlet imod oktrojen. Saaledes havde det jern, som i 1745 og 1746 var importeret til Island, for det meste været en meget daarlig vare, og kompagniet havde heller ikke tilbørlig forsynet landet med tømmer til fiskebaade, ja, endog ikke til aarer. Den alvorligste overtrædelse af oktrojen var dog, efter kommissionens mening, at kompagniet langtfra tilstrækkelig havde forsynet landet

med mel og kornvare i de daværende haarde aaringer og oven i købet, tværtimod regeringens og de islandske embedsmænds erindring og protest, ført fra landet al den tørfisk, købmændene kunde overkomme, hvilket forhold kommissionen dømte saa meget strengere, som det var forbudt Islændingene at handle med andre end kompagniet. Saaledes havde kompagniet handlet imod oktrojens hovedhensigt, nemlig landets forsyning med nødvendig vare, hvilken forsømmelse, efter sagens beskaffenhed, enten skulde medføre oktrojens ophævelse eller fuld erstatning for den forvoldte skade, og desuden havde kompagniet handlet imod enkelte bestemmelser i oktrojen, hvorfor der var fastsat mulkt.

Kongen kunde utvivlsomt faa kompagniet dømt, hvad enten han vilde nedlægge paastand paa oktrojens ophævelse eller dens efterlevelse samt fuld erstatning for dens misligholdelse. Paa grundlag af kommissionens betænkning resolverede kongen d. 16. maj 1757, at omendskønt der var aarsag at lade kompagniet tiltale til undgældelse for oktrojens misligholdelse, saa skulde det dog, hvis det vilde frasige sig handelen paa Island og Finmarken fra udgangen af aaret 1758, samt indtil den tid forsyne Island forsvareligt efter oktrojen i henseende til de for handelen indtrufne besværlige tider, samt til den liden forringelse af kompagniets fortjeneste, som kunde foraarsages ved de nye indretninger i Island, ikke alene fritages for tiltale og straf, men tillige eftergives halvdelen af forpagtningsafgiften for aarene 1756—58; dog blev hertil føjet visse betingelser angaaende kompagniets pligter saavel overfor det islandske interessentskab, som et i Island nylig anlagt schæferi.¹⁾

Kompagniet tog imod dette tilbud, og gav afkald paa handelen fra nævnte termin, hvorpaa det traadte i likvidation. Skønt kompagniet siden 1750 ikke havde tjent nær saa

¹⁾ Lovsamling for Island III, 232—34 og 277—83.

meget paa handelen som før den tid, har dog interessenterne, ifølge Skúli Magnússon, ved likvidationen faaet mere end de havde indskudt i handelen »men hvor meget mere vil man ikke fastsætte«, udtaler Magnússon. Dette udsagn lader sig ikke kontrolere, da der mangler kildemateriale angaaende kompagniets likvidation, men vi ved, at nogle af dets direktører gerne vilde deltage i et nyt kompagni til den islandske handels forpagtning, hvad dog ikke blev til noget.

Handelen paa Island blev i aarene 1759—63 drevet for kgl. regning, hvorpaa den blev overdraget til *Det almindelige handelskompagni*, som forpagtede den 1764—73. I 1774 overtog kongen den islandske handel for anden gang, og beholdt den indtil monopolets ophævelse i 1787.

KASTELLETS »STOKKE«.

Af VICTOR KROHN.

Den, der gennem Kastelets sydligste Port, Sjællands- (Konge-)porten, gaar ind i Kastelet og maaske for første Gang skal opsøge en *der* boende Person efter en opgivet Adresse, vil sikkert til en Begyndelse føle sig noget desorienteret; thi han vil snart gøre den Opdagelse, at Gaderne i Kastelet, f. Eks. den saakaldte »Hovedgade«, der fører fra Port til Port, i Modsætning til Byens Gader har lige Numre paa begge Sider, ja, at de endog gentages fire Gange. Ved at spørge sig for vil han dog blive oplyst om, at selv om de laveste Husnumre ogsaa her vender mod Kongens Nytorv, ligesom Tilfældet er i Byens Gader, er det i Kastelet ikke Gaderne, men Bygningerne, in casu Stokkene, hvis Huse har fortløbende Numre, de lige mod Gaden, de ulige mod Gaarden indenfor hver enkelt Stok for sig.

Disse Stokke, hvis Antal er 6, ligger i Syd-Nord og er ved Kirkepladsen delt i to Grupper, en søndre og en nordre. Indtil et godt Stykke ind i det 19. Aarhundrede betegnedes Stokkene med Numre, der regnedes fra Øst til Vest først i den søndre derefter i den nordre Gruppe, som Erste, Zweite, Dritte, Vierte, Fünfte og Sechste Stockbarakke, medens de dog fra et ret tidligt Tidspunkt Mand og Mand imellem var blevet betegnet henholdsvis

som: Stjerne-, Artilleri-, Elefant-, Fortun-, General- og Svanestok. Det er andetsteds¹⁾ meddelt, at Oprindelsen til fire af disse Navne stammer fra de daværende Markettenderiers Skilte, nemlig: en Stjerne, en Elefant, en Fortunaskikkelse og en Svane, medens Oprindelsen til Generalstokkens og Artilleristokkens Navne skyldes henholdsvis, at Kommandanterne indtil 1725 fortrinsvis havde deres Bolig i den første, medens det til Fæstningen hørende Artilleri oprindeligt var indkvarteret i den sidste. Officielt benyttedes Nummerbetegnelsen til op imod 1820, men allerede lang Tid forinden havde de nye Navne dog i den Grad vundet Hævd, at de anvendtes for første Gang i Vejviseren for 1799.

Første Gang der høres Tale om Stokkene, er gennem en Kontrakt af 3. April 1663, hvor det drejer sig om Opførelsen af »31 Barakker à 1100 Rdl.«²⁾ Betegnelsen »Barakke« er iøvrigt, i hvert Fald for Kastellets Vedkommende, et ret elastisk Begreb; thi snart anvendes det for Stokken i sin Helhed, »Stokbarakke«, snart for en saa stor Del af denne, som *enten* til Gade- eller til Gaardsiden, markeredes ved en Gadedør med et Vindu paa hver Side, og snart endelig kun for et enkelt Rum (Værelse); i det følgende vil det vise sig, at Betegnelsen i sin Oprindelse er blevet fortolket paa endnu en fjerde Maade.

I Marts og April 1664 findes der paany Kontrakter, hvor der for Barakkernes Vedkommende denne Gang er Tale om en Opførelse af 12, hvilket altsaa ialt skulde give 43 Barakker. Andre Steder tales der om »c. 30«,³⁾ om »en stor Mængde Barakker«⁴⁾ og om »nogle velindrettede Barakker«;⁵⁾ men idet vi holder os til Kontrak-

¹⁾ Hist. Medd. om Kbh. 2. I. 471.

²⁾ Milit. Repert. 2. V. 378.

³⁾ Meidell: Militarismen i Danmark. 47.

⁴⁾ Carl Bruun: Kbh. II. 176.

⁵⁾ Pontoppidan: Danske Atlas Kap. IV. 172.

ternes Ordlyd, er der altsaa blevet opført 31 i 1663 og 12 i 1664; men hvilke af dem er opført det første Aar, hvilke det andet, og efter hvilket Princip fremkommer disse 43 Barakker?

Under mine Arbejder om Kastellet er der aldrig blevet lagt Skjul paa, at Kaptajn C. F. Krabbe (død som Generalmajor 1920) i sin Tid overlod mig en Del Notitser om Kastellet; men desværre har Kaptajnen kun anført de trykte, ikke de utrykte Kilder, hvorfor jeg har været nødt til at anvende de sidste med stor Forsigtighed og helst først, naar jeg selv havde fundet dem. Blandt dem, jeg ikke har kunnet finde, er der en meget detailleret Oversigt af 9. Januar 1672, sikkert den ældste i sin Slags, over samtlige Barakker, deres Belægning af Officerer, Underofficerer, Mandskab, Marketendere, Gevaldigere og Bagersvende m. fl. samt over Inventariet. Denne Fortegnelse vil dog ikke faa sin Plads her, hvor Talen jo kun er om Stokkene i Almindelighed; derimod er der Grund til at anføre, at det af Fortegnelsen fremgaar, at Barakkerne allerede paa dette tidlige Tidspunkt har været nummererede, i hvert Fald paa Papiret, hvad der er saa meget mærkeligere, som dette først langt senere blev Tilfældet for Byens Vedkommende.⁶⁾ Endvidere fremgaar det af samme Kilde, at der oprindeligt har været ialt 86 Barakker, der strakte sig fra Nr. 1 paa Gaardsiden i Stjernestokkens sydlige Ende til Nr. 86 paa Gadesiden i Svanestokkens nordlige Ende. Ved simpelthen at fordoble Antallet af de i Kontrakterne nævnte 43 Barakker, kommer man til Tallet 86, og her staar vi altsaa overfor den fjerde Fortolkning af Ordet: Barakke, idet der i Kontrakterne har været Tale om Dobbeltbarakker, d. v. s. *baade* en Gade- og en Gaardbarakke, medens der i Kaptajn Krabbes Oversigt langt mere korrekt er Tale om Enkeltbarakker.

⁶⁾ Kraks Tidstavler.

Af Oversigten fremgaar det tillige, at de fire vestlige Stokke tilsammen har haft 62 Barakker eller 31 Dobbeltbarakker, medens de to østlige har henholdsvis 24 og 12. Ad denne Vej ser man, at de fire vestligste Stokke maa være opført i 1663 og de to østligste i 1664, hvad ogsaa paa anden Vis lader sig forklare ved, at Kystlinien ved Kastellet's Anlæggelse havde gaaet omtrent fra Port til Port, saaledes at de to sidstnævnte Stokke — selv om de alle 6 kom til at ligge paa mere eller mindre opfyldt Grund — laa paa et Sted, hvor der før den Tid havde været Vand, og saaledes først kunde opføres efter, at der forinden havde fundet en yderligere Opfyldning Sted, og naar der senere blev klaget over, at Stokkene sank i den fugtige Grund,⁷⁾ har det sikkert særlig været disse to Stokke, Talen har været om. Det ses da ogsaa, at da man begyndte at anvende Barakkerne til Indkvartering af det Mandskab, som arbejdede paa det ny Værk, blev Ordren herom givet paa et saa tidligt Tidspunkt paa Foraaret 1664, at Opførelsen af de to Stokke end ikke kan have været paabegyndt.⁸⁾

Stokkene bestod oprindelig kun af to Stokværk, Stuen eller Underbarakken og 1. Etage eller Overbarakken (senere Mellembarakken), samt Loftsrummet under Taget. Stokkenes Bredde var overalt den samme som nu, nemlig 8,94 m, medens Højden var 10,98 m. Længden har altid været som nu, maaske med Undtagelse af Artilleristokken; men da de oprindelige Maal (i Fod) næppe er helt korrekte, anføres Maalene her efter Stadskonduktørens Kort i 1:1000 fra Aaret 1913, og det viser sig her, at Generalstokken er den længste med 89,5 m, medens Artilleri-, Elefant- og Svanestok er 87 m og Stjerne- og Fortunstok kun 58 m. Elefant- og Svanestok har endnu hver sine 18 Barakker og Stjerne- og Fortunstok hver

⁷⁾ O. Nielsen: Kbhns Hist. V. 12. ff.

⁸⁾ Milit. Repert. 2. V. 379.

sine 12 Barakker, selv om de i det Indre, delvis ogsaa i det Ydre, er en Del omkalfatrede. Vanskeligere bliver det at faa fastslaaet Antallet af Barakker i Artilleri- og Generalstok; thi medens Oversigten fra 1672 angiver 12 for den første og 14 for den anden, fremgaar det af en Grundtegning fra 1754,⁹⁾ at hver af de to Stokke allerede paa dette Tidspunkt har 14 Barakker, hvorved der bliver to flere end de oprindelige 86 ialt. Imidlertid kan det gennem Grundtegningen fastslaas, at der for den sidste Stoks Vedkommende foruden de 14 Barakker findes en Strækning paa c. 22 m, der har hørt til den oprindelige Kommandantbolig, medens man for den førstes Vedkommende desværre intet har at holde sig til i Retning af, hvor lang en Strækning den ældste Kirke og den ofte omtalte »Kantorens Gang« oprindelig har spændt over. Selv om der imidlertid er en Uoverensstemmelse mellem den nævnte Grundtegning og den langt senere Omtale af »Kantorens Gang« i Arkiverne, er der ingen Tvivl om, at Oversigten af 1672 dengang har været korrekt nok, og at de to Barakker senere maa være kommet til, da Kirken blev omdannet til Præstebolig, og »Kantorens Gang« forsvandt.

Hvis man i vor Tid kunde tænke sig at blive stillet overfor disse Stokke, som de var i det første Hundredaar, vilde man næppe give dem Prædikatet: »velindrettede«, og dog er der ikke Tvivl om, at Datidens Soldater har følt dem som en betydelig Forbedring fra den tidligere Indkvartering hos Borgerne. Den enkelte Barakkes Facadelængde var 9,5 m, hvad der delvis kan ses endnu. Indenfor Døren var der en lille Forstue, fra hvilken der til begge Sider førte en Dør ind til et Værelse, og de to Værelser var fælles om et aabent Ildsted; det er disse Ildsteder, der i vor Tid flere Steder er blevet omdannet til en ret bred Forbindelsesentré mellem Værelserne. Disses

⁹⁾ Ingk. hist. Korts. II. 2. 1.

Størrelse varierer noget, men er gennemsnitlig c. $3,5 \times 4$ m. Fra Forstuen førte der en Trappe op til 2. Stokværk: disse Trapper var som Regel meget smalle og stejle Vindeltrapper; senere blev dog nogle af dem forsynet med en lille Repos, hvad der f. s. v. gjorde dem endnu mere stejle. Der blev ofte klaget over disse Trapper, og der kunde med samme Ret klages over dem endnu; den 17. December 1754 paatales tillige deres store Brøstfældighed, og det indberettes, at en Konstabel kort forinden »deraf er nedfalden, og bleven dødliggende paa det nederste Forstuegulv«. I 2. Stokværk var der Værelser og Ildsted som i Stuen, men herfra førte en saakaldt »Løstrappe« (Trappestige) op til Loftsrummet. Værelserne var langt ned i Tiden, selv hvor de blev beboet af Officerer, kun hvidkalkede, medens hver anden Vinduesaabning var lukket med en Trælem i Stedet for de kostbarere Glasvinduer.

Hvad Inventaret angik, indskrænkede det sig for hvert enkelt Værelse til to Tremandssenge, to Bænke og et Bord, og det var ikke stort bedre i det »Logement som Obristen selv logerer«; ganske vist nævnes her en saadan Luksus som en Klokke, antagelig Dørklokke, en Kakkelovn og et »Randbord«; men ogsaa her var der kun to Sengesteder og en Bænk, hvortil kom 51 Glas- og 3 Trævinduer.

Den Kommission, der var blevet nedsat i 1664 for at udtale sig om Generalmajor Ruses Arbejde, indsendte 2 Aar senere en Indberetning, hvori der, foruden over de smalle Trapper, blev anket over, at Skorstenene var blevet opført efter et saadant System, at Skorstensfejeren ikke kunde komme gennem dem, at Stokkenes Fodstykke ikke, som det var blevet bestemt, var 8 Tommer over Stenbroen, at Trælemmene for Vinduerne var udført af Fyr i Stedet for af Eg, og at Loftsbjælkerne var daarligt tømrede.

Som en Følge af den stadige Ind- og Udrykning af Afdelinger¹⁰⁾ i Forbindelse med, at et Begreb som Kaserneorden synes at have været temmelig ukendt, fandtes der for hver Omskiftning talrige Mangler i Inventariet, og det drejede sig ikke om Smaating. Oprindelig havde Inventariet øjensynligt tilhørt Fæstningen; i hvert Fald hedder det i Rentekammerets Instruktion af 12. April 1698 for Proviant-, Ammunitions- og Materialforvalter Ove Meyer, at han skal »forfatte et rigtigt Inventarium over alle de . . . Barakker . . . som i Kastellet findes, med hvad derudi findes af nagelfast og andet som Hs. Maj. tilhørende der i Fæstningen, og i hvad Tilstand«. ¹¹⁾ To Aar senere foreligger der en Ændring i hvert Fald med Hensyn til den Maade, hvorpaa Suppleringen af bortkomne Sager fandt Sted, idet der den 20. Januar 1700¹²⁾ blev afsluttet en Kontrakt med forhenværende Auditor Gottfred Gerlach om Anskaffelse og Vedligeholdelse af Kaserneinventariet, saasom Senge, Borde og Bænke etc., og da Auditøren afgik ved Døden i 1702, blev der den 17. Marts 1703 oprettet en ny Kontrakt mellem Landmilicens Kommissariat og hans Efterleverske, Madame Charlotte Amalie Gerlach¹³⁾ om Anskaffelse af 150 Sengesteder med Klæde og Tilbehør samt Borde og Bænke, hvilket skulde være gennemført i Løbet af 2 Aar. Til Sengestederne hørte en med Fjer velstoppet Underdyne og Overdyne samt en Hovedpude, og hver Maaned skulde der lægges rene Blaargarns Lagener paa, ligesom Sengene, saa ofte som nødvendig, skulde forsynes med ren Halm. Herfor skulde Kompagnicheferne af Kvarterpengene udbetale hende 1 Sk. dansk pr. Person for hvert Døgn. Fremdeles hedder det: »Som hendes Nærværelse

¹⁰⁾ Hist. Medd. om Kbh. 3. II. 567.

¹¹⁾ Milit. Reskrs.

¹²⁾ Kast. Kmdtsk. Kgl. Res.

¹³⁾ Kast. Kmdtsk. Kgl. Res.

i Kastelet daglig bliver, saavel formedelst Sengene at lade rede, Lagener to og renholde, Klæderne at sole samt anden flittig og tilbørlig Opsyn dermed at have«, fik hun Lov til at beholde den Barakke, »oppe og under«, som hendes Mand havde beboet, samt den af ham paa egen Bekostning paa den ene Side af Barakken opfyldte og indhegnede Haveplads til at sole og tørre Klæderne paa.¹⁴⁾ Her er øjensynlig Tale om den saakaldte »Grønneplads«, og Fruens Barakke maa derfor søges i Fortunstok. I 1728 fik hun en haard Konkurrent i Enken efter selveste Kommandanten, Generalmajor G. C. Støcken, Francisca Støcken, der paa ganske tilsvarende Maade opnaaede Friboelig. men for et betydeligt større Antal Senge, hvorfor der i en Del Aar førtes en standende Strid mellem de to Damer om Overtaget.

Allerede i December 1704 maatte der foretages en Hovedreparation af Stokkene, og indtil 1707 blev der aarlig anvendt c. 3000 Rdl. hertil; det var galt med Tage, Skorstene, Døre og Vinduer; overalt trængte Regnvandet ind og ødelagde Mandskabets Vaaben og Klæder.¹⁵⁾

Da der i April 1707 atter skulde nye Afdelinger ind, blev der for første Gang Tale om, at Barakkerne forinden i Proviantforvalterens Overværelse skulde besigtiges, »udi hvad Tilstand de befindes, og hvilke Mangler der er og som skyldes de nuværende indlogerede, for at disse Mangler kunde blive erstattede af dem, forinden Udrykningen sker«, og, føjes der til, »ellers var for Resten got, at paa lige Maade med Baracquerne, herefter hver Gang, naar Afløsning skeer, blev forholden til saa megen meere Rigtighed for Hs. kgl. Maj's. Tieneste . . .«. ¹⁶⁾

Da Pesten i Foraaret 1711 naaede til København, mente man til en Begyndelse, at Kastelet laa saa isoleret, at

¹⁴⁾ Kast. Kmdtsk. Kgl. Res.

¹⁵⁾ Kbhn. Kmdtsk. en Pakke Varia, »Fæstningspapirer«.

¹⁶⁾ Kast. Kmdtsk. Kgl. Res. og Koll. Br. 30. Apr. 1707.

man, uagtet der allerede laa indkvarteret en Del Artilleri og en Bataillon af Dronningens Livregiment (17. Batl.), trygt kunde lægge flere Afdelinger derud, bl. a. Viborg Stifts Regiment. Det viste sig snart, at man havde taget sørgeligt fejl; thi Renovationsforholdene i Kastelet var ganske fortvivlede med dets Grave, der blev benyttede som W. C'er, og med de store indtil 6 Alen dybe og aabne Kuler, hvor nu Generalens Have og »Grønneplads« findes. Hertil kom, at de militære Myndigheder ofte ganske ignorerede de Direktiver og Ordre, der blev udstedt af den i Anledning af Pesten nedsatte Sundhedskommission, idet man bl. a. saa gennem Fingre med, at Soldaterne for 10 Rdl. pr. Maaned blev benyttet som Ligbærere, hvorved de saa Lejlighed til uden videre at afklæde deres afdøde Kammerater for selv at benytte Uniformerne, hvilket Forhold dog blev standset ved, at man nægtede at begrave de afklædte Lig. Tilmed lod man anlægge en Pestkirkegaard tæt uden for Kastelet, hvor nu Karréen: Arendals-, Classens- og Livjærgergade ligger, og da Ligene her ofte laa ubegravede i flere Dage, fyldtes Kastelet med en ulidelig Stank, saa at Pesten var ved at lægge Kastelet øde, indtil man endelig lagde hele Besætningen med Undtagelse af nogle faa Artillerister ud paa Fællederne. I Oktober var næppe en eneste Barakke blevet forskaanet for Pesten, langt de fleste stod aflaaesede og forseglede, og forinden Garnisonen atter kunde rykke ind, maatte man med store Bekostninger lade 800 Sæt Sengeklæder brænde, hvilket foregik i Kastellet's Smedie i Falsters Kontregarde.

I Tiden 1740 til 1749 tales der flere Gange om de slette Indkvarteringsforhold for de Gemene, der laa paa Loftsrummene over Barakkerne, og der klages over, at der hverken kunde komme Lys eller Luft ind, ud over hvad der kunde fremskaffes ved en enkelt aabenstaaende Tagsten; om Vinteren var der ikke til at være for Kulde, og

om Sommeren var Luften i højeste Grad »beplumret«. Det blev da foreslaaet, at der for hver Barakkes Loftsrum skulde paasættes en enkelt Kvist med et Vindu, der kunde lukkes op;¹⁷⁾ Materialet hertil fandt man i noget gammelt Tømmer, og her staar vi overfor den første ydre Ændring af Stokkenes Fysiognomi.

Det varede imidlertid ikke længe, før det gamle Tømmer i disse Tagluger var raadnet op, saa at der var en ulidelig Kulde og Gennemtræk paa Belægningsstuerne, ligesom Mandskabet blev gennemvaaede i Sengene, naar det regnede. Kommandanten, Oberst C. W. Sames, der efter alt at dømme virkelig tog sig Mandskabets Sag energisk an, søgte at raade Bod herpaa ved at lade nogle Tagsten erstatte med Rudeglas, men lige meget hjalp det, og man indskrænkede sig til at erklære, at alt skulde forblive in status quo. Kort efter rykkede Oberst Sames frem med, at Vinduer og Døre nu var i en saa slet Tilstand, at det var ganske umuligt at beskytte Mandskabet mod Blæst, Regn, Frost og Kulde; men skønt Antallet af syge naaede over 100, blev der svaret, at Pengene til Reparationer allerede var opbrugt, og at der derfor intet kunde foretages.

Naar der til næsten alle Tider har lydt Veklager dels over de daarlige Indkvarteringsforhold i Kastellet og dels over, at der var for lidt Plads til Militæret, er det ret mærkeligt at sammenholde dette med de Fortegnelser, der nu og da findes over, hvem der boede derude, og hvor stor en Plads disse disponerede over; thi det viser sig næsten altid, at en ikke ringe Del af Barakkernes Værelser har været beboet af Personer, som lidet eller intet havde med Garnisonen at gøre, og som tilsyneladende kun har boet der af Naade og Barmhjertighed. Vi slaar vilkaarligt ned paa en saadan Fortegnelse af 13.

¹⁷⁾ Kast. Kmdtsk. Bygningsprojekt af 1748.

Juli 1712,¹⁸⁾ hvoraf det fremgaar, at over en Femtedel af disse Værelser paa dette Tidspunkt væsentlig har været beboet af Kvinder. Der nævnes saaledes seks Officersenker, der tilsammen disponerede over 36 Værelser, en Underofficersenke (Frue) over 2, to Konstabelenker over 2, en Voldmesterenke over 1, en Lars Tolstrup med Kone og Børn over 4, en Soldaterkone, der er Væverske, over 2, en Skomager med Kone og Børn over 4, en Snedker over 4, Kommissær Hahns Frue over 4 og en Tamburkone over 1; man skulde synes, at disse ialt 60 Værelser kunde have været benyttet paa en for Militæretaten bedre Maade og ikke mindst til at bøde paa Mandskabets slette Indkvartering.

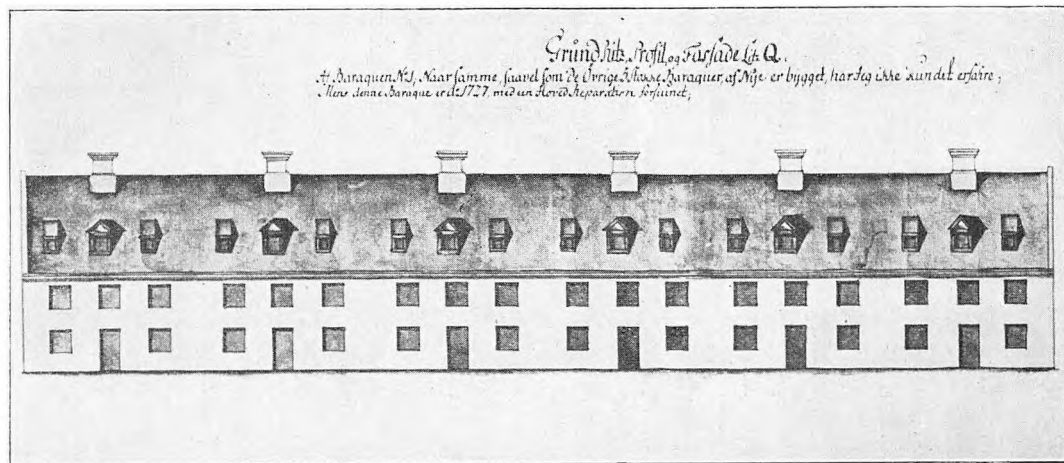
Thurah skriver i 1748 om Kastellet:¹⁹⁾ »Her betragter man de skønne Barakker alle af Grundmur opførte, som formere lange og brede efter Snor og lige Linie trukne Gader«. Med Betegnelsen »skønne« maa de med vort Kendskab til Stokkenes Indre paa hin Tid have spillet samme Rolle som de bekendte »kalkede Grave«.

Kort før 1754 blev der atter foretaget en ydre Ændring af Stokkenes Tagetage, hvilket særlig fremgaar af den første af de to omstaaende Tegninger af Stjernestokken fra d. A., idet der nu for hver enkelt Barakke blev anbragt hele tre Kvistvinduer, af hvilke det midterste var spidstaget, medens Tagene paa de to andre skraanede jævnt opad, indtil de faldt sammen med Tagets Skraaning. Den anden Tegning er et Tværsnit gennem Midten af en Dobbeltbarakke, og man ser heraf baade den uforholdsmæssig store Plads, de aabne Ildsteder indtog, og Brandmuren, der for de to Stokværks Vedkommende dannede Grænsen mellem For- og Bagbarakken og var ført helt op i Skorstenspiberne.

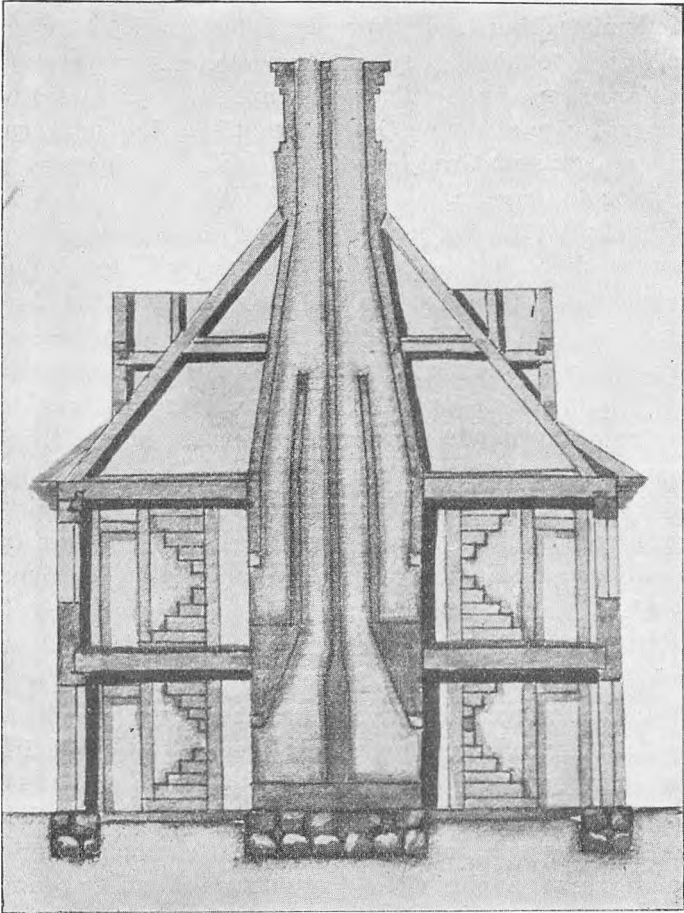
Fra de ældste Tider havde der været tilstaaet en Kap-

¹⁸⁾ Kbh. Kmdtsk. Kgl. Res. og Skr.

¹⁹⁾ Hafnia hodierna 198.



Stjernestok 1754. Se S. 211.



Tværsnit gennem en Dobbeltbarakke. Se S. 211.

tajn en hel Barakke, d. v. s. fire Værelser og et Loftsrøm, medens to Løjtnanter maatte være fælles om een. Under-officerer og Gemene med deres Familier maatte derimod i et Antal af mindst 24 Individer nøjes med een Barakke; men som Tiden gik, fik Officererne fortrinsvis anvist den Del af en Barakke, der efter 1754 betegnedes som

»Mellemlarakken«, og hvor der lidt efter lidt blev anskaffet Vindovne, skønt de var dyrere end Bilæggerovne, da Forholdene ikke tillod Anbringelse af disse sidste. Som en Følge af denne Omplacering blev Loftsetagerne i større og større Grad benyttet til Indkvartering i hvert Fald for de Gemene.

Endelig i 1767 tog man for Alvor fat paa ogsaa heroppe at skabe lidt bedre Belægningsforhold for Mandskabet; dette store Arbejde strakte sig over 6 Aar. Man begyndte med Artilleristok, hvor hele Loftsetagen blev ryddet og nedbrudt, og da det nye Tag rejste sig, havde man hævet hele den øverste Del godt 2 m, idet man samtidig havde slaaet alle de mange utætte Kvistvinduer sammen til den Mansard-Etage, vi kender fra vor Tid, hvorved Stokkene fik den smukke og karakteristiske Form, som de har bevaret siden da. I 1768 tog man fat paa Stjerne- og Fortunistok, i 1769 paa Elefant- og Generalstok, og endelig sluttede man i 1772 af med Svanestok. Til den rationelle Ombygning medgik der 11000 Mursten, 10000 Tagsten og 108 nye Vinduer.

Var Loftsetagens Kvarterer saaledes blevet forbedrede, saa det stadig galt ud med Underbarakkerne, hvor Gulvene, der endnu i 1798 kun bestod af Brosten, tilmed laa lavere end Gadens Niveau; da der ogsaa manglede Sokkelstene, trængte saavel Regn- som Grundvandet ind, saa at Gulvene paa visse Aarstider stod under Vand, hvoraf fulgte, at man f. Eks. i 1785, da Inventariet var saa mangelfuldt, at man end ikke havde et tilstrækkeligt Antal Sengesteder, maatte lægge løse Brædder over Brostenene, for at Mandskabet herpaa kunde rede deres Natteleje.

Til fælles Afbenyttelse for Underofficerer og Gemene i deres Fritid var der i Stokkene blevet indrettet 12 smaa Brandstuer, af hvilke Fodfolket benyttede de 10 og Artilleriet de 2; i disse Stuer lod Oberst Sames opsætte

Ovne; men da hver Stue kun bestod af et enkelt Barakkeværelse, hvor der højst kunde opholde sig 8—10 Mand, og da de blev anvendt baade som Opholds- og Spisestuer og ganske var udelukket fra Tilførsel af frisk Luft, blev der i Sommeren 1785 indført den Forbedring, at de blev udvidet til to Barakkeværelser, et til Gade og et til Gaard, saaledes at der kom Døre og Vinduer til begge Sider.

Trods alt, hvad der blev ofret, lyder der dog stadig Klager over Stokkene, der i 1817 skildres som saa forfaldne, at de truede med Nedstyrtning.²⁰⁾ De aabne Ildsteder var i en saa slet Forfatning, at de ikke opfyldte Brandforordningens Fordringer og ikke gav Sikkerhed mod Ildsvaade.²¹⁾ Ingeniørkorpset svarede den 1. Januar 1823 herpaa, at dette ej heller kunde være Tilfældet, eftersom Stokkene var bygget for »mere end 100 Aar siden«,²²⁾ men man mente dog, at der i de sidste Aar var foretaget meget for at bringe dem i bedre Stand; ikke desto mindre manglede der endnu i 1832 flere Steder Jerndøre for disse Ildsteder. I Bygningsprojekterne foreslaas der Aar for Aar Forbedringer, men lige saa ofte blev de strøget. Fugtigheden var stadig stærkt fremherskende, særlig naturligvis i Underbarakkerne, hvorfor man forsøgte at modarbejde den ved at indsætte Luftventiler i Murene. Indkvarteringskommissionen foreslog, at der blev tilstaaet 3 Skifter af Lagener i Stedet for 2, da Mandskabet om Vinteren som oftest maatte ligge paa vaade Lagener; men Kollegiet fandt det betænkeligt at bevilge det. Tagrender fandtes der ikke, og der blev ikke Raad til at anskaffe dem før i 1851. I Januar 1838 blev der klaget over, at Vinduer og Gulve raadnede op af Fugtighed og Svamp, ligesom man be-

²⁰⁾ Kast. Kmdtsk. Korrespb. 13. Aug. 1817.

²¹⁾ Ingk. Ark. Nr. 88.

²²⁾ Kast. Kmdtsk. Indk. Skr. 25. Jan. 1823.

klagede sig over Rotter og andet Utøj; disse Klager gentages Aar for Aar, og deres Tal er legio.

Uagtet man delvis havde faaet forbedret Mandskabets Belægningsstuer, maatte man dog endnu i Eksercertiden lægge det indkaldte Mandskab paa det allerøverste Loftsrum, der selvfølgelig nu var blevet saa meget mindre end før; dette blev dog forbudt i 1824, fordi Tagene blev ødelagte.

I Underbarakkerne var man efterhaanden gaaet over til at lade Gulvet bestaa af Mursten, hvad der dog ikke hjalp paa Fugtigheden. Endnu i vor Tid kan man finde Rester af disse Murstengulve paa de Steder, hvor de gamle Kaminer havde været. Langt senere begyndte man at lægge Trægulve; men da ogsaa disse raadnede op i Løbet af kort Tid, lod man i Tiden fra 1842 til 1848 Stokkene forsyne med Stensokler. Aarstallene for denne Reform er tilmed blevet forevigt paa en Maade, hvorom sikkert ikke mange ved Besked. Man maa være begyndt med Materialgaarden, hvor der i den nordøstligste Sten er indhugget: »C.VIII« og i den nordvestligste: »1842«. medens der maa være sluttet af med Fortunstokken, hvor der mellem Nr. 8 og 10 i Soklen staar indhugget: »1848 F. VII«. Da Trægulvene vedblev med at raadne, forsøgte man en Tid og sikkert med stort Held at lægge Brædderne paa et tykt Lag Avner, der tog Fugtigheden.

Først i 1845 blev Lofterne i Mansard-Etagen gibsede, ligesom det Træpanel, der indtil da havde dannet Ydervæggen, blev erstattet med Bindingsværk.

I 1859 blev der bevilget 1000 Kr. til Udbedring af Stokkene.²³⁾ Noget af det mest gennemgribende ved denne Lejlighed var, at man paany foretog en rationel Udvidelse af Samlingsstuerne, idet man nu fordoblede dem baade i Højden og i Bredden, saa at de ialt kom

²³⁾ Kbhn.s Fortifikation 1860—61.

til at repræsentere otte af de oprindelige Barakkeværelser; for Afstivningens Skyld blev de forsynet med en solid Bærebjælke i Midten, ligesom der blev anbragt meget høje Vinduer til begge Sider; disse Samlingsstuer, der eksisterer endnu, kunde rumme et helt Rekrutkompagni til teoretisk Undervisning.

Det siger sig sluttelig selv, at saadanne Hovedreformer som den endelige Overgang fra »Vandhusene« i Gravene til Opførelsen af Datidens indenvolds Latriner i 1853, som Ombygningen af Brøndvand med Vandværksvand i 1859, Indførelsen af Gasbelysning i 1882 og Indlæggelse af Kloakledninger i 1882—83 paa mange forskellige Maader satte deres Præg bl. a. ogsaa paa Stokkenes Indre og dermed ogsaa paa Beboelses- og Indkvarteringsforholdene; man behøver blot i Tankerne at trække disse fire Forbedringer fra for at faa et tydeligt Indtryk af den kæmpemæssige Forskel, der i Virkeligheden havde været mellem før og nu, og saa ligger den ældste af dem dog kun 85 Aar tilbage i Tiden.

Men var Stokkenes indre Forhold saaledes blevet forbedret betydeligt indtil 250-Aarsdagen i 1914, saa det — og ser det desværre endnu — trist ud med deres Ydre, ikke mindst naar man sammenligner Kastellet Stokke med Nyboders tilsvarende Længer, hvis Ydre efter en fireaarig Turnus gennemgaar en pyntelig Afpudsning.

1838—1938.

I HUNDREDAARET FOR H. L. MARTENSENS
FØRSTE FORELÆSNINGSRÆKKE
PAA KØBENHAVNS UNIVERSITET.

ET BLAD AF KØBENHAVNS UNIVERSITETS
OG KØBENHAVNSK AANDSLIVS HISTORIE.*)

Af SKAT ARILDSSEN.

En og anden Læser vil maaske studse ved at finde en Artikel af den Art som antydet i ovenstaaende Overskrift. Er et saadant Emne ikke af saa speciel Art, at det hører hjemme i et udpræget Fagtidsskrift? Falder det ikke udenfor Rammerne af nærværende Tidsskrift? Ja, er det ikke i Modstrid med Opraabet af Nytaar 1935/36 angaaende det den 6. December 1935 stiftede »Selskab for Staden Københavns Historie og Topografi«, hvis Organ Tidsskriftet er? Er det ikke Selskabets Formaal »at værne og vogte« Hovedstadens gamle Minder, de synlige Minder, som Nedrivninger og Grundgravninger i Byens ældre Kvarterer bringer for Dagens Lys?¹⁾ Jo, utvivlsomt! Men hvis Selskabet begrænsede sin Virksomhed til det arkæologiske og topografiske, vilde det kun halv-

*) Til flg. Art. jvf. Skat Arildsen: Et Højdepunkt i vort Aandsliv, Kronik Nationaltid. 19. Marts 1938, og Biskop H. L. Martensen som Universitetslærer, Berl. Tid. 27. Nov. 1938.

¹⁾ Flemming Dahl: Selskab for Staden Kbh.'s Historie og Topografi, Hist. Medd. om Kbh., 3. Rk. II, 1936, 8.

vejs svare til sit Navn og kun delvis løse sin Opgave og saaledes hverken være i fuld Overensstemmelse med §§ 1—2 i de for Selskabet gældende Love²⁾ eller svare til, hvad Selskabets Fædre tilsigtede, da de stiftede »et historisk-topografisk Selskab for København — dette Begreb taget i videste Forstand«.³⁾ Hovedstadens Historie drejer sig ikke udelukkende om arkæologiske Fund og topografiske Undersøgelser, om Køb og Salg af Grunde og Bygninger, om Gilder og Lav, om Handel og Haandværk, om Økonomi og Kommunalforfatning o. s. v., men ogsaa om kulturelle Forhold og aandshistoriske Foreteelser. Man vilde faa et *meget mangelfuldt Billede af »det forsvundne København«*, dersom man udelukkende fæstede sin Opmærksomhed paa Hovedstadens synlige Minder, politiske Tilstande og civilisationiske Forhold og ganske forglemte det Kulturliv, der er blevet levet i København, og det Afsnit af Danmarks Aandshistorie, som først og fremmest er Hovedstadens Aandshistorie. Som »*Selskab for Staden Københavns Historie og Topografi*« i sine Foredrag og Ekskursioner søger at belyse saavel Byens ydre, dens synlige og civilisationiske, som dens indre, aandelige og kulturelle Historie,⁴⁾ stræber Københavns Kommunalbestyrelses og Historisk-topografisk Selskabs litterære Organ, »*Historiske Meddelelser om Staden København og dens Borgere*«, stedse at bringe »et, saa vidt muligt, ligeligt varieret tidshistorisk, personalhistorisk og topografisk Stof«⁵⁾ selvfølgelig for at give et saa fyldigt og alsidigt Billede som muligt af det gamle København.

²⁾ Flemming Dahl: anf. St., 3.

³⁾ smst., 1.

⁴⁾ Samme: Aarsberetn. 1936/37 for Selsk. f. Staden Kbh.'s Hist. og Topogr., Hist. Medd., 3. Rk. II, 1937, 385—88. Samme: Aarsberetn. 1937/38, smst. 1938, 707—11.

⁵⁾ Samme: Selsk. f. Stad. Kbh.'s Hist. og Topogr., 10, 9.

Der er saaledes ikke Tvivl om, at en Artikel med en Overskrift som ovenstaaende hører hjemme her baade efter sit Indhold og efter Tidsskriftets Rammer. Men kan en saadan Artikel nu ogsaa paaregne *almindelig Interesse*? Hvor mange kender *Navnet* H. L. Martensen? Nogle husker maaske *Busten* af ham, som staar paa Frue Plads paa Kirkesiden paa Række med de andre Bronze-buster af Biskop J. P. Mynster og Vor Frues mangeaarige Orgelmester, Komponisten C. E. F. Weyse. Andre kommer maaske til at tænke paa ham som Forfatter enten til det lille 3-Binds Værk, »*Af mit Levnet*« (1882—83), et Hovedværk i dansk Selvbiografis Historie, eller til det store 3-Binds Værk, »*Den christelige Ethik*« (1871—78), et Hovedværk i dansk Teologi, som fandt vid Udbredelse baade i Præsteskab og blandt Lægfolk — især blandt »de Dannede« for at tale i Tidens Sprog — saavel i Ind- som i Udland. De nationalt interesserede Borgere vil mindes hans Stilling til det *slesvigske* Spørgsmaal, de socialt interesserede hans Forsøg paa i 1870'ernes Midte at vække sin Samtids kirkelige Bevidsthed og kristelige Ansvarsfølelse overfor det *socialle* Spørgsmaal gennem sit lille Skrift, »*Socialisme og Christendom*« (1874). I Danmarks *Kirkehistorie* er han bedst, men ikke retfærdigst kendt gennem sine Modstandere, Grundtvig og Kierkegaard, og de to kirkelige Retninger, Grundtvigianismen og Indre Mission. I Københavns *Kulturhistorie* er han bedst kendt som nær Ven af det heibergske Hus sammen med Statsmændene, Juristen Andreas Frederik Krieger og Officeren og Matematikeren Carl Christopher Georg Andræ.⁶⁾ Mindst kendt er Martensen som Universitetslærer.

⁶⁾ jvf. Flemming Dahl: C. G. Andræ. En Karakteristik. Særtr. af C. G. Andræ's Taler I. Kbh. 1933, 71—74. — Samme: Det Andræ-Heiberg'ske Venskab, Hist. Medd. om Kbh., 3. Rk. I, 1935, 269—70, 280—81.

Og dog er Sandheden den, at selvom han aldrig var kommet til at ombytte Højskolens Kateder med Bispestolen, saa vilde han alene i Kraft af sin Universitetslærergering have erhvervet sig et udødeligt Navn. Han har *sin* Plads blandt *den danske Kirkes fire Stormænd* i det 19. Aarhundrede. *H. L. Martensen* staar trods al Forskel i Anlæg og Indsats fuldt paa Linie med Sjællandsbispens *J. P. Mynster*, Vartovpræsten *N. F. S. Grundtvig* og Filosofen *Søren Kierkegaard*.

Adkomsten til denne Hædersplads erhvervede han sig ikke alene som Bisp, men ogsaa, ja først og fremmest som Professor. Han har ikke blot sin Plads i dansk Kirke- og Teologis Historie, men ogsaa i det københavnske Universitets- og Kulturlivs Historie. Størstedelen af sit Liv levede han som Borger i Rigets Hovedstad. Her fandt han sine første Tilhørere om Kateder og Prædikestol og de første Læsere af et Forfatterskab, der kom til at spænde over Teologi og Filosofi, Prædikensamlinger og Lejlighedsskrifter. Her kom han til med Mund og Pen at sætte sit Præg paa Kirke- og Kulturliv. Det kulturhistoriske Billede af Staden København i forrige Aarhundrede kan lige saa lidt tænkes uden Martensens Skikkelse som den danske Kirke Anno 1938 uden hans Indsats som Professor og Biskop, som Forelæser og Forfatter, Forkynder og Styrer. Til det *karakteristiske* for 1840'ernes København hører ikke blot den danske Kirkes fire Stormænd, der samtidigt levede og virkede i Hovedstaden, men ogsaa den snævre Vennekreds, der samledes i det heibergske Hus, og den store Tilhørerkreds, som flokkedes om det martensenske Kateder. Uden dette vilde saavel dansk Aandsliv som københavnsk Kulturliv mangle et betydningsfuldt Moment og et typisk Tidens Træk.

H. Martensen eller, som hans fulde Navn lyder, *Hans Lassen Martensen* (1808—84) blev født i Flensborg som Søn af den nordslesvigske bondefødte Skipper, senere Navigationslærer og nautiske og kommercielle Forfatter og Oversætter, *Hans Andersen Martensen* (1782—1822) og hans flensborgsk fødte Hustru, *Anna Maria*, født *Truelsen* (1781—1853);⁷⁾ af økonomiske Grunde flyttede Familien 1817 til *København*, hvor Smalhans og Sygdom stadig havde til Huse i dette Smaakaarshjem. Faderen, en dansk Terje Vigen, døde allerede 1822, 41 Aar gammel. Aaret efter blev Sønnen overflyttet fra den københavnske Privatskole, v. Westens Institut, til Landets fornemste Statsskole, *Metropolitanskolen*, hvor han tilbragte fire Aar, økonomisk trange, men aandeligt betydningsfulde for hans Udvikling og Uddannelse, takket være et dygtigt Lærerpersonele, solid Undervisning og udbredt Fritidslæsning, der spændte over Verdens- og Nationallitteraturens Hovedværker. Størst Betydning for ham fik efter hans egen Mening Naturfilosofen og Naturforskeren *Henrik Steffens'* religiøse Lejlighedsskrift. »Om den falske Teologi og den sande Tro«, der vakte Opsigt ved sin Fremkomst 1823 i Tyskland og senere i Danmark, hvor det udkom oversat 1825. Skriftet gav Martensen, som han fortæller i sin Selvbiografi, »en Anelse om, at der maatte kunne gives en Verdens- og Livsanskuelse, i hvilken alt, hvad der i Tilværelsen har Betydning, Natur og Aand, Natur og Historie, Poesi, Kunst, Filosofi føjer sig harmonisk sammen til et Aandens Tempel, i hvilket Kristendommen er det altbeherskende og altforklarende Midtpunkt«. Lad de Lærde tvistes om Steffens' Betydning i det enkelte for Martensen. Eet er dog sikkert: Ikke blot A. Oehlenschlägers Poesi, J. P. Mynsters

⁷⁾ Skat Arildsen: Biskop Hans Lassen Martensen. I, Kbh. 1932 (citeres som: *H. L. M. I*), 4—9.

Prædiken og N. F. S. Grundtvigs Historiesyn, men ogsaa H. L. Martensens Teologi staar i Gæld til Henrik Steffens, Romantikens Herold i Norden.⁸⁾

I 1827 blev Martensen *Student*. Han dyrkede ikke ensidigt sit Fagstudium, Teologien, men syslede ogsaa en Del med Filosofi, læste noget Skønlitteratur og lidt Historie og sluttede sig til en mindre Kreds af jævnaldrende, grundtvigsk paavirkede Studenter. Han læste privat med Skoledrenge og tjente derved lidt til Moderens og sit beskedne Underhold.⁹⁾ I 1832 blev han teologisk *Kandidat* med Udmærkelse, gik paa Pastorseminariet, fulgte Forelæsninger hos de to Professorer i Filosofi, *F. C. Sibbern* og Digteren *Poul Martin Møller*, begyndte at manuducere teologiske Studenter, deriblandt den senere Filosof *Søren Kierkegaard* og Ryslinge-Præsten *Vilh. Birkedal*, begge senere hans Modstandere. Han trak sig som ung Kandidat tilbage fra den grundtvigskprægede Omgangskreds og stod forsigtigt kritisk overfor Grundtvig. Han kom hyppigt hos det teologiske Fakultets betydeligste og indflydelsesrigeste Medlem, Grundtvigs Modstander siden 1825, *H. N. Clausen*, og bevarede nær Tilknytning til Fysikeren *H. C. Ørsted*s og Filosofen *F. C. Sibbern*s Hjem, Kulturcentrer i Datidens København, Steder, hvor han var kommet fra sine første Studenteraar. I Kraft af sin Personlighed og Tænkning fik af Universitetslærerne i Aarene 1827—34 *Sibbern* størst Betydning for Martensen, hvis teologiske Debutarbejde fra December 1833, en Besvarelse af den teologiske Prisopgave, der forskaffede ham *Universitetets Guldmedaille*, saavel som hele hans øvrige Forfatterskab røber stærk og dyb sibbernsk Paavirkning.¹⁰⁾

⁸⁾ H. L. M. I, 10—30.

⁹⁾ smst., 31, 35—42, 51—56.

¹⁰⁾ smst., 56—58, 55—56, 41—51, 59—72.

1834—36 foretog Martensen sammen med sin nære Ven fra Metropolitanskolen, Juristen *F. C. Bornemann* en Udenlandsrejse, hvis Hovedstationer blev Berlin, Heidelberg, München, Wien og Paris. I Berlin oplevede Martensen en *religiøs Krise*, der belærte ham om, at uden et personligt religiøst Liv filosoferer man kun forgæves over Kristendommen. I München lærte han af den protestantiske Filosof, *Schelling*, den fødte akademiske Docent, hvordan en Universitetsforelæsning rettelig burde holdes. Af dennes katolske Fagkollega, *Franz Baader* fik han de væsentlige Hovedsynspunkter og Grundlinier for sin kristelige Verdens- og Livsanskuelse, som han senere udviklede i sine to Hovedværker, »Den christelige Dogmatik« (1849) og »Den christelige Ethik« (1871—78). Sibbern og Baader blev hans Læremestre i Arbejdet paa at forny og foryngede de kirkelige Dogmer, for Martensen *Teologiens Hovedopgave*. Han ønskede at bidrage sit til, at dansk Videnskab kunde hæve sig til Højden af dansk Poesi. Hans Forkærlighed for systematisk Teologi og Filosofi var uudslukkelig, hans Lyst til akademisk Virksomhed uovervindelig; sit Program for eventuelle Forelæsninger havde han allerede færdigt i Wien i Januar 1836. Først maatte han dog vise, hvad han videnskabeligt duede til, altsaa disputere for den teologiske Licentiatgrad.¹¹⁾

¹¹⁾ H. L. M. I, 75—110. — Den nu forsvundne *teologiske Licentiatgrad* blev vistnok indført ca. 1670 ved Kbh.'s Universitet og holdt sig af samtlige Licentiatgrader længst, nemlig indtil 1917, da alle dalevende Licentiatater blev gjort til teologiske Doktorer. Licentiatgraden gav og Doktorgraden giver jus docendi d. v. s. Ret til at udøve Lærervirksomhed ved Universitetet, i Modsætning til Doktorgraden ved de fleste tyske og svenske Universiteter, hvor denne Ret først erhverves ved yderligere Habilitation. (Eiler Nyström: Kbh.'s Univ. gennem 450 Aar, tr. i Københavns Universitet 1929, Kbh. s. A., 61—62).

I Eftersommeren 1836 vendte Martensen og Bornemann *tilbage til Danmark*, personligt og videnskabeligt modnede, fyldte med Impulser og Idéer, oplagte til at bearbejde den rige Høst fra Udenlandsfærden. Snart var Martensen i fuld Gang med Manuduktion, Studium og Forfatterskab. Efter en Anmeldelse i December 1836 af et af J. L. Heibergs Propagandaskrifter for Tyskeren Hegels Filosofi og en æstetisk Artikel i Juni 1837 om Faustidéen fulgte i Juli samme Aar hans *teologiske Licentiatdisputats* paa Latin om »Den menneskelige Selvbevidstheds Autonomi«, et religionsfilosofisk Arbejde om Samvittigheden som videnskabeligt Erkendelsesorgan, med centralt dogmatisk Sigte og Kritik af Tænkerne Kant, Schleiermacher og Hegel. Afhandlingen, paa hvilken han vandt den teologiske Licentiatgrad 12. Juli 1837, blev hans første litterære Sejr og den bedste Reklame for ham i akademiske Kredse og den dannede Verden og tillige Indledningen til en ny Æra i dansk Teologi.¹²⁾

Utvivlsomt efter Opfordring fra det teologiske Fakultets øverste Medlem, *H. N. Clausen*, der fra 1830'ernes Begyndelse havde arbejdet for en haardt tiltrængt Udvidelse af Fakultetets Lærerpersonale, indsendte Martensen en Maanedstid efter Disputatsforsvaret et *Andragende* til Direktionen for Universitetet og de lærde Skoler (nu Undervisningsministeriets 2. Departement) om allerede samme Efteraar at blive ansat som Lektor i Teologi. Fakultetet anbefalede varmt Andragendet, som Direktionen dog af økonomiske Grunde ikke kunde opfylde.¹³⁾ Martensen tabte dog ikke Modet, men indledede tværtimod i Vinteren 1837—38 sin Universitetslærergering som *Privatdocent*, idet han efter særlig Opfordring

¹²⁾ H. L. M. I, 110, 115—141.

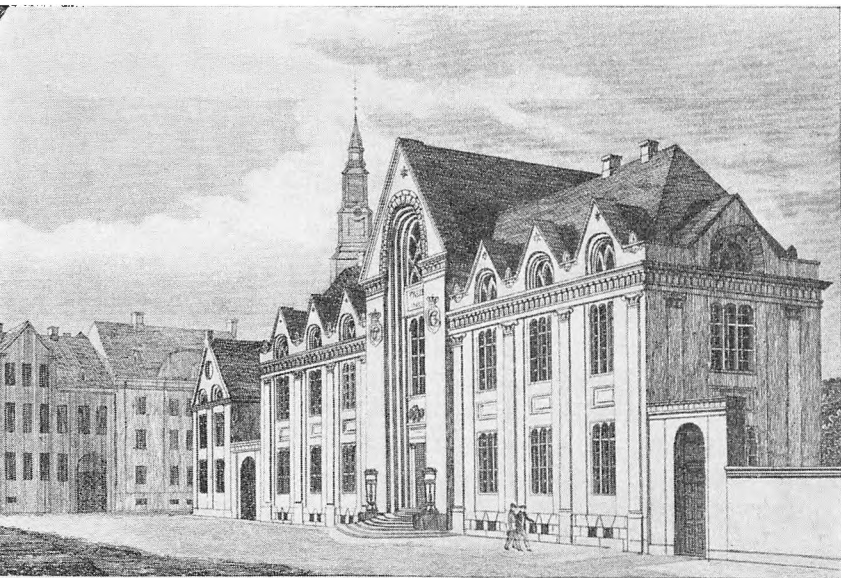
¹³⁾ smst., 151—153.

fra en blandet Kreds for et talrigt besøgt Auditorium Onsdag og Fredag Kl. 17—18 forelæste over »*Prolegomena til den spekulative Dogmatik*« : han gav en Oversigt over den nyere og nyeste Filosofis Historie fra Kant til Hegel og dens Forhold til Teologien, en filosofihistorisk Oversigt, der for Martensen var den nødvendige Forudsætning for at kunne give *sin* Fremstilling af den kristelige Troslære. Forelæsningsrækken varede fra den 14. November 1837 til den 27. Marts 1838 og omfattede ialt 33 Forelæsninger. Men før han havde afsluttet sit første Semester, var der sket en Begivenhed, der pludseligt og uventet førte til Opfyldelsen af hans mest brændende Ønske om *Universitetsansættelse*.¹⁴⁾ Den ene af de to Filo-
sophiprofessorer, Digteren *Poul Martin Møller*, døde den 13. Marts 1838. Af Hensyn til de moralfilosofiske Rusforelæsninger, der skulde holdes i det forestaaende Sommersemester, som begyndte den 1. Maj, og afsluttes med Eksamen samme Efteraar, sørgede de respektive Myndigheder hurtigst muligt for at faa Posten besat. Allerede den 9. April gjorde Universitets- og Skoledirektionen *Indstilling* til Kongen: den eneste Ansøger til den ledige Stilling, Magister, Sognepræst til Grimstrup-Aarre i Ribe Stift, *Fr. Ludv. Bang Zeuthen*, var ukvalificeret, ingen af de ældre Universitetslærere hverken vilde eller kunde overtage Posten, den eneste kvalificerede var *Martensen*, som blev indstillet til *ekstraordinær Docent i Teologi med Titlen af Lektor* og med Forpligtelse til midlertidigt at overtage Rusforelæsningerne i Moralfilosofi (Sædelære), i hvilket Fag der ikke foreløbig skulde finde nogen fast Ansættelse Sted. Den 21. April underskrev Frederik VI Direktionens Indstilling.¹⁵⁾

¹⁴⁾ H. L. M. I, 153, 158.

¹⁵⁾ smst., 153—154. *F. L. B. Zeuthen* (1805—74), bl. a. St. Sognepr. i Sorø og tilsidst i Fredericia, var Modstander af N. F. S. Grundtvig, Søren Kierkegaard og Katolicismens Propaganda i Danmark,

Saaledes opnaaede Martensen, endnu ikke fyldt 30 Aar, at faa sit højeste Ønske om en Universitetslærerpost opfyldt. For H. N. Clausen betød Martensens Ansættelse et foreløbigt Resultat af hans fleraarige Bestræbelser for Ud-



Københavns Universitet i Fyrreneren. Kobberstik.

Efter »Københavns Universitet 1929«.

videlse af det teologiske Lærerpersonele. Kort efter Udnævnelsen tog den unge Lektor fat paa sit første Semester som fast Universitetslærer.¹⁶⁾ Han mødte i alle Henseender *velforberedt* til en akademisk Lærergerning. Han havde lige fra Skoledagene i Metropolitanskolen erhvervet sig en al-

Tilhænger af Filosofen Schelling som Martensen af Baader, senere ofte paa samme Kampfront som Martensen og i personlig Forbindelse med denne p. Gr. af fælles filosofiske, teologiske og kirkelige Interesser.

¹⁶⁾ H. L. M. I, 155, 156.

sidig human Dannelse — han var sjælden belæst — og siden Rusaaret en solid videnskabelig Uddannelse som Teolog med Dogmatik og Filosofi som Speciale, og havde især paa Udenlandsrejsen vundet i personlig Mødenhed. Han havde habiliteret sig som Licentiat og kvalificeret sig som Privatdocent, alt med det Maal for Øje, han nu havde naaet. Men hvorledes var *Samtiden* forberedt til at modtage, hvad Martensen havde at give? Hvorledes var det *aandelige Milieu*, hvor han kom til at øve sin Indsats?

Fra 1830'ernes sidste Halvdel til ind i 40'erne var der, for at tale i Tidens Sprog, hos »de Dannede« i København fortsat levende *æstetisk Interesse*, der gik tilbage til Aarhundredets første og andet Tiaar — den danske Litteraturs Guldalder var jo endnu ikke forbi. Hertil kom dels en vaagende *politisk Interesse* — det var som bekendt i Stænderforsamlingernes Tidsalder —, dels en nyvakt *filosofisk Interesse*, som først og fremmest skyldtes *J. L. Heiberg*. Som Lektor ved Kiels Universitet kastede denne sig 1824 med særlig Iver over Studiet af den tyske Tæinker Hegel og oplevede en Dag samme Aar paa en Gæstgivergaard i Hamborg et filosofisk Gennembrud. Fra det Øjeblik blev han til sin Død *Hegels trofaste Tilhænger og ufortrødne Talsmand*. Georg Wilh. Fr. Hegel (1770—1831), et af Filosofiens største Navne, ansaas da viden om i Tyskland som Tænkernes Tæinker, hvis filosofiske System indeholdt Universalnøglen til Løsning af Alverdens Gaader. Hegels Filosofi vandt under den preussiske Regerings Protektion den største Udbredelse i Tyskland og den største Indflydelse paa næsten alle tyske Universiteter og Statsinstitutioner. Heiberg legitimerede sig allerede samme Aar som hegelsk Filosof og Forkæmper med sit filosofiske Lejligheds-skrift »Om den menneskelige Frihed« (1824). Dermed indledede han sin aarelange Propaganda for Hegelianismen, som han drev dels i et omfattende og omspredt Forfatter-skab, dels som Lærer (1830—36) i Logik, Æstetik og

Dansk ved Den kgl. militære Højskole (oprettet 1. Novbr. 1830), hvor de mest lovende unge Officerer fik ikke blot en fremragende krigsvidenskabelig Uddannelse, men ogsaa en alsidig human Dannelse — Skolens berømteste Elever fra 1830'ernes første Halvdel var Vennerne C. G. Andræ, Forholdstalsvalgmaadens Opfinder og Virkeliggører, og Fr. Læssøe, Treaarskrigens vistnok største militære Geni, begge senere Skolens fremragende Lærere. Den i 1830'erne æstetisk toneangivende Heiberg gjorde dog ubetinget større Lykke som Skuespildigter end som filosofisk Propagandist. Trods alle Anstrengelser var der endnu 1836 kun vakt »en blot udvortes Interesse for Hegel«, hvilket dog ikke maa undervurderes.¹⁷⁾

Filosofiprofessoren Poul M. Møller øvede paa Katedret ikke gennem sine Forelæsnings Indhold, men i Kraft af sin Personlighed en mægtig Paavirkning paa mange Tilhørere og bidrog sikkert indirekte sit til Vækkelse af Tidens filosofiske Interesse, som især Martensen skulde drage Fordel af. Dette bør huskes ved Læsningen af dennes lidt kategoriske Dom, at Poul Møllers Lektioner »i det Hele ikke frembragte synderlig Virkning«. Iøvrigt havde Møller gjort en hegelsk Kampagne med, men brudt med Hegel ca. 1836.¹⁸⁾ Hans Fagkollega, F. C. Sibbern, gav dels i Forelæsninger Vinteren 1838—39, dels udførligt paa Tryk en central, skarp og træffende Kritik af baade Hegels og Heibergs Filosofi (1838). En filosofisk Fejde, *Udødelighedsstriden*, som rasede i Tyskland i 1830'ernes Midte, gav ogsaa Genlyd herhjemme og fremkaldte Indlæg fra Heiberg,

¹⁷⁾ H. L. M. I, 113. — Flemming Dahl: C. G. Andræ, 71, 13, 34, 14—15. — Samme: Andræ og Forholdstalsvalgmaaden, Hist. Medd., 3. Rk. II, 1937. — N. P. Jensen: Oberst Fr. Læssøe. Kbh. 1912, 12, 11, 16—17, 37.

¹⁸⁾ H. L. M. I, 113. — Vilh. Andersen: Poul Møller. Kbh. 1894, 319—20. — H. Martensen: Af mit Levnet (citeres som: *Levnet*) II, Kbh. 1883, 4.

Poul Møller og Sibbern. Dette bidrog yderligere til at øge den filosofiske Interesse, som dels gik i hegelsk Retning for de Unges, dels i efter-hegelsk Retning for de Ældres Vedkommende. ¹⁹⁾

Det københavnske Præsteskab, dengang en betydningsfuld Faktor i Hovedstadens humane Aandsliv, talte Mænd som Biskop *Jac. Pet. Mynster*, Sognepræst ved Trinitatis Kirke, *Wald. Henr. Rothe*, og Stiftsprovst ved Vor Frue Kirke, *Henr. Ge. Clausen*, efterfulgt 1838 af *Eggert Chrstf. Tryde*, alle Mænd, der var skolede i teologisk og filosofisk Tænkning, og som, Oldingen Clausen undtaget, fulgte godt med i samtidig tysk og dansk Teologi og Filosofi. Det *ynge Slægtled* i Præsteskabet viste paa de samme Felter ikke blot levende Receptivitet, der bl. a. næredes af de to danske teologiske Tidsskrifter (herom nedenfor), men ogsaa fortjenstfuld Produktivitet, hvorom vidner dels den i Anledning af Reformationsjubilæet 1836 udkomne righoldige Litteratur, dels det forholdsvis anselige Antal teologiske Doktor- og Licentiatdisputater, fremkaldt af Universitetsfesten i Anledning af Christian VIII's og Caroline Amalies Kroning og Salving 1840. ²⁰⁾

Det teologiske Fakultets ældste, betydeligste og indflydelsesrigeste Medlem var *Henr. Nic. Clausen* (1793—1877), en kølig og klar, fagligt og almenmenneskeligt alsidigt orienteret Lærd, der docerede Ny Testament og Dogmatik, bedre kendt som Grundtvigs kirkelige Modstander, bedst som nationalliberal Politiker. Sammen med den ham menneskeligt og religiøst nærstaaende, samvittighedsfulde gammeltestamentlige Forsker, *Matth. Hagen Hohlenberg* (1797—1845) udgav han siden 1833 »Tidsskrift for udenlandsk theologisk Litteratur«. Den fortjenstfulde nytestamentlige Lærde, *Carl Emil Scharling* (1803—1877), som midlertidigt

¹⁹⁾ Lektionskatalog Vintersemestret 1838/39. — H. L. M. I, 113.

²⁰⁾ H. L. M. I, 114. — Theologisk Tidsskr. V, 1. Hft., Kbh. 1841, 178 flg.

inden Martensens Ansættelse varetog Etik (kristelig Sædelære), begyndte 1837 Udgivelsen af »Theologisk Tidsskrift« sammen med den ham personligt og kristeligt nærstaaende, kritisk arbejdende Kirkehistoriker, *Chr. Thorning Engelse* (1805—1889), den senere Fynsbisp, kendt for sin betydningsfulde Indsats i dansk Historie og Topografi.²¹⁾ For Fakultetet betød Martensens Ansættelse ikke alene en haardt tiltrængt Udvidelse, men ogsaa i teologisk, religiøs og kirkelig Henseende et værdifuldt Supplement.²²⁾ Det kom selvfølgelig ogsaa hans Lærergerning til gode, at der var *Interesse for Teologi* oppe i Tiden; der blev studeret med Alvor og Kraft. Eksamenskravene var ogsaa steget.²³⁾ Uafhængig af saavel tysk som dansk Universitetsteologi udvikles 1825—42 (især 1833—40) en *grundtvigsk Teologi*, dels af Grundtvig selv, dels af Grundtvigianismens spidsfindigste Propagandist, Præsten Jac. Chr. Lindberg, og dens skarpsindigste Talsmand, den senere Aalborgbisp, Pet. Chr. Kierkegaard.²⁴⁾

Hvorledes var nu *Studenternes aandelige Habitus* i 1830'ernes sidste Halvdel? Den største Studenterorganisation var *Studenterforeningen*, som var blevet stiftet i Sommeren 1820. Her var i 20'erne de *æstetiske* Interesser væsentlig eneraadende, men maatte fra 30'erne dele Magten med de *politiske* Interesser, som brød ind i Foreningen med Julirevolutionen 1830, voksede med Oprettelsen af de raadgivende Stænder 1834 og bredte sig som en Stormflod ved Frederik VI's Død i December 1839.²⁵⁾ Derimod var der i Studen-

²¹⁾ H. L. M. I, 33, 108, 114.

²²⁾ jfr. A. Lunddahl (Sognepr. i Tølløse): Fra Martensens første Docenttid, Theol. Tidsskr. V, Kbh. 1888, 321—22.

²³⁾ Brev 14. Novbr. 1837 fra J. H. Paulli til G. P. Brammer, Theol. Tidsskr. IV, 1887, 469.

²⁴⁾ H. L. M. I, 114.

²⁵⁾ H. C. A. Lund: Studenterforeningens Historie 1820—70, I, Kbh. 1896, 249, 280 flg., 360 flg., 375, 471—73; II, 1898, 1 flg.

terverdenen hverken nogen *religiøs* Interesse, kristelig Bevægelse eller kirkelig Retning fremtrædende, endsiges herskende. Selvfølgelig var der enkelte Studenter, som fælles religiøs Sympati knyttede nøje sammen; men langt det overvejende Flertal af de unge religiøst bevægede Akademikere var udprægede Individualister. De færreste var støbt i en bestemt kristelig Form, de fleste levede et isoleret religiøst Liv, lyrisk drømmende, følelsesbetonet, lidet tynget af dogmatiske Grublerier og etiske Skrupler — de teologisk Studerende blev vel i sidstnævnte Henseender i nogen Grad paavirket af Studiet. De religiøst bevægede Studenter repræsenterede ikke Menigheds-, men Enkeltmandskristendom. Man dyrkede sin Gud i sit Lønkammer; men aandelig Blufærdighed og Tidens Takt og Tone' forbød En at tale derom i dagligt Omgangsliv. *Kirken* søgtes ikke meget af Studenterne; Mynster og Grundtvig havde vel hver deres Flok Studenter, som trofast samledes om deres Prædikestol; men ingen københavnsk Præst kunde da kaldes Studenternes Præst. Religiøst set savnede de et Samlingsmærke — Martensen blev det i nogen Grad, men typisk for Tiden ikke fra Kirkens Prædikestol, men fra Højskolens Kateder, ikke som Forkynder, men som Forelæser.²⁶⁾

Hvad var det da for *Forelæsninger*, Martensen holdt? I det *filosofiske Fakultet* læste han i 4 Sommersemestre 1838—41 Moralfilosofi og Sibbern Logik; saaledes delte de midlertidigt den afdøde Poul M. Møllers Rusforelæsninger imellem sig, indtil lic. theol. *Rasmus Nielsen*, der som nybagt Licentiat havde virket et Aarstid som Privatdocent i Teologi, blev udnævnt til *Filosofi-Professor* 1841.²⁷⁾ Det var Diktatforelæsninger, Martensen holdt, med Undtagelse af det sidste Ruskursus, som han holdt paa Grundlag af sit af Hensyn til Russerne hastigt udarbejdede, kortfattede, mesterligt disponerede »*Grundrids til Moralfilosofiens Sy-*

²⁶⁾ jfr. A. Lunddahl anf. Art., 322—24.

²⁷⁾ H. L. M. I, 155, 156.

stem« (Maj 1841), der blev trykt i 3 Oplag og oversat til Svensk og Tysk, Hollandsk og Ungarsk.²⁸⁾

Martensens længste og vægtigste Virke faldt dog i det *teologiske Fakultet* 1838—54. Af det teologiske Studiums 5 Hovedfag med tilhørende Bifag — Ny Testament, Døgmantik (Tros-lære) og Etik (Sædelære), Gammel Testament og Kirkehistorie — har han forelæst over de 3 første Fag. Han holdt saaledes med Aars Mellemrum regelmæssig tilbagevendende *Forelæsningsrækker* bl. a. over Tros- og Sædelære, over den nyere Filosofis Historie fra Kant til Hegel og dens Forhold til Teologien. Lejlighedsvis forelæste han over nytestamentlige Skrifter.²⁹⁾ Berømtest af disse Lektioner er *Galaterbrevsforelæsnningen*, som han holdt i Sommeren 1839 vel at mærke *paa Dansk* — Latin var nemlig endnu dengang Forelæsningssprog for Lektionerne over Gammel og Ny Testament, Dansk for de øvrige Fag. Den nævnte Forelæsning var et blandt flere Vidnesbyrd om Modersmaalets voksende Udbredelse paa Universitetet i Aarene omkring 1840.³⁰⁾

Indholdet af Martensens Forelæsninger kender vi kun højest ufuldstændigt, da der kun findes *Brudstykker* af hans egne Forelæsningskoncepter til de forskellige Lektioner.³¹⁾ Disse har som hans Kollegers væsentlig været *Diktatfore-*

²⁸⁾ H. L. M. I, 156, 188, (204). — Mindre Skrifter og Taler af Biskop Martensen. Udg. af Julius Martensen, Kbh. 1885, 5.

²⁹⁾ H. L. M. I, 156—58, (107).

³⁰⁾ smst., 161. — Ved Universitetsforelæsninger begyndte *Dansk* allerede i Løbet af det 18. Aarhundredes sidste Halvdel i stigende Grad at trænge sig frem ved Siden af Latinen, hvis Enehæderdomme lidt efter lidt blev brudt, til dels ved Universitetspatronen, Hertug Frederik Christian til Augustenburg's Indflydelse. I det 19. Aarhundredes anden Halvdel fuldbyrdedes Modersmaalets Sejr paa Kbh.'s Universitet, hvor Latin dog aldrig er blevet officielt afskaffet. (jvf. Villh. Thomsen: Videnskabens Fællessprog, Studier fra Sprog- og Oldtidsforskning Nr. 65, Kbh. 1905, 3, 29—30).

³¹⁾ H. L. M. I, 158—61 (Note 2—4, 15).

læsninger; men til Forskel fra de andre Universitetslærere, der sædvanligvis nøjedes med blot at læse op af deres Koncepter, var Martensens Lektioner en Blanding af frit Foredrag og bunden Oplæsning, noget, der havde sin store Fordel (herom senere), men ogsaa sin store Vanskelighed for den ikke blot lyttende, men ogsaa refererende Tilhører, hvad næsten alle de bevarede Studenterkollegiehefter tydeligt viser. Skønt han som sine Kolleger væsentlig baserede sin Undervisning paa Diktatforelæsninger, naaede han dog at faa et *Lærebogsgrundlag* i 2 Fag. Allerede i Vinteren 1841—42 kunde han docere kristelig Etik tildels paa Grundlag af sit »*Grundrids til Moralfilosofiens System*« (Maj 1841), der dog som et rent foreløbigt Hjælpemiddel ad Aare skulde afløses af en større Lærebog, en Plan, han ikke naaede at realisere som Universitetslærer, men først som Biskop en Menneskealder senere, nemlig i det teologiske Hovedværk fra hans Bispetid, »*Den christelige Etik*« (Bd. 1—3, Kbh. 1871—78.³²) I Sommeren 1849 har Martensen vel i sit dogmatiske Kursus gjort Brug af »*Den christelige Dogmatik*« (Juli 1849), det teologiske Hovedværk fra hans Professortid. Det blev trykt i 4 Oplag før og i 1 Oplag efter hans Død og oversat til Tysk og Svensk, Engelsk og Fransk.³³)

Paa 2 væsentlige Punkter gjorde Martensen en *værdifuld Indsats* som Universitetslærer. Han forelæste over Fag, der ellers ikke doceredes, saaledes over den *nyere og nyeste Filosofis Historie*, som F. C. Sibbern overhovedet ikke og Poul M. Møller kun en enkelt Gang havde forelæst over.³⁴)

³²) II. L. M. I, 157, 211—12, 438 flg.

³³) smst., 157, 213 flg., (160), 245—46. — Mindre Skrifter og Taler af Biskop Martensen, 6. — 5. Opl. af »D. chr. Dogmat.« 1904 (ved A. Th. Jørgensen).

³⁴) Martensen; Levnet II, 3—4. — H. L. M. I, 158. — Lektionskatalog f. Kbh.'s Univ., div. Semestre. — Villh. Andersen: Poul Møller, 303.



H. L. Martensen. Litografi efter D. Monies' Maleri 1841.

Han skabte fremdeles en *spekulativ Teologi* — spekulativ, Tidens akademiske Slagord, var en teknisk Betegnelse for en særlig Tænkningstype (Dialektik), skabt af Filosofen Hegel. Den martensenske Teologi er en evangelisk-luthersk Teologi, gennemsyret af dansk og især tysk romantisk, kristeligt og humant Aandsliv, i den danske Kirke et Side-stykke til Guldalderdigtingen i dansk Litteratur. Som Livssynet veksler med de skiftende Generationer, ændres ogsaa den kristelige Teologi og den kirkelige Forkyndelse med hvert Slægtled. Martensens Teologi var hans Forsøg paa at forny og forynge, genskabe i ny og tidssvarende Skikkelse det kristelige Livs- og Verdenssyn, som han teoretisk udviklede i sit teologiske Forfatterskab og praktisk byggede sin Forkyndelse over, hvad hans Prædikener og kirkelige Taler tilfulde vidner om.³⁵⁾

Baade som Universitetslærer og som Biskop boede Martensen i det *gamle København*, 1836—38 paa Graabrødretorv 6, 1839—52 i Hummergade 15 og 1853—54 i Vester-gade 2; først som Biskop 1854—84 fik han i den røde Bispegaard paa Nørregade 11 Bolig i selve Latinerkvarterets Centrum.³⁶⁾ Alle *Forelæsningerne* holdtes paa selve Universitetet, altsaa i den nuværende Hovedbygning, der opført 1831—36 efter Tegning af Stadsbygmester Peder Malling afløste den ældre Bygning, som ødelagdes ved Englændernes Bombardement paa Hovedstaden den 2.—4. September 1807. Et Par Uger før 3-Dages Festen i Anledning af Reformationsjubilæet skete den 13. Okt. 1836 den højtidelige Indvielse af det genopførte Universitet, i det Ydre fuldendt, i det Indre blottet for al kunstnerisk Udsmykning, som udført i de følgende Aartier først blev færdig 1896.³⁷⁾

³⁵⁾ H. L. M. I passim.

³⁶⁾ Minderige Huse. Kbh. 1922, 158.

³⁷⁾ Københavns Universitet 1929, 48—49. — Skat Arildsen: H. N. Clausen og Kunsten i Kbh., Hist. Medd. om Kbh., 3. Rk. I, 1935, 449 flg.

Her holdt Martensen ganske sikkert filosofiske Rusforelæsninger paa Nr. 6 og teologiske Lektioner paa Nr. 10, altsaa i Universitetets største Auditorier, Hjørneauditorierne ved hver sin Ende af den lange Gang paa 1. Sal ud mod Frue Plads.

Det er i *Sommeren 1838*. Der er et ualmindeligt Røre blandt Russerne, der følger den nyudnævnte Lektor Martensens moralfilosofiske Lektioner, og blandt de teologiske Studerende, som hører ham forelæse over spekulativ Dogmatik. — Det er mod Forelæsnings tid. Ud ad Gadedøren paa Graabrødretorv 6 kommer en yngre Mand, lille og spinkel, spidsnæset, med funklende Øjne, og det sorte Haar stikkende frem under Hatten. Holdning og Udseende røber den Lærde. Med den ene Haand vanemæssigt paa Ryggen og den anden om Spadserestokken bevæger han sig lidt stift og afmaalt, lidt kunstlet værdigt hen mod Universitetet. Nu nærmer han sig Frue Plads, der uden Stenborner og Jernlænker, uden grønne Træer og Bronzebuster paa høje Sokler ligger omrammet af den røde Bispegaard og de graa Bygninger, Metropolitanskolen, Vor Frue og Universitetet. Studenter haster til Forelæsning. Porten ved Universitetets Østgavl staar aaben til Gaarden mod Fiolstræde. Der staar allerede flere Unge i smaa Klynger, ivrigt gestikulerende og diskuterende, kækt jonglerende med de hegelske Stikord — Martensens sidste Forelæsning drøftes. Paa Slaget hel aabnes Hoveddøren paa Universitetet. Studenter strømmer ind, haster op ad Trappen, henad Gangen til Auditoriet, hvor Tilhørerne flokkes om Katedret og kæmper om Pladsen. Her er overfyldt af unge og ældre Studenter og Ikke-Studenter, af Kandidater og Embedsmænd, de yngste og mindste Studenter presses ind mod Væggen eller kryber op i de højt-siddende, lange og brede Vindueskarne. De Sidstankomne maa nøjes med at staa ude i den lange, brede Gang. Det er næsten forbundet med lige saa stor Livsfare at høre Mar-

tensen paa Københavns som Schelling paa Berlins Universitet.³⁸⁾

Auditoriet er forlængst fyldt, da den unge Lærde hastigt bestiger Katedret, lidt forlegent bukker og nervøst trækker op af Lommen nogle hvide, sammensyede, tæt og skævt beskrevne Papirer i Kvartformat. Saa begynder Forelæsningen. Det er en helt ny Røst, helt ny Toner i den ny Universitetsbygning, Forelæsninger i Form og Indhold saa vidtforskellige fra de andre Universitetslæres. Det er en Blanding af bunden Oplæsning og frit Foredrag, men livfuldt og ildfuldt, beaandet og beaandende, begejstret og begejstrende.³⁹⁾ Den livlige Lektor Martensen med det bevægelige Ansigt og den ofte konvulsiviske Gestikulation forelæser og foredrager med en ellers paa Universitetskatedret ukendt »Begyndelsesfriskhed« (J. C. Hostrup).⁴⁰⁾ Ordene følger sig hurtigt og let for Tanken, ingen Snublen over Udtryk, ingen Søgen, ingen Tøven efter Ord. Skønt Systematiker raader han over et rigt Ordforraad og ejer Evnen til plastisk Sprogbehandling. Han giver ny Tanker ny Udtryk; han varierer et vanskeligt Problem, en tung og dunkel Tanke paa forskellig Vis, indtil Studenterne har Klarhed over Sagen (A. P. Lunddahl, Fr. Benedikt Møller). Begreb og Forestilling, Tanke, Fantasi og Følelse kommer her til Udfoldelse, Hjerne og Hjerte sættes i Bevægelse.⁴¹⁾ Hvilket Emne han end fore-

³⁸⁾ C. Hostrup: Erindringer, Kbh. 1891, 82. — Ved H. L. Martensens Jordefærd 12. Febr. 1884, Kbh. s. A., 18 (B. J. Fog's Gravtale). — W. Hjort: N. G. Blædel, Nyborg 1881, 19. — Johs. Fibiger: Mit Liv og Levned, Kbh. 1898, 70. — Fr. Nielsen: Minder, Aalborg 1881, 46. — Breve til og fra F. C. Sibbern, Kbh. 1866, 197 (Brev 15. Decbr. 1841 fra S. Kierkegaard til F. C. Sibbern).

³⁹⁾ A. Lunddahl: anf. Art., 326. — Fibiger: anf. V., 70. — Nielsen: anf. V., 46. — Vilh. Beck: Erindringer, 2. Opl. Kbh. 1901, 16.

⁴⁰⁾ Hostrup: anf. V., 67, 81. — Nielsen: anf. V., 46.

⁴¹⁾ Lunddahl: anf. Art., 324—25. — A. Bartholdy Møller: Minder

læser over, lægger han hele sin Personlighed ind i sine Udtryk, sin Stemme og sine Bevægelser. Uden pastoral Salvelse taler han snart med ægte Varme, snart med intellektuel Begejstring; han skjuler ikke sin egen Overbevisning, dølger ikke sit personlige Stade (Lunddahl, Hostrup, Fr. Nielsen). Det er i Form som i Indhold personlighedsprægede Forelæsninger. Saa taler han sig fri af Papiret, giver sig Aanden i Vold, og Inspirationen lægger ham Ord paa Læben. Betaget lægger mange af de ivrigt lyttende Studenter i det overfyldte Auditorium Pennen fra sig og foretrækker blot at høre og »mærke Aandens Vingeslag, der rører ved Hjertet« (Møller, Lunddahl). Ja, selv Modstandere rives med som den islandske Teolog, Nyrationalisten Magnus Eiriksson, der en Dag udbryder: »Dette Menneske river mig hen; men min Samvittighed siger mig, at det er Galskab tilhobe!« (Fr. Nielsen). De unge Tilhørere hænger ved hans Læber og undrer sig over de klare Ord, de varme Udtryk og de dybe Tanker. Den ny Verden, han fører dem ind i, er endnu saa ny for ham selv, han er saa opfyldt af det spekulative Idéindhold, endnu i sin aandelige Vorden og Væxt. Under Inspiration af Emnet og Stedet faar martensenske Idéer her Form og Farve, ny opdukkende Tanker det første, friske og slaaende Udtryk (B. J. Fog, Hostrup, Fr. Vilh. Andersen).⁴²⁾

Lektor Martensen læser over *Filosofiens Historie*. Han sætter alt ind paa at begeistre Studenterne for Hegel, og dog maa han bekæmpe denne og bringe de Unge til at opponere mod den tyske Tæinker; han vil føre dem gennem Hegel, ud over Hegel. Og han henriver Tilhørerne, henrevet som han fra Fr. Benedikt Møllers og Jakobine Bartholdys Hjem, Minder fra gamle Grundtvigske Hjem VI, Kbh. 1926, 98.

⁴²⁾ Lunddahl: anf. Art., 325, 326. — Hostrup: anf. V., 82, 81. — Nielsen: anf. V., 46. — Bartholdy Møller: anf. Art., 98. — Ved Martensens Jordefærd 18 (B. J. Fogs Tale). — Fr. Vilh. Andersen: En Afsked, foranl. v. 5. Udg. af Martensens Dogmatik, Teol. Tidsskr. Ny Rk., VI, 1904—05, 2.

selv er af Tyskerens »glimrende Tankekunst« (Fog).⁴³⁾ Situationen skifter! Han læser over *Dogmatik*. Han giver Teologien ny Skikkelse. Nu er den hverken Skriftlærdom eller kirkelig Troslære eller Præsteskole, det er alt aflagte Stadier, nej, Teologien er spekulativ — et Ord af mystisk Klang, som øver et sandt Trylleri (Johs. Fibiger).⁴⁴⁾ Han udvikler i Hegels Metode og Udtryk »Korsets Dialektik«, korrekt, stringent og dog hvor opbyggeligt, uforglemmeligt for mange (Andersen).⁴⁵⁾ Ny Situation! De andre Teologiprofessorer forelæser altid over Gammel og Ny Testament paa Latin; men Martensen beslutter at holde en eksegetisk Forelæsning paa Dansk. Under hans Gennemgang af *Galetterbrevet* paa Modersmaalet fatter de Studerende, at der staar andet i Skriften og er en anden Rigdom end den, der kan tilegnes ad sproglig-historisk Vej. Det er dem noget nyt at blive ledet saa simpelt og klart til Ordets dybeste Indhold (Lunddahl).⁴⁶⁾ Ved sin Varme vækker han den religiøse Følelse i de unge Tilhørere (Hostrup).⁴⁷⁾ En sidste Situation! Martensen foredrager *Etik*. Han drøfter Resignationens Problem og giver ganske sig selv. Mange unge Teologer lægger Pennen. Det er overflødigt at skrive. Hvad der er sagt, fattes og huskes (Lunddahl).⁴⁸⁾ Hvad Martensen end forelæste over, var det ham dog ikke nok blot at give en videnskabelig Udvikling af de store Sandheder saavel i Erkendelsen som for Livet, nej, han vilde dybest set derigennem føre Studenterne til »den personlige Hengivelse i Sandhedens og Kærlighedens Tjeneste«. Det var det, der

⁴³⁾ Martensen: *Levnet* II, 4. — Ved Martensens Jordefærd 18 (B. J. Fog).

⁴⁴⁾ Fibiger: *anf.* V., 74.

⁴⁵⁾ Fr. Vilh. Andersen: *Nogle Betragtninger og Studier over Martensens »D. chr. Ethik«*. Kbh. 1879, 49—50. — jvf. s. F.: *En Afsked* 2.

⁴⁶⁾ Lunddahl: *anf.* Art., 325.

⁴⁷⁾ Hostrup: *anf.* V., 84.

⁴⁸⁾ Lunddahl: *anf.* Art., 325.

i Virkeligheden gjorde »hine Dage af fordum« til »Aar af Evigheden« (Andersen).⁴⁹⁾ Lad saa være, at Forelæsningerne i Aarenes Løb mistede den første »Begyndelsesfriskhed« og fik en fast og bestemt Form, hvor de smaa, uskylde, bevidste og beregnede Virkemidler dog gjorde tilsigtet Virkning og forønsket Lykke.⁵⁰⁾

I »en aandelig Foraarstid« bragte Lektor Martensen nyt Liv ind i den da ny Universitetsbygning. Hans Forelæsninger blev »Fyrrernes akademiske Bedrift, i sine *Virkinger* et Sidestykke til Henrik Steffens' Forelæsninger i Aarhundredets Begyndelse og Georg Brandes' imod dets Slutning«. Hans *Forelæsningssucces* blev understøttet socialt set af hans nære Tilknytning til F. C. Sibbern, H. C. Ørsted og H. N. Clausen og af Venskabet med Tidens Smagsdommer, Johan Ludvig Heiberg, og Københavns fejrede Skuespillerinde, Johanne Luise Heiberg; officielt set tillige af de rige Forventninger, der i stedse stigende Grad var blevet næret i indflydelsesrige akademiske Kredse til den unge, lovende Teolog, lige fra han i Vinteren 1834 havde vundet Universitetets Guldmedaille.⁵¹⁾ Hvad det betyder: at betræde Katedret som den, af hvem den spekulative Løsning af Kristendommens Gaader forventes, siger sig selv! Kan der tænkes lykkeligere Auspicier for en ung Privatdocent, for en nyudnævnt Universitetslektor!⁵²⁾ Væsentlig set skyldtes hans Succes dels hans egne rige Kvalifikationer, dels saavel Tidens æstetiske, filosofiske og teologiske Interesser som forskellige Universitetsforhold.⁵³⁾

Baade med Hensyn til *Forelæsningsemner* og *Forelæsningsmaade* var Martensen noget ganske for sig selv saavel i det filosofiske som i det teologiske Fakultet. Med sine

⁴⁹⁾ Andersen: Nogle Betragtninger, 50.

⁵⁰⁾ Troels-Lund: Et Liv, Kbh. 1924, 317.

⁵¹⁾ Ved Martensens Jordefærd, 10 (Stiftsprovst P. C. Rothens Tale). — Hostrup: anf. V., 81. — H. L. M. I, 162.

⁵²⁾ Fibiger: anf. V., 96.

⁵³⁾ H. L. M. I, 162.

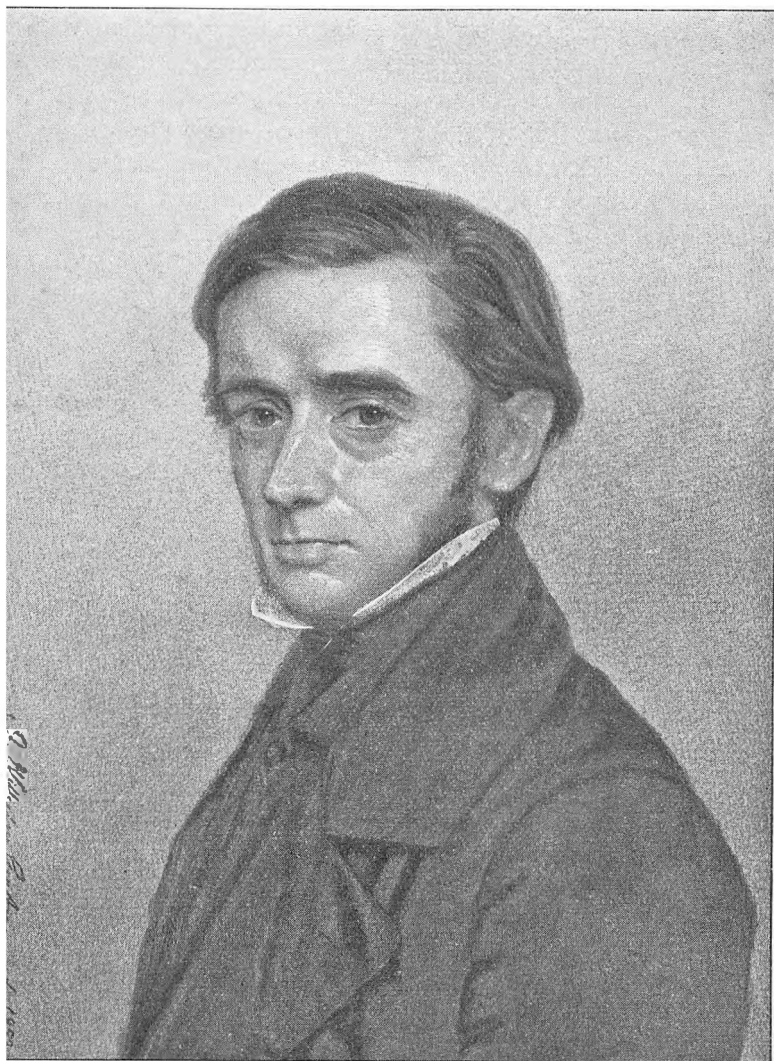
Forelæsningsrækker over den nyere og nyeste Tids Filosofi udfyldte han et stærkt følt Savn i begge Fakulteter. Med sin spekulative Teologi supplerede han Fakultetsteologien, væsentlig repræsenteret af *H. N. Clausens* Teologi, der var i Udvikling mod positiv Kristendom bort fra et af fordansket Følelsteologi og fortyndet Rationalisme præget Standpunkt. De 2 blev i en længere Aarrække Fakultetets betydeligste Lærerkrafter, som fagligt og pædagogisk supplerede hinanden fortræffeligt til Gavn for de vordende Præsters Uddannelse — Clausens Navn bør ikke forglemmes for Martensens Berømmelse.⁵⁴⁾

I sin Kamp for den *spekulative Tænkning*s Sejrrød Martensen vel tildels Frugterne af *J. L. Heibergs* aarelange Hegel-Propaganda, men fandt næppe Bistand hos sin Ungdoms betydeligste Lærer, *F. C. Sibbern*. Skønt denne fortsat 1838—45 docerede sin Kristendomsfilosofi — den spekulative Teologi, der blev Martensens første aandelige Forudsætning som Teolog —, saa blev netop Sibberns personlige Antipati og videnskabelige Opposition mod Hegel Hovedgrunden til, at han blev distanceret i det spekulative Opløb,⁵⁵⁾ hvor Martensen var førende, men snart fik 2 Konkurrenter, som trængte ham haardt, men aldrig slog ham ud. Den første var hans Klassekammerat og Ven fra Metropolitanskolen, lic. jur. *Fr. Chr. Bornemann* (1810—61), der lige fra sin Ansættelse 1839 som juridisk Universitetslærer nød velfortjent Ry som Docent, hvis Maal var at indføre spekulativ Metode i dansk Jura. For denne banebrydende Indsats rejste Martensen i sin Gravtale sin Ungdomsven det første Æresminde ved hans Jordefærd fra Københavns Domkirke d. 14. Okt. 1861.⁵⁶⁾ Den anden var lic.

⁵⁴⁾ Martensen: *Levnet* II, 3—4. — *H. L. M.* I, 139, 114. — Nielsen: *anf.* V., 46, 48. — *H. N. Clausen*: *Optegnelser om mit Levned*s og min Tids Historie. Kbh. 1877, 214.

⁵⁵⁾ *Lektionskatalog.* — *H. L. M.* I, 41 flg., 113.

⁵⁶⁾ *H. L. M.* I, 163. — *Frantz Dahls Art.*, *F. C. Bornemann*, *Dsk. biograf. Leks.*, Ny Udg. III, Kbh. 1934, 493—97. — jvf. *Frantz Dahl*:



H. L. Martensen

Efter J. V. Gertners Tegning 1853.

theol. *Rasmus Nielsen* (1809—84), der som sjældent veltalende, gnistrende vittig og stærkt beundret Filosofiprofessor siden 1841 indførte Hegels Metode i dansk Universitetsfilosofi. Han begyndte som Martensens nære Medarbejder, men blev siden 40'ernes Slutning hans skarpe Modstander.⁵⁷⁾ Med de 3 spekulative Tænkeres Universitetsansættelse i det teologiske, juridiske og filosofiske Fakultet indledtes den filosofiske Periode ved Københavns Universitet.⁵⁸⁾ En Medarbejder fik de udenfor Universitetet i den af Samtiden højtskattede Prædikant og Sjælesørger, *Eggert Christopher Tryde* (1781—1860), der som Stiftsprovst ved Vor Frue 1838—57 samlede en talrig Tilhørerskare, især af Studenter, om sin af spekulativ Tænkning prægede Forkyndelse.⁵⁹⁾ Den hegelske Spekulation mødte vel afgjort *Opposition* baade paa Universitetet (H. N. Clausen, F. C. Sibbern, H. C. Ørsted) og udenfor Højskolen (Biskop J. P. Mynster, Vartovpræsten N. F. S. Grundtvig, Brødrene P. Chr. og Søren Kierkegaard, Nyrationlisten Magnus Eiriksson), men vakte utvivlsomt derigennem en frugtbar Aandernes Kamp.

Nu *Virkningerne* af Martensens Forelæsninger! De blev snart og synligt en *Sejr* for det første *for ham selv*. Sit første *Ry i vide Kredse* vandt han som *Forelæser*, ikke som Forfatter. Hans første Lærebog, »Grundrids til Moralfilosofiens System« (1841), krævede nødvendigvis, hvad ogsaa Bogtitlen antyder, mundtlige Tilføjelser; hans anden Lærebog, »Den christelige Dogmatik« (1849), kom paa et Tidspunkt, da han forlængst havde vundet et Navn. Han vilde aldrig gennem det skrevne Ord saa hurtigt have vun-

Hovedpunkter af den danske Retsvidenskabs Historie. Kbh. 1937, 86 flg. — H. Martensen: Leilighedstaler. Kbh. 1884, 411—18 (NB. 413—14, 417).

⁵⁷⁾ H. L. M. I, 163, 119.

⁵⁸⁾ jfr. Nielsen: anf. V., 35.

⁵⁹⁾ Bj. Kornerup: Vor Frue Kirkes og Menigheds Historie. Kbh. 1929—30, 348 flg.

det et saa udbredt Ry, som han vandt gennem det levende Ord.⁶⁰⁾ For det andet førte Forelæsningerne til *Sejr dels for Hegels Filosofi* — hvad Heiberg aarevis havde kæmpet for, bragte Martensen hurtigt til Sejr —, dels *for spekulativ Teologi*, hvilket blev ensbetydende med dansk Teologis Modernisering og Regeneration.⁶¹⁾ Verdensvisdommen forklarede i Kristusvisdommen. Kristendommen blev ikke opløst, men stadfæstet for Tanken ad spekulativ Vej. Tro og Viden, Religion og Videnskab udelukkede ikke hinanden, men var tværtimod fuldt forsonede og naturligt sammenhørende Faktorer i det menneskelige Aandsliv. Hvad der saaledes var Tidens højeste Lærdom og Dannelse, var stik modsat alle rationalistiske Tendenser. Spekulationen var Rationalismens Dødsfjende. Den akademiske Ungdom var fyldt af »et livsfrisk Haab og Mod« (B. J. Fog), af Glæde, Tro og Tillid til spekulativ Tænkning, i Martensens første Docenttid væsentlig uden Tvivl og Kritik og uforstyrret af Politik.⁶²⁾

Hans filosofiske og teologiske Forelæsninger blev for mange »en Indvielse til Studenterlivet« (J. C. Hostrup) og tilførte dette i Almindelighed en *intellektuel, ideel Løftelse* og *moralsk Højnelse*. Der kom et sjældent Liv og Røre blandt Minervasønnerne, Filosofiens Aander var sluppet løs og lod sig ikke besværges, selv ikke af Martensen. »Tidens Yndlingsfilosofi« blev snart »Tidens Ynglingsfilosofi« (Søren Kierkegaard). Man var moderne, følgelig Hegelianer og løste Alverdens Problemer med forbavsende Lethed, men selvfølgelig fra Filosofiens Stade. Hegels System med tilhørende Stikord var som et praktisk Møbel med 3 Skur-

⁶⁰⁾ Lunddahl: anf. Art., 325, 324.

⁶¹⁾ H. L. M. I, 163. — Clausen: Optegnelser, 211. — Fibiger: anf. V., 73—74.

⁶²⁾ Ved Martensens Jordefærd, 18 (B. J. Fog). — Indbydelsesskr. t. Kbh.'s Univ.'s Aarsfest, Kbh. 1856, 77 (B. J. Fog's Vita som Dr. phil.). — Lunddahl: anf. Art., 329. — Indbydelsesskr. t. Kbh.'s Univ.'s Aarsf., Kbh. 1874, 44 (L. J. M. Gudes Vita som Dr. theol.).

fer, hvor alt mellem Himmel og Jord let og hurtigt fandt sin Plads.⁶³⁾ Den unge juridiske Kancelliembedsmand og Retsfilosof, senere Departementschef, *C. Weis* (1809—72), en ivrig Heibergianer og Hegelianer, forelæste i December 1837 i Studenterforeningen, hvor han spillede en fremtrædende Rolle, sin fri Bearbejdelse af et Emne fra Hegels Filosofi.⁶⁴⁾ Fra Forelæsningerne strømmede Studenterne hen i Store Kannikestræde, senere til Hauserplads, til deres talstærke Sammenslutning, *Den akademiske Læseforening*, i daglig Tale *Akademikum* (stiftet i Foraaret 1839), en Afholds-, Læse- og Diskussionsklub, hvor man i Sommeren 39 væsentlig morede sig med at hegelianisere. I Overværelse af en større Tilhørerskare diskuterede og overdængede her »udlærte Ordfægttere« hinanden med de hegelske Projektiler. Her høstede den senere Filosofi professor, *Rasm. Nielsen* som smidig Debattør sine første Laurbær. Her blev ogsaa hans senere Fagkollega, *H. Brøchner* fordelagtigt bekendt blandt Studenterne.⁶⁵⁾ Disse var fortryllet af ideel Begejstring for Filosofi og Videnskab, mange fik en hegelsk Raptus, adskillige en virkelig hegelsk Periode. *Kristelige Samtaler* førtes i spekulativ Aand, altsaa i den for Tiden typiske Blanding af altomfattende Filosofi og filosoferende Æstetik, til alt Held tilsat en god Del munter Vittighed og ungdommeligt Ordgyderi. Den hegelske Mode var trods alt et ædelt Sværmeri og bragte for en Tid i vide Kredse Studenterkommers, Drik og Svir i afgjort Vanry.⁶⁶⁾

Martensens Forelæsninger blev den bedste Reklame for

⁶³⁾ Hostrup: anf. V., 80, 82—83. — Lunddahl: anf. Art., 327. — Fibiger: anf. V., 88—89, 93. — Martensen: Levnet II, 5—7. — Clausen: anf. V., 213, 210. — Nielsen: anf. V., 36.

⁶⁴⁾ H. C. A. Lund: anf. V., I, 404. — Frantz Dahls Art., C. Weis, Dsk. biograf. Haandleks. III, Kbh. 1926, 680. — jvf. Frantz Dahl: anf. V. 90.

⁶⁵⁾ H. C. A. Lund: anf. V., 428, 453—56. — Hostrup: anf. V., 83.

⁶⁶⁾ Fibiger, anf. V., 122, 88—89. — J. Bondo: B. J. Fog's Levnet. Kbh. 1897, 27. — Hjort: anf. V., 23.

Teologien, der nu fik sin *Glansperiode*. Alle Aander svor til den som spekulativ Teologi moderniserede Videnskab, »Aandrighedens Helligaand«. Uden Tanke paa Præstegering valgte adskillige i ideel Begejstring at studere Teologi, Tidens *Modestudium*. I 40'erne var Antallet af Jurister og Medicinere rent forsvindende i Sammenligning med Teologer; Overproduktionen af teologiske Kandidater forsinkede manges første Ansættelse og senere Avancement i Kirkens Tjeneste.⁶⁷⁾ Studenterne dyrkede med Iver og Interesse Teologi, inciteret af Martensens og Clausens diametralt modsatte teologiske Livsopfattelser, levende optaget af Aandernes Kamp og Tidens store Opsving i Teologistudiet. Om Selvehverv eller Studenterleben for en Tid opslugte en og anden Students Tid — Martensen maatte han høre, han bandt ham til Universitetet, og Kollegiehefterne fra hans Forelæsninger blev gent Livet igennem. Der blev ikke alene som nu blot læst, men virkelig studeret ivrigt, alvorligt og ofte paa bred teologisk, filosofisk og human Basis til teologisk Embedseksamen, næppe i 40'erne synderligt skadet af Manuduktionsvæsenet, der florerede saa stærkt før og efter Martensens Universitetstid.⁶⁸⁾ Hans Forelæsninger blev for dem, der havde et teologisk Øre, »den første Aandens Indvielse til den Gerning, som Kirken i en nærmere eller fjernere Fremtid skulde besegle i deres Hænder« (Fr. Vilh. Andersen). Det gjaldt saaledes det højkirkelige Treklover, Martensens nære Disciple, fortrolige Medarbejdere og trofaste Venner, Biskop *B. J. Fog*, Domprovst *L. J. M.*

⁶⁷⁾ Hostrup: anf. V., 82. — Fibiger: anf. V. 73—74, 364. — H. C. A. Lund: anf. V., 460. — Briefwechsel zwischen H. L. Martensen und I. A. Dorner. I. Berlin 1888, 139 (Brev 22. Decbr. 1843 fra M. til Vennen, den tyske Teologiprofessor I. A. D.).

⁶⁸⁾ Hjort: anf. V., 19—20 (Udat. Brev 1839 fra Blædel til Sognepr. N. M. Plum). — Indbydelsesskr. t. Kbh.'s Univ.'s Aarsf. 1856, 78 (B. J. Fog). — Bondo: anf. V., 17, 27. — Hostrup: anf. V., 106, 95. — Lunddahl: anf. Art., 328. — Nielsen: anf. V., 48.

Gude og Provst *Fr. Vilh. Andersen*; Digterpræsterne, Religionshistorikeren *Johs. Fibiger* og Grundtvigianeren *J. C. Hostrup*; Vækkelsesprædikanterne og Indre-Missions Organisatorerne, *N. G. Blædel* og *Vilh. Beck*. Det er et lille, men typisk Udvalg af Martensens Tilhørere og et talende Vidnesbyrd om, hvor forskellige Individualiteter han kunde paavirke, hvor forskellige kirkelige Typer han kunde præge. Derigennem satte han sit Præg paa den danske Kirke, i København som i Provinsen, i By og paa Land.⁶⁹⁾

Martensens Forelæsninger førte ikke blot til intellektuel Opvækkelse, men ogsaa til *religiøs Opbyggelse*. Hans personlige kristelige Opfattelse, varmt og aabent udtalt fra Katedret, blev Studenterne en indirekte Opfordring til Kirkegang. Et Faatal hørte Vartovpræsten *N. F. S. Grundtvig*, det store Flertal Hofprædikanterne, Biskop *J. P. Mynster*, Svogeren *Balthasar Münter* (den Yngre), residerende Kapellan ved Holmens Kirke, senere Holmens Provst, og Svigersønnen *J. H. V. Paulli*, Hof- og Slotspræst ved Christiansborg Slotskirke. Studenternes Modepræst blev dog den spekulative Teolog, Stiftsprovst *E. C. Tryde*, der samlede dem om Vor Frues Prædikestol og Alterbord. Efter at *Martensen* i Maj 1845 var blevet *Hofprædikant*, hørte de selvfølgelig ogsaa ham prædike i Christiansborg Slotskirke. Han synes dog ganske anderledes at have været i sit Es paa Katedret fremfor paa Prædikestolen.⁷⁰⁾

Martensens Katedervirke havde dog ogsaa sine *Skyggesider*. For mange blev Filosofien *Modesag*, der dels udtalte i en *filosofisk Tungetalen*, et forfængeligt, trættende og uudholdeligt *Frasemageri*; dels resulterede i et udpræget

⁶⁹⁾ Andersen: En Afsked, 2. — Martensen: Levnet III, 1883, 137. — H. L. M. I, 162.

⁷⁰⁾ Lunddahl: anf. Art., 321, 328—29, 330. — Hostrup: anf. V., 84. — Nielsen: anf. V., 50—51. — Martensen: Levnet II, 82 flg. — Bartholdy Møller: anf. Art., 98. — jfr. Fibiger: anf. V., 96. — Bondo: anf. V., 28.

aandsaristokratisk *Hovmod* og *Overlegenhed* — fra den hegelske Filosofis ophøjede Stade saa de spekulative Ungersvende foragteligt ned paa den aandløse Verden og var ikke langt fra at henregne Mænd som Sibbern og Mynster, Clausen og Grundtvig til »Dyrehavsbakkens Publikum«. ⁷¹⁾ Dybere Aander blev i den Grad fanget ind af Spekulationen, at de i deres Forelskelse i Idéen oplevede en Slags *ulykkelig Kærlighed* som B. J. Fog og Johs. Fibiger. ⁷²⁾ *Teologistudiet* var lærerigt, befrugtende, men *vanskeligt*. Den spekulative *Metode* kunde være gavnlig, men ogsaa virke uheldigt. Mange mente, at Kendskab til Metoden betød Genvej til Viden og overflødiggjorde den: slidsomme, møjsommelige Indsamlen af historiske og sproglige Kundskaber. Interessen for hebraisk Gammel og græsk Ny Testament sank i foruroligende Grad. ⁷³⁾ *Universitetsundervisningen* var pædagogisk set lidet tilfredsstillende. Martensens Forelæsningsform, en Blanding af frit Foredrag og bunden Oplæsning, var virkningsfuld at høre, men vanskelig at nedskrive — deraf de tildels komiske, kostelige og komplet meningsløse Passus i bevarede Studenterkollegiehefter fra hans Forelæsninger. Den *spekulative Teologi* faldt vitterligt vanskelig tilegnelig for adskillige, som følgelig søgte Hjælp hos lettere fattelige Medstuderende eller Vejledning hos Manuduktørerne. Fagets Vanskelighed har maaske ogsaa været Grunden til, at lic. theol. O. C. L. Gad som Privatdocent i Vinteren 1841—42 tilbød sin Vejledning til under Samtale og Eksamination at gennemgaa den spekulative Dogmatik. Martensens og Clausens diametralt modsatte teologiske Anskuelser vanskeliggjorde *Eksamensforberedelsen*

⁷¹⁾ Nielsen: anf. V., 35. — Lunddahl: anf. Art., 327. — Indbydelsesskr. t. Kbh.'s Univ.'s Aarsf. 1856, 77 (B. J. Fog). — Fibiger: anf. V., 142, 281, 74. — jfr. Hostrup: anf. V., 246.

⁷²⁾ Fibiger: anf. V., 279.

⁷³⁾ Hjort: anf. V., 19—20. — Fibiger: anf. V., 99. — Clausen: anf. V., 212—13.

og forøgede *Eksamenskravene*: der krævedes nu Kendskab til Filosofiens Historie og til begge Teologers dogmatiske Systemer. Det blev kortsagt den allersværeste Tid at tage teologisk Embedseksamen i, hvor saa forskellige teologiske Retninger stod overfor hinanden og med Iver fastholdtes af deres Talsmænd.⁷⁴⁾ Den *hegelske Jargon* trængte ogsaa ind i de teologiske *Skriveøvelser*, hvorfor Martensens teologiske Modsætning, H. N. Clausen modigt og myndigt opponerede mod »Sprogbarbariet«.⁷⁵⁾ Ja, selv en ung teologisk Kandidat og ivrig Hegelianer holdt i Københavns Domkirke sin første *Prædiken*, hvis Indhold var udvalgte Paragrafer af Martensens spekulative Dogmatik.⁷⁶⁾

En Kreds af »hengivne Tilhørere« gav Udtryk for deres Taknemlighed overfor den unge fremragende Universitetslærer, idet de 1841 lod ham male af den kendte Portræt- og Genremaler, *David Monies* (1812—94). Maleriet, endnu i Slægtens Eje, litograferedes de følgende Aartier flere Gange. Staten gav Udtryk for sin Anerkendelse af hans Virksomhed i Form af hans Udnævnelse til ekstraordinær *Professor* i December 1840; 10 Aar efter blev han ordinær Professor. Som saadan forelæste han over de samme Emner som i sin Lektortid, dog tillige Efteraar 53 og Foraar 54 første og eneste Gang over *praktisk Teologi*, Udtryk for Professorens netop som Hofprædikant udvidede Interesse- og Erfaringskreds og Varsel om hans nære Fremtidsgerning som *Biskop*. I April 1854 blev Martensen Mynsters Efterfølger paa Sjællands Bispestol.⁷⁷⁾

Hegelianismens Herredømme blev kun kortvarigt, idet den p. d. e. S. trængtes tilbage af æstetiske og især politiske og nationale Interesser, p. d. a. S. af videnskabelig Opposition fra forskellig Side, skarpest fra Søren Kierkegaard.

⁷⁴⁾ Hjort: anf. V., smst. — Lektionskatalog.

⁷⁵⁾ Clausen: anf. V., 213.

⁷⁶⁾ Nielsen: anf. V., 45.

⁷⁷⁾ H. L. M. I, 162 (Note 16), 155, 158.

Den spekulative Teologi blev som Følge saavel af gavnlig kritisk Selvbesindelse hos Martensen og hans første Disciple som af videnskabelig Kritik især fra Kierkegaard tildels frigjort for udpræget spekulativ Metode, tildels uddybet i kirkelig-bibelsk Retning. Saaledes gjorde der sig da fra 40'ernes Begyndelse en virkningsfuld Kritik gældende baade mod Hegel og mod Martensen. Samtidig indtraadte hos Studenterne og især hos Kandidaterne en mærkbar *Træthed* og Slaphed i intellektuel og religiøs Henseende.⁷⁸⁾ Den *foreløbige Betydning* af den unge Martensens navnkundige Universitetsforelæsninger bestod som nævnt i en intellektuel Løftelse og moralsk Højnelse af Datidens Studentertiliv, den *varige Betydning* i Vækkelse af friere Selvtænkning og i Fornyelse af Teologien i Retning dels af Inderriggørelse af det kristelige Følelsesliv, dels af Udvidelse og Harmonisering af det kristelige Livssyn. For den dobbelte Betydning, til Gavn for dansk Kirke- og Aandsliv i København og Provins, skal H. L. Martensen mindes i 100-Aaret for hans første berømte Forelæsninger paa Københavns mindere Universitet.⁷⁹⁾

Nærværende Artikels to Billeder af H. L. Martensen er fra Skat Arildsen: Biskop H. L. Martensen I. 1932. — Klichéerne til samtlige Illustrationer er velvilligst udlånt fra G. E. C. Gads Forlag.

⁷⁸⁾ H. L. M. I, 163—64, 159—61. — anf. Briefwechsel I, 139 (Brev 22. Decbr. 1843 fra M. til Dorner).

⁷⁹⁾ jfr. Clausen: anf. V., 212. — H. L. M. I passim.

NOGLE HISTORISKE OPLYSNINGER OM STATS RADIOFONIENS BYGGEGRUND VED DEN GAMLE LADEGAARD. *)

Af J. WITH-JENSEN.

— — —

Hvor de tre store københavnske Søer nu findes, laa indtil Absalons Dage et langstrakt Engdrag. Dettets sydlige Del gennemstrømmedes af et Vandløb, som passerede Radiofoniarealets Nordgrænse, løb ud i Engene noget Syd for Dronning Louises Bro og siden fortsatte sydpaa over Vesterbro til Kalvebod Strand.

I den Hensigt at skaffe Vand til Byens Vandmøller opstemmede Absalon Vandløbet ved et Sluseanlæg i Krydset Bülow'svej — Aaboulevard og tvang Vandet over i et kunstigt, nordligere Løb, det, som Ladegaardsaaen har fulgt lige siden, dels over, dels — fra 1896 — under Jorden. Absalon anlagde endvidere den saakaldte Peblingedam, Dæmningen Nord for Sankt Jørgens Sø, og dannede derved Peblingesøen, hvorfra der var Afløb til den gamle By inden for Voldene.

Jorden uden for Søerne var paa den Tid delt mellem Landsbyerne Serridslev og Solbjerg. Serridslev laa ved Hjørnet af Jagtvej og Parkallé, Solbjerg laa i Frederiksberg Have, og det nævnte Vandløbs øvre Løb dannede Grænsen mellem Landsbyernes Jord, saaledes at Radiofoniarealet, der ligger Syd for Vandløbet, ligger paa det gamle Solbjergs Grund.

*) Gennemset og paa enkelte Punkter suppleret af General H. U. Ramsing.

En Del af Solbjergs Jorder og dermed Radiofoniens Areal blev, antagelig paa Absalons Tid, overdraget Byen København som Fællede, og den Del af Fælleden, hvorpaa Arealet ligger, blev senere indlemmet i Byens saakaldte Kalvehave.

Omkring 1620 erhvervede Christian IV hele det nuværende Frederiksbergs Omraade. En Del af Københavns Fællede samt den Del af Kalvehaven, som omfattede Radiofoniarealet med nærmeste Omgivelser, fik Kongen ved Mageskifte i 1622, idet Byen til Gengæld fik Ryvangen. Bag Kongens store Arealerhvervelser laa dels økonomiske, dels byplanmæssige og militære Motiver. Kongen nedlagde Landsbyen Solbjerg, Spedalskhedshospitalet Sankt Jørgens Gaard, der laa i Nærheden af Sankt Jørgens Søs sydvestlige Hjørne, samt flere kongelige Ladegaarde, og opførte i Stedet for i Aarene lige efter 1620 Københavns Slots nye Ladegaard i det nordøstlige Hjørne af den erhvervede Del af Kalvehaven. Til den nye Ladegaard henlagdes ovennævnte Jorder.

Det var Hensigten, at Byen skulde have Mulighed for at vokse uden for de gamle Volde. I den Anledning paaibegyndtes Anlæg af en ydre Befæstningslinie langs Søernes Yderside. Søernes Vandstand blev hævet, og for at forsvare Adgangsvejene til Byen anlagdes Skanserne Vartov (ved Trianglen) og Ravnsborg (uden for Søerne, ved Nørrebrogade), og Ladegaarden befæstedes. Forsvarslinien videreførtes fra Vartov mod Øst og fra Ladegaarden til Kalvebod Strand. Sidstnævnte Del af Befæstningen bestod af en Vold med en Grav udenfor. Gennem Graven, den senere Rosenaa, løb Vandet fra Ladegaardens Voldgrav. Rosenaaen skar Vesterbrogade ud for Stenosgade ved Bjørnsdals Bro.

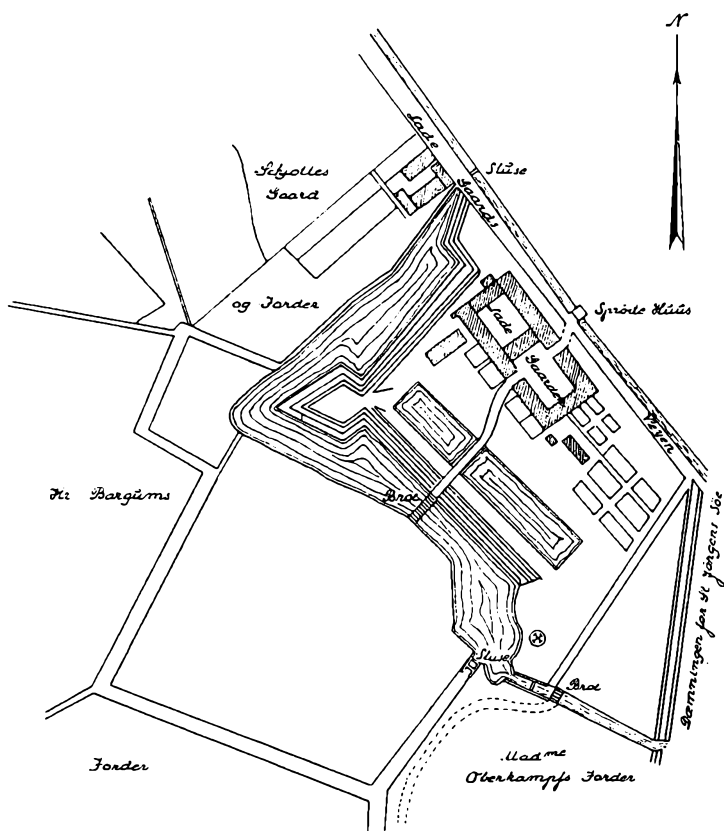
Den nye Forsvarslinie blev aldrig helt færdig og ingensinde underkastet nogen Prøve. Da Carl Gustav rykkede frem mod Byen i 1658, rømmedes alle disse Værker

ufortøvet uden Sværdslag, og man indskrænkede sig til at holde den indre Befæstningslinie. Det var saaledes Fjendens Kanoner, som under Belejringen tordnede fra Ladegaarden. Den ydre Linie blev allerede nedlagt 1662 og blev ikke senere taget i Brug, skønt der flere Gange var Tale herom. Militæret krævede dog endnu saa sent som i 1794, at Ladegaardens Fortifikation skulde forblive uforandret.

I 1884 blev det fra militær Side udtalt, at Christian IV's gamle ydre Linie, om den havde været opretholdt, kunde have frelst Byen i 1807. Dette Aar bombarderede Englænderne i øvrigt Byen fra et i Nærheden af Ladegaarden opkastet Batteri.

Ladegaardsskansens militære Saga er saaledes ikke videre glørværdig. De Skud, der under Københavns Belejringer i 1658—59 og 1807 rettedes mod Gaarden, hidrørte fra Byens Kanoner og ikke fra Fjendens. At Gaarden var befæstet, medfører dog for nærværende Undersøgelse den Fordel, at Stedet er indtegnet med særlig Omhu paa de gamle Kort, og at der om denne Gaards Skæbne er bevaret mange flere Oplysninger, end Tilfældet sædvanligvis er med københavnske Ejendomme uden for den indre By. Medvirkende til Forekomsten af det fyldige Materiale er ogsaa den Omstændighed, at Gaarden siden sin Opførelse har været benyttet af det offentlige til mange forskellige Formaal.

Omkring Ladegaarden anlagde Christian IV en Vold med en Grav udenfor. Rester af en i Fæstningens vestlige Hjørne anlagt Bastion saas endnu i 1937 paa den østlige Del af Radiofoniens Areal. Fra Ladegaardsaaen eller Peblingsøen, hvis sydlige Del dengang var bredere end nu, strømmede Vandet ind i Graven ved Fæstningens nordlige Spids. Derfra fortsatte Graven sydvestpaa over



Oversigtskort 1771.

Radiofoniarealet, og inde paa dette drejede den ud for Hjørnet af Bastionen i en ret Vinkel og fortsatte mod Sydøst langs Bastionens Sydside. Som nævnt havde Graven Afløb til Rosenaaen, men lige Syd for Fæstningen havde den desuden en Forbindelse, Foltmars Grav, direkte ud til Sankt Jørgens Sø.

Christian IV's ældste Ladegaard var en meget stor lav Længe med Plads til 500 Stk. Kvæg. Den omstyr-

tedes allerede 1628 af en vældig Storm, som ogsaa andre Steder i Landet anrettede megen Skade. Ved Bygningens Fald dræbtes mange Heste og meget Kvæg. I 1630 opførtes samme Sted en anselig grundmuret Hovedbygning i ikke mindre end 3 Stokværk og med tilhørende Udbygninger. Ladegaardens Landbrug var stillet under Slotsfogedens Tilsyn, og Bønderne i Københavns Len drev Jorden. Paa Gaarden var indrettet et moderne Mejeri, hvis Produkter dels leveredes til Slottet, dels blev solgt paa Torvet. Efter sin Sædvane beskæftigede Kongen sig interesseret med Driftens Detailler, men det voldte Vanskelighed at opnaa et tilfredsstillende økonomisk Udbytte af Gaarden. Bl. a. var det uheldigt, at denne laa i en Udkant af de vidtstrakte Marker, hvis fjerneste Hjørne, Aalekistehuset, laa henimod 4 km borte.

Efterhaanden blev Vanskelighederne saa store, at Kongen i 1645 bortforpagtede Ejendommen til Peder Kristensen (Svenske). Denne, der var Svigerfader til den kendte Hans Rostgaard, var Jyde og havde sit Tilnavn fra sin Deltagelse i Kalmarkrigen. Han havde Gaarden til 1651, da dens Marker af Frederik III blev overdraget til 20 hollandske Bønder fra Amager, der dengang var ved at blive overbefolket af de i sin Tid indkaldte Hollændere. Bønderne fik Lov til at benytte Ladegaardens store Huse, indtil Kongen selv fik Brug for disse, samt til at nedbryde de mindre Bygninger og anvende Materialerne. Kongen forbeholdt sig Retten til Søerne og Dammene. Vedrørende disse sidste kan oplyses, at der i 1660 fandtes 3 Fiskeparker (Fiskedamme) paa Ladegaardspladsen, altsaa inden for Volden. Af den ene Dam fandtes endnu op til vore Dage en Rest, nemlig en lille Sø, der laa i Ladegaardsinspektør Øst's smukke Have, og som kunde ses fra Jernbanen. Ingen af Dammene laa paa Radiohusets Grund.

Bønderne kom til at bo i Ny Hollænderby, hvis 20 Gaarde anlagdes paa begge Sider af Allégade. Kongen fik snart Brug for de store Huse, idet han allerede i 1653 indrettede Ladegaardens Hovedbygning til Bolig for 50 bøhmiske Klædemagere med Familier og Svende. Bøhmerne kom dog aldrig til Danmark.

Under Belejringen 1658—59 afbrændte Svenskerne saavel Ladegaarden som Ny Hollænderby. I 1661 forærede Kongen Rentemester Christopher Gabel et Stykke Jord, der i Gavebrevet vemodigt omtales som det, »vores Ladegaard tilforn paastod og bygd var«. Gabel vides at have boet paa Gaarden, der altsaa i hans Tid maa være genopbygget. Den overtoges 1673 af hans Søn, Kammerherre Valdemar Christopher Gabel, der i 1680 skødede Bygningen med Have, Fiskevand og Fægang til Kongen. Denne (Christian V) udlejede 1683 til kgl. Musikant Joh. Alter »den nederste Stok af forrige Ladegaards Hus med Volde, Grave og Parker«. I 1690 fik Kongens Køkkeninspektør, Generaltoldforvalter Edvard Kruse, kongelig Bevilling paa at nyde og bruge Gaarden med tilliggende Jord, Enghave og Fiskevand i 10 Aar mod at vedligeholde den, saa den ikke forringedes. Han boede paa Gaarden allerede i 1682 og døde 1695.

Ved Matriklen af 1688 medregnes et Areal paa 13 Tønder Land ikke til den frederiksbergske Ladegaardsmark, men til Ladegaarden og den omkring 1673 byggede Falkonérgaard. Det er rimeligt at antage, at dette Areal har omfattet Jorden nærmest ved de to Gaarde, altsaa ogsaa den uden for Voldgraven liggende Del af Radiohusets Grund, saaledes at hele denne har deltaget i alle de lige omtalte Ejerskifter og ikke har været i Hollændernes Besiddelse i disse Aar. Ved Matriklen af 1708 (efter Hollændernes Tid) regnes de 13 Tønder Land atter til Ny Hollænderbys Jorder.

Hollændernes Saga paa Ladegaardsmarken blev nem-

lig ikke af lang Varighed. Byen blev ganske vist genopført, da Svenskerne var borte, men Indbyggerne havde ondt ved at klare sig og svare Kongen hans. I 1665 hjem-søgt de af Misvækst, og 1697 brændte det halve af deres By igen. Derpaa tabte Kongen Taalmodigheden og fratog dem Jorden Aaret efter. Nogle af Bønderne vendte tilbage til Amager, medens andre fik Lov at blive boende paa deres Gaarde og drive Havebrug paa nogle nærliggende Smaalodder, til hvilke det tillodes dem at beholde Brugsretten indtil videre. Ladegaardsmarken blev i øvrigt udlagt til Højbjergning for Københavns Slot.

I 1707 var Ladegaarden bortforpagtet til og beboet af Etatsraad Rosenkreutz, men 1710 skænkede Kongen Gaarden til Land-Etaten som Kvæsthus. Nu skulde den omtumlede Gaard altsaa være Garnisonssygehus. Allerede i August 1711 maatte de ca. 100 indlagte syge Soldater fjernes midlertidigt, fordi Pesten paa den Tid hærgede København, og Sundhedskommissionen skulde bruge Ladegaarden til Pestlazaret. Endnu før dette aabnedes, lod man paa en nyanlagt Kirkegaard i Nærheden 200 Soldater grave vældige Kuler til Begravelsesplads for dem, man ventede skulde dø paa Lazarettet.

Her skal indskydes, at Ladegaarden 1734 fik overladt et Stykke Jord til Blegeplads og Kirkegaard, samt at Gaardens Blegeplads endnu i 1907 benævnedes »den gamle Kirkegaard«. Ved Udgravningerne til en Kloak, som i Begyndelsen af det 20. Aarhundrede blev ført over Blegepladsen, og som passerede Radiofoniarealet i øst-vestlig Retning nogle Meter Syd for Bastionen, fandtes en Mængde Kranier og Skeletdele. Kloakken fulgte omtrent Voldgravens Sydside. Den blev flyttet i 1937 og ligger nu i Rosenørns Allé Syd for Radiohuset. Pestkirkegaarden laa uden for Graven ved dennes vestlige Hjørne; den var indhegnet af Grøfter. Kirkegaarden

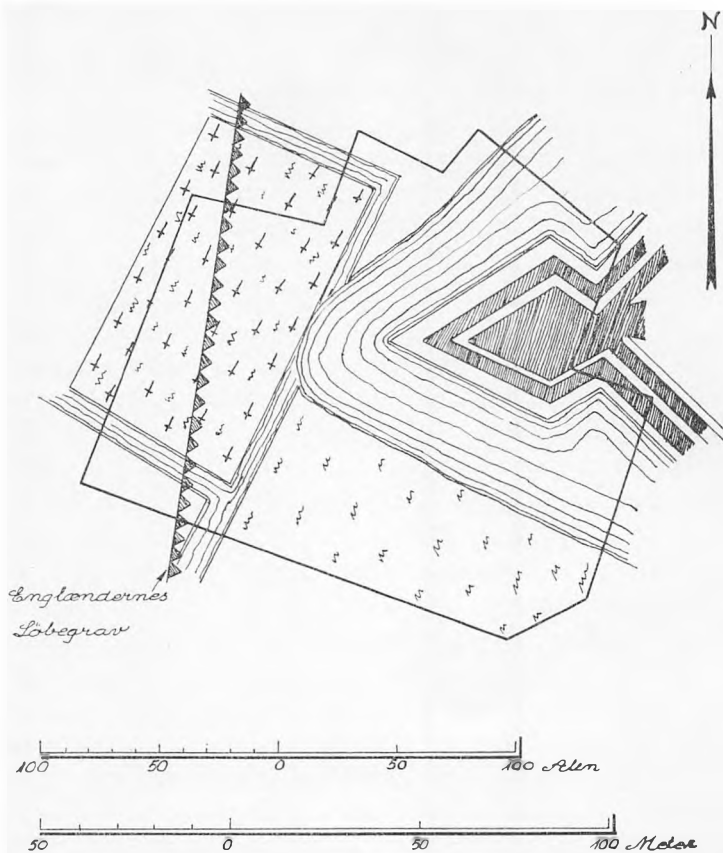
fra 1734 har sandsynligvis ligget omtrent samme Sted, altsaa ogsaa paa Radiofoniarealet.

I Slutningen af Aaret 1711 blev Ladegaarden atter overgivet Militæret. Gaarden kaldtes nu Krigshospitalets Ladegaard og benyttedes ogsaa som militær Straffeanstalt og som Tvangsanstalt for militære Betlere. Efter den store Brand, som hjemsøgte København i 1728, anvendtes Ladegaarden midlertidigt til Indlogering af fattige husvilde. Omkring 1730 benyttede Byen et Areal ved Ladegaarden som Losseplads. Vognmændene var misfornøjede med, at de skulde køre Skraldet saa langt bort fra Staden.

Gaardens Hovedbygning, som kun var i eet Stokværk, blev i Aarene 1751—55 erstattet af 4 nybyggede eenetages Længer. I 1764 indrettedes i en af Bygningerne forsøgsvis Hjem for faderløse Soldaterbørn, Soldaterenker og svagelige militære.

I 1768 blev Ladegaarden solgt ved Auktion og erhvervedes af Københavns Kommune, og næste Aar toges Gaarden i Brug af »Sankt Hans Hospital og Claudi Rosset's Stiftelse«. Denne Institution, der var indrettet til Bedste for sindssyge, uhelbredeligt og smitsomt syge, havde siden 1665 haft til Huse i Pesthuset, der laa i Nærheden af »Belvedere« ved Kalvebod Strand. Pesthuset var i Aarenes Løb blevet meget forfaldent, og de syge levede der under de elendigste Forhold. Den københavnske Galanterihandler Claudi Rosset skænkede omkring 1750 en betydelig Pengesum til Forbedring af Patienternes Kaar, hvorefter hans Navn blev knyttet til Institutionens officielle Benævnelse.

Det varede ikke mange Aar, før der begyndte at indløbe Klager over de Vilkaar, der bødes de syge i det nyindrettede Hospital paa Ladegaarden. I 1787 fik Magistraten fra Lægerne Saxtorph og Jacobsen et Promemoria om Bygningernes daarlige Forfatning, og i Aarene



Radiofoniearealets Udseende i Slutningen af det 18. Aarhundrede.
Indtegnat Englændernes Løbegrav fra 1807.

1788—1805 kritiserede N. D. Riegels Gang paa Gang offentligt de sørgelige Forhold, hvorunder Patienterne levede.

Da Englænderne i August 1807 laa for København, anlagde de, som tidligere nævnt, et Batteri i Nærheden af Ladegaarden. En Løbegrav, der forbandt dette Batteri med andre af Englændernes Batterier, passerede i nord-sydlig Retning over Radiofoniearealets vestlige Del. Un-

der en Vaabenstilstand sendte Belejrerne Gaardens Patienter bort, først til Frederiksberg Kirke, siden videre til forskellige Steder i Nordsjælland. Efter Krigen var Hospitalet delvis Ruin og fuldstændig udplyndret. De syge kom dog tilbage allerede i November samme Aar og blev paa Ladegaarden til 1816, da Sankt Hans Hospital flyttede til Bistrupgaard ved Roskilde.

Derefter henstod Ladegaarden ubenyttet, til Københavns Kommune i 1822 tog den i Brug som Arbejdsanstalt for fattige og husvilde. I 1833 blev Gaarden tillige Tvangsarbejdsanstalt; paa Anstalten dreves bl. a. Væveri og Spinderi. Den Del af Ladegaardens Jord, som laa Nord for den senere omtalte Jernbanelinie, benyttedes i 1879 hovedsagelig som Tørre- og Blegeplads samt til Grøntkuler. Paa Blegepladsen udlagdes de paa Anstalten fremstillede Tekstilvarer til Blegning.

I det 19. Aarhundrede blev Bygningerne gentagne Gange ombygget, restaureret og udvidet. Paa den Bastion, der ligger paa Radiofoniarealet, og som tidligere benævnedes »Bakken«, laa indtil Sommeren 1937 et Par skumle Bygninger, om hvilke nedenstaaende Oplysninger findes i det 1904 udgivne »Tabelværk til Kjøbenhavns Statistik, Nr. 14«, S. 72:

»*Bræddeoplaget* (Assurancesum 4.860 Kr.) er en meget gammel Bygning, opført af Kampesten i en tidligere Bastion. Taget er teglhængt. Den største Del af Bygningen ligger i selve Bastionen, saa at kun Taget rager op over Jorden. Denne Del af Bygningen bruges til Grøntkælder og Materialrum, medens Taget, der har to Lofter, benyttes til Oplag af tørre Brædder.

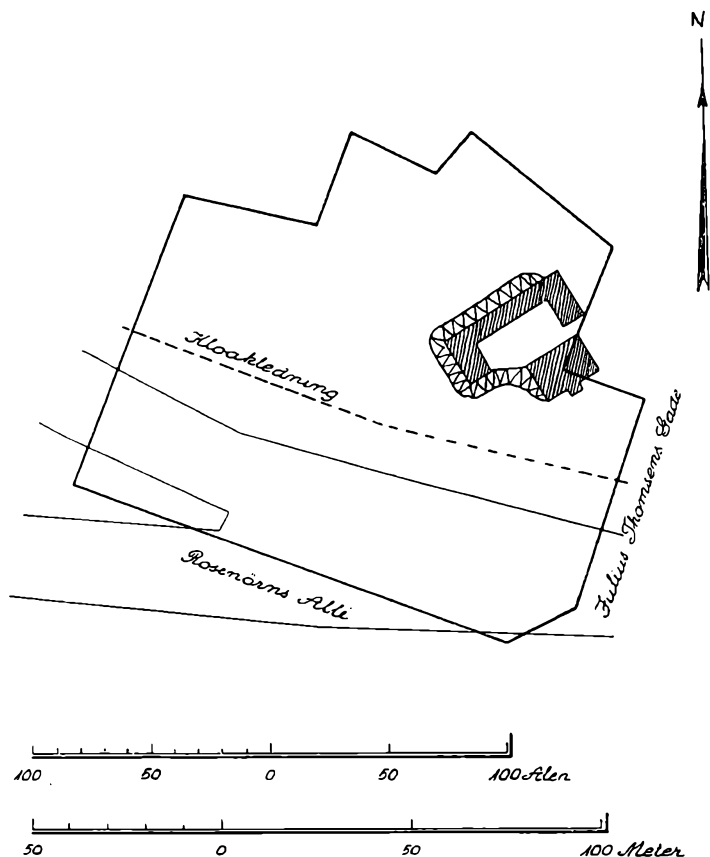
Parallel med dette Hus ligger ovenpaa Bastionen det gamle *Tvangshus for Mænd* (Assurancesum 14.400 Kr.). Dette bestaar af en Bindingsværks Mellembygning, 34 Al. lang, 10 Al. dyb og 10 Al. høj, med to grundmurede Endefløje, som ere 20 Alen lange, 10 Al.

dybe og 10 Al. høje. I Bygningen findes et Opsynsværelse, 3 Arbejdsstuer, indeholdende ialt 11.200 Kbf., og 3 Sovestuer paa ialt 6.700 Kbf. Højden i Værelserne er 5 Alen. Til Bygningen hører et Gaardsrum, og under den ene Sidefløj findes to Kældere, der benyttes til Materialrum.«.

Tvangshusets Endefløje er tilbyggede omkring 1860. Saavel Tvangshusets Mellembygning som Bræddeoplaget er antageligt opført i det 19. Aarhundrede. Tvangshuset og Bræddeoplaget samt et Par korte Plankeværker mellem disse Bygninger omsluttede fuldstændig en Gaard, som var forbeholdt Tvangsfangerne.

I 1908 afløstes Ladegaarden som Arbejdsanstalt af »Sundholm«, og i Løbet af de følgende Aar nedreves Gaardens Hovedbygninger.

I Slutningen af det 18. Aarhundrede begyndte Ejerne af de til Ladegaarden grænsende Ejendomme »Vodroffgaard« og »Mosendal« at opfylde Ladegaardsgraven, hvor den stødte op til deres Jord. Af gamle Kort ses, hvorledes Graven efterhaanden mistede de skarpe Konturer. Opfyldningen var i 1843, da Raadmand Bülow overtog »Mosendal«, saa vidt fremskreden, at han fandt en væsentlig Del af Gravens Terræn bevokset med store Træer. Ved Jernbaneanlæggene foretoges yderligere Opfyldninger og endelig tilkastedes Resten af Voldgraven samt Foltmars Grav. Grundejerne begik herved et Overgreb mod Københavns Kommune, som ejede Gravene. Kommunen blev imidlertid først opmærksom paa Sagen, da Gravene næsten helt var opfyldte, og der blev saa ved Overenskomst af 1874 fastlagt en ny Grænse mellem Ladegaardens og de private Grundejeres Ejendomme.



Radiofoniarælets Udseende i Begyndelsen af 1937.

Indtegnet de nedlagte Jernbanelinier.

I sidste Halvdel af det 17. og første Halvdel af det 18. Aarhundrede holdtes der Værtshus paa Ladegaarden, og Københavnerne foretog Udflugter dertil. Medens der var Krigshospital paa Gaarden, var det Hospitalets Inspektør, som indehavde Restauratør-Privilegiet.

Senere, da de sindssyge og de andre ulykkelige boede paa Gaarden, gik Folk langt uden om det uhyggelige Sted.

Kort fra omkring 1800 viser en Vej, som fra det paa Radiohusets Grund liggende Hjørne af Voldgraven gaar vestpaa parallelt med Aaboulevarden og hen mod Bülow'svej. Vejen har kun været af lokal Betydning.

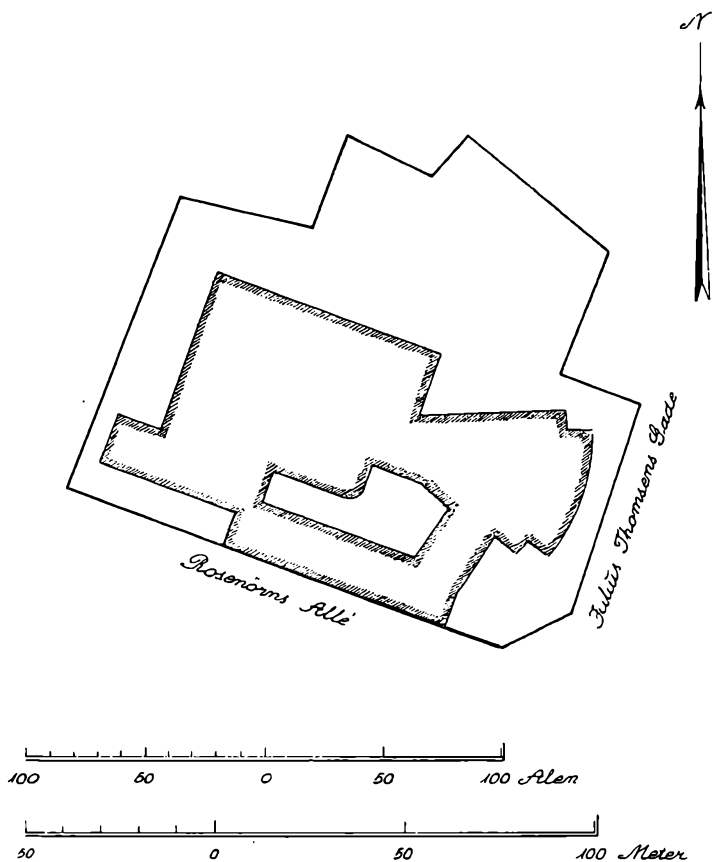
Først da Jernbanerne anlagdes, fandt Folk igen Vej ud ad Peblingedammen og forbi Ladegaarden.

Fra 21. Juli 1863, til Boulevardbanen aabnedes omkring 1920, kørte alle Persontog til og fra Nordsjælland langs Dæmningen (dog gik den omkring Aarhundredskiftet anlagte Kystbane direkte Nord ud af Byen), og Byens øvrige Jernbanetrafik passerede Stedet i hele den Tid, Københavns anden Hovedbanegaard var i Brug (fra 14. Oktober 1864, til den tredje Hovedbanegaard aabnedes i 1912).

Fra Dæmningen gik Jernbanelinien hen over den sydlige Del af Radiohusets Grund, paa hvilken den delte sig i en Gren mod Hellerup og en mod Frederiksberg Station. Banelinien optog hele den Del af Grunden, der ligger Syd for den før omtalte Kloaks oprindelige Plads. Fra 1937 kom Kloakken omtrent til at følge det tidligere Jernbaneterræns Sydside, mens den tidligere gik langs Nordsiden.

Da Jernbanerne var forsvundne, blev Størstedelen af Radiohusets Areal udlagt til Sportsplads og benyttedes som saadan i en Aarrække. Derefter var Arealet Genstand for alskens tilfældig Benyttelse (Værkstedbygninger, Cirkus, interimistisk Beboelse).

I administrativ Henseende hører Ladegaardsarealerne fra gammel Tid til Frederiksberg Kommune. Da Ladegaarden i 1822 overtoges af Københavns Fattigvæsen, blev den i politiretlig Henseende henlagt under København, men forblev i enhver anden Henseende en Del af Frederiksberg Kommune. Ved Mandtal blev Gaardens



Konturen af det projekterede Radiohus indtegnet paa Arealet.

Befolkning saaledes medregnet under Frederiksberg, og Dødsfald paa Gaarden anmeldtes for Frederiksberg Skifteret.

I 1924 indlemmedes en Del af Ladegaardens Grund i København, men Radiofoniarealet ligger vedblivende paa Frederiksberg.

SMAASTYKKER.

1. Ud ad Nørrebrogade i 1870'erne.

Af de fire københavnske Forstæder er Nørrebro den, hvortil mine tidligste Erindringer knytter sig. Medens Østerbro og end mere Amagerbro laa som terra incognita for mine Søkende og mig. Egne, hvor vi intet havde at gøre og derfor ikke kom — og Vesterbro kun var en kedelig Gadestrækning, som man var nødsaget til at passere, enten til Fods eller med Sporvogn, naar Udflugten enkelte Sommersøndage gik til Frederiksberg Have, faldt vor Vej jævnlig ud ad Nørrebro, dels til en lille Barnegrav paa Assistens Kirkegaard, dels og navnlig til Brønshøj, hvor en Gaard tilhørte Moders Farbroder, hos hvem vi altid var velkomne, og som derfor jævnlig modtog Besøg af os, navnlig i Sommerens Løb.

Da vi boede i det indre København, gik Turen til Brønshøj altid fra Nørreport med en af »Nørrebros Sporvej«s tospændige Hestesporvogne, hvor Taksten var 5 eller 10 Øre efter Vejlængden og afgjordes ved Løsning af nogle meget enkle røde Mærker, noget større end et Frimærke og uden anden Tekst end »Nørrebros Sporvej — 5 Øre« samt et Løbe-Nr. De rullede frem fra Konduktørens Metalrulle i tilsyneladende uendelige Længder; en Familie paa 4 Medlemmer fik saaledes paa en 10-Øres Rute i alt 8 Billetter i èt sammenhængende Baand.

Hvor nu Nørreport Station ligger, strakte Nørrevold sig til begge Sider langs den nuværende Boulevard fra det Sted, hvor Fæstningsporten havde staaet indtil 1856 lige for Frederiksborggade. Over det derved fremkomne

Voldgab var anbragt en Jærnbro tværs over Gaden som Forbindelsesled mellem Voldstykkerne, som man i øvrigt netop her begyndte at sløjfe i 1872. Broen hvilede paa et Par høje Jærnstativer og er den samme, som nu ligger i Ørstedsparken over den derværende Rest af den gamle Stadsgrav. — Uden for Volden passerede man først to Broer over Stadsgraven og kom derpaa ud i en buet, ret kort, men bred Allé, der med sine store skyggefulde Træer førte ud til Peblingsøen. Tæt inden for Søerne laa ved Nordsiden af Alléen et Par lave Bygninger, hvoraf den ene rummede Traktørstedet »Tre Hjørter« (altid med Endebogstavet r, ligesom dets Navne paa Vestergade). Mellem Peblinge- og Sortedamssøen strakte sig over til Dosseringen den lange Dæmning, der senere erstattedes med Dronning Louises Bro. Dæmnings indre Ende laa dog lidt nordligere end den nuværende Bro (omtrent ud for nuværende »Café de la Reine«). Den var ret smal, saa den kun godt og vel kunde rumme Sporvejens Dobbeltspor, da man kom saa vidt, at man ombyttede det oprindelige Enkeltspor dermed, samt et Fortov paa ca. 2 m. Bredde paa hver Side. Ved 1870 havde man forhøjet Dæmnings Gennemsejlingsaabning for at gøre det muligt at etablere en Dampbaadsrute paa Søerne — den bestod dog kun ét eller to Aar — og dette havde medført, at Dæmningen fik en svag Stigning op mod Midten.

Uden for Søerne laa allerede dengang de to Hjørne-Taarnbygninger ved Dosseringen og Sortedamsgade samt nogle enkelte høje Huse i Tilslutning til disse, men straks efter Hjørnet af Ravnsborggade naaede man en stor Have med gamle Træer, adskilt fra Gaden ved et højt Jærnstakit. I Baggrunden af Haven laa en lang gul To-Etagers Bygning. Det var »Store Ravnsborg«, der tilhørte »Beständig borgerlig Forening«, som havde Sommerlokale dér. En tam Ravn hoppede om inden for Gitteret, formodentlig for at minde de passerende om Ejendommens Navn. Paa den modsatte Side udgik Blaagaardsgade, allerede da ret tæt bebygget, dog laa der midtvejs et vidtstrakt Jærnstøberi, hvor nu Blaagaards Plads ligger, og lige over for dette laa et Par lave Træbygninger med Endegavlen midt ud i Gaden. Disses Fjernelse synes at have mødt mange Vanskeligheder,

og Datidens førende Vittighedsblad »Punch« harcellerede meget over Borgmester Ehlers og hans langvarige Overvejelser angaaende »Skuret«, som den mest sejlivede af disse to Bygninger kaldtes. Saaledes findes der i Bladet for 23. Novbr. 1876 et Billede af Borgerrepræsentationens Møde med Overskrift »Scene i et Driveri«, hvor Borgmesteren taler saaledes til Forsamlingen: »Med Hensyn til det til mig stillede Spørgsmaal om Brolægningen af Blaagaardsgade skal jeg tillade mig at svare, at jeg allerede har begyndt at tænke paa indledende Skridt til Paabegyndelsen af Præliminærerne til de foreløbige Forundersøgelser af Muligheden af en eventuel Expropriation af »Skuret«, og at Sagen vil blive fremmet med sædvanlig Hurtighed og Kraft.« -- »Skuret« holdt dog Stand indtil 1879.

Fælledevejen var ligeledes ret godt bebygget, men Vest for denne laa inde i Kvarteret Gartner Fløystups store Have, der strakte sig helt over til »Jødekirkegaarden« i Møllegade; den er nu bebygget med Gaderne Elme-, Birke- og Egegade. — Hvor nu Elmegade udmunder i Nørrebrogade, laa to omtrent ens udseende Bræddebuse paa én Etage med Mansardkvist, i det ene boede en Farver ved Navn Thoerkildsen, medens Naboen skilte med Navnet Thorkildsen. — Lige over for disse langs Nørrebrogades Sydside laa en Række lave Huse, adskilte fra Fortovet eller Gangstien ved en Grøft, over hvilken Gangbrædder førte over til Indgangsdørene; Gangstiens Yderside ud mod Kørebanen var beplantet med Træer. Man naaede saa ud til »Parcelvejen«, som Griffenfeldts-gade dengang hed, og umiddelbart før man naaede Assistens Kirkegaard, havde man paa Hjørnet af Kapelvejen »Lille Ravnsborg« med Beværtningshave, Keglebane og Lysthuse, stærkt besøgt af Ligfølger, hvis Deltagere efter Jordefærden her tømte Mindebægere over den afdøde. Saa fulgte Kirkegaardens lange Mur ud til Runddelen, som den staar endnu, medens den anden Side af Gaden kun var svagt bebygget, til Dels med lave Villaejendomme.

Ved Runddelen laa Ølunds Mølle, hvor nu Apoteket er. Det var en statelig hollandsk Mølle, opført oven paa en To-Etagers grundmuret Bygning — adstadigt drejede dens fire Vinger sig rundt for Vinden. — Herfra ud til

Sporvejens Endestation og Remise ved Baldersgade lidt før Jernbanen, der i Niveau skar Gaden, var der en ret tæt, men lav og tarvelig Forstadsbebyggelse, der i mere og mere »spredt Fægtning« fortsatte ud til den gamle faldefærdige Kro »Lygten«, som laa Nord for Gaden, hvor nu Jernbaneviadukten er. Det var en lang, skummelt udseende En-Etages Bygning, der vel havde sit Navn af den sidste svagt lysende, enlige Gadelygte, som stod her. Umiddelbart uden for Kroen løb Lersø-Aaen langs et Hegn af lavstammede Piletræer hen til Ladegaardsaaen og forenede sig med denne ude i Engene hinsides Jagtvejen. — Nu fortsattes Nørrebrogade af Frederikssundsvejen. Bebyggelsen herude gik under Navnet Utterslev Mark og var i Mørke ikke helt behagelig at passere, med en dyb Grøft langs Gangstien og en undertiden urolig Befolkning. Vejen var fra Frederiksborgvejens Udmunding kun bebygget langs Nordsiden, paa Sydsiden havde man Udsigt til en stor Mark med en lang, lav Bygning; den tjente som Natrenovations-Oplag, før man blot *tænkte* paa at indføre W. C.-Systemet, og med visse Vinde sendte den ubehagelige Dufte ud over hele Kvarteret.

Længere ude laa »Bellahøj« i sin Park, opkaldt efter Bella Henriques, der var gift med den i 1830 afdøde Grosserer Moses Levin Mariboe, som omkring Aarhundredskiftet havde ejet Gaarden. Men før man naaede saa langt, var al Bebyggelse langs Vejen ophørt, og der var fri Udsigt til begge Sider lige til Brønshøj.

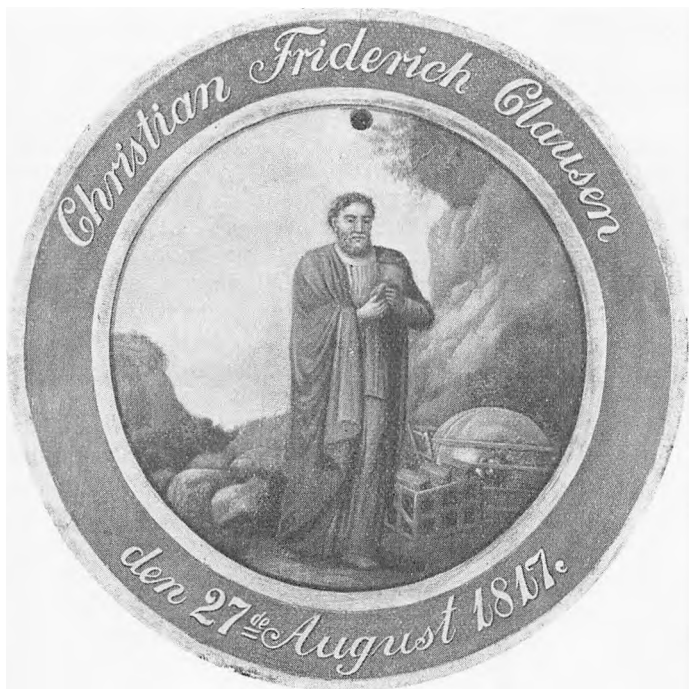
V. Wall.

2. Vinduesglasset og dets Emballage omkring Aar 1800.

Det er ikke meget, man kender til Salg, Priser, Emballage og Pakning af Vinduesglas igennem Tiderne. Lidt kendes dog, og dette er et lille Bidrag om Glasemballagen, der skulde beskytte tidligere Tiders dyre, men bulede og vindskæve Ruder paa den ofte meget knudrede Vej fra deres Tilblivelse i Glashytten, til de naaede deres forholdsvis sikre Plads i Vinduet.

Billedet viser Glarmester, Kaptajn i Københavns Borgervæbning Christian Friderich Clausens »malede Skive«, som findes i »Det Kongelige Kjøbenhavnske Skyde-

selskab og Danske Broderskab«s Lokaler sammen med 1576 lignende, — for en stor Dels Vedkommende af meget betydelig kunstnerisk eller kulturhistorisk Værdi —, alle ca. en halv Meter i Diameter.



Datoen paa Glarmester Clausens Skive er den Dag, da Skiven — og Drikkevarerne — er givet i Broderskabet. Den sorte Plet i Skiven er et Skydehul, — et Minde om den glade Fest paa Dagen.

Glarmester Clausen var født 1765 og døde i 1838. Han var Oldermænd for Københavns Glarmesterlav fra 1799 til 1813.

Det bemærkelsesværdige ved Skiven er ikke St. Lukas-Figuren — Glarmestrenes Skytshelgen —, som formentlig i dette Tilfælde har faaet Mester Clausens An-

sigtstræk; ejheller, hvad St. Lukas har i Hænderne, — dette syner nærmest som en Klump Kit. — Nej, det interessante findes forneden til højre paa Skiven, — nemlig, hvorledes Glassets Emballage — »Kisten« og »Kurven« — saa ud i Tiden omkring Aar 1800. Det er det eneste Sted, jeg nogen Sinde har truffet en Tegning af Emballagen. Ordene »Kiste« og »Kurv« kendes som Ord, men aldrig er det — mig bekendt — omtalt, hvad Form de havde, eller hvad Materiale de var af.

Forrest ses »Fenster-Glasset« og dets »Kiste«. Der pakkedes i en saadan Tremmekiste 120 Stk. »Fenster-glas«, fordelt i 20 »Bundter« à 6 »Tavler«. Baade »Kisten« og »Kurven« bagved ser noget spinkle ud, naar man tænker paa Vægten af det Kvantum Glas, der skulde holdes sammen paa; men her maa det huskes, hvilket Arbejde det kostede at tildanne et Brædt, før Maskinsaven blev opfundet. Derfor sparedes der paa Brædderne, der blev til Tremmer eller Lægter i »Kister« og »Kurve«. Og det var ikke bedre med Sømmene, der skulde bruges til Samlingen; dem skulde Smeden møjsommeligt smede enkeltvis. Ak! — Sparsommeligheden medførte, at der yderligere gik saa mange Ruder i »Bræk«; — Glarmestrene paastod, at »Det største Tab, som Lauget og umulig kunde udholde, var ved det saakaldede Fenster-Glas, saavel Norsk som Fremmed; det var krumt, fuldt af store Blærer, og i Steden for 120 Tavler, fik vi neppe mere end 30 til 40 Tavler, og det øvrige i næsten ubrugelige Stumper og Stykker. Et Stykke er jo ingen Tavle, og en Tavle ikke et Stykke«.

Bagest ses en »Kurv«, hvori pakkedes og forsendtes 15 Stykker »Kronglas«, varierende mellem 45 og 35 Tommer i Diameter, »— hvoraf i det mindste 12 Skiver skal være uden Bræk«. Senere benyttede man, af Hensyn til den megen Brækage, den Fremgangsmaade over for Kronglasset, ved et lige Snit med Diamanten tværs over at dele den store Glasskive i to Stykker. Man skar saa tæt ind til Knoppen som muligt, da denne regnedes for nærmest værdiløs. De to halvcirkelformede Glas var nu betydelig lettere at pakke, — man kunde endda sømme et Par Lægter paa tværs ovenpaa og derved opnaa baade Afstivning af den lidt ledeløse »Kurv« og at kunne stable »Kurvene« oven paa hinanden under

Transport og Opbevaring. Man benævnte det større Stykke Glas, hvorpaa Knoppen sad, »Skiven«, og det mindre Stykke »Halvmaanen«.

Hverken »Kisten« eller »Kurven« har jo videre til fælles med det, vi i Nutiden forstaar ved de to Ord; kun den ydre Form er der; men dette er et Forhold, der ofte træffes i Haandværkersprog, f. Eks. er »Taffelglas« et »Bundt eller en Skok« — 3 Stykker, — ellers er en Skok som bekendt 3 Snese.

Betegnelserne og det i »—« anførte er citeret efter Glarmesterlavets Oldermænd, Andreas Johan Barclays og Administratoren for »Det Norske Glasmagasin«, H. C. Musmanns Kamppjecer om »Monopoliers skadelige Følger«.

De tre Pjecer med Bilag er stilet: »Til Deres Kongelige Højhed Kronprindsen«. De er trykt og udsendt til Offentligheden i 1788, — og man behøver ikke at være Glarmester for at have Glæde af at læse dem i deres kærnefulde Sprog. De giver et interessant Indblik i københavnske Haandværkeres Trængsler og Tænkemaade i Slutningen af det attende Aarhundrede, — og i en Glarmesters Dygtighed i Polemik og Skrivekunst, — en Glarmester, der kunde tillade sig den Flothed, da han blev Oldermænd, at afskedige den professionelle Lavsskriver og selv overtage hans Bestilling, fordi han kunde gøre det bedre.

Carl Møller.

ERIK AF POMMERNS ERHVERVELSE AF KØBENHAVN 1417 SET I BELYSNING AF DATIDENS RETSREGLER.

AF POUL JOHS. JØRGENSEN.

I en Afhandling her i Tidsskriftet »København under Erik af Pommern« (3, III, S. 64 flg.) har cand. mag. Gudrun Nissen bl. a. berørt Spørgsmaalet om Erik af Pommerns Erhvervelse af København 1417. Hverken gennem den nævnte Afhandling eller gennem tidligere Behandlinger af Emnet, bl. a. af Helveg¹⁾, Oluf Nielsen²⁾ og Erslev³⁾, er der tilvejebragt fuld Klarhed over det retslige Grundlag for Erhvervelsen, og da de i ret stort Antal bevarede Aktstykker vedrørende Sagen dog maaske tillader at belyse denne Side af den for Københavns senere Historie saa vigtige Begivenhed noget nærmere, har jeg ment, at det maaske kunde være berettiget i dette Tidsskrift at ofre de paagældende Aktstykker en fornyet Undersøgelse. Det skal iøvrigt straks indrømmes, at disse ved første Øjekast kan virke lidt forvirrende, og at det for den, der ikke er fortrolig med Datidens Ret, navnlig kan være vanskeligt at faa fat paa det virkelige Indhold af det vigtigste af dem, nemlig Dommen af 3. Febr. 1417.

¹⁾ Den danske Kirkes Historie til Reformationen, II, S. 269—70.

²⁾ Københavns Historie og Beskrivelse I, S. 37—39.

³⁾ Erik af Pommern, S. 119—22.

I.

København havde som bekendt i Kraft af Absalons Gave i det 13. og 14. Aarh. været i Hænderne paa Roskildekirken, dog med forskellige Afbrydelser, saaledes navnlig under Valdemar Atterdag, der havde faaet Byen overladt af Biskoppen. Senere var den igen vendt tilbage til Kirken, der sad inde med den i Erik af Pommerns første Aar.

Efter Biskop Peder Jensen Lodehats Død 19. Okt. 1416 besluttede Kongen imidlertid at forsøge atter at komme i Besiddelse af Byen, og allerede godt 14 Dage senere blev der indgaaet et Forlig mellem ham og Roskilde Domkapitel, ved hvilket der blev truffet en foreløbig Ordning med Hensyn til Udøvelsen af Befalingen over Slottet. Forliget optoges i et af Kongen udstedt, men af begge Parter beseglet Brev af 8. Nov. 1416, som udfærdigedes in duplo⁴⁾, og er aabenbart mæglet af de i Slutningen af Brevet nævnte gejstlige og verdslige Herrer, af hvilke næsten Halvdelen var svenske eller norske.

Forud i Tid for Brevet af 8. Nov. ligger et Notarialinstrument af 5. Nov.⁵⁾, hvori Notaren Tyge Hansen bevidner, at et stort Antal Medlemmer af Domkapitlet som Repræsentanter for dette i Kapitelshuset i Roskilde i hans og Vidners Nærværelse har erklæret, at de kun af Frygt, fremkaldt ved Trusler fra Kongen, og mod deres Vilje er gaaet med til midlertidigt at overgive Københavns Slot til en udenfor Striden om det staaende Trediemand⁶⁾. Da begge Brevene er udstedte i Roskilde med faa Dages Mellemrum, og da Forliget som neden-

⁴⁾ Kun Kapitlets Eksemplar er bevaret i Roskilde Bisps Arkiv; trykt Kbhvns. Diplom. I, S. 136—41.

⁵⁾ Kbhvns. Diplom. I, S. 136.

⁶⁾ *castrum Hafnense invitissime sequestrasse*. *Sequestrare* betyder at overgive en omstridt Genstand til en Trediemand, indtil Processen om den er endt.

for nævnt netop gaar ud paa, at Slottet midlertidigt, indtil Dom om Retten til det er afsagt, skal overgives til en udenfor Striden staaende Biskop, er der næppe Tvivl om, at Kapitlets Erklæring har Hensyn til dets Indgaaelse af Forliget, hvis Indhold vel allerede den 5. Nov. har været aftalt. Kapitlet har ved Erklæringen saavidt muligt villet dække sig mod det Ansvar, Biskop Peder Jensens Efterfølger, der endnu ikke var valgt, kunde tænkes at ville gøre gældende imod det paa Grund af dets Opgivelse af Slottet. Efter Kapitlets Fremstilling har Kongen, der aabenbart ikke uden videre har kunnet sætte sig i Besiddelse af det, fordi det blev forsvaret, truet Kapitlet med, at han, hvis Slottet ikke overgaves til ham eller i hvert Fald til en upartisk Trediemand, vilde lægge Beslag paa al den rørlige og urørlige Ejendom, som tilhørte Bispebordet og Kapitlet. Da Erklæringen er en ganske ensidig afgivet Udtalelse, og Formaålet var at dække Kapitlet, kan man naturligvis ikke vide, om denne Fremstilling er helt rigtig.

Forliget nævner først, at Provsten i Roskilde, Christiern, hvem den afdøde Biskop og efter hans Død Kapitlet havde betroet (»befalet og tiltroet«) Slottet paa Kirkens og Bispedømmets Vegne, med Kapitlets Vilje og Raad havde indtaget Kongen »med sig til Københavns Hus i samme Tro«, d. v. s. havde givet ham Del i Slotsloven, saaledes at de begge i Forening skulde udøve Befalingen og have de dertil svarende Pligter overfor Kirken, og bestemmer videre, at Kongen og Provsten sammen skal overgive Slottet til en Biskop af Rigens Raad, som de maatte kunne enes om, hvilken da skal holde det paa begges Vegne »i god Tro«, altsaa i en Slotslov. Om der til Angivelsen af, at Kongen har faaet Del i Slotsloven, har svaret en faktisk Indtagelse af ham paa Slottet, er vel tvivlsomt. Kapitlet siger i Notarialinstrumentet kun, at det er gaaet med til at overgive Slottet til en

Trediemand, og den paagældende Passus i Forliget behøver kun at være indsat, for at Kongens og Provstens forenede Overgivelse af Slottet til den omtalte Biskop kunde have det fornødne juridiske Grundlag.

Biskoppen skulde holde Slottet, indtil det blev tilfundet eller tildømt enten Kongen paa Kronens Vegne eller Biskoppen paa Kirkens Vegne. Saa snart der var valgt en ny Biskop i Roskilde, skulde han og Kapitlet med Rigsraadets Raad afgive en Forsikring om, at han, hvis Slottet efter Lands Lov blev tilfundet og tildømt Kongen, vilde hjælpe ham til Rette og ikke forholde ham det med Urette⁷⁾, og denne Forsikring skulde gentages af Biskoppen og Kapitlet, naar Biskoppen var blevet stadfæstet og indviet. Naar det om den første Forsikring, men ikke om den sidste siges, at den skal afgives med Rigsraadets Raad, er denne noget overraskende Bestemmelse vel begrundet i, at Kongen, saa længe Besættelsen af Bispestolen ikke var endelig i Orden, ikke har villet nøjes med Biskoppens Forsikring, men har villet have Rigsraadets Garanti for dens Overholdelse.

Den Dom i Sagen, som ifølge Forliget skulde afsiges, skulde fældes af Rigsraadet, dog ikke af hele Raadet, men af 6 gejstlige Medlemmer med Ærkebiskoppen i Lund i Spidsen og 6 verdslige Medlemmer med Axel Pedersen (Thott) som den første; bortset fra de i Forliget navngivne Medlemmer, skulde Medlemmerne udpeges af Parterne, de gejstlige af Biskoppen af Roskilde, de verdslige af Kongen. Man skulde ikke vente med Afsigelsen af Dommen, indtil den nye Biskop var stadfæstet og indviet, men det skulde være nok, at han havde faaet Dispositionsretten over Bispestolens Indtægter.

Det hørte i og for sig med til Rigsraadets Opgaver at

⁷⁾ Dette skete ogsaa den 13. Nov. under Form af en Stadfæstelse af Forliget af 8. Nov. (Kbhvns. Dipl. I, S. 141).

dømme Kongen og Undersaatterne imellem, men det er dog klart, at den Domstol, der skulde afgøre Striden om København, nærmest var at betragte som en Voldgiftsdomstol, der hentede sin Kompetence til at dømme i Sagen fra Parternes Aftale, som Dommen af 3. Febr. da ogsaa helt støtter sig til. Det hedder saaledes i den, at Parterne har bedt de tolv Dommere om at ende Sagen og dømme efter Landslov det retteste, de kunde, efter de Vilkaar og Dagtingninger, som Dagtingebrevet udviste, samt at Dommerne ikke har ment med Billighed at kunne modsætte sig eller forkaste denne deres Vilje og Anmodning og derfor har paataget sig at afsige Dom imellem dem. Det, der har foranlediget Sagens Henvisning til en Voldgiftsret, har sikkert været Uenighed om, hvorvidt den burde afgøres af en kirkelig eller en verdslig Domstol, og man har derfor sammensat Voldgiftsretten af lige mange gejstlige og verdslige Medlemmer.

II.

Den kanoniske Ret krævede ikke i Almindelighed, at Tvistigheder om Ejendomsret til fast Ejendom, som opstod mellem Kirke og Lægfolk, skulde afgøres af Kirkens Domstole. Om en Sag skulde behandles her eller ved en verdslig Domstol, afhang principielt af, hvem der var sagsøgt, og afgørende herfor maatte det igen være, hvem der ved Stridens Udbrud sad inde med Ejendommen. Var den i Kirkens Besiddelse, men en Lægmand paastod sig berettiget til den, fulgte det af Reglen om, at Gejstlige kun kunde sagsøges ved de kirkelige Domstole (Gejstlighedens privilegium fori), at Sagen maatte anlægges ved disse. Var Lægmanden derimod Besidder, og Kirken følgelig maatte optræde som Sagsøger, anerkendte et af Alexander III's Dekretaler, at Lægmanden efter streng Ret (de rigore juris) maatte søges for den verdslige Dommer, fordi Sagsøgeren altid

maa følge Sagsøgte til hans Værneting⁸⁾. Det føjedes dog til, at der i mange Egne sædvanemæssigt forholdtes anderledes, og Reglen begrænsedes ogsaa paa forskellig Maade gennem andre Regler.

Det maa saaledes for det første erindres, at den, der med Magt satte sig i Besiddelse af Kirkens Ejendom, gjorde sig skyldig i sacrilegium (i det danske Retssprog gengivet ved Kirkeran), og dette Forhold blev — ganske bortset fra dets Strafbarhed efter verdslig Ret — straffet af Kirken selv, i Reglen med Ekskommunikation⁹⁾, der dog, naar den ikke som efter visse specielle Forskrifter indtraadte umiddelbart ved selve Forbrydelsen, kunde afværges af den skyldige, ved at han rettede for sig og gjorde Bod¹⁰⁾. Gennemførelsen af Kirkens Straffe-krav gav ikke altid Anledning til nogen egentlig Retssag, men ofte blev vedkommende, inden han ekskommuniceredes, indstævnet for Kirkens Dom for — som det undertiden hedder — at anføre de Grunde (hvis han havde saadanne), hvorfor han mente, at han ikke burde ekskommuniceres¹¹⁾, og der fremkom da en Retssag, som førtes ved Kirkens Domstol¹²⁾, og under hvilken man kunde komme ind paa Spørgsmaalet om den Sigtedes Ret til den paagældende Ejendom.

⁸⁾ c. 5 X 2,2. Kirken anerkendte ogsaa, at lensretlige Spørgsmaal, i hvilke en Gejstlig var Part, i alle Tilfælde hørte under Lensherrens Domstol.

⁹⁾ Se f. Eks. c. 5 og 10 Causa XII qu. 2; c. 12 og 18 Causa XVII qu. 4; c. 2 X 5,17 samt en længere Række partikulære danske Bestemmelser, saaledes Odensekonstitutionen 1245 (Script. rer. Dan. VII, S. 131), Helsingborgstatutterne 1345 (Suhm XIII, S. 799).

¹⁰⁾ c. 2 X 5,17.

¹¹⁾ Repert. dipl. 1. Række, Nr. 3606, 2. Række, Nr. 475. Jfr. ogsaa om lignende Tilfælde, hvor det dog ikke drejer sig om Bemægtigelse af fast Ejendom Repert. dipl. 1. Række, Nr. 7846, 2. Række, Nr. 2825, Danske Mag. 3. Række, III, S. 268—69).

¹²⁾ c. 8 X 2,2.

Hvis der rejstes civil Sag mod en Kirkeraner (for at søge den røvede Ejendom tilbage eller Erstatning for den), anerkendte Kirken dernæst vel i Princippet, at Sagen burde rejses ved Sagsøgtes verdslige Værneting, dog med Forbehold af, at Kirken, hvis den ikke ad den Vej kom til sin Ret, kunde gaa over til kriminel Forfølgning efter de ovennævnte Regler. Under Henvisning til, at de verdslige Dommere ofte var forsømmelige med at skaffe Kirken dens Ret, udtaltes det imidlertid i et Dekret af Lucius III, at der til Gunst for Kirken ad sædvanemæssig Vej var indført den Regel, at Kirken straks frit kunde vælge, om den vilde rejse Sagen ved verdslig eller gejstlig Ret¹³⁾. De danske Kilder indeholder da ogsaa mange Eksempler paa, at civile Sager mod Læg-mænd angaaende Ejendom, der paastodes at være Kirkens, er blevet rejste ved de kirkelige Domstole, men undertiden anerkender disse dog, at deres Kompetence i saa Fald var undergivet en vis Begrænsning. Den kanoniske Ret kendte et Retsmiddel (*actio spolii*), der gav den, der med Magt eller ved List eller i det hele uden Grund var berøvet sin Ejendom, Adgang til at blive genindsat i Besiddelsen og faa Erstatning, uden at han kunde mødes med Indsigelser hentede fra Modpartens formentlige Ejendomsret til Tingen, men ogsaa uden at der under den paagældende Sag afgjordes noget om Ejendomsretten¹⁴⁾. Vel under Hensyn hertil og maaske som en Koncession til den verdslige danske Rets nedenfor omtalte Regler gør nu visse Domme i Ejendomstrætter, rejste mod Læg-mænd ved de kirkelige Domstole, en Sondring mellem disses Ret til at dekretere Restitution af Besiddelsen og deres Ret til at træffe Afgørelse af Spørgsmaalet om

¹³⁾ c. 8 X 2,2.

¹⁴⁾ N. München, Das kanonische Gerichtsverfahren und Strafrecht I, S. 353—56.

Ejendomsretten, idet de holder Plads aaben for en Prøvelse af dette Spørgsmaal ved verdslig Ret¹⁵⁾.

Det maa endnu for Tydeligheds Skyld tilføjes, at selv om Kirken efter det anførte hævdede, at dens Domstole kunde afgøre enhver Trætte om Kirkens Gods, selv om Sagsøgte var Lægmand, var der ikke her, saaledes som hvor en Gejstlig var sagsøgt, Tale om at erklære de verdslige Domstole for inkompetente; Kirken paastod kun, at dens egne Domstole konkurrerede med dem.

Hvad den verdslige danske Ret angaar, anerkendte den vel Gejstlighedens privilegium fori, men med Hensyn til Tvistigheder om Jord mellem Kirke og Lægfolk var det dens Standpunkt, at de i alle Tilfælde burde afgøres af verdslig Domstol og saaledes, at den verdslige Rets Afgørelsesmidler bragtes til Anvendelse. Dette er i hvert Fald ganske klart efter Jydske Lov I, 44 og II, 2 og 3, der lader Afgørelsen bero paa Ed af Sandemænd, naar Jorden har en Værdi af een Mark Sølv¹⁶⁾, medens det ellers tilkommer Besidderen at væрге den med sin

¹⁵⁾ Særlig tydelig er Dom i Repert. dipl. 1. Række, Nr. 7626 (1446), hvor den kirkelige Domstols Competence overfor en fremsat Indsigelse begrundes med, »at det ej rørte paa Markens Ejendom, men paa deres Hævd, Vælde, Vold og Ran, som var gjort paa dem«, og hvor Dommen, der lyder paa, at det omstridte Jordstykke skal tilhøre Sagsøgeren »af ret Hævd«, føjer til, at »hvo som vil dele om Ejendommen, skal dele det til Landsting efter Sjøllandsfars Landslov«. Se endvidere Dom i Script. rer. Dan. VIII, S. 161—62 (1283), hvor den kirkelige Domstols Competence ogsaa bestrides, men hvor Indsigelsen afvises med, at det kun drejer sig om Restitution af Besiddelsen.

¹⁶⁾ Nogle Haandskrifter af Jydske Lov, der vistnok repræsenterer et lidt yngre Udviklingstrin, har en lavere Værdi (en halv Mark Sølv). — Udtrykkene i II, 3 (om Kirkes Ejendom hos Bonde, om Kirke strides med Bonde) kan forstaaes, som om Sandemændenes Competence kun strakte sig til Tilfælde, hvor Lægmanden var Besidder, men denne Forstaaelse støttes ikke af den latinske Oversættelse af Loven.

Ed, støttet af Ed af Mededsmænd, saaledes at disse Eder, naar Kirken er Besidder og derfor sagsøgt, aflægges af Kirkeværgerne og de bedste Kirkemænd. Med Sandemændene førte Kirken dog en vis Kontrol, idet Rigtigheden af deres Ed kunde prøves af et Overnævn, bestaaende af Biskoppen og de otte bedste Bygdemænd¹⁷⁾.

Mindre klar er Stillingen efter de skaanske og sjællandske Retsbøger, der ikke indeholder specielle Forskrifter om Ejendomstrætter mellem Kirke og Lægfolk¹⁸⁾. Deres Tavshed maa dog sikkert forstaas saaledes, at den Slags Trætter følger de almindelige Regler om Ejendomstrætter. Haandfæstningerne fra Slutningen af Middelalderen slog da ogsaa udtrykkeligt fast, at Jordedele dannede en Undtagelse fra Gejstlighedens privilegium fori, saa at de hørte under de verdslige Domstole, uanset hvem der var sagsøgt¹⁹⁾.

Kanonisk og dansk Ret havde, som det vil ses, meget afvigende Regler om, hvilke Domstole det tilkom at afgøre Tvistigheder om fast Ejendom mellem Kirke og Lægfolk, og Afgivelsen betød saa meget mere, som de kirkelige Domstole dømte efter Kirkens Ret, de verdslige Domstole efter dansk Ret. I et Tilfælde som det her foreliggende, hvor Stridsgenstanden ved Stridens Udbrud var i Kirkens Besiddelse, og man fra verdslig Side paastod sig berettiget til den, kunde der efter kanonisk Ret ikke være Tvivl om, at Kravet burde rejses ved kirkelig Domstol. Da denne Ordning imidlertid ikke var sanktioneret af den verdslige Lovgivning og heller ikke var slaaet fuldstændigt igennem i Praxis, der tværtimod vi-

¹⁷⁾ Jydske Lov II, 7.

¹⁸⁾ Den skaanske og den sjællandske Kirkeret viser kun, at den, der tilegner sig Kirkens Jord, som skyldig i Kirkeran ifalder Kirkestraf, dog kun Tremarksbøder til Biskoppen, men Afgørelsesmidlet (Nævn i Kirkesogn) er hentet fra den verdslige Ret.

¹⁹⁾ Haandf. 1513 § 18, 1523 § 27. Jfr. ogsaa Odense Reces 1527.

ser et meget broget Billede, med Behandling snart ved gejstlig, snart ved verdslig Ret, henimod Slutningen af Middelalderen med stigende Tendens til at gaa den sidste Vej²⁰⁾, en Tendens, der afspejler sig i de anførte Haandfæstningsbestemmelser, kunde der i mange Tilfælde være god Grund til at søge Strid om Behandlingsmaaden af en Sag undgaaet ved en forligsmæssig Aftale²¹⁾, og det var dette, der skete 1416 under Striden om København, idet man enedes om at lade Sagen afgøre af en Instans, hvor det gejstlige og det verdslige Element var lige stærkt repræsenteret.

Naar man gik denne Vej, maatte man yderligere søge at enes om, efter hvilken Ret der skulde dømmes, og herom bestemte Forliget af 8. Nov. 1416, at Voldgiftsdomstolen skulde træffe sin Afgørelse »efter Landslov«, hvilket i det foreliggende Tilfælde maatte være den sjællandske Landskabsret, saaledes som denne indeholdtes i de to sjællandske Retsbøger. De Bestemmelser i disse, som særlig kom i Betragtning, var Eriks L. III, 1, 3 og 8 og Vald. L. III, 8; den sidste var hentet fra Skaanske L. Kap. 78—81 (IV, 15—18).

Efter begge Retsbøger var det den almindelige Regel, at Ejendomstrætter afgjordes ved Partsed med Ed af Mededsmænd²²⁾, og det springende Punkt var, hvem der var berettiget til at føre dette Bevis. Sagsøgte havde Bevisretten, naar han havde vundet Lavhævd paa Ejendommen, hvortil krævedes, at han havde besiddet den i

²⁰⁾ Jfr. herved Sindballe, Af Testamentsarvens Historie i dansk Ret, S. 29 flg.

²¹⁾ Kilderne frembyder en Række Eksempler paa saadanne Aftaler, og Haandf. 1483 § 18 vilde ligefrem ved Lov sikre Kirken en vis Repræsentation i Rettertinget, naar denne Domstol skulde »dømme Kirken eller hendes Personer noget til eller fra«.

²²⁾ Hvor Sagsøgte førte Beviset, skulde han efter Vald. L. foruden Mededsmænd have to Vidner.

tre Aar, som om han var Ejer, at han havde besiddet den uden Kære, d. v. s., at Sagsøgeren ikke inden Fristens Udløb havde rejst Sag imod ham, og at hans Besiddelse ikke var Ranshævd²³), d. v. s. at den ikke var erhvervet ved en Handling, der kunde karakteriseres som Ran. Hvis Besidderen af en Ejendom, naar han sagsøgte, endnu ikke havde vundet Lavhævd og saaledes var blevet bevisberettiget, men han, fordi han havde erhvervet Ejendommen ved Køb, havde en Hjemmelsmand, kunde han forlange, at denne skulde indtræde i Sagen og føre Beviset, hvis han selv i Kraft af sin tidligere Besiddelse var berettiget dertil, men var hverken Sagsøgte eller en eventuel Hjemmelsmand bevisberettiget, eller vilde eller kunde de ikke præstere Beviset, overførtes Bevisretten til Sagsøgeren. Paa Grund af Edsbevisets Karakter virkede Lavhævd, skønt den ikke var Ejendomshævd og altsaa ikke i sig selv begrundede Ejendomsret, faktisk næsten som saadan, idet de Paastande og Anbringender, som Sagsøgeren fremsatte overfor en Sagsøgt, der havde Lavhævd, kun havde den Betydning, som laa i, at de efter Omstændighederne kunde afholde Sagsøgte eller hans Mededsmænd fra at sværge.

Var der Tvivl om, hvem af Parterne der var Besidder, eller om Besiddelsen havde en saadan Karakter, at den kunde begrunde Lavhævd, f. Eks. om den var udøvet som Ejer eller Panthaver, kunde Spørgsmaalet som et præliminært Spørgsmaal forlanges afgjort af et Nævn, bestaaende af tolv gode Mænd udnævnte paa Herredstinget blandt Herredsmændene²⁴). Dette Nævn maatte

²³) Kravet om, at Besiddelsen ikke maatte være Ranshævd, nævnes kun i Skaanske Lov Kap. 80 (IV, 17) og kun med Henblik paa et specielt Tilfælde. Der er dog ingen Tvivl om, at Kravet altid maatte være fyldestgjort, for at der kunde tales om Lavhævd. Lovene gaar endog ud fra som det normale, at Lavhævden støtter sig til en Retshandelsadkomst.

²⁴) Eriks L. III, 8, Vald. L. III, 8.

utvivlsomt ogsaa afgøre, om en Besiddelse var Ranshævd, hvis der rejstes Spørgsmaal herom.

De fremstillede Regler anvendtes endnu i Praksis i det 15. Aarh.²⁵⁾, men det formelle Edsbevis var dog allerede dengang paa Retur og ved at vige Pladsen for en materiel Bevisprøvelse, under hvilken der navnlig i stigende Grad blev Mulighed for Anvendelse af Bevis ved Dokumenter. Dette betød dog ikke, at den, der var Besidder af Ejendommen, mistede sin gunstige Stilling under Processen. Han havde vel ikke mere Ret til at afgøre denne til sin Fordel ved Partsed med Ed af Mededsmænd, men maatte vige, hvis Sagsøgeren, f. Eks. ved Dokumenter, kunde bevise en bedre Ret, men han havde stadig den Fordel, som laa i, at han beholdt Ejendommen, hvis en saadan bedre Ret ikke kunde oplyses²⁶⁾.

III.

Forliget af 8. Nov. udtalte sig ikke nærmere om, hvad det var, Voldgiftsdomstolen skulde afgøre. Det forudsættes, at det er Striden om København, og de Udtryk, hvori det eventuelle Domsresultat omtales (»vorder os (Kongen) . . . tilfundet og tildømt« o. lign.), og særlig de Udtryk, som beskriver Stillingen i det Tilfælde, at Biskoppen sejrer (Slottet skal i saa Fald »frit og ubevaret blive, ligge og tilhøre Kirken og Biskopsdømmet i Roskilde«), forstaas naturligtst saaledes, at Dommen endelig skal afgøre Spørgsmaalet om Ejendomsretten til København. Imidlertid var det som nedenfor omtalt ikke dette Spørgsmaal, der virkelig blev afgjort, men kun Spørgs-

²⁵⁾ H. Matzen, Den danske Panterets Historie, S. 433—34. H. Syllow, Den materielle Bevisteoris Udviklingshistorie i dansk Ret, S. 54—55.

²⁶⁾ Det er denne Regel, som senere finder Udtryk i Danske Lov 5—5—3, der i Modsætning til den middelalderlige Ret ikke lægger Vægt paa, at Besiddelsen er fortsat gennem en vis længere Tid.

maalet om, hvem der foreløbig skulde have København i sin Besiddelse og staa som Besidder, naar Spørgsmaalet om Ejendomsretten senere toges op. Den danske Ret kendte jo ogsaa en præliminær Afgørelse af Besiddelsesspørgsmaalet, naar det var omtvistet, hvem der var Besidder, eller om den, der faktisk var det, havde en saadan Besiddelse, at den gav ham Ret til at afgøre Ejendomsspørgsmaalet med Edsbevis, og det er derfor muligt, at man trods Ordene i Forliget straks fra først af fra begge Sider har været klar over, at det, Domstolen skulde beskæftige sig med, kun var Retten til at være Besidder af København. Herfor taler navnlig, at efter Forliget ingen af Parterne, indtil Domstolen traf sin Afgørelse, skulde være Besidder, idet Københavns Slot saa længe skulde overgives til en upartisk Trediemand, thi paa denne Maade kom man til at savne det Kriterium, hvorefter Bevisrollerne skulde fordeles under en Proces om Ejendomsretten. Den Mulighed foreligger dog ogsaa, at Kongen, der maaske med Rimelighed kunde mene, at han havde bedre Kort paa Haanden, naar det blot gjaldt at blive indsat som Besidder med Forbehold af en senere Prøvelse af Ejendomsretten, end naar selve Spørgsmaalet om denne rullede op, ved Affattelsen af Forliget med Vilje har tilsløret den Vej, han vilde gaa, saa at hans Planer først er traadt frem under Proceduren for Domstolen.

Voldgiftsdomstolen afsagde sin Dom den 3. Febr. 1417²⁷⁾, og det fremgaar klart af denne, at der kun blev procederet om og kun truffet Afgørelse om, hvilken Part der indtil videre skulde have Besiddelsen af København. Kongen procederede paa, at han havde Ret til at have Byen i Værge, d. v. s. i sin Besiddelse, »fordi Biskop Niels, fordum i Roskilde Biskop, fik den ej med

²⁷⁾ Kbhvns. Diplom. I, S. 142—43.

Rette efter Landslov efter Kong Valdemars Død«, og den siden Afslutningen af Forliget valgte nye Biskop, Jens Andersen Lodehat, og Domkapitlet paastod lige modsat, at Biskop Niels efter Kong Valdemars Død havde faaet København med Rette, hvorfor Biskoppen nu burde have den i Værge.

Afgørende for, hvem der foreløbig skulde have København i sin Besiddelse, var altsaa efter begge Parters Mening Begivenhederne ved Valdemar Atterdags Død, og det fremgaar af Voldgiftsdommens Konklusion, som vil blive nærmere omtalt nedenfor, at Uenigheden paa dette Punkt drejede sig om, hvorvidt den daværende Biskop i Roskilde, Niels Jakobsen Ulfeldt, med Magt og derfor med Urette havde sat sig i Besiddelse af Byen eller ikke. Kongen hævdede det første, og hans Standpunkt var altsaa i Virkeligheden det, at Roskildebispens Besiddelse af København i Tiden efter Valdemar Atterdags Død 1375 havde været Ranshævd.

Dommen oplyser desværre ikke noget om, hvorledes Parterne begrundede deres Paastande. Kongen kunde henvise til, at Valdemar Atterdag gennem hele sin Regeringstid formentlig havde været i lovlig Besiddelse af København, idet hans Besiddelse havde kunnet støtte sig til Aftaler med Roskildebispen. Biskop Jens Nyborg havde den 6. Jan. 1341 uden Vederlag overladt Kongen Slottet og Byen for Tiden indtil den 6. December næste Aar med Tilføjelse af, at de derefter skulde tilbagegives til Biskoppen²⁸⁾. Denne Aftale var imidlertid blevet ændret allerede inden den 15. Juni s. A., da der erhvervedes en Vidisse af en ny Aftale²⁹⁾. Ved denne overlod Kongen Biskoppen Søborg Slot og fem Herreder i Nordsjælland som »Vederlag og fastere Borgen«³⁰⁾ for Køben-

²⁸⁾ Kbhvns. Diplom. I, S. 76—78.

²⁹⁾ Kbhvns. Diplom. I, S. 78—81.

³⁰⁾ in recompensam et cautionem firmiorem.

havns Slot og By og forskelligt andet Bispestolen tilhørende Gods, som altsammen var overgivet til Kongen, for at han ved Hjælp af det kunde rejse Penge til at indløse Sjælland for, og som han allerede ved Aftalens Indgaaelse i dette Øjemed havde pantsat til Markvard af Stove for 7000 Mark. Biskoppen fik altsaa nu Vederlag for København, men til Gengæld var enhver Tidsbegrænsning af Kongens Ret til at beholde Byen udgaaet af Aftalen, der blot bestemte, at hvis Søborg med Herrederne blev taget fra Biskoppen med Vold, skulde Kongen skaffe ham København og hans øvrige Gods igen, samt at Kongen, hvis han tilbagegav Bispens Gods, ogsaa skulde have sit tilbage. Derimod gjordes Kongens Ret til at beholde København ikke afhængig af, at Biskoppen virkelig fik Søborg, som i lang Tid havde været i Hænderne paa Knud Porses Enke, Hertuginde Ingeborg, og som Kongen i Brevet forudsættes endnu ikke at have Raadighed over. Kongen lover kun at ville skaffe Biskoppen Slottet paa egen Bekostning.

Den anden Aftale af 1341 gav saaledes Kongen en meget stærk Stilling, og det var maaske nærmest en Forsigtighedsforholdsregel, naar Valdemar Atterdag alligevel den 21. Nov. 1350 fik den da nylig tiltraadte Biskop Henrik Gertsen, der ikke fulgte umiddelbart efter Jens Nyborg, til at udstede et Brev³¹⁾, hvorved han under Henvisning til de Tjenester, Kongen havde vist Roskildekirken ved at udfri den af Fjendens Vold, overlod ham Københavns Slot og By til fri Raadighed³²⁾ for Biskoppens Levetid, saaledes som han hidtil havde besiddet dem³³⁾. I og for sig kunde denne Bekræftelse af den bestaaende Tilstand under Hensyn til det sidste Brev af 1341 ikke være nødvendig, og der er ogsaa det

³¹⁾ Kbhvns. Diplom. I, S. 89—90.

³²⁾ castrum dimittimus libere disponendum.

³³⁾ prout idem dictus noster rex actenus tenuerat.

ejendommelige ved Brevet, at det i Modsætning til næsten alle samtidige Breve om tidsbegrænset Overdragelse af fast Ejendom ikke indeholder et Ord om, at København ved Fristens Udløb, altsaa her ved Biskop Henriks Død, skulde vende tilbage til Roskildebispen, hvorhos det slutter med en almindelig Udtalelse om, at hverken Biskoppen eller Kapitlet skal rejse nogetsomhelst Krav mod Kongen i Anledning af Slottet. Begrænsningen til Biskoppens Levetid finder naturligt sin Forklaring i, at det hele har skullet være en personlig Bekræftelse fra dennes Side af den bestaaende Tilstand, og det kunde derfor heller ikke have afgørende Betydning, at Bekræftelsen ikke blev fornyet, da Henrik Gertsen 1368 blev efterfulgt af Niels Jacobsen, hvilket iøvrigt først skete nogen Tid efter, at Valdemar Atterdag paa Grund af Krigen med Hansestæderne og deres Forbundsfæller havde fundet det rigtigt at forlade Landet for længere Tid³⁴).

Under Krigen blev København indtaget af Hansestæderne og Slottet i det mindste delvis ødelagt, men bortset fra Krigsbegivenhedernes Indgriben i Forholdet er Byen og Slottet dog forblevet hos Kongen indtil hans Død, hvad positivt siges i det nedenfor omtalte Brev af 7. Dec. 1375. Derefter kom København imidlertid tilbage til Biskoppen, men de nærmere Omstændigheder herved kendes ikke. Erik af Pommern har aabenbart ment at kunne hævde, at Biskop Niels med Magt har sat sig i Besiddelse af Slottet og Byen, og at det er gaaet saaledes til, er heller ikke usandsynligt, da Slottets ødelagte Tilstand maa have gjort en Bemægtigelse af det forholdsvis let, og Biskoppen ikke behøvede at regne med nogen stærk Modstand fra Dronning Margrethe, der

³⁴) Valdemar Atterdag forlod Landet den 6. April (Reinhardt, Valdemar Atterdag, S. 429), og Biskop Henrik døde den 18. Okt. (J. O. Arhning, Roskilde Domkapitels Historie I, S. 330).

havde Brug for og ogsaa faktisk fik hans Støtte til at gennemføre Olufs Valg til Konge³⁵⁾).

Hvad Biskop Jens og hans Kapitel har anført til Støtte for, at Biskop Niels i 1375 havde faaet København med Rette, er det vanskeligere at danne sig en Mening om. De erhvervede den 21. Jan. 1417, altsaa kort før Voldgiftsdommen og rimeligvis med Henblik paa den forestaaende Rettergang, en Række Vidisser af ældre Breve vedrørende Roskildekirkens Forhold til København, saaledes Vidisser af Coelestin III's Bulle af 12. Febr. 1193, hvorefter ingen Biskop maatte afhænde København, af Bonifacius VIII's Stadfæstelse 9. Marts 1299 af Valdemar I's Gave af København til Absalon og dennes Videreoverdragelse af Byen til Roskildekirken samt af Valdemar Atterdags og Margrethes ovenfor nævnte Breve af henholdsvis 16. Jan. 1341 og 7. Dec. 1375, endvidere bl. a. en Vidisse af en almindelig holdt kongelig Privilegiestadfæstelse for Roskildekirken af 12. Marts 1403³⁶⁾, men bortset maaske fra Brevet af 1375, hvorom nedenfor, kunde intet af disse Breve være til nogen Nytte, naar det gjaldt at oplyse Maaden, hvorpaa Biskop Niels havde faaet København efter Valdemar Atterdags Død.

Naar bortses fra den Mulighed, at Valdemar Atterdags Testamente, der ikke kendes, men har eksisteret³⁷⁾, kan have indeholdt Bestemmelser om København, der kan have været af Betydning, maa Kirken snarest antages at have paaberaabt sig, at Biskop Niels, hvorledes han end var kommet i Besiddelse af København, havde erhvervet Byen med Dronning Margrethes Samtykke og derfor med Rette. Forsaavidt der herved blot tænktes paa, at Dronningen havde fundet sig i det passerede uden

³⁵⁾ Erslev, Dronning Margrethe, S. 55 ff.

³⁶⁾ Repert. dipl. I. Række, Nr. 5634—38; Kbhvns. Dipl. I, S. 141.

³⁷⁾ Ældre danske Arkivregistraturer I, S. 39—40.

at protestere derimod, hvad hun iøvrigt ikke straks havde nogen formel Kompetence til, var Paastanden rimeligvis fuldt berettiget, naar henses til den ovenfor omtalte politiske Situation, der forelaa efter Valdemar Atterdags Død. Derimod er det meget tvivlsomt, om Biskoppen og Kapitlet har kunnet dokumentere et positivt Samtykke fra Dronningens Side til, at Biskop Niels tog København i Besiddelse, eller en positiv Godkendelse af, at han havde gjort det. Selv om det er muligt, at der er blevet udstedt flere Breve til Biskoppen angaaende København end de nu kendte³⁸⁾, synes det sikkert, at Kirken ikke i 1417 har raadet over andre Breve, der kunde influere paa Bedømmelsen af, hvad der skete i 1375, end det allerede oftere berørte Brev af 7. Dec. d. A.³⁹⁾, og dette kunde ikke være den til nogen større Nytte.

Ved Brevet af 1375 skænkede Margrethe Roskilde Bispestol og Kirke Næbbe Slot og gav dem Pant i to sjællandske Herreder og Kongens tre Fjerdedele af Roskilde By for 3000 Mark Sølv, til Erstatning for det Tab, de havde lidt, dels ved at Kong Valdemar havde haft Byen København i sin Besiddelse og oppebaaret Indtægterne af den, dels ved at Københavns Slot var blevet ødelagt under Krigen, og dels endelig ved at forskellige Ejendomme og Guld- og Sølvkalke, som tilhørte Bispestolen eller Kirken eller andre Kirker eller Klostre paa Sjælland, var blevet overladt Kongen til Pantsættelse i Kronens Interesse. Dette Brev forudsatte vel, at København nu igen var i Roskildebispens Besiddelse, og kunde vel ogsaa siges at vise, at Dronningen havde affundet sig med denne Kendsgerning og ikke vilde rejse nogen Indvending imod den, men andet og mere laa der strengt taget ikke i Brevet. Ligesom det ikke paa nogen Maade

³⁸⁾ Se ndf. S. 292—93.

³⁹⁾ Kbhvns. Dipl. I, S. 114—16.

betegnede Kong Valdemars Besiddelse af København som et Retsbrud mod Kirken, men blot tillagde denne en vis Godtgørelse for Afsavnet af den⁴⁰⁾, saaledes indeholdt det ingensomhelst udtrykkelig Anerkendelse af den nu indtraadte Forandring, endsige af Maaden, hvorpaa den var hidført. I det højeste kunde det ved at tillægge Biskoppen nogen Erstatning for Ødelæggelsen af Slottet siges at forudsætte, at Kirkens Interesse i dette ikke var ophørt ved Valdemars Besiddelse af det. Brevet som Helhed giver overhovedet ikke Indtryk af, at Omtalen af Forholdet med Hensyn til København er indsat i det, fordi man nu vilde foretage et Opgør af Striden om Byen og Slottet og fastslaa noget om, hvad der var Ret i dette Forhold. Det er blot nævnt som et blandt flere Forhold, der skal motivere, at Dronningen giver Biskop Niels en Gave, hvis virkelige Begrundelse var at søge i de politiske Tjenester, han havde vist og ventedes at ville vise hende.

I Slutningen af Brevet af 1375 lovede Dronningen, at hun til Fuldbyardelse af Aftalen vilde skaffe Biskoppen et ligelydende Brev af hendes Mand, Kong Haakon, og hendes Søn Oluf, forsynet med deres og Rigsraadernes Segl, og et saadant udstedtes ogsaa 7. Maj 1376 og blev tillige paany beseglet af Margrethe selv⁴¹⁾.

I Forbindelse med Brevet af 1375 maa endnu nævnes et senere Brev af 27. Nov. 1397⁴²⁾, udstedt af Biskop Peder Jensen og Kapitlet og indeholdende en Generalkvittering for alle de Krav (»for al Gæld, Skyld og Skade«), som Biskoppen, Kirken og Kapitlet havde paa Dronning Margrethes Fader og Forfædre, paa Kong Oluf og Kong

⁴⁰⁾ Jfr. Ordene: in refusionem et recompensam aliqualem dampnorum premissorum.

⁴¹⁾ Kbhvns. Dipl. I, S. 116—18. Det er overleveret gennem en Vidisse af 1387 (ibidem S. 126—27).

⁴²⁾ Kbhvns. Dipl. II, S. 24—27.

Erik og paa hende selv⁴³⁾. Indledningen til Brevet, der indeholder en Opregning af alle de Krav, som Kvitteringen skulde omfatte, er vel meget vid i sin Formulering, men det er dog klart, at Brevet hovedsagelig tager Sigte paa de samme Forhold, som foranledigede Udstedelsen af Brevet af 1375, og det omtaler ogsaa udtrykkeligt den Gentagelse af dette Brev, som efter det ovenfor bemærkede fandt Sted i 1376 af Oluf og Margrethe i Forening. Det synes dog at fremgaa af Brevet, at Roskildekirken foruden den Godtgørelse, der tillagdes den ved Brevene af 1375 og 1376 gennem Pantsætning af tre Fjerdedele af Roskilde og to Herreder, yderligere maa have faaet Køge og endnu et Herred, hvilket alt sammen nu siges at være tilbagegivet Dronningen⁴⁴⁾.

Brevet af 1397 viser ikke mere med Hensyn til Retsstillingen efter Valdemar Atterdags Død end Brevet af 1375, men da det i Modsætning til dette er udstedt af Biskoppen og Kapitlet, betoner det, som rimeligt er, at Godtgørelse for Afsavnet af København var noget, som Kirken havde Krav paa. Størst Interesse har Brevet ved at omtale en samtidig med dets Udstedelse stedfunden Tilbagegivelse til Dronningen eller dog Mortifikation af forskellige København vedrørende Breve.

Saaledes blev Brevet af 1376, af hvilket Biskoppen dog ti Aar tidligere havde sikret sig en Vidisse⁴⁵⁾, og det eller de Breve, hvorpaa Roskildekirkens Ret til Køge og det tredie sjællandske Herred maa have hvilet, tilbageleverede, medens Kirken maa have beholdt det fo-

⁴³⁾ Se anf. St. S. 25 nederst.

⁴⁴⁾ Det nævnes ogsaa, at Bispen og Kapitlet har haft Breve paa Tune Herred, Brøndby og Lyngby m. m., men disse Steder nævnes ikke sammen med dem, der blev overladt Kirken i 1375, og de staar maaske ikke i Forbindelse med Forholdet vedrørende København, jfr. dog den svenske Rimkrønike (Oluf Nielsen, Kbhvns. Hist. II, S. 17).

⁴⁵⁾ Se ovf. Note 41.

reløbige Brev af 1375, som den havde i Hænde under Erik af Pommern. Men dernæst tales der om Tilbagelevering af flere Breve, som Biskop Niels havde lovet Dronning Margrethe, og som hendes Fader og Forfædre havde udgivet vedrørende Gæld og Skade, og fremdeles erklæres et Brev for dødt og magtesløst, som Kong Valdemar havde givet Biskoppen af Roskilde, og hvori havde staaet, at han laante (»lænte«) København af Kirken⁴⁶⁾.

Det sidste Brev, der, som det vil ses, ikke var til Stede og ikke blev tilbageleveret, kan i og for sig have været Brevet af 16. Jan. 1341, der fastslog Kongens Pligt til at levere København tilbage; »lænte« maa være Oversættelse af et latinsk Udtryk, idet et Brev af Valdemar Atterdag ikke kan have været skrevet paa Dansk. Maa-ske har Kirken, trods Løfte om Tilbagelevering af dette Brev, ikke villet af med det og saa givet det Udseende af, at det ikke eksisterede mere. Der kan dog naturligvis ogsaa være Tale om et andet Brev, men der er i saa Fald noget mistænkeligt ved, at Kirken ikke kan levere det tilbage. Har det mon blot været paaberaabt overfor Dronningen som Støtte for Kirkens Krav uden virkelig at eksistere? Hvad de først omtalte Breve angaar, som virkelig blev tilbageleverede, er det ikke muligt at have nogen Mening om deres nærmere Indhold. Det siges ikke udtrykkeligt, at de angik København. Dette er dog efter hele Sammenhængen mest sandsynligt, men de svarer i saa Fald daarligt til de kendte Breve fra Valdemar Atterdags Tid, idet disse, bortset fra det andet Brev af 1341, der pantsætter Søborg til Roskildekirken, ikke taler om, at Kongen skylder denne noget i Anled-

⁴⁶⁾ »Og det Brev skal og være dødt som fornævnte vor Frues Fader Kong Valdemar gav Biskoppen af Roskilde, og der stod og udi det samme Brev med, at han laante København af Kirken«.

ning af København. De kan dog have stammet fra Kongens sidste Aar, efter at han var vendt tilbage fra Udlandet, og have givet Udtryk for en anden Opfattelse end de ældre Breve. Om Kirken ved at tilbagelevere dem er blevet daarligere stillet under Striden med Erik af Pommern, end den ellers vilde have været, kan man naturligvis ikke vide, men særlig sandsynligt er det ikke, da den, hvis det havde været Breve af større Betydning, rimeligvis havde sikret sig Vidisser af dem eller undgaaet at udlevere dem.

IV.

Voldgiftsdomstolen fulgte i sin Dom de sjællandske Retsbøger, forsaavidt den henviste Spørgsmaalet om, hvorledes Biskop Niels i 1375 var kommet i Besiddelse af København, og hvilke Konsekvenser hans Forhold ved denne Lejlighed maatte have for Parternes Ret til nu at besidde Byen, til Afgørelse ved et Nævn. Den bestemte nemlig, at tolv velbaarne (d. v. s. adelige), sanddru, aldrende og trofaste Mænd i Sjælland af dem, der bedst kunde vide Besked med Sagen og udspørge Sandheden om den, med deres svorne Ed skulde sige Sandheden og sandfærdigt afgøre, om Biskop Niels af Roskilde fik København med Rette efter Landslov efter Kong Valdemars Død og ikke tog den med Vælde, og om Biskoppen derfor burde have den i Værge, indtil den blev afvundet ham med Landslov, eller om Biskop Niels ikke fik København med Rette, men tog den med Vælde, og Kongen derfor burde have den i Værge, indtil den afvandt ham med Rette.

Nævningers Ed opfattedes i Datiden nærmest som et Bevisudsagn, ikke som en Dom, selv om den meget ofte angav den retlige Følge af den ved Eden konstaterede Sagssammenhæng, i dette Tilfælde saaledes, at enten Kongen eller Biskoppen skulde have København i

Værge. Det var dog egentlig Domstolens Sag at fastslaa Retsfølgen af Bevisførelsen, hvad vel ogsaa som Regel skete, men det kunde efter Omstændighederne være sket paa Forhaand, idet der straks var blevet afsagt en Dom, som angav, hvad der skulde indtræde, naar Nævningerne gav henholdsvis den ene eller anden Part Medhold. Saaledes var Forholdet netop i Sagen om København, hvor Voldgiftsdommerne efter at have henvist et bestemt Spørgsmaal til Nævninger til Slut udtalte, at den, som de tolv Nævninger svor og dømte til at have København i Værge, den dømte Dommerne til at have Byen i Værge, indtil den afvandt ham med Landslov.

Retsbøgerne angav ikke, om Følgerne af en Nævningekendelse, der erklærede en vis Besiddelse for Ranshævd, blot var, at den, der havde mistet Besiddelsen, med Hensyn til Bevisretten skulde være stillet, som om han endnu havde den, eller om han under alle Omstændigheder skulde genindsættes i Besiddelsen, men med Forbehold af en senere Afgørelse af Spørgsmaalet om Ejendomsretten. Det første var vistnok snarest Reglen, men i det foreliggende Tilfælde havde Parterne i Forliget af 8. Nov. udtrykkeligt aftalt, at ingen af dem skulde være Besidder, medens Domstolen var i Virksomhed, men havde samtidig fastsat, at den Part, der sejrede, straks skulde have København overgivet. Den Fremgangsmaade, der herved skulde anvendes, var ogsaa nøjagtigt fastlagt i Forliget. Uanset hvilket Udfald Sagen fik, skulde Kongen først tilbagekalde den Fuldmagt, Tro og Slotsbefaling, som han havde givet den Biskop af Rigsraadet, hvem Slottet midlertidigt var betroet, og overføre den til Provst Christiern, der vel ogsaa — hvad dog ikke udtrykkeligt siges — skulde tilbagekalde sin Fuldmagt, saa at han blev stillet ganske, som han var ved Biskop Peder Jensens Død, og derefter skulde Provsten give Slottet fra sig til den imid-

lertid tiltraadte nye Biskop, der da, alt efter Sagens Udfald, enten selv skulde beholde det eller overgive det til Kongen. Paa denne Maade blev ikke blot den upartiske Mellemmand og Provsten dækkede mod ethvert Ansvar, som kunde tænkes gjort gældende mod dem af deres respektive Fuldmagtsgivere, hvis de afleverede Slottet direkte til den af Parterne, som sejrede i Striden, men den sejrende Part opnaaede ogsaa, at hans fremtidige Besiddelse af Slottet blev i enhver Henseende uangribelig.

Om Nævningekendelsen blev afsagt, ved man ikke sikkert, men der er ingen Grund til at betvivle det⁴⁷⁾. Det eneste, der kunde tænkes at have voldt Vanskelighed, var Udtagelsen af Nævningerne, om hvilken Dommen ikke havde fastsat noget. Analogien fra Retsbøgernes Regler maatte nærmest føre til, at Domstolen selv udpegede dem, men det er ogsaa tænkeligt, at Parterne er enedes om Nævningerne, saaledes som det synes at være sket i en Sag, der 1327—28 behandledes paa Sjællands Landsting⁴⁸⁾.

Nævningerne maa have fundet Kongens Paastand om Biskop Niels' Erhvervelse af København begrundet og have givet ham Medhold, og baade deres Behandling af Sagen og Kongens derefter følgende Indsættelse i Besiddelsen maa være forløbet hurtigt, thi allerede den 19. Febr., kun godt 14 Dage efter Dommen, udsteder Kongen et Brev⁴⁹⁾, hvori han tilstaar, at han har faaet

⁴⁷⁾ Traditionen mente ogsaa i en langt senere Tid at vide, at der i sin Tid var gaaet et Nævn mellem Kronen og Kirken om Københavns Slot, og at Nævnet havde svoret Kronen Slottet til, jfr. Tingsvidne af Sjællands Landsting 22. Jan. 1494 (Kbhvns. Dipl. I, S. 227—28).

⁴⁸⁾ Dipl. Svecanum IV, 22 og 46: Parterne fæstede Nævnet: firmaverunt denominationem quæ dicitur Landsnæfnd, hvorefter følger Navnene paa de 12 Nævninger.

⁴⁹⁾ Kbhvns. Dipl. I, S. 144—45.

Københavns Slot og By i sit Værge med Biskoppens og Kapitlets Raad og Vilje, saaledes som det var tildømt ham af Voldgiftsdomstolen.

V.

Med Voldgiftsrettens Dom og Kongens derefter følgende Overtagelse af København var Sagen jo imidlertid ikke endt. Dommen havde kun afgjort, hvem der foreløbig skulde have Slot og By i sin Besiddelse, men havde ved Tilføjelsen »saa længe det vindes ham af med Rette« (eller »med Landslov«) holdt Plads aaben for en senere Prøvelse af Spørgsmaalet om Retten til Byen, og Kongen erkendte selv dette Forbehold ved en Tilføjelse i det Brev af 19. Febr. 1417, i hvilket han tilstod at have modtaget Slottet.

Dette Brev opstillede ogsaa allerede Regler for Sagens videre Behandling. Kongen og Biskoppen skulde mødes i København den følgende Mikkelsdag og der blive ved Rette hos tolv Rigsraader, der opregnes ved Navn (det var de seks andre danske Bisper og seks verdslige Riddere). Domstolen, der altsaa efter sin Karakter og Sammensætning svarede til den ved Forliget af 8. Nov. nedsatte Voldgiftsdomstol, skulde dømme efter Landslov og afsige sin Dom inden den følgende Kyndelmisse. Dommen skulde tilfinde og tildømme den ene af Parterne »Rettighed og Ejendom« til Københavns Slot og By, og den, der sejrede, skulde beholde København til evindeligt Eje. Det var altsaa klart nok Spørgsmaalet om Ejendomsretten, som nu skulde finde sin Afgørelse.

Det anførte fremtræder i Brevet som hvilende paa en Aftale mellem Kongen og Biskoppen (»Item skulle og ville vi, fornævnte Kong Erik og Biskop Jens, om Mikkelmesse nu næst kommer sammen komme i København« o. s. v.). Nogen Sikkerhed for, at Biskoppen

har været fuldt enig i Brevets Indhold, haves dog ikke. Medens Forliget af 8. Nov., skønt ogsaa udfærdiget af Kongen alene, fik Karakteren af en virkelig Overenskomst ved at være besejlet af begge Parter, der ogsaa skulde have hver sit Eksempplar af det, begrundede Brevet af 19. Febr. kun en Forpligtelse for Kongen, jfr. særlig i Slutningen »Alle disse forskrevne Stykker og Artikler og hvert særdeles stadige og faste at holde vilkaare vi os og vore Efterkommere«, og Brevet er ogsaa kun besejlet af Kongen selv og — som Vidner — af et større Antal gejstlige og verdslige Herrer, derimod ikke af Biskoppen, af hvem der heller ikke haves noget Modbrev. Kongens Brev indeholder vel snarest et Forlig, mæglet af de som Vidner optrædende Herrer og muligvis andre Medlemmer af Rigsraadet, og det rimeligste er vel, at Biskoppen oprindelig er gaaet med til dette Forlig (han har jo i hvert Fald modtaget Brevet, som er bevaret gennem hans Arkiv), men han har i saa Fald senere fortrudt det.

Saa meget er nemlig givet, at den i Brevet omtalte Domstol aldrig kom til at træde i Funktion. Dommen skulde have været afsagt senest i Begyndelsen af 1418⁵⁰⁾, men maaske paa Grund af Biskoppens Rejse til Rom for at søge pavelig Stadfæstelse paa sit Valg var det endnu ikke sket et helt Aar senere, og to Breve fra denne Tid viser, at der nu var opstaaet Uenighed om Domstolens Sammensætning. Fra 1. Febr. 1419 haves et Tingsvidne af Sjællands Landsting⁵¹⁾, hvoraf ses, at Kongen denne Dag paa Tinge lod læse et Brev, i hvilket

⁵⁰⁾ Den 7. Jan. 1418 erhvervede Kongen en Vidisse af Dommen af 3. Febr. 1417 (Kbhvns. Dipl. I, S. 145—46, hvor der aabenbart i Overskriften skal staa Nr. 105 i Stedet for Nr. 104). Maaske har der da virkelig været Tale om at behandle Sagen til den aftalte Tid.

⁵¹⁾ Kbhvns. Dipl. I, S. 146—47, hvor Dateringen er urigtig, se *Repert. dipl. 1. Række*, Nr. 5748.

han tilbød at pleje Biskoppen og Kapitlet Ret om København efter Landslov for Rigsraadet, paa den Tid, Biskoppen maatte bestemme, hvortil Biskoppen, der var til Stede, svarede, at hvis Kongen vilde sammenkalde alle Biskopperne paa Sjælland, vilde han af dem hænde, hvad Ret var om København. Og en Maaned senere, den 26. Febr. bevidnede Ærkebiskoppen, at Kongen ved et Møde i Graabrødrekloster i København havde gentaget sit Tilbud overfor Biskop Jens, men aabenbart uden at denne havde modtaget det⁵²).

Baade Kongen og Biskoppen havde altsaa nu skiftet Standpunkt med Hensyn til Domstolens Sammensætning. Kongen vilde simpelthen have Sagen bragt for Rigsraadet, medens Biskoppen vilde have den paadømt af en rent gejstlig Domstol, vel ikke af den kirkelige Instans, som var nærmest til at dømme i en Sag, i hvilken han var Part, nemlig Ærkebiskoppen, men af en Domstol, bestaaende af hele det danske Episkopat. I Biskoppens Standpunkt laa sikkert tillige, at Sagen skulde paadømmes efter kanonisk Ret og ikke efter dansk Ret.

Biskoppen har aabenbart indset, at en Afgørelse efter dansk Ret, særlig naar den skulde træffes af en Domstol med et stærkt verdsligt Element, ikke levnede ham meget Haab om Sejr.

Den kanoniske Rets principielle Forbud mod Afhændelse (og langvarig Brugsoverdragelse) af Kirkens faste Ejendomme vilde veje til overfor en kirkelig, men ikke overfor en verdslig Domstol, og det samme gjaldt om Coelestin III's ovenfor omtalte Bulle af 1193, der specielt forbød Roskildebisperne at afhænde København.

Kongen var nu i Henhold til Dommen af 3. Febr. 1417 i fuldt lovlig Besiddelse af Slottet og Byen og havde de heraf følgende processuelle Fordele under en eventuel Rets-

⁵²) Kbhvns. Dipl. I, S. 147.

sag. Efter Retsbøgerne skulde han have Ret til at afgøre Sagen med Edsbevis, men selv om man betragtede denne Ordning som forældet, hvad den dog næppe var, og lod Udfaldet af Sagen bero paa en materiel Bevisprøvelse, var det ikke nok til at bringe Kongens Paastand til Fald, at han ikke kunde godtgøre nogen Ejendomsret til København; det var nu Kirken, der skulde oplyse en Ret, som berettigede den til at tage Byen fra ham.

Dette skulde ved første Øjekast synes let nok. Roskildekirkens Adkomst til København har sikkert oprindeligt været uangribelig, og, som allerede udtalt af Erslev, er den af Helveg fremsatte Formodning, at Valdemar I's Gave til Absalon skulde have været en blot personlig Forlening, der ikke kunde overdrages videre, uden noget Holdepunkt i Kilderne⁵³). Det maatte imidlertid svække Kirkens Stilling, at den hverken kunde dokumentere Valdemars Gave eller Absalons Overdragelse ved Fremlæggelse af originale Breve, og saadanne har sikkert ikke eksisteret under Erik af Pommern. Man havde kun en Række pavelige Stadfæstelser af Absalons Overdragelse, hvilke tillige omtalte Forudsætningen for den, Gaven fra Valdemar, og det er paafaldende, at de ældre blandt disse Stadfæstelser ogsaa tier om Eksistensen af Breve. Først i Bonifacius VIII's Stadfæstelse af 9. Marts 1299⁵⁴), der ikke har benyttet de ældre Buller som Forlæg, hedder det, at Valdemar havde givet København til Absalon og gennem ham til Roskildekirken, »saaledes som det med større Udførlighed siges at være indeholdt i et aabent Brev, udstedt i dette Øjemed og forsynet med selve Kongens Segl«. Denne pludselige

⁵³) Helveg, Den danske Kirkes Historie til Reformationen I, S. 569, II, S. 270. Erslev, Erik af Pommern, S. 457 Note 10. Oluf Nielsen (Københavns Beskriv. I, S. 28) er lidt inde paa samme Tanke som Helveg.

⁵⁴) Kbhvns. Dipl. I, S. 64—65.

Omtale af et Kongebrev og Fremstillingen af Valdemar som Roskildekirkens egentlige Velgører er imidlertid for mistænkelig til, at der kan fæstes større Lid til den⁵⁵⁾, særlig da begge Dele, som det ligefrem siges, stammer fra det Paven forelagte Andragende, og de fremkommer paa en Tid (under Striden med Jens Grand), hvor Kirken har haft Grund til at sikre sig bedst muligt. Omtalen af et Kongebrev i denne Bulle indeholder derimod uden Tvivl Forklaringen af, at Roskildekirken, da den i Begyndelsen af 1417 rustede sig til den da forestaaende Retssag ved at lade en Række ældre Breve vidimere, netop blandt Stadfæstelsesbullerne udvalgte Bullen af 1299, men forbigik alle de andre.

Det var ogsaa en Svaghed ved Kirkens Stilling, at Valdemar Atterdag gennem hele sin Regeringstid havde haft København i sin Besiddelse paa lovlig Maade i Henhold til Aftaler med Biskopperne, og uden at det af alle disse Aftaler tilstrækkelig klart fremgik, naar Besiddelsen skulde høre op igen, eller om Byen overhovedet skulde gives tilbage. Herom kan henvises til, hvad der ovenfor S. 286—88 er bemærket om de nævnte Aftaler. De hjemlede utvivlsomt ikke Kongen Ejendomsret, men naar Kirken skulde godtgøre sin Ret til igen at komme i Besiddelse af København, kunde de være generende nok, hvis de alle blev fremlagte. Nogen Fare herfor har der vel imidlertid ikke været, da Kongen kun var i Besiddelse af Biskop Henrik Gertsens Brev af 1250, der ganske vist ikke indeholdt noget om Tilbageleveringspligt, men dog paa den anden Side kun lød paa Bispens Levetid og først kom til at staa i det rette Lys ved at ses paa Baggrund af det sidste af de to Breve af 1341 (det, der manglede enhver Tidsbegrænsning), hvilket Kirken

⁵⁵⁾ H. U. Ramsing mener i Modsætning hertil, at det er utvivlsomt, at der i 1299 eksisterede Breve af Valdemar, Hist. Meddelelser om København 1, VI, 486.

vel ikke selv kunde tænkes at ville fremlægge. Som tidligere berørt, havde den i 1417 kun ladet det andet Brev fra 1341 vidimere⁵⁶⁾.

Det eneste Datum, som maaske oplyser noget om, hvorledes Kongen mente at kunne begrunde sin Ret til København, er en Regest i Registraturen over de paa Kalundborg Slot opbevarede Breve hørende til Kronens Arkiv. Her findes anført et Aktstykke, som beskrives saaledes: »Item en Papirs Skrift, hvor(ledes) København Slot blev bygget og kom først fra Kronen og til Biskoppen af Roskilde og siden blev købt til Kronen igen for 14000 lødige Mark«⁵⁷⁾. Regesten er udateret, men da den følger efter Register af de to ovennævnte Breve af 1419, vedrørende Striden om København, er det vel sandsynligt, at det paagældende Papirsskrift ogsaa staar i Forbindelse med denne og stammer fra omtrent samme Tid som Brevene af 1419. Efter Referatet kunde det tænkes at være et Indlæg bestemt til Fremlæggelse under den Retssag, som Kongen ved disse Breve havde erklæret sig villig til at indlade sig paa, og er dette rigtigt, skulde Kongen altsaa have ment at kunne hævde, at han paa et eller andet Tidspunkt havde købt København for 14000 Mark. Desværre er det imidlertid umuligt at sige noget sikkert om, hvad der herved sigtes til.

Oluf Nielsen har ment⁵⁸⁾, at der maa være tænkt paa Traktaten mellem Valdemar Atterdag og Magnus Smek af 18. Nov. 1343, ved hvilken Valdemar afhændede de skaanske Provinser til den svenske Konge for 49000

⁵⁶⁾ Foruden de omtalte Vidisser findes ogsaa i Roskilde Bisps Arkiv to Pergamentsruller fra Erik af Pommerns Tid, af hvilke den ene indeholder 5 Breve vedrørende København, deriblandt begge Brevene af 1341, se Repert. dipl. 1. Række, Nr. 57, 118, 1906, 1931 og 3073.

⁵⁷⁾ Ældre danske Arkivregistraturer I, S. 35.

⁵⁸⁾ Kbhvns. Dipl. I, S. 134.

Mark Sølv, men kvittede 7000 Mark i denne Sum mod at faa Københavns Slot, som under den forudgaaende Krig var kommet i Hænderne paa Magnus, tilbage igen⁵⁰). Valdemar havde, efter at Roskildebispen i 1341 havde overladt ham København og forskelligt andet Gods, for at skaffe sig Penge pantsat det altsammen til Markvard af Stove og andre tyske Adelsmænd for 7000 Mark⁶⁰), og dette Pant maa Magnus have indløst for et ligesaa stort Beløb⁶¹).

Det af Oluf Nielsen fremdragne Forhold er vistnok det eneste kendte Forhold, til hvilket Indlægget kunde tænkes at have Hensyn, men alligevel er hans Hypotese højst tvivlsom. Navnlig passer Beløbet ikke; det er i Indlægget dobbelt saa stort som i Traktaten. Desuden havde Valdemar jo, da han pantsatte København, faaet 7000 Mark for Pantet, og naar han nu betalte Magnus, der formodentlig havde indløst det hos Panthaveren, 7000 Mark for Byen, kunde det i Realiteten siges at være det samme, som om han selv havde indløst det. For at der skulde kunne tales om et egentligt Tilbagekøb, maatte Forudsætningen være, at Magnus's Erobring havde bragt den tidligere Ejendomsret over Byen helt til Ophør, og Affattelsen af Traktaten tyder i Virkeligheden paa, at man nærmest har set saaledes paa Forholdet, idet Transaktionen ikke opfattes som Indløsning af et Pant, men snarere som en Gave, der af Magnus gives Valdemar for at styrke det gode Forhold imellem dem, blot med Tilføjelse af, at Gaven stod Magnus i 7000 Mark, hvilken Gave Valdemar saa lønner ved af Velvilje at anerkende, at han af Magnus har modtaget et ligesaa stort

⁵⁰) Kbhvns. Dipl. I, S. 88, jfr. 84.

⁶⁰) Kbhvns. Dipl. I, S. 79.

⁶¹) Jfr. Oluf Nielsen, Københavns Hist. II, 16—17. Det der anførte Sted i den svenske Rimkrønike nævner dog et andet Beløb.

Beløb⁶²⁾. Naar Forholdet opfattedes saaledes, kunde det maaske nok siges, at Valdemar i 1343 havde købt København tilbage, men hvorvidt han derefter var frigjort overfor Kirken, maatte ganske vist bero paa Indholdet af de Aftaler, han havde indgaaet med denne.

VI.

Efter 1419 høres der foreløbig ikke noget om Striden om København. Dog er det muligt, at det staar i en vis Forbindelse med denne Strid, naar Biskop Jens Andersen 1421 paa Sjællands Landsting afgav en Erklæring om, at han takkede Kongen, fordi han lod ham vel ved Rette og lod ham nyde Fred og Skel, en Erklæring, som Kongen derefter erhvervede Tingsvidne om⁶³⁾. Faktisk var Slaget tabt for Biskoppen, men hverken han eller hans Efterfølgere betragtede dog Sagen som fuldstændig skrinlagt, men rejste paany Kravet om Tilbagegivelse af København, saa ofte der syntes at frembyde sig en gunstig Lejlighed dertil, eller gjorde i hvert Fald forberedende Skridt til Sagsanlæg. Om disse Bestræbelser, der fortsattes lige indtil Reformationen, kan imidlertid henvises til Fremstillingen hos Oluf Nielsen⁶⁴⁾. Det skal blot nævnes, at medens Biskoppen baade ved Christiern I's Tronbestigelse og ved Hans's Tronbestigelse⁶⁵⁾

⁶²⁾ *castrum Kōpmannahampn mutue dilectionis inter nos ampliande intuitu gratanter nobis dimisit, per se pro septem millibus marcarum acquisitum, quam eciam argenti summam ex affectione, qua erga eum mouemur, vice versa in pretium terrarum predictarum nos recognoscimus accepisse.*

⁶³⁾ Danske Magazin V, S. 300.

⁶⁴⁾ Københavns Hist. og Beskriv. I, S. 39—42.

⁶⁵⁾ Se en Vidisse af 27. Sept. 1482 (Kbhvns. Dipl. I, S. 219). Maaske kan Erhvervelsen af den hænge sammen med, hvad der i et Notarialinstrument af 19. Febr. 1494 (*ibid.* S. 228—31) fortælles om, at Biskop Oluf Mortensen ved en Lejlighed lod læse nogle aabne Breve om Københavns Slot for Kongen og Raaderne.

synes at have været tilfreds med en Afgørelsesmaade af Striden, som svarede til den, Kongen havde tilbudt i 1419, men som Biskoppen da havde forkastet, nemlig en Afgørelse ved de gejstlige og verdslige Rigsraader i For-
 ening, var Biskop Niels Skave i 1497 mere fordringsfuld, idet han nu forlangte, at Sagen skulde henvises til Paven eller Ærkebiskoppen i Lund eller til en anden rent gejstlig Domstol, men denne Protest fremsattes ganske vist i Anledning af en Plan, Kongen siges at have haft om at lade Striden afgøre af Rigens Kansler alene.

En samlet Betragtning af Aktstykkerne vedrørende Erik af Pommerns Erhvervelse af København viser klart, at Kongen maa have haft gode juridiske Raadgi-
 vere. Den Vej, han gik, var i Virkeligheden den kloge-
 ste, han kunde vælge. Han opnaaede ved at følge den at faa København i sin Besiddelse paa en Maade, der var retlig uangribelig, og han stod derefter i en meget stærk Stilling, som det var vanskeligt for Kirken at rokke un-
 der en ny Retssag om selve Retten til Byen. Og selv om Kapitlets Indgaaelse af Forliget af 8. Nov. 1416 ikke har været frivillig, maa det dog siges, at Forligets Indhold ikke var unfair overfor Kirken, og at det ikke fastsatte en Behandlingsmaade af Sagen, der afveg fra, hvad Kir-
 ken med Rimelighed kunde vente, naar Hensyn toges til den faktisk bestaaende Retstilstand, idet det aldrig var lykkedes den at gennemføre, at Stridigheder om fast Ejendom mellem Kirke og Lægfolk skulde afgøres af de kirkelige Domstole, en Opfattelse, som den end ikke selv ubetinget fastholdt. Naar Kirken mistede København, skyldtes det retlig set, at den i sin Tid var gaaet med til at overlade Valdemar Atterdag Byen paa uklare Vil-
 kaar, og at den ikke efter hans Død havde været klog eller stærk nok til at skaffe sig et nyt utvivlsomt Rets-
 grundlag for sin Adkomst til Byen.

KONSERVERING AF GAMLE HAAND- SKRIFTER, ARKIVALIER OG BOGBIND.

Af NIELS GÄRTIG

I »Historiske Meddelelser om Staden København og dens Borgere«, 3. Række, II Bind, S. 44 f., 1936,*) gav jeg en Beskrivelse af de Farer, som truer vore gamle Haandskrifter og Arkivalier. Samtidig gav jeg i den nævnte Artikel en lille Oversigt over, hvorledes man i Udlandet imødegaar disse Skader. Erfaringerne gennem mange Aars Arbejde med disse vanskelige Sager viser, at det kan være uheldigt blindt at følge alt, hvad der kommer fra Udlandet.

At vi her hjemme med vore beskedne Midler gør et stort Arbejde for at bevare vore Arkivalier og Haandskrifter mod Ødelæggelse, haaber jeg gennem denne Artikel at kunne give et lille Indtryk af.

Ude i Martin Nyrops smukke Bygning, Jagtvej 10, har Rigsarkivet og Landsarkiverne deres Restaureringsværksted. Da Værkstedet er det eneste, som har Konservering af Arkivalier som Speciale, faar Københavns Stadsarkiv (det tidligere Raadstuearkiv) ved Hjælp af en aarlig Bevilling sine Arkivalier og Haandskrifter istandsat der.

Da der i Slutningen af det forrige Aarhundrede oprettedes eget Værksted for Arkiverne, stod man over for store Mængder af Arkivalier, som trængte til Restaurering af Blade og Bind.

Gamle Bøger og Arkivalier er ofte fuldstændig under-

*) Stadsarkivar Flemming Dahl skylder jeg Tak for den Interesse, hvormed han gennem Aarene har fulgt mine Konserveringsforsøg.

minerede af de forskellige Borebillers Larver, men ikke mindre farlige er de forskellige Svampedannelser (f. Eks. *Aspergillus*). Man ser ofte paa et af Fugt medtaget Arkivale eller Haandskrift en brun eller rødlig Skjold; det er en Svampedannelse, der som Regel begynder i Kanten af Bladet eller Pergamentet, og den kan brede sig, om der intet gøres for at hindre det.

En Svampedannelse kan godt ligge indtørret i lang Tid, for saa pludselig at begynde at sprede sig under Forandring i klimatiske Forhold. Det er en forkert Antagelse, at man blot ved at overklæbe Stedet, hvor Angrebet har vist sig, med Silkepapir eller Silketyl kan standse Forfaldet — har man ikke sørget for at dræbe Kim og Sporer inden en Overklæbning, kan denne være til yderligere Skade, idet man da tilfører Svampen ny Næring til fortsat Liv og Trivsel.

Det stadig tilbagevendende Spørgsmaal under Konservering af gamle Haandskrifter og Arkivalier bliver, hvorledes man bedst kan standse den Ødelæggelse, som Insekter og Skimmelsvampe forøver.

Man mente i sin Tid at have fundet et virksomt Midde i Zapon og Cellit, idet man med Pensling med disse Cellulose-Lakker kunde lukke helt til for al Lufttilførsel. De med Tiden indhøstede Erfaringer har desværre vist, at disse Midler kan gøre Bladene stive, saaledes at de brister ved Brugen, og flere Arkiver i Europa er derfor gaaet bort fra at bruge Zapon og Cellit.

Fra 1902 til 1929 har man i København paa Landsarkivet for Sjælland gjort Forsøg og anvendt Zapon og Cellit samt Neu Zapon til Konservering af de skørnede Blade. Rigsarkivar Axel Linvald har i sin Embedstid som Raadstuearkivar i »Meddelelser fra Raadstuearkivet (Stadsarkivet) 1930—32« i »Historiske Meddelelser«, 2. R., V Bd., S. 435 f., givet udførlig Beretning om disse Kemikalier og Anvendelsen af dem. Lignende Forsøg er

ogsaa foretaget i en længere Aarrække i flere af Udlændets Arkivværksteder.

Der er ogsaa gjort Forsøg paa at komme de med Skimmel og Svamp befængte Blade i Bade af kemisk Art for paa denne Maade at dræbe Svampen, men denne Behandling er efter min Mening ikke ufarlig, da Skrift og farvede Initialer meget let kan tage Skade.

I British Museum anvender man Thymol som svampedræbende Middel til Tryk, Tegninger og Manuskripter. Ved at læse Bogen »The conservation of prints, drawings and manuscripts«, udgivet 1937 af H. J. Plenderleith, assistant keeper in the British Museum Laboratory, professor of chemistry in the Royal Academy of Arts, London, faar man et godt Indblik i Anvendelsen af Thymoldamp, der ser ud til at være et effektivt Middel til Tryk, Tegninger og Manuskripter.

Ogsaa ved Landsarkivet for Sjælland har man forsøgt at anvende Thymol som svampedræbende Middel for Haandskrifter, men da det her særlig er vore gamle *Pergament-Dokumenter*, som er angrebne af Svamp, har man forsøgt at anvende Formalin, idet Pergamenter med farvede Initialer kan tage Skade af Thymoldampen.

Formalinens konserverende Egenskaber er velkendte; allerede ved den internationale Konference i St. Gallen i 1898 bragte Vatikanbibliotekets dygtige Reorganisator, Kardinal Franz Ehrle, Formalinen paa Tale som Hjælpe-middel ved Konservering af Arkivalier.

Formalin er billigere i Brugen end Thymol, og da Formalindampens Virkninger efter de foreliggende Udtalelser maa anses for at være det mest effektive Middel, har vi ikke næret nogen Betænkelighed ved helt at gaa over til Anvendelse af dette Middel til Konserveringen af vore Pergament- og Papirhaandskrifter.

Ved Landsarkivet for Sjælland har man gennem flere Aar foretaget forskellige Forsøg med Formalin til Kon-

servering mod Larver og Mikrober, og her giver man saavel Pergament- som Papir-Haandskrifter følgende Behandling:

Før den egentlige Restaurering med Silketyl, Pergament, Japanpapir eller gammelt Papir, kommer Haandskriftet eller Bogen i Formalindamp. Der anvendes en Kasse, hvori der er udspændt Snore paa tværs i Kassens øverste Halvdel, medens der i en Beholder i Kassens Bund anbringes en Formalinopløsning, bestaaende af 1 Del 40 pCt. Formalin og 4 Dele Vand, som bringes til stærk og effektiv Fordampning ved elektrisk Opvarmning, hvortil man godt kan bruge f. Eks. en Ozonlampe.

Naar et Haandskrift skal behandles med Formalindamp, lægges eller hænges det over de i Kassen udspændte Snore. Vedhængende Segl maa dog forinden ompakkes med vandskyende Bomuld.

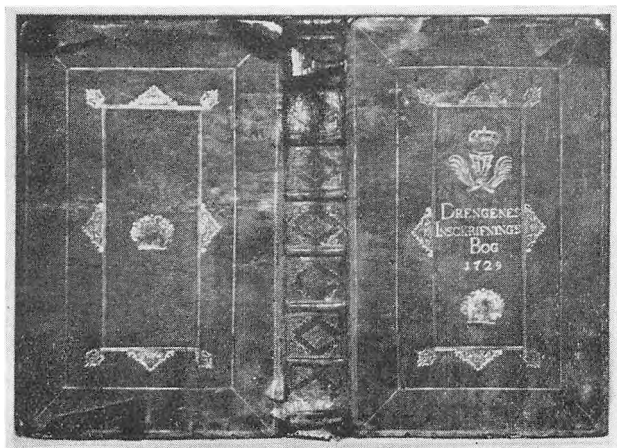
Drejer det sig om en Bog, maa den stilles op i Kassens Bund og lukkes saa meget op, at Bladene danner en Vifte, da Dampene ellers ikke kan trænge tilstrækkeligt ind mellem Bladene. — Forsøgene har vist, at 92 Timer i Formalindamp var uden skadelige Følger, men det maa antages, at 48 Timer kan være tilstrækkeligt til Konserveringen.

Det skal bemærkes, at stadig Strømtillførsel ikke er nødvendig, men ved at sætte Strøm til Lampen 2 Timer ad Gangen og derefter lade Lampen være uden Strøm i 3 til 4 Timer vil man kunne opnaa et godt Resultat.

Ved at behandle et sammenskrumpet Pergament med Formalindamp opnaar man samtidig, at Folder og Rynker let lader sig rette ud; det er en Fordel, idet man ellers er nødsaget til at fugte Pergamentet med en Svamp for at kunne foretage Restaureringen. Ligeledes har Formalin den Egenskab at kunne hærde den i Pergamentet værende Lim og gøre den til en haard og uopløselig Substans; det bevirker, at Pergamentet ikke saa let

vil kunne opsuge Fugtighed til sig. Gamle Pergamenter har ofte helt mistet deres naturlige Lims substans og er blevet helt udtørrede. Ved at oversprøjte Pergamentet med en Opløsning bestaaende af 1 Liter Vand, 20 gr Gelatine, 10 gr 40 pCt. Formalin kan man gengive Pergamentet det manglende Limstof.

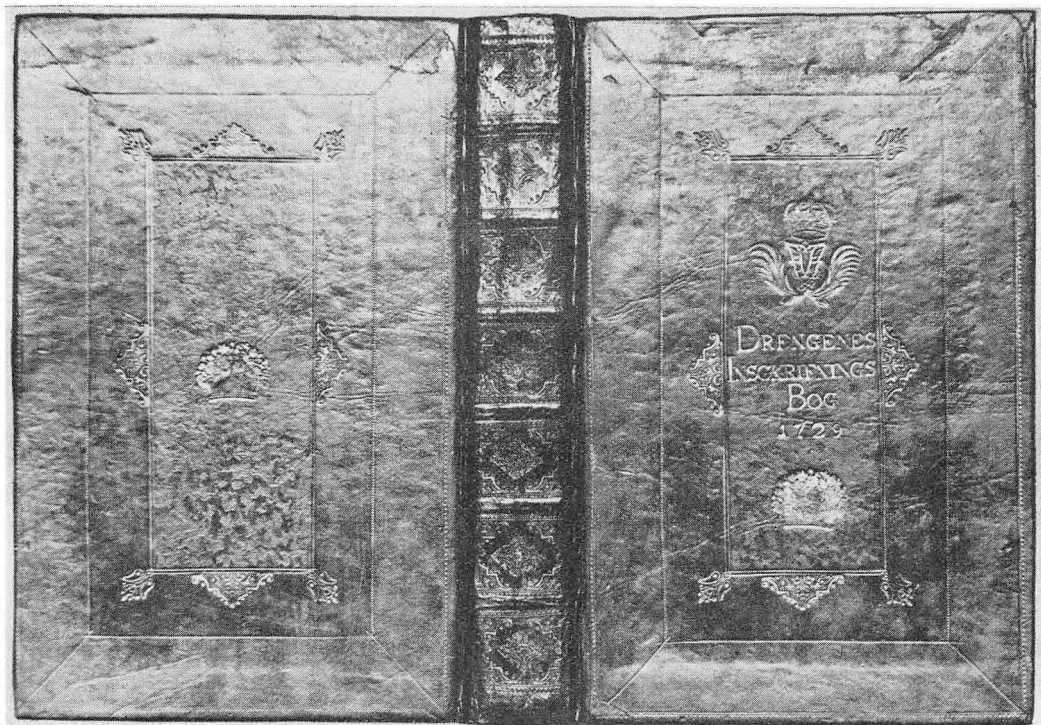
Enkelte gamle Pergamenter er ofte behandlede med



Hørkræmmerlavets Protokol Nr. 14, Drengenes Indskrivningsbog 1729, før Restaureringen. Fot. Norlit.

Kridt paa Siderne, for at disse skal fremtræde hvide og pæne, desværre med det Resultat, at naar disse Pergamenter har været udsat for Fugt, falder Kridtlaget af og tager samtidig Skriften med sig. Ved at sprøjte saadanne Pergamenter med Gelatine-Formalinopløsningen kan man atter fastholde Kridtlaget til Pergamentet og dermed redde Skriften. Sprøjtningen maa foretages med en Sprøjte, som kan forstøve Opløsningen ganske fint, og Opløsningen maa ikke blive kold.¹⁾

¹⁾ Arkivar Arthur G. Hassø skylder jeg Tak for Raad og Bistand ved Sprøjtning af de med Kridt behandlede Pergamenter.



Hørkræmmerlavets Protokol Nr. 14, Drengenes Indskrivningsbog 1729. Bogen er af Forf. blevet fuldstændig ombundet og restaureret. Fot. Nørilit.

Efter at Bogbinderiet ved Landsarkivet for Sjælland er begyndt at anvende Formalindampe til Konserveringen af Haandskrifter og Arkivalier, er der paa Rigsarkivarens Foranledning rettet en Forespørgsel til Statsprøveanstalten om denne Konserveringsmetodes Virkninger.

Statsprøveanstalten fik til Undersøgelse nogle Papirer og Pergamenter, hvorefter den ene Halvdel af hvert Stykke var behandlet med Formalindamp, men den anden ikke, og Resultatet af Prøveanstaltens mikroskopiske og mekaniske Prøve blev, at det ikke kunde paavises, at Formalinen havde skadet Stoffet eller foraarsaget kendelig Forandring af det prøvede Materiale.

Ligeledes er der fra Landsarkivaren for Sjælland her rettet en Forespørgsel til Plantefysiologisk Laboratorium, om det vilde anse Thymol eller Formalindamp som bedst egnet til at dræbe Svampe, og efter at Mag. P. L. Larsen dør havde raadført sig med Professor Boysen Jensen derom, meddelte han, at de maatte formene, at Formalin maatte anses for det mest effektive svampedræbende Middel i alle Henseender.

Sluttelig anføres med Tilladelse af Statsprøveanstalten dennes Resultat af Undersøgelsen af de fra Landsarkivet for Sjælland d. 25. Maj 1937 indsendte Prøver.

»STATSPRØVEANSTALTEN

København S.

d. 18. Juni 1937.

Statsprøveanstalten skal herved meddele Dem Resultatet af Undersøgelsen af de af Dem d. 25. Maj 1937 indsendte 6 Prøver Papir og 6 Prøver Pergament.

Prøverne modtoges i 2 Mapper mærket henholdsvis »a« og »b«.

I førstnævnte Mappe fandtes 3 Stk. Papir mærket henholdsvis »I a«, »II a« og »III a« og 3 Stkr. Pergament mærket paa samme Maade; i den anden Mappe fandtes

ligeledes 3 Stk. Papir og 3 Stk. Pergament; Mærkerne var her for begge »I b«, »II b« og »III b«.

Efter Angivelse havde de i Mappe »a« indeholdte Papir- og Pergamentprøver været udsat for Formalindamp paa følgende Maade:

Prøverne »I a« 21 Timer i Formalindamp, deraf 4 Timer med Strøm til Lampen.

Prøverne »II a« 68 Timer i Formalindamp, deraf 9 Timer med Strøm til Lampen.

Prøverne »III a« 92 Timer i Formalindamp, deraf 18 Timer med Strøm til Lampen, medens de i Mappe »b« indeholdte Prøver angaves at svare til de andre, men at være ubehandlede.

Med *Papirprøverne* (behandlede og ubehandlede) foretoges de Prøver, der sædvanligvis anvendes ved Bedømmelse af Papir til Statstjenesten, nemlig Bestemmelse af Trækstyrken og Forlængelsen med Papirstimler udtaget i to paa hinanden vinkelrette Retninger, Krølningsprøven (Modstandsevne mod Sammenkrølning og Gnidning) samt mikroskopisk Undersøgelse, medens der med *Pergamentprøverne* foretoges Falseprøve. Hensigten hermed var at paavise, om Prøvernes Styrkeegenskaber etc. havde forandret sig mærkbart ved Formalinbehandlingen.

Papirprøverne.

Til *Trækprøverne* anvendtes 15 mm brede Strimler, 5 Stk. i Papirprøvernes Længderetning og 5 i Tværretningen. Strimlerne henlaa 24 Timer ved en Luftfugtighed af 65 pCt., inden Prøven foretoges. Indspændingslængden af Strimlerne var 150 mm.

Da de formalinbehandlede Prøver ved Modtagelsen lugtede stærkt af Formalin, blev ca. Halvdelen af disse Strimler prøvet kort efter Prøvernes Modtagelse, og Resten, efter at Strimlerne havde henligget et Par Uger og var ophørt at lugte af Formalin.

Resultatet af Prøven ses i nedenstaaende Tabel, i hvil-

ken hvert Tal er Gennemsnit af 5 ret vel overensstemmende Enkeltresultater.

Materiale mærket	Længderetning		Tværreretning	
	Styrke kg	Forlængelse %	Styrke kg	Forlængelse %
I a	4,4	3,0	2,6	2,7
I b	3,4	2,7	2,5	2,1
II a	3,8	3,5	2,3	3,9
II b	4,0	2,7	2,4	3,0
III a	4,7	4,2	2,6	3,4
III b	4,6	3,9	3,3	3,7

Som det vil ses af Tabellen, var der ingen Forskel paa behandlet og ubehandlet Materiale, idet de optrædende smaa Variationer gaar i tilfældig Retning og formentlig skyldes uensartet Materiale; heller ikke var der Forskel paa, om de formalinbehandlede Strimler prøvedes straks eller efter Henliggen.

Krølningsprøven.

Der var tilsyneladende ingen Forskel paa behandlet og ubehandlet Materiale; ingen af Prøverne bestod den almindelig anvendte Krølningsprøve.

Mikroskopisk Undersøgelse.

Der var ingen Forskel at se paa behandlet og ubehandlet Materiale.

Pergamentprøverne.

Til Falseprøven anvendtes ligeledes 15 mm brede Strimler, 3 i Arkenes Længderetning og 3 i Tværreretningen.

Der var, saa vidt man kunde se, ingen Forskel paa behandlet og ubehandlet Materiale.

Samtlige Prøvestrimler, med Undtagelse af to af Stykket »III b« (ubehandlet Materiale), udholdt mindst 500 Dobbelt-Falsninger uden at briste. De to Strimler af »III b« bristede efter 2 og 12 Dobbelt-Falsninger, hvilket antagelig skyldes tilfældige Svagheder i disse Strimler.

(sign.) *J. Løventhal.*

Til

Landsarkivet.«

Efter Behandlingen med Formalindamp kommer saa den egentlige Restaurering, som foregaar med Gelatine eller ren Klister som Bindemiddel.

Til stærkt mulnede Sager er Gelatinen ikke saa anvendelig, idet den varme Gelatine opløser for meget af det bløde og mulnede Papir, saa det let ruller af eller sætter sig fast i Penselen. Til de Arkivalier, hvor Ødelæggelserne stammer fra Fugt, anvender vi derfor Klister til Udbedringsarbejdet. Det bedste Klister er Stivelsesklister; vi har paa Landsarkivet gjort Forsøg med at give dette Klister en Tilsætning af Formalin, derved formindsker man Faren for Opstaaelse af Svamp i de restaurede Blade.²⁾

I Gelatinen har vi et godt og virksomt Middel til Behandling af Blade, som trænger til Tilførsel af Lim, det er Planeringen om igen, blot med et renere og bedre Middel. Ogsaa Gelatinen bør man give en Tilsætning af Formalin, dog skal man her være varsom med at komme for meget Formalin i. Formalinen hærdner og gør Gelatinen haard og dermed uelastisk. Dette bevirker, at de med Gelatine behandlede Blade let brækker, dersom

²⁾ Den kendte internationale Expert i Konservering, Dr. Hugo Ibscher anvender som Regel rent Stivelsesklister til sine Konserveringsarbejder.

der er for meget Formalin deri. Ved at man bruger tynd Gelatine med ganske lidt Formalin i, kan denne Ulempe afværges.

Har man en Bog, hvori enkelte Blade trænger til Gelatine, er der intet i Vejen for, at dette kan tilføres, uden at hele Bogen skilles ad. Det samme gælder for Udbedring af Hjørner og Kanter.

Bortset fra gammelt Papir og Japanpapir er Silketyllet vort vigtigste Materiale til Konserveringsarbejdet. Det spindelvævsfine og tynde Silketyl fra Lyon, som Kardinal Ehrle i sin Tid slog saa stærkt til Lyd for, er stadig det bedste, der findes. Til Overklæbningen af Silketyllet kan anvendes saavel Gelatine som Klister. Da jeg tidligere har beskrevet, hvorledes dette foregaar³⁾, skal jeg ikke komme nærmere ind derpaa.

Særlige Vanskeligheder kan man have, naar man staar overfor Arkivalier og Bøger, som er beskadiget af Brand. Især er det ikke let, naar det drejer sig om store Mængder, hvor der skal tages Hensyn baade til Tid og Pengemidler. Ved at læse et lille Uddrag af en Beretning, som jeg har skrevet under et Ophold i Wien 1936, kan man se, at ogsaa dette Spørgsmaal kan løses paa en baade praktisk og forsvarlig Maade. Beretningen er fra Besøget ved Staatsarchiv des Innern und der Justiz Wien. Ved Justitspaladsets Brand i Wien 1927 gik store Værdier til Grunde. Trods det, at Brandfolk og Soldater under kyndig Ledelse af Arkivfolk saa at sige maatte grave Arkivalierne ud af den rygende Brandtomt, har man dog reddet mange Arkivalier fra total Ødelæggelse. Arkiverne har nu i de Aar, der er gaaet, ordnet de forbrændte Sager saaledes, at det, der kan reddes, gaar til Konservering paa Arkivets Værksted.

³⁾ I »Historiske Meddelelser om Staden København og dens Borgere«, 3. Række, II Bind, S. 53, 1936.



Brev af 5. Januar 1350, tilhørende Den Arnamagnæanske Samling (AM 49,22), hvorved Ærke-
degnen Hemming i Roskilde ved Gaver betrygger økonomisk den fremtidige Drift af sit Alter i
Domkirken. Brevet er stykket sammen af Smaaibidder; Dr. J. O. Arhnung har anvist, hvorledes
Stykkerne hørte sammen, og Forfatteren har føjet dem sammen med Silketyl, hvorefter Bre-
vet er blevet monteret lufttæt mellem to Glasplader (Glaskonservering). Brevet er gengivet i J. O.
Arhnungs Disputats om Roskilde Dom kapitels Historie (1937). Fot. Kgl. Bibl.

Naar de af Vand og Brand ødelagte Sager havnede paa Værkstedet, blev Arkivalierne først skilt ad Blad for Blad, et Arbejde af overordentlig stor Vanskelighed, idet det hele var saa fast sammenbrændt, at det kun kunde gøres med største Forsigtighed. Man rensede saa hvert Blad saa lempeligt som muligt; selve Lapningen foregik paa en anden Maade, end man almindeligvis anvender, man brugte her Pergamynpapir, som købtes i Speier.

Statsarkivet i Speier har 25 Aars Erfaring, hvad Brugen af Pergamynpapir angaar, og paastaar, at Sager behandlede for 25 Aar tilbage med Pergamynpapir er absolut tilfredsstillende af Udseende.

Papiret er meget gennemsigtigt; dog vil jeg ikke anse det for at være særlig stærkt, men da det altid opklæbes paa begge Sider af det ødelagte Blad, bliver det ikke ringere end Lapning med Japan-Papir. Silketyl anvendes ikke til dette Arbejde, det vilde blive for dyrt til de Mængder, det her drejer sig om, og er heller ikke praktisk i Brugen; man skal helst til disse Arbejder kunne smøre det Materiale an⁴) med Klister, som det forbrændte skal overklæbes med.

Selve Opklæbningen foregaar paa følgende Maade: Man skærer Pergamynpapiret til lidt større end det ødelagte Ark, saaledes at der senere kan skæres ren Kant paa det, overpensler det med tynd Klister tilsat konserverende Midler. Det ansmurte lægges paa en Gummiplade; det ødelagte Ark lægges nu forsigtig ned paa Pergamynpapiret, dog lader man en bred Kant staa som Margin hele Vejen rundt. Da Bladet som Regel er gaaet itu i Ryggen, klæbes det, saaledes at der ogsaa i Arkets Midte staar en bred Kant, en meget fornuftig Foranstaltning, naar man senere skal false Arket sammen, man

⁴) Det fra Tysk overtagne Ord »ansmøre« er det tekniske Udtryk for denne Proces.

undgaar paa denne Maade at false selve det ødelagte Ark sammen. Har man nu med Pincet og Kniv skubbet alt tilrette, hvor det skal ligge, smører man endnu et Ark Pergamynpapir an med Klister og klæber det paa den anden Side af det forbrændte Ark. Der maa nogen Behændighed til at fore det op, saa der ikke kommer Folder og Rynker. Med en bred Gummirulle ruller man fast hen over det overklæbede Ark, saa at alt overflødig Klister presses ud. Det hele lægges til Tørring mellem Pap, tilsidst naar det er tørt, presses det mellem Træ og Zinkplader og er nu endelig færdigt til at falses sammen.

Ved Restaureringen af enkelte meget gamle og stærkt mulnede Pergamenter, dels fra Rigsarkivet og Københavns Stadsarkiv, dels fra den Arnamagnæanske Samling, har det vist sig, at saadanne Sager ikke bør udbedres med Pergament og Gelatine. Ved disse Arbejder saa jeg tydelig den store Forskel, der er paa Ødelæggelsens Karakter hos vore Pergamenter og paa de Pergamenter, jeg har set fra sydligere liggende Lande med et varmt og tørt Klima. Hos os er det væsentligt Fugt, der er Aarsagen til Ødelæggelserne.

Pergament, som jo er af animalsk Oprindelse, er meget paavirkeligt af Vind og Vejr. Den Skade, vore Pergamenter har lidt, er derfor ofte af en langt værre og alvorligere Art end mange andre Landes, idet Fugtigheden giver en god Jordbund for Svamp og dermed for yderligere Ødelæggelse.

Restaureringen maa i dette Tilfælde foretages med Silketyl, kombineret med Japanpapir⁵⁾, til Sammenklæbningen anvendes rent Stivelsesklister med Formalin i. Dersom man brugte Pergament til at lappe med,

⁵⁾ Konservatoren ved Nationalbiblioteket i Wien har til saadanne vanskelige Arbejder anvendt baade Silketyl og Pergament, kombineret sammen paa passende Maade.

vilde det bevirke, at de ofte ganske tynde og bløde Pergamentbreve vilde strække sig, og der vilde komme Folder og Rynker.

At komme Breve af denne Slags i Bade af kemisk Art vilde være ødelæggende. Vi har nu andre og mere lempelige Metoder til at dræbe Svamp og Mikrober med, nemlig Formalindamp.

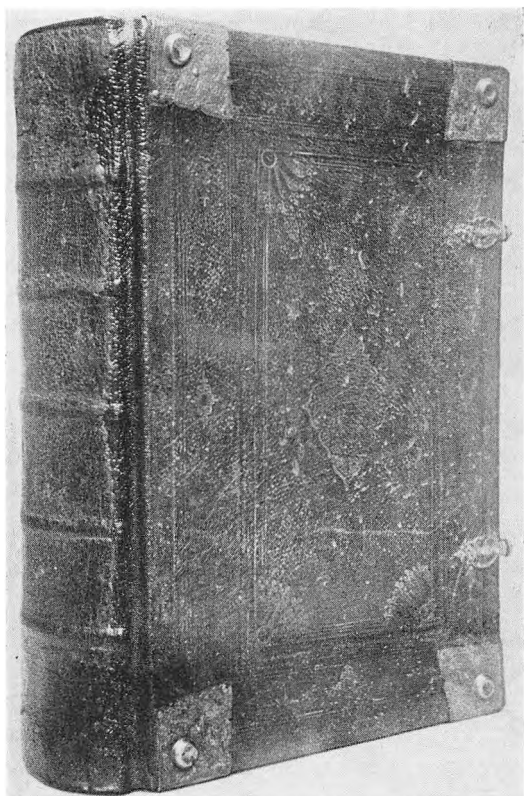
Det er en Selvfølge, at man lapper et Pergament fra Bagsiden, hvis det er gørligt. Desværre er dette ikke altid muligt. Arbejdet er saa vanskeligt, at det kan være nødvendigt at følge den trykte Tekst, hvis en saadan have, ved Sammensætningen; det letter Arbejdet, og man faar bedre den rigtige Linieføring og Mening ud af det.

Inden jeg slutter Afsnittet om Bladenes Konservering, blot dette. Baade Gelatinen og Klisteret har deres Mangler og deres gode Sider. Gelatinen har sine Fortrin, idet den giver Papiret og Pergamentet større Fasthed end Klisteret. Sager behandlet med Gelatine-Formalin suger efter Behandlingen ikke mere Luftens Fugtighed til sig, og de faar ved Gelatinen tilført noget af deres oprindelige Substans. Manglerne er, at de let bliver for stive og uelastiske og brækker, samt at Gelatinen ikke er egnet til stærkt mulnede Sager.

Klisteret har sine Fordele til disse Sager og er lettere at arbejde med, men skærmer ikke Papir og Pergament mod Fugt som Gelatine-Formalin. Man maa derfor kunne stole paa Konservatorens Evne og Dygtighed til at skønne over, hvad der passer bedst i foreliggende Tilfælde.

Efter at have gennemgaaet de Midler og Metoder, som anvendes til selve Bladenes Konservering, gaar jeg nu over til at omtale Restaureringen af Bindet.

Restaurering af Inkunabler, Arkivalier og gamle Bogbind kræver ikke blot, at man skal være en faguddannet



Nørlem Kirkes gamle Alterbibel fra 1633 er en af de kendte Christian IV's Bibler. Helt uskadt er Biblen ikke kommet igennem de godt 300 Aar. Allerede 1848 blev denne Bibel istandsat »ved Nørlem Kirkeværges kristelige Omsorg«. Efter at man fra Nørlem havde henvendt sig til Nationalmuseet, hvor man henviste til Forf., er Biblen nu blevet fuldstændig ombundet paa Landsarkivets Værksted. Arbejdet har været ret vanskeligt, idet hele Ryggen var gaaet af og Bindsnorene bristet flere Steder; de to Bindsider var fuldstændig ormædte, saaledes at de gamle Træplader smuldrede fra hinanden. Biblen har været skilt ad Ark for Ark, lappet, udbedret i Ryggen og heftet igen med ægte, ophøjede Bind, og alt det gamle, som kunde reddes, er bibeholdt. Fot. Nørlit.

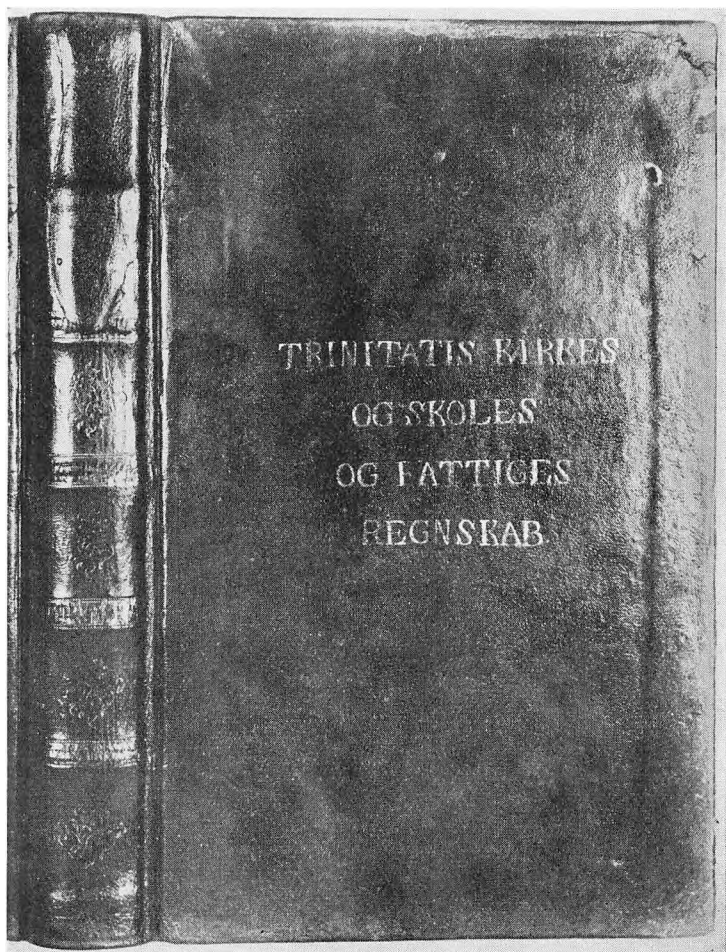
Restaurator, det kræver ogsaa Forstaaelse af Stil og Kendskab til Bogbindets Historie gennem Tiderne.

En ukyndig kan paa dette Omraade volde stor Skade. Man skal efter min Mening aldrig være for ivrig i Restaureringen, hvor det gælder kostbare Inkunabler og Museumsbind. Helst skal man undgaa en fuldstændig Ombinding, hvis det da er muligt, og kan man ikke undgaa dette, bør man være meget varsom med ikke at udlette noget af det oprindelige ved Bindet. Alt det gamle maa bevares, Heftningen maa foretages paa gammeldags Maade med ægte, ophøjede Bind, og de gamle Kapitelbaand maa atter sys paa. De gamle Bindsider og Ryggen udbedres forsigtigt med Skind af samme Farve. Det er vigtigt, at de gamle Beslag og Spænder kommer paa igen, idet de kan fortælle en hel Del om Bindets Herkomst. Der maa ikke anvendes Pudsecreme til Rensning af gamle Spænder og Beslag, kun Snavs og Støv skal fjernes.

Dog vil jeg bemærke, at man ikke kan behandle alle gamle Arkivalier og Bøger som Museumsbind, idet der nødvendigvis maa tages Hensyn baade til de Pengemidler og den Tid, der er til Raadighed. Ligeledes er der stor Forskel paa, om en Bog blot skal lægges i en Montre eller virkelig bruges. Arkivalier og Bogbind, som daglig skal bruges af Publikum eller af Administrationen, kræver en langt stærkere Indbinding og Restauration end det Bind, som blot kan lægges i en Museums-montre.

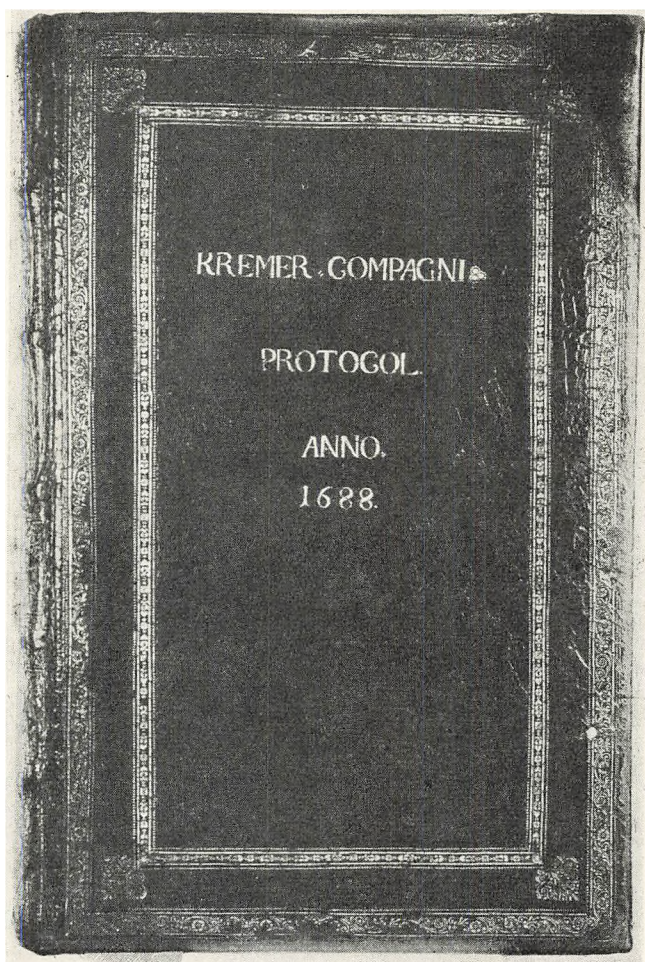
At disse Brugsbind derved kan miste noget af Patinaen, er der desværre intet at gøre ved. Man er inden for Arkiver og Biblioteker nødsaget til at foretage et Skøn her. Særligt værdifulde Bind bliver selvfølgelig restaureret meget omhyggeligt og ombundet i den samme Stil og Karakter, som Bindet fandtes i før Udbedringen.

Rigsarkivet og Landsarkiverne samt Københavns



Trinitatis Kirkes og Skoles og Fattiges Regnskab 1788. Ombundet og restaureret, de to øverste Felter af Ryggen har været stærkt medtaget. Fot. Nørnit.

Stadsarkiv bevarer ved Restaurering og Ombinding alt, hvad der har Betydning, og som kan bevares. Arkivalier, hvis Bind helt er ødelagt eller mangler, bliver ombun-



Kremer Compagni Protocol Anno 1688. Ombundet og restaureret, især har Ryg og Hjørner været stærkt medtaget. Fot. Nørlit.

det og forsynet med Rygge og Hjørner af stærkt Kohuds-
pergament eller Gedepergament af en egen Farve, som
passer til de gamle Bind. Paa Bindenes Sider sættes

svært brunt Klistermarmor med et Mønster i gammel Stil. Dette Papir laves paa Arkivernes eget Værksted.

Siden 1924 har Stadsarkivet faaet en lang Række Arkivalier ombundet og istandsat paa Landsarkivets Bogbinderi; blandt disse kan særlig nævnes »Den Generale Opmaaling« (12 Bd.) og Nikolaj Kirkes Værges Regnskaber (28 Bd.). Fremhæves kan ogsaa den Række stærkt benyttede smukke gamle Lavsprotokoller, bl. a. »Kremer-Compagni Protocol Anno 1688«, som er blevet restaurerede med Bevarelse af det mest mulige af det oprindelige Bind, foruden flere københavnske Privilegier, der er konserverede. Navnlig har Bevarelsen af disse to Grupper været Stadsarkivaren magtpaaliggende. Endelig kan nævnes den omfattende Restaurering af Geddes Kort og Sibrands Kort over København 1745.

Der er i Fortiden i mange Lande begaaet svære Forsyndelser af ukyndige Restauratorer; man har af Uforstand og misforstaaet Iver forfalsket mange gamle Bind i Stedet for at istandsætte dem. At dette har været til stor Skade for Forskere af de gamle Bind, er let at forstaa. Heldigvis er man i det store og hele kommet bort fra saadanne Metoder, idet Biblioteker og Arkiver Verden over raader over egne veluddannede og erfarne Folk til dette Arbejde.

Til Afslutning følger en kortere Biografi af en Mand, der har betydet umaadelig meget for Konserveringen af de gamle Haandskrifter, Kardinal Franz Ehrle, tidligere Præfekt og senere Kardinalbibliotekar for Vatikanets Bibliotek.

Kardinal Franz Ehrle, født 17. Oktober 1845 i Isny (Allgäu) i Württemberg, død 31. Marts 1934, blev en af

Hans Eminence Kardinal Faulhaber i München og Reg.-Rat. Dr. Karl Otto Müller i Stuttgart er jeg Tak skyldig for Oplysninger — gennem Breve og tilsendt Litteratur: Aus Familienbriefen des Kardinals Franz Ehrle (udg. af Søstersønnen Dr. Müller).

Romerkirkens store Videnskabsmænd, men det er som Reorganisator af Vatikanets Bibliotek — og derunder den Side af hans Gerning, der stod i Forbindelse med hans store Interesse for gamle Haandskrifters rette Konservering — han her kort skal omtales.



Franz Ehrle.

Franz Ehrles Uddannelse begyndte hos Jesuiterne i Gorheim; efter Aflæggelsen af Munkeløftet fulgte en lang og omhyggelig Uddannelse ved forskellige katolske Lærestalter i Tyskland og England, og i England modtog han 1876 sin Indvielse til Præst i St. Bennos.

Efter at have foretaget talrige Rejser i videnskabeligt Øjemed blev Pater Ehrle af Pave Leo XIII i 1895 udnævnt til Præfekt for Vatikanets Bibliotek, hvis For-

valtningsraad han havde tilhørt fra 1891. Efter at Pater Ehrle var tiltraadt, gik Vatikanets Bibliotek en rig Udvikling i Møde: Lokalerne blev ombyggede, og store Haandskriftsamlinger blev erhvervede, saaledes Haandskriftsamlingen fra Biblioteca Borghese, som indeholdt Rester fra det pavelige Bibliotek i Avignon, og Biblioteca Barberini.

Efter den store Biblioteksbrand i Turin 1904 henvendte den italienske Regering sig til Kardinal Ehrle og bad om hans Raad og Hjælp til Udbedringen af de stærkt beskadigede Haandskrifter. Af Breve fra Ehrle til Søsteren Anna, gift Müller, fremgaar det, at en Række ansete Professorer fra Rom og Florenz baade privat og offentligt viste deres Taknemmelighed for den Hjælp, han ydede ved denne Lejlighed.

De store Ombygnings- og Organisationsarbejder ved Vatikanbiblioteket tog meget af Ehrles Tid, da han var selve Sjælen i det hele og forhandlede baade med Bygghaandværkere og Bogbindere; men trods dette fik han dog Tid til indgaaende at beskæftige sig med Konserveringsspørgsmaalet: hans store Kendskab til Palæografien og de gamle Palimpsester var parret med stærk Interesse for deres Bevarelse, og hans kloge og manende Kritik over for mange af Datidens uheldige Konserveringsmetoder har sat dybe og varige Spor i mange Arkivlaboratorier, som nu nyder godt af hans Raad og Indsigt.

Ved den internationale Kongres i St. Gallen 1898, hvor man drøftede Udbedringen af de gamle Haandskrifter, belyste Ehrle de mange Vanskeligheder, man havde at kæmpe med.⁶⁾ Paven havde givet Tilladelse til at overføre en Del kostbare Haandskrifter fra det 3.—6. Aarhundrede til St. Gallen — Arkivalier, som man maatte

⁶⁾ Otto Posse: »Handschriften-Konservierung nach den Verhandlungen der St. Gallerer Internationalen Konferenz zur Erhaltung und Ausbesserung alter Handschriften von 1898«.

befrygte helt vilde opløses, om man ikke fandt Midler til at standse Forvittringen. I denne Forbindelse havde Ehrle interesseret sig for Spørgsmaalet om Blækkets ætsende Virkninger, ligesom ogsaa for det andet vigtige Spørgsmaal: Brugen af Reagensmidler til Fremkaldelse af udvisket Skrift, da de gamle Palimpsester havde lidt meget ved de forskellige Syrer, der var anvendte for at faa den første Skrift frem. — Her tilraadede Ehrle altid at lade Haandskrifter fotografere, før Reagensmidler blev anvendte.

Zaponlakken, som man dengang ventede sig meget af, stillede Ehrle sig afventende overfor, og Tiden synes desværre at have givet ham Ret i hans Syn paa dette Hjælpemiddel; og Konservering ved Hjælp af Silketyl og Gelatine — saaledes som den foregaar ved Vatikan-Laboratoriet efter Ehrles Anvisning — synes stadig at være den bedste og skaansomste Metode og er nu gennemprøvet gennem en Menneskealder. — Det af Ehrle i Vatikanet indrettede Laboratorium er det bedste Lærested for alle, der har med Konserveringsarbejder at gøre.

I 1915 opgav Ehrle sin Stilling som Vatikan-Bibliotekets Præfekt, levede en Tid i Schweiz og Tyskland og vendte i 1919 tilbage til Rom, hvor han i 1922 af Pave Pius XI blev udnævnt til Kardinal og atter som Kardinalbibliotekar kom i nær Berøring med Vatikanets Bibliotek. Paa sin 80 Aars Fødselsdag blev han under Pavens Forsæde hædret af Videnskabsmænd fra hele Verden gennem et Festskrift, skrevet til denne Lejlighed.

THORVALDSEN - FESTERNE I EFTERAARET 1938.

EN RAPPORT.

Ved SIGURD SCHULTZ.

HUNDREDAARSDAGEN FOR THORVALDSENS HJEMKOMST D. 17. SEPTEMBER 1938.

Efteraaret 1938 bragte Hundredaarsdagene for tre vigtige Data i Thorvaldsens Liv og i Byen Københavns Historie.

Den 17. September 1838 ankrede Fregatten »Rota« op for Københavns Rhed og hjemførte Bertel Thorvaldsen og hans Værker. Det blev en folkelig Begivenhed og en Mærkedag i Hovedstadens Historie.

Den 21. November udnævnte Københavns Kommunalbestyrelse Thorvaldsen til Æresborger i Staden. Han er den eneste, hvem denne Ære er blevet beskaaret.

Den 5. December skænkede Bertel Thorvaldsen ved et Gavebrev alle sine egne Værker, sine Kunstsamlinger og sin Formue til Københavns Kommune. Dermed var Grunden lagt til Thorvaldsens Museum.

Baade Bestyrelsen for Thorvaldsens Museum og Københavns Bystyre besluttede at festligholde disse Mærkedage, men ligesom den fransk-tyske Krig i 1870 kastede en Skygge over de Arrangementer, man havde truffet i Anledning af Hundredaaret for Thorvaldsens Fødsel, og nær havde forpurret dem, saaledes saa det en Tid ud, som om de truende Begivenheder ude i Verden, der

kulminerede i de alvorlige Septemberdage, skulde vælte de planlagte Festligheder i 1938. Først efter selve Mindedagen den 17. September fandt Krisen sin Afspænding gennem de ledende Statsmænds Møder i Godesberg den 22. og i München den 29. September.

Som en Optakt til Thorvaldsen-Festerne opførte Statsradiofonien om Aftenen den 16. September et Hørespil, bestaaende af Hørebilleder fra Thorvaldsens Liv, som Forfatteren *Leck Fischer* havde skrevet, og et Foredrag, som Museumsdirektør *Sigurd Schultz* holdt. Foredraget skildrede Thorvaldsens Liv og dannede Rammen om det hele. En Række dramatiske Scener, i hvilke kgl. Skuespiller *Svend Methling* havde overtaget Thorvaldsens Rolle, fremstillede de Begivenheder og de Personer i Thorvaldsens nærmeste Kreds, som havde haft Betydning for ham. Man fulgte hans personlige Udvikling gennem Hørebillederne — først Hjemmet i København og Samværet med Kunstnerkammeraterne, siden Tiden i Rom, hvor den rige Englænder Thomas Hope købte Jason, Thorvaldsens Forelskelser, det Indtryk, som Bestillingen af Pavemonumentet til Peterskirken gjorde paa ham. Videre hørte man om Hjemkomsten i 1838, og Johan Ludvig Heibergs Velkomstsang og Chr. Winthers Fakkelsang blev sunget af Radiokoret under Ledelse af *Martellius Lundqvist*, endelig Thorvaldsens Død i det kgl. Teater 1844. J. P. E. Hartmanns Sørgemarch dannede en pompøs Afslutning paa Hørespillet.

Paa selve Mindedagen den 17. September holdtes i Thorvaldsens Museum om Formiddagen en Højtidelighed. Museets Gaard havde i længere Tid været opfyldt af Skure og Stilladser paa Grund af den gennemgribende Restauration, der i disse Aar bliver Bygningen til Del, men den 17. September var alt Materiel fjernet.

Den første Hyldest, der blev vist Thorvaldsen paa Mindedagen, kom fra *Hs. Majestæt Kongen*, der om Mor-

genen ved Kabinetssekretær, Kammerherre *G. Bardenfleth* lod nedlægge en Laurbærkrans, smykket med Baand i de danske og islandske Farver, paa Thorvaldsens Grav i Museets Gaard.

Bestyrelsen for Thorvaldsens Museum holdt tidligt paa Dagen et ekstraordinært Møde. Bestyrelsens Formand, Borgmester *Julius Hansen* mindedes den store Begivenhed for 100 Aar siden, og Museets Direktør *Sigurd Schultz* forelagde de Gaver, der i Dagens Anledning var blevet skænket til Museet, nemlig Constantin Hansens Maleri af Thorvaldsens Museum set fra Frederiksholms Kanal, som Højesteretssagfører *C. B. Henriques* havde skænket Museet, og *Georg Nygaards Bog »H. C. Andersen og København«*, der var en Gave fra Forfatteren. Efter at Bestyrelsen havde underskrevet et Gavebrev, hvorved Museet samme Aften vilde skænke H. V. Bissens Marmorreplik af Thorvaldsens Jason til Københavns Raadhus, begav den sig sammen med Museumsdirektør *Sigurd Schultz* og Museets Sekretær, Ekspeditionssekretær, cand. jur. *Axel Ravn* ned i Museets Gaard for at lægge en Laurbærkrans paa Thorvaldsens Grav.

De samme Korporationer, som i sin Tid havde hyllet Bertel Thorvaldsen ved hans Hjemkomst, suppleret med Deputationer fra andre Institutioner, mødte nu op med Kranse og Blomster for at ære Thorvaldsens Minde. Blandt dem, der saaledes havde ønsket at hylde den store Kunstner, var Københavns Kommunalbestyrelse, repræsenteret ved Overborgmester *Viggo Christensen*, og Kunstakademiet ved sin Direktør, Stadsarkitekt *Poul Holst* og sin Billedhugger-Professor *Utzon Frank*. Dansk Billedhuggersamfunds Bestyrelse mødte in pleno med Formanden, Billedhugger *Ed. Eggeling* i Spidsen. Fremdeles indfandt sig Repræsentanter for Studenterforeningen, Haandværkerforeningen og Kunstnerforeningen af 18. November, Det unge Tonekunstnerselskab ved Kompo-



Museets Gaard med Thorvaldsens Grav den 17. September 1938.

nisten *Aksel Agerby*, Repræsentanter for Charlottenborg-Udstillingen og Den frie Udstilling, Malende Kunstneres Sammenslutning og Akademisk Arkitektforening. Endvidere indløb der Kranse fra Efterkommere af Just Mathias

Thiele (Thorvaldsens Biograf), Industriforeningen, Dansk Forfatterforening, Københavns Skoledirektion, Museerne paa Rosenborg og Frederiksborg og mange flere, deriblandt en Del Privatpersoner.

Den egentlige Mindehøjtidelighed fandt Sted Kl. 11 i Museets Forhal. Hertil var mødt ca. 300 Gæster med de udenlandske Gesandter og Statsministeren i Spidsen. Blandt de øvrige indbudte var Overpræsidenten, Overborgmesteren og Magistratens øvrige Medlemmer, Borgerrepræsentationens Præsidium, Kunstakademiets Direktør og Professor, Højesterets Præsident, Repræsentanter for Administration, Haandværk, Kunst og Videnskab, samt en Række Enkeltpersoner, der paa forskellig Maade havde Tilknytning til Thorvaldsen og hans Museum. Ogsaa Thorvaldsens Efterkommere var indbudt, men da de alle er bosat dels i Italien, dels i Amerika, havde ingen af dem kunnet komme til Stede. Fra Familien Paulsen i Italien indløb der en telegrafisk Hilsen.

Formanden for Thorvaldsens Museums Bestyrelse, Borgmester *Julius Hansen*, indledede Højtideligheden med at mindes Bertel Thorvaldsen, der forblev trofast mod Danmark og skænkede sine rige Kunstskatte til Byen København, skønt andre Lande og deres Fyrster forsøgte at drage ham og hans Værker til sig. Derefter spillede en Trio fra Det unge Tonekunstnerselskab, sammensat af Violinisten *Sverre Forchhammer*, Violoncellisten *Svend Nielsen* og Pianisten *Hermann D. Koppel*, første Sats af Niels W. Gades Trio i F-Dur, Opus 42.

Da Musikken var forbi, tog Museumsdirektør *Sigurd Schultz* Ordet. I sin Tale skildrede han det Indtryk, det havde gjort paa Menigmand, at Thorvaldsen, som selv var udgaaet af Folkets Midte, vendte hjem til Danmark som den store Kunstner, belæst med Hæder. Han endte med at ønske som H. N. Clausen, da denne indviede Museet ved dets Aabning den 17. September 1848, at det

maatte »staa som Hovedstøtte for et sundt og frit, et ædelt og skjønt Folkeliv i Norden«. Til sidst henvendte Direktør Schultz sig paa Fransk til de fremmede Gesandter, idet han fremhævede de Nationer, som havde haft Betydning for Thorvaldsens Udvikling og for hans Kunsts Udfoldelse.

Efter at Musikerne havde spillet sidste Del af Niels W. Gades Trio, begav Gæsterne sig ud i de lange Korridorer, hvor der blev serveret Forfriskninger.

Fra Kl. 12—18 holdtes Museet aabent for Publikum. Besøget den 17. September hører til de største, der har været i Thorvaldsens Museum paa een Dag.

Om Aftenen hædrede Kunstakademiet Thorvaldsens Minde med et Fakkeltog, sammensat af Kunstnere og Arbejdere.

Lidt før Kl. 20 samledes Fakkeltænderne og andre indbudte Deltagere i Charlottenborgs Gaard. I Dagens Anledning havde Akademiet ladet præge en lille Erindringsmedaille med Thorvaldsens Portræt. Denne blev uddelt til samtlige Deltagere. Inden Toget satte sig i Bevægelse, talte Akademiets Direktør, Stadsarkitekt *Poul Holsøe* til Forsamlingen fra Balkonen foran Kuppelsalen, der ligger lige over det Rum, der for 100 Aar siden var Thorvaldsens Værksted.

Akademiets Direktør understregede i sin Tale, at det var her paa det danske Kunstakademi, at Thorvaldsen havde faaet sin første Uddannelse, og at det var her, han levede sine sidste Aar. Derfor var det naturligt, at det Fakkeltog, der i Aften vilde gaa til Thorvaldsens Æresminde — hans Museum — tog sin Vej ud fra Charlottenborg.

Saa tændtes Faklerne, og Toget satte sig i Bevægelse, ført af Akademiets Direktør, Stadsarkitekt *Poul Holsøe* og Vicedirektøren, Billedhuggeren Professor *Utzon Frank*. Allerforrest gik fire unge Piger i hvide Kunst-

nerkitler og med røde Skærf om Livet, bærende en stor Krans.

Fakkeltog, der blev organiseret af Arkitekt *Ib Lund*, var langt. Det talte omkring 500 Fakkeltænder og tre Gange saa mange Deltagere uden Fakler. Toget bevægede sig over Kongens Nytorv, gik ned langs Holmens Kanal, Ved Stranden, Gammel Strand, Nybrogade, over Stormbroen og svingede op foran Thorvaldsens Museum. Museet var illumineret med levende Lys i Førstesalens Vinduer og med Projektører. De store Porte blev slaaet op, saaledes at man saa gennem Forhallen ind til Thorvaldsens Grav. Her, i Museets Gaard, var der skabt en ejendommelig, en baade storstilet og gribende Stemning med de blafrende Lys i Vinduerne og Projektørlys paa den rigt bekransede, blomstersmykkede Grav.

Da Fakkeltænderne havde taget Opstilling paa Pladsen foran Museet, gik de fire hvidklædte unge Piger op og lagde Kransen ved Foden af Jasonstatuen. Staaende paa Museets Trappe reciterede nu kgl. Skuespiller *Svend Methling* Chr. Winthers Fakkelsang til Thorvaldsen, som de unge Kunstnere sang ved det Fakkeltog, de bragte ham om Aftenen paa hans Hjemkomstdag den 17. September 1838. Recitationen efterfulgtes af Museumsdirektør *Sigurd Schultz'* Tale til Fakkeltænderne. Til Afslutning sang den forsamlede Mængde, anført af Studentsangforeningen, »Du danske Mand«. Efter denne Festlighed, der blev transmitteret i Radioen, holdtes Museet aabent for Publikum en Times Tid endnu. Fire-fem Tusind Mennesker trængtes om Thorvaldsens Grav.

Fakkeltoget satte sig nu atter i Bevægelse, denne Gang med Museets Bestyrelse i Spidsen, og vandrede tilbage over Stormbroen, op ad Stormgade og Vestervoldgade til Raadhuspladsen, hvor det blev modtaget med Musik af Gardens Musikkorps, dirigeret af Kapelmester *Th. Dy-*



Fakkeltoget uden for Thorvaldsens Museum d. 17. September 1938.

ring, som spillede paa Platformen foran Raadhuset, der var illumineret. Fakkeltbærerne gik i to Rækker op foran Raadhusets Hovedtrappe og derfra ned i Muslingeskallen henholdsvis højre og venstre om den foran Kummen opstillede Talerstol, hvor Overborgmester *Viggo Christensen* havde taget Stude, og kastede efterhaanden Faklerne, der snart flammede op i et vældigt Baal.

Formanden for Thorvaldsens Museums Bestyrelse, Borgmester *Julius Hansen* traadte nu op paa Talerstolen. Han bragte en Hyldest til »den store Dansker, Københavnerdrengen Bertel Thorvaldsen«, der med Thorvaldsens Museum havde givet Byen København en af de skønneste Perler i dens Krone. I Bestyrelsens Navn overrakte han Overborgmesteren et Gavebrev, hvorved Thorvaldsens Museum skænkede Københavns Raadhus H. V.

Bissens Marmorreplik af Thorvaldsens Jason-Statue. Derefter udbragte han et Leve for København.

Paa Københavns Kommunalbestyrelses Vegne takkede Overborgmester *Viggo Christensen* Bestyrelsen for Thorvaldsens Museum, idet han fremhævede, at vort Folks Skønhedsbegreber er skabt under Paavirkning af Thorvaldsens Kunst, og sluttede med at opfordre alle til at raabe et Leve for Bertel Thorvaldsens Minde.

Hurra-Raabene rungede ud over Raadhuspladsen fra den tusindtallige Mængde. Orkestret spillede, og De samvirkende københavnske Arbejder-Sangkor (ca. 250 Sangere) under Ledelse af Kantor *Louis Clausen* sang Fædrelandssange. Vejret, der hidtil havde været fortrinligt, blev nu mindre gunstigt, og da Sangerne begyndte paa »Havet omkring Danmark«, strømmede Regnen ned.

HUNDREDAARSDAGEN FOR THORVALDSENS UDNÆVNELSE TIL KØBENHAVNS ÆRESBORGER DEN 21. NOVEMBER 1938.

Den 21. November oprandt igen en Thorvaldsen-Mindedag. Det var da 100 Aar siden, at Repræsentanter for Københavns Bystyre havde overrakt Bertel Thorvaldsen det Borgerbrev, hvorved han udnævntes til Æresborger i Staden København. Ved den Lejlighed blev hans Navn, Alder og Fødeby indført i Borgerskabsprotokollen, som Thorvaldsen underskrev. Om Aftenen var Thorvaldsen Æresgæst ved en Middag paa den kongelige Skydebane, ved hvilken Magistraten og Stadens 32 Mænd var Værter.

Til den Fest, der nu holdtes paa Hundredaarsdagen for denne Begivenhed, var det atter Københavns Magistrat og Borgerrepræsentation, der indbød. Længe i Forvejen havde en af daværende Borgmester *Peder Hedebo* nedsat Komité arbejdet med at fastlægge Programmet for Festlighederne. Man besluttede at indlede Afte-

nen med en Festforestilling i Det kongelige Theater. Bag-
efter skulde Festen fortsættes paa Raadhuset.

Om Formiddagen den 21. November blev der nedlagt
Kranse paa Thorvaldsens Grav i Museets Gaard fra Kø-
benhavns Kommunalbestyrelse ved Borgerrepræsenta-
tionens Formand, Landsretssagfører *Karmark Rønsted*,
fra det kgl. Theater ved Theaterchef *Cai Hegermann-Lin-
dencrone* og Balletmester *Harald Lander*, fra Legatet »Al-
bertina« og flere.

Inde i Museet var der arrangeret en Udstilling omfat-
tende Thorvaldsens Livs- og Dødsmasker, hans Borger-
brev, Testamenter og Gavebrev. Ligeledes havde man
udstillet et Udvalg af de Digte og Sange, der blev skrevet
til Ære for Thorvaldsen og sunget eller fremsagt ved
Festerne efter hans Hjemkomst i Efteraaret 1838.

I DET KONGELIGE THEATER.

Den af Kommunalbestyrelsen arrangerede Mindefore-
stilling i Det kongelige Theater og den paafølgende Fest i
Raadhuset blev en af de store Københavnerbegivenhe-
der. Kommunen havde overtaget næsten hele Theatret;
kun ganske faa Pladser var til Salg. Kongehuset hav-
de givet Tilsagn om sin Nærværelse. Desuden havde man
indbudt Corps diplomatique, højtstaaende Embeds-
mænd, Repræsentanter for Erhverv, Kunst, Videnskab
og for Fagforeningerne i stort Antal samt Enkeltperso-
ner, der havde Tilknytning til Thorvaldsen. Den norske
Dronning Mauds pludselige Død den 20. November gjor-
de imidlertid Skaar i Festlighederne. Hof sorgen hindre-
de Kongehuset i at komme til Stede, og ogsaa de frem-
mede Diplomaters Stole stod tomme.

Forestillingen i Det kgl. Theater formede sig som en
Hyldest til Æresborgeren, Musikelskeren og Kunstneren
Thorvaldsen.

Som Ouverture spillede det kgl. Kapel, dirigeret af Ka-

pelmester *Johan Hye-Knudsen*, J. P. E. Hartmanns »Gudernes Triumfmarch« af Balletten »Trymskviden«.

Da Tæppet gled til Side, stod kgl. Skuespillerinde *Clara Pontoppidan* paa Scenen foran Thorvaldsens Portrætbuste. Hun reciterede det »Digt til Thorvaldsen fra Staden Kjøbenhavn den 21. November 1838«, som Johan Ludvig Heiberg havde skrevet til Thorvaldsen ved Kommunens Fest for ham paa Skydebanen: »Der er et helligt Borgerbrev, som Musen ene skriver«. Recitationen fulgtes af en musikalsk Parafrase af kgl. Kapelmester *Hye-Knudsen* over den Melodi (»Vi Sømænd gør ej mange Ord«), som Heibergs Sang er skrevet til.

Efter Recitationen opførtes Scenen i Elysium af Glucks Opera »Orfeus og Eurydike«. Man havde valgt netop denne Opera, fordi man fra Thorvaldsens egne haandskrevne Nodebøger ved, at han satte Pris paa Glucks Musik. Operasangerinde *Else Brems* sang Orfeus' og Operasangerinde *Edith Oldrup Pedersen* Eurydikes Parti. Nogen skønnere Hyldest end Scenen i Elysium, hvor vokal og instrumental Musik samt plastisk Dans danner den reneste Harmoni, kan ingen dødelig ønske sig.

Til sidst fulgte en scenisk Nyhed, den med megen Spænding imødesete Thorvaldsen-Ballet, specielt komponeret til denne Lejlighed af Forfatteren *Kjeld Abell* og Balletmester *Harald Lander*, ledsaget af Musik af Kapelmester *Johan Hye-Knudsen*, hvortil Melodien »Vi Sømænd gør ej mange Ord« havde afgivet Ledemotivet. Paa en festlig og vittig Maade viste Balletten Thorvaldsens Hjemkomst, dagligt Liv i Thorvaldsens Museum og Thorvaldsens Statuer, der bliver levende og giver sig til at danse. De to Hovedpartier — en ung Amerikanerinde, der forvilder sig i Museet, og Jason — blev udført af kgl. Solodanserinde *Margot Lander* og kgl. Solodanser *Børge Ralov*.

Da Tæppet var faldet for Ballettens Thorvaldsen-Apotheose og et kraftigt Bifald havde lydt, udbragte Borgmester *Julius Hansen* et Leve for Thorvaldsens Minde. Første Del af Festaftenen var til Ende, og Gæsterne begav sig til Raadhuset.

PAA RAADHUSET.

Da alle Festdeltagerne var samlet i Raadhushallen, suppleret med den kgl. Ballet, det kgl. Kapel og Operaens Kunstnere, besteg Borgerrepræsentationens Formand, Landsretssagfører *Karmark Rønsted* Talerstolen, bød Velkommen paa Københavns Bystyres Vegne og hyldede Thorvaldsen, Københavns eneste Æresborger, som Byens gode Søn.

Derefter talte Borgmester *Julius Hansen* ganske kort. Han oplæste følgende Lykønskningstelegram, som man havde modtaget fra den skandinaviske Forening i Rom: »Fra Rom, hvor Bertel Thorvaldsens kunstneriske Genius vakttes, sender den skandinaviske Forening for Kunstnere og Videnskabsdyrkere sin Hyldest i taknemmeligt Minde om Danmarks store Søn paa hans Hædersdag og smykker hans Jason her paa Piazza Thorvaldsen med friske Laurbær fra Palazzo Barberinis Have«.

Det Takketelegram, Borgmesteren paa Københavns Kommunalbestyrelses og Thorvaldsens Museums Vegne havde sendt Skandinaverne i Rom, lød saaledes: »Circolo Scandinavo, Via Condotti 11, Roma. Paa Københavns Kommunalbestyrelses og Thorvaldsens Museums Vegne takker jeg den skandinaviske Forening i Rom for den telegrafiske Hilsen med Hyldest til Byen Københavns eneste Æresborger Bertel Thorvaldsens Minde. Vi fejrer i Aften i Det kgl. Teater og paa Byens Raadhus, hvor Thorvaldsens Jasonstatue i Dag er opstillet, Minde om vor Hovedstads fremragende Søn, som tilbragte sine Manddomsaar i det skønne og historiske Rom, der

gav ham kunstnerisk Inspiration, Udviklingsmuligheder og Arbejdslykke. Vi hylder hans Minde i taknemmelig Erindring om, at han aldrig glemte sit gamle og første Fædreland og dets Hovedstad. Hilsen til alle Skandinaver i Rom.

Julius Hansen«.

Til sidst opfordrede Borgmesteren Festdeltagerne til at kaste et Blik i Borgerskabsprotokollen, der i Dagens Anledning var udlaant fra Stadsarkivet og fremlagt i en Montre, opslaaet paa den Side, hvor Thorvaldsens Ud-nævnelse til Æresborger var indført, og hvor Thorvaldsen selv havde tilføjet sin Underskrift. Borgmesteren bad Forsamlingen begive sig ovenpaa til Festlokalerne — ad Borgertrappen, som fra nu af var den fineste: thi her maatte man forbi »Jason«, Museets Gave til Københavns Raadhus, som i Mellemtiden var flyttet hertil.

Et Orkester, dirigeret af *Emil Reesen*, slog an til »Der er et yndigt Land«. Hele Forsamlingen stemte i med.

Saa gik man ovenpaa til Souperen, og Aftenen sluttede med Dans i Raadhushallen og tog først sent Ende.

MINDEHØJTIDELIGHEDEN I FRUE KIRKE.

Dermed var Thorvaldsen-Festlighederne dog ikke til Ende. En tredie Mærkedag, nemlig den 5. December 1938 — forsaavidt ikke den mindst betydningsfulde, som Thorvaldsen den Dag underskrev det Gavebrev, paa hvilket Museets Eksistens beror — fejrede man ganske vist slet ikke.

Derimod ønskede Vor Frue Kirke at give sit Bidrag til Hyldesten for den store Kunstner. Det skete ved en Højtidelighed i Domkirken den 9. December 1938. Efter Salmen »Kirken den er et gammelt Hus« besteg Dr. theol. *Alfred Jørgensen* Prædikestolen og talte om »Thorvaldsen og Kristendommen«. Den næste Taler var

Stiftsprovst, Dr. theol. *Henry Ussing*, der særligt talte om Thorvaldsens Værker i Vor Frue Kirke.

Efter denne Tale sang Studentersangforeningen under Ledelse af *Kaj Oluf Buch* »Se, Jord og Himmel fortælle Guds Ære« til Musik af L. v. Beethoven, derefter Ingemanns Aftensang »Bliv hos os, naar Dagen hælder« til Weyses Melodi, udsat af Poul Schierbeck og endelig »I Østen stiger Solen op« til N. W. Gades Melodi.

Endelig talte Stiftsprovst, Dr. theol. *Paul Brodersen* om Thorvaldsens Kristus, som han karakteriserede med Thorvaldsens egne Ord som den Kristus, der staar over Aartusinder. Aftenen sluttede med Salmen »Du Herre Krist«.

Saaledes kom da Efteraaret 1938 trods truende Skyer udefra til at staa i Thorvaldsens Tegn. Først nu svinder Dønningerne af de store Festligheder bort. Endnu saa sent som ved det kgl. Kunstakademis Stiftelsesfest den 31. Marts 1939 var Emnet for Festtalen, der blev holdt af Museumsdirektør *Sigurd Schultz*, Thorvaldsen, idet man paa Akademiet ansaa Hundredaarsfesterne for Thorvaldsens Hjemkomst for den vigtigste kunstneriske Begivenhed i det forløbne akademiske Aar.

FORTEGNELSE

OVER

LITTERATUR m. v., UDGIVET I ANLEDNING AF THORVALDSEN 100-AARET.

Louis Bobé: Thorvaldsen i Kærlighedens Aldre. København 1938.

Johannes V. Jensen: Thorvaldsen, Haandværkeren og Manden. København 1938.

Sigurd Schultz: Da Thorvaldsen kom hjem. Udgivet af Foreningen Fremtiden. København 1938.

(C. Theodor Müller): Thorwaldsen. Berlin 1938. (Das Meisterwerk, hrsg. von Herbert Wolfgang Keiser).

Meddelelser fra Thorvaldsens Museum, udgivne i Hundredaaret for Thorvaldsens Hjemkomst til Danmark 1938. København 1938. Indeholder:

Sigurd Schultz: Dedikation.

Axel Ravn: Thorvaldsens Udnævnelse til Æresborger i København.

Holger Winther: Afstøbninger af Bertel Thorvaldsens Ansigt.

Axel Ravn: Thorvaldsens Testamenter.

Else Kai Sass: Om nogle Portrætbuster i Thorvaldsens Museum.

Eigil H. Brünniche: Schinkel og Thorvaldsen.

Else Kai Sass: Auguste Böhmer-Monumentets Historie.

Thorvaldseniana.

Thorvaldsen i Vor Frue Kirke. Tre Foredrag holdt i Anledning af 100-Aars Dagen for Thorvaldsens Hjemkomst til Danmark. København 1939.

Historiske Meddelelser om Staden København og dens Borgere, 3, III, Hefte 1—2, 1938, indeholder:

J. Gudmundsen-Holmgreen: Thorvaldsen og en Billedhugger i Dag.

Skat Arildsen: H. N. Clausens Syn paa Forholdet mellem Kunst og Kristendom. Med særligt Henblik paa Thorvaldsens Kunst.

Rikard Magnussen: Thorvaldsen og Norden. (Trykt i: Nordens Kalender 1939, S. 51—64).

Endvidere skal nævnes, at det danske Postvæsen udsendte tre Mindefrimærker, de to (Værdierne 5 og 30 Øre) med Thorvaldsens Portræt og udført efter Udkast af Kobberstikkeren *Johs. Britze*, det tredie (Værdi 10 Øre) med Billede af Jason-Statuen og udført efter Udkast af Direktør *Holger Lindhard*. Telegrafvæsenet lod fremstille en Lykønskingsblanket, arrangeret af Direktør *Holger Lindhard*, med farvetrykt Gengivelse af Hjemkomstscenen i Sonnes Frise paa Museets Facade.

TALER VED THORVALDSEN-FESTLIGHEDERNE 1938.

I. LØRDAG D. 17. SEPTEMBER 1938.

BORGMESTER JULIUS HANSENS TALE VED MINDE-
HØJTIDELIGHEDEN KL. 11 I THORVALDSENS MU-
SEUM.

»Mine Herrer Ministre!
Højtærede Forsamling!

I Dag for 100 Aar siden vendte Bertel Thorvaldsen hjem til Danmark efter godt 40 Aars Ophold i det Fremmede.

Gennem mange af de Aar, han arbejdede og bragte Hæder over sit Fædreland gennem de Kunstværker, hans Hænder skabte, var det den store Verden, de store Lande med deres store Byer, der havde Øjet aabent for hans Kunst.

Hans Fædreland havde næppe, dersom han havde levet sine Aar her, evnet at give ham Betingelser for at udfolde sig. Der var jo selv i de store Forhold, under hvilke han fik Lov til at virke, Tider, hvor han syntes at ville opgive. Hans Tanker har i saadanne Stunder sikkert drejet sig om en jævn Mands Fremtid og ikke om den Berømmelsens Glorie, som han vandt derude.

Bertel Thorvaldsen var dansk, og han glemte det aldrig.

Der var mange, og der var iblandt dem store Mænd,

der lokkede for ham og vilde bygge ham Templer til hans Kunstværker.

Kongen af Bayern og Kongen af Württemberg vilde give ham Museumsbygninger, blot han vilde give sine Værker Plads under deres Tag.

Men Thorvaldsen vilde hjem, og han kom hjem.

Han skabte for sin Fødeby den Samling af Kunstskatte, som findes indenfor denne Bygnings Mure.

Men han gjorde det, der var større.

Han skabte sig europæisk Ry som Kunstner, som dansk Kunstner og gav derefter Verden Vidnesbyrd om en dansk Mands Trofasthed mod Danmark.

Vi mindes i Dag hans Hjemkomst, der formede sig som et Triumftog. Modtagelsen i hans Fødeby var saa hjertelig overstrømmende, at han næppe selv havde ventet det.

Hans Personlighed, hans Kunst og hans storslaaede Eksempel har for stedse gjort ham til en af de største Skikkelser i dansk Kunstnerliv.

Her i denne Bygnings Gaard hviler hans Støv imellem hans Værker.

Han selv er død, og vi har lagt Blomster paa hans Grav, men hans Kunst lever, og hans Kunst vil kalde paa levende Menneskers Længsel efter ogsaa at frembringe noget, der er stort og skønt«.

MUSEUMSDIREKTØR SIGURD SCHULTZ' TALE VED MINDEHØJTIDELIGHEDEN KL. 11 I THORVALDSENS MUSEUM.

»Mine Herrer Ministre, højtærede Forsamling!

I Dag for 100 Aar siden vendte Thorvaldsen hjem til Danmark efter 41 Aars Ophold i det Fremmede. Han, der var rejst ud under beskedne Forhold som en lille dansk Akademielever, kom tilbage som en af sin Tids

fremragende Personligheder. Han havde naaet alt, hvad en Billedhugger dengang kunde naa.

Vi Danske er jo Individualister og ikke lige enige om alting. Men om den Modtagelse, som Thorvaldsen fik ved sin Hjemkomst til København, hersker en sjælden Enighed. Alle samtidige Vidnesbyrd gaar énstemmig ud paa, at Thorvaldsens Hjemkomst var en enestaaende og uforglemmelig Begivenhed, og der er det mærkelige Træk ved den, at det var det store menige Folk, der satte sit Præg paa den Hyldest, som Thorvaldsen fik. Det er vel den første store Tilkendegivelse af Folkestemning i dansk Historie i det 19. Aarhundrede.

Man spørger om Grunden til dette. Det drejer sig jo vel at mærke ikke om en Sejrrherre, en Fyrste, en Politiker eller en anden Mand, der har med Livets haandgribelige Realiteter at gøre. Men det drejer sig om en Kunstner, en Billedhugger.

Fru Heiberg, som forøvrigt ogsaa havde følt Begivenhedens Løftelse, antyder syrligt i sine Erindringer, at det skyldes Københavnernes Nysgerrighed, naar det hele blev saa storslaaet. Og hun peger paa, at »den simple Mand« — som hun siger — slet ikke kendte noget til Thorvaldsen eller til hans Kunst. Man havde dengang kun haft ringe Lejlighed i København til virkelig at se Arbejder af Thorvaldsen.

Men andre — og maaske mere paalidelige — Iagttagere fremhæver udtrykkeligt, at der var »Hjertelag« i den Hyldest, som den menige Mand gav Thorvaldsen, og de siger ogsaa Grunden.

Thorvaldsens Kunst kunde den menige Mand paa Gaden ikke kende dengang. Det er i og for sig meget forstaaeligt, naar en brav Baadsmand paa Kongens Nytorv udbragte et Leve for »Conferensraad Tordenskjold«. Men Menigmand vidste, at Thorvaldsen var den store Kunstner, der med sin Kunst havde vundet Ry om Dan-

mark som ingen anden Dansk, og at han var Søn af en jævn Haandværker, af en simpel Billedskærer. Og Menigmand følte i Thorvaldsens jævne, naturlige Væsen, i hans beskedne Anstand, at han var en Mand af Folkets Midte.

Se, dette store Ry og Mandens Person virkede ansporende paa den folkelige Bevidsthed. Denne Mand var som du og jeg — og hvad havde han ikke udrettet! Der blev noget stolt i at være dansk Side om Side med ham. Det var, som om Stordaaden kom inden for hver Mands haandgribelige Rækkevidde. Det gav Selvtillid og Mod. Man følte sig som et Folk og besindede sig paa sit eget Værd.

Fire Aar efter Thorvaldsens Død aabnedes dette Museum. Det skete den 17. September 1848, paa 10-Aars Dagen for Thorvaldsens Hjemkomst, i Dag for 90 Aar siden. Fru Heiberg bemærker i sine Erindringer, at man hyppig her i Museet saa »Folk af den lavere Klasse, der med stor Interesse betragtede de udødelige Værker«, og hun fremhæver, at »ikke ringe var den Indflydelse, som disse Værker frembragte paa Nationens Skjønheids-sands«. Det er det samme, som Chr. Winther udtrykte med andre Ord i sin Sang til Thorvaldsen:

»Du aabned vort Øje, du vakte vor Sands
For Skjønhed og Sandhed, den rene;
Du bærer med Rette den evige Krands
Af Lavrens gudviiede Grene!«

Det er netop Thorvaldsens store, folkelige Betydning, at han — stærkere end nogen anden — har virket til at indpode den brede Befolkning i Danmark kunstnerisk Kultur, til at holde det kunstneriske Instinkt vaagent og virksomt i vort Folk. Folkelig set blev han en af de store Opdragere i dansk Kulturliv. Kunstnerisk set er han vor Samvittighed, en styrende Kraft, der holder Balance i Udviklingen.

Gennem Thorvaldsen blev Billedhuggerkunsten paa en Maade en national Kunst hos os — vi har siden hans Dage haft en stærk og frodig Billedhuggerkunst, hvad vi næppe helt har paaskønnet efter Fortjeneste.

Med sin Kunst udløste Thorvaldsen paa almenyldig Maade Egenskaber, vi føler som danske. Dansk er Rytmen i hans Haand, dansk det Snilde, der laa i hans Sind. Derfor hører hans Kunst til de Kulturværdier, vi aldrig kommer udenom, og som vi altid vil vende tilbage til i de Tider, hvor Skæbnen tvinger os til at gøre op, hvad vi er, og hvad vi vil.

Den Dag i Dag kan vi med Sandhed gentage H. N. Clausens Ønske, da han for 90 Aar siden indviede Museet — at det maa »staa som Hovedstøtte for et sundt og frit, et ædelt og skjønt Folkeliv i Norden«.

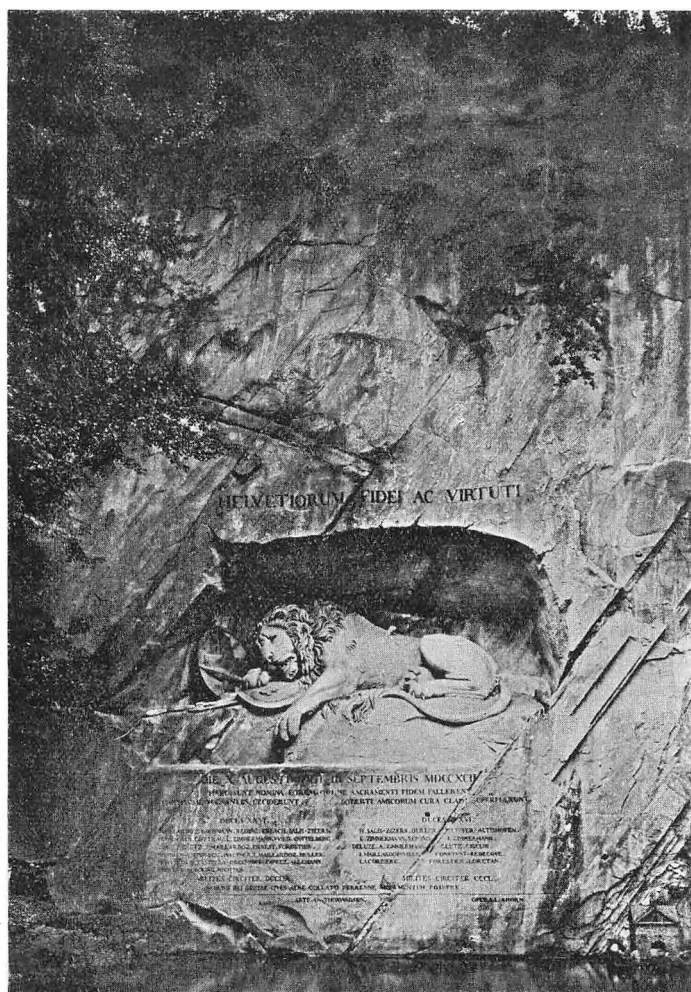
Derefter foretog Taleren følgende Henvendelse paa *Fransk* til de indbudte udenlandske Diplomater:

»Mine Herrer Ministre, mine Damer og Herrer!

Vi er samlet i Dag for at fejre Hundredaaret for vor store og berømte Kunstner Thorvaldsens Hjemkomst til Danmark, hans Fædreland, hvor han siden forblev til sine Dages Ende, og som han skænkede sit Livsværk og alt, hvad han ejede.

Thorvaldsens Fader stammede fra *Island*, vort Broderland i det høje Nord. Det er meget muligt, at det specielt nordiske Islæt i Thorvaldsens Aand var en Arv fra dette Land.

Italien blev Thorvaldsens andet Fædreland. Det var i Rom, dengang Verdenskunstens Hovedstad, at Thorvaldsen fandt den Atmosfære og de Betingelser, som skal til, for at en stor Billedhuggers Værk kan udvikles og trives, og for at et saadant Geni frit kan udfolde sine Vinger. Uden Rom vilde Thorvaldsen ikke være



Schweizer-Løven i Luzern.

Monument over de Schweizer-Gardister, der faldt under den franske Revolution ved Tuileriernes Forsvar 10. August 1792.

blevet det Verdensnavn indenfor Skulpturen, som vi hylder i Dag.

Det var mellem de *tyske* Kunstnere i Rom, at Thorvaldsen fandt sine bedste Venner og Kammerater, og *Tyskland* har saa smaat betragtet ham som sin egen og har æret ham som en af sine Sønner.

Englænderne er en af de Nationer, der har elsket og værdsat Thorvaldsens Kunst højest. Man kan næsten sige, at *England* har finansieret Thorvaldsens Karrière, for de Englændere, der var i Rom samtidig med Thorvaldsen, har i udstrakt Grad købt hans Værker.

Thorvaldsen har for *Polen* udført en Række store Monumenter, som er kommet til at staa det polske Folks Hjerte nær, først og fremmest Rytterstatuen af Fyrst Poniatowsky, Polakkernes nationale Monument. Talrige Turister fra dette Land kommer hvert Aar i Thorvaldsens Museum og viser derved deres Kærlighed og Beundring for vor store Mester.

Til *Schweiz* udførte Thorvaldsen det smukke Monument — Løven fra Luzern — til Minde om de tapre Schweizere fra 1792. Og saadan kunde man blive ved!

Mine Herrer Ministre! Vi erkender den store Taknemmelighedsgæld, vi staar i til de Nationer, De repræsenterer, og dybt bevæget over Deres Nærværelse her i Dag beder vi Dem bringe deres Lande vor inderligste Tak og vor oprigtige Hyldest«.

DIREKTØR FOR KUNSTAKADEMIET POUL HOL-
SØES TALE OM AFTENEN PAA CHARLOTTENBORG.

»Vi vil fejre Mindet om Bertel Thorvaldsen, som i Dag for 100 Aar siden vendte hjem til Danmark efter i over 40 Aar at have levet og virket i det fremmede.

Skønt stærke Kræfter i andre Lande forsøgte at be-

vare Thorvaldsen for Udlandet — verdensberømt, som han var — vendte han dog hjem til det Land, hvor han var født, og skænkede det sine Værker, sine Samlinger, hele sin Formue — alt, hvad han ejede, og han blev ved sin Hjemkomst hyldet ikke alene af danske Kunstnere, men hele det danske Folk hilste ham med Begejstring.

Vi vil i Aften begynde vor Hyldest her, hvor Thorvaldsen fik sin første Uddannelse, og hvor han efter sin Hjemkomst levede sine sidste lykkelige Aar, — her paa det danske Kunstakademi, ved hvis Hjælp det var blevet muligt for ham at rejse ud, ud til det forjættede Land, Italien, til Rom, hvor han gennem Sorger og Savn kæmpede sig frem til Sejren ved Jason, som med eet vendte alles Øjne mod ham.

Jason med det gyldne Skind, der stod som Æventyret for ham, der selv blev det store Æventyr.

Bertel Thorvaldsen, Københavnerdrengen, der blev født i Ubemærkethed, og som dog ved sin stærke Vilje og ubændige Kraft blev en Kunstner, som hele Verden den Dag i Dag ser op til og bøjer sig for.

Vi vil i Aften i Faklernes Skær gaa til hans Museum, — Rammen om hans berømte Værker —, vi vil gaa til det Æresminde, som af det danske Folk blev lagt som den smukkeste Krans om hans Grav.

Lad os da tænde Faklerne, at vi kan fejre Mindet om vor berømte Landsmand, Billedhuggeren Bertel Thorvaldsen«.

BORGMESTER JULIUS HANSENS TALE OM AFTE- NEN PAA RAADHUSPLADSEN.

»Hr. Overborgmester!

Højtærede Forsamling!

I Dag for hundrede Aar siden vendte Danmarks berømte Søn, Kunstneren Bertel Thorvaldsen, hjem til sin Fødeby København.

Bertel Thorvaldsen levede 40 Aar af sit Liv udenfor Danmark, men han havde allerede efter det 5. Aar pakket sine faa Ejendele for at søge hjem til Fædrelandet. Medens Rejsevognen holdt for Døren, blev han opholdt af en rig Englænder, der efter det Ry, der allerede var gaaet af et af Thorvaldsens smukkeste Arbejder, Jason med det gyldne Skind, bestilte Kunstværket i Marmor.

Bertel Thorvaldsen kom ikke til København denne Gang.

Hans Storhedstid begyndte. Han skabte det ene Kunstværk efter det andet. Europas Storbyer vidner endnu derom.

København, hans Fødeby, levede uanfægtet deraf, indtil Thorvaldsens Ry ogsaa trængte sig Vej gennem Københavns Byporte og ind bag Voldene.

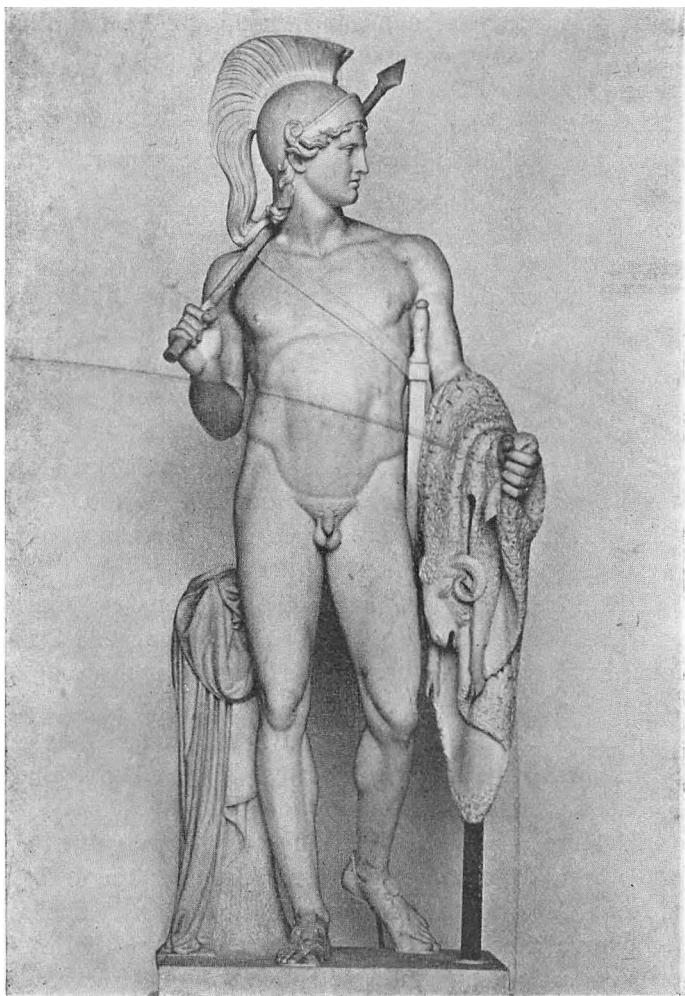
Bertel Thorvaldsen selv havde ikke i det fremmede glemt sin Fødeby og sit Fædreland.

Tre Aar, før han selv vendte hjem, sendte han en stor Del af sine Værker hjem, og selv medbragte han 66 store Kasser med Kunstværker.

Den store Dansker, Københavnerdrengen Bertel Thorvaldsen, der havde gjort Danmarks Navn kendt i den store Verden og skabt Ry om vort Land, blev saaledes i Dag for hundrede Aar siden modtaget af hele Befolkningen under den største Begejstring og kort Tid efter udnævnt til Københavns Æresborger, den eneste, vor By nogensinde har løftet saa højt.

Vort lille Land, der hævder sig og ønsker at hævde sig som en Fredens Nation, er stort og rigt ved at have fostret en saa stor Kunstner og et saa ædelt Menneske som Bertel Thorvaldsen.

Kunsten skifter, vor Tid har skabt andre Kunstbegreber, end Tiden for hundrede Aar siden ejede; noget af det vil bestaa, andet vil falde, men Bertel Thorvaldsens



Jason med det gyldne Skind.
Modelleret 1802, fuldført i Marmor 1828.

Kunst værdsættes i Dag. Den bestaar i al sin Stilrenhed og Monumentalitet.

Thorvaldsen fik sit Museum i København, som han

havde ønsket. Byen har, som Kunstneren, Professor Aksel Jørgensen har sagt, i Thorvaldsens Museum en af de skønneste Perler i sin Krone.

Københavns Kommunalbestyrelse har gennem Tiderne værnet om dette Hus og hvad det rummer, i rigtig Forstaaelse af dets Værdi og Skønhed.

De Mænd, der i Dag staar som Museets Ledelse, har derfor ønsket i Mindet om Kunstnerens Hjemkomst i Dag for hundrede Aar siden og i Taknemmelighed over Byens Styres Værn om hans Samlinger, at bede Kommunalbestyrelsen til Opstilling i Københavns Raadhus modtage Marmorkopien af Thorvaldsens Jason med det gyldne Skind.

Det var med Jasonstatuen, Thorvaldsen indledede sin Storhedstid. Denne Statue vil minde alle derom.

Jeg skal nu oplæse Gavebrevet, som derefter vil blive overgivet til Overborgmesteren:

»I Hundredaaret for Bertel Thorvaldsens Hjemkomst fra Italien, for hans Udnævnelse til Æresborger i Staden København og for Udstedelsen af hans Gavebrev og Testamente af 5. December 1838 beder Bestyrelsen for Thorvaldsens Museum Københavns Kommunalbestyrelse om som Gave at ville modtage Thorvaldsens Statue af »Jason«, udført i Marmor under Ledelse af H. V. Bissen, Mesterens Elev, til Opstilling paa Københavns Raadhus. »Jason« Statuen er det Værk, der grundlagde Thorvaldsens Berømmelse, og som aabnede hans Løbebane. Den overrækkes hans Fødebys Styre i Erkendtlighed for den Veneration, hvormed det opretholder Thorvaldsens Museum og dermed Mindet om en af vort Lands store Sønner og om den kulturelle Indsats, han ydede ved sin Kunst«.

Jeg beder paa Museets Bestyrelses Vegne Københavns Kommune ved Dem, Hr. Overborgmester, at modtage dette, idet jeg beder den store københavnske Forsam-

ling deltage i et Leveraab for vor smukke By, der i Dag forstaar at værdsætte sin Søn, der bragte Ære og Hæder over sin Fødeby og skænkede den sine uvurderlige Skatte.

København leve!«

OVERBORGMESTER VIGGO CHRISTENSENS TALE OM AFTENEN PAA RAADHUSPLADSEN.

»Paa Københavns Kommunalbestyrelses Vegne bringer jeg Thorvaldsens Museums Bestyrelse en hjertelig Tak for den smukke Gave, der i dette Øjeblik er overgivet Byen et Gavebrev paa.

Museets Bestyrelse har givet os en smuk Kopi af Janson med det gyldne Skind, det Kunstværk, med hvilket Bertel Thorvaldsen brød igennem som Kunstner og skabte sig sit Verdensry.

Bertel Thorvaldsen er en af vort Lands og vor Hovedstads store Sønner. Her var han født, og her tilbragte han sin Ungdom, indtil han drog til det skønne Italien, til Rom, der var Datidens Kunstneres Højborg.

Her i dette Centrum for Kunstnerliv modtog han de Impulser og Indtryk, der modnede og skabte den store Mester, hvis Navn vil leve, saa længe den europæiske Kultur bestaar.

Da Bertel Thorvaldsen i sin Alderdom vendte tilbage til sin Fødeby København, var det som en sand Triumfator, en Lod, der yderst sjældent bliver en Kunstner til Del.

Nogle Aar efter rejstes Thorvaldsens Museum, der rummer hans Kunstskatte og Støvet af Mesteren selv.

I snart et Aarhundrede har Slægtled efter Slægtled af den danske Befolkning (fra Ungdom til Alderdom) besøgt Museet og er blevet paavirket af den geniale Mesters Værker. Vor Befolknings Skønhedsbegreber er ble-

vet skabt under Paavirkning af Bertel Thorvaldsens stilrene og monumentale Kunst. En saadan Indsats i Aarhundreder kan kun øves af den virkelig geniale Kunstner.

Lader vi Blikket glide tilbage paa vort Lands Forhold i det sidste Hundrede Aar, ser vi Billedet af en lille, ældgammel Nation, der har været ude for haarde Tider, historisk og politisk, erhvervsmæssigt og socialt. Vi ser en lille Nation, der ikke har politiske Storhedsdrømme, men som til Gengæld ved at fremme sin Kultur og sin Dygtighed paa alle Omraader søger at hævde en Plads blandt de bedste. De store Mænd, som vort Land har fostret, og af hvilke Bertel Thorvaldsen er en af de ypperste, er et Bevis paa, hvor frodig og livskraftig vor ældgamle danske Kultur er, og bidrager til at skabe Danmarks Position.

Det bør ved denne Lejlighed nævnes, at Byen Rom, hvor Thorvaldsen levede saa stor en Del af sit Liv, og saa hæger om den store Danskers Minde.

For nogle Aar siden skænkede København en Broncestatue af Jason med det gyldne Skind til Byen Rom som Tak for Dante-Søjlen, der var en Gave fra Italien.

Denne Broncestatue er anbragt i Rom paa en smuk Plads med Navnet Piazza Thorvaldsen. Ved et Besøg i Rom i Februar 1935 besøgte jeg Pladsen og saa den smukke Maade, hvorpaa Rom hædrer vor store Mesters Minde.

Byen København vil ikke glemme sin store Søn.

I levende Live gjorde København ham til Æresborger. Han er den eneste, Byen har vist den Ære.

København vil i Thorvaldsens Museum skærme hans Kunstskatte, og København siger endnu en Gang Tak for Museumsbestyrelsens smukke Gave. Vi vil give Jason med det gyldne Skind Plads paa Raadhuset, hvor vi i Forvejen har en Herme af Mesteren selv.

Bertel Thorvaldsens Navn vil altid paa Kunstens Himmel være en lysende Stjerne.

Jeg beder Dem med mig raabe et Leve for Bertel Thorvaldsens Minde«.

II. MANDAG D. 21. NOVEMBER 1938.

FORMAND FOR BORGERREPRÆSENTATIONEN
LANDSRETSSAGFØRER KARMARK RØNSTEDS TALE
OM AFTENEN PAA RAADHUSET.

»Højtærede Forsamling! Mine Damer og Herrer!

Paa Københavns Bystyres Vegne byder jeg Dem alle Velkommen paa Københavns Raadhus.

Vi samles her for at festlig holde 100-Aarsdagen for Thorvaldsens Udnævnelse til Æresborger i København.

Det var ikke sunget ved Thorvaldsens Vugge, at han skulde blive vor Bys hidtil eneste Æresborger. Han fødtes paa Fødselsstiftelsen i 1768. Uddannet som Haandværker og paa Kunstakademiets Skoler drog han til Udlandet og brød sin Bane der. I Rom modnedes han som sin Tids største Billedhugger, til hvem efterhaanden alle saa op i Betagelse over hans Kunsts Storhed. I denne Hal staar den Statue, som kom til at betegne hans kunstneriske Gennembrud, Fremstillingen af Jason med det gyldne Skind. Det var en ny og storladen Stil. Oldtidens antike Stil formet i Nutidens Aand. Jason fremtræder som en skøn Yngling med mandig Rejsning efter fuldbragt Daad. Statuen er symbolsk for Thorvaldsen selv, der drog ud ligesom Jason og vandt den hele Verden ved sine skabende Evner.

Jeg staar ikke her som den, der er kompetent til at hylde Thorvaldsen som Kunstneren, hvis kunstneriske Vingefang spændte vidt og glædede mange; men jeg maa dog have Lov til at give Udtryk for den Beundring, som selv den ikke kunstnerisk uddannede føler, naar han

stedes til Ansigt med Thorvaldsens Kunst. Der er en sjældnen skøn Mandighed over hans Mandsskikkelser og en særegen, bly Ynde over hans Kvindeskikkelser. Det er, som om Nordens lyse og friske Vaar har bestraalet Antiken og givet Værkerne en særegen plastisk Form.

I den kongelige Ballets Fremførelse af Thorvaldsen-balletten i Aften i det kongelige Teater fornemmede vi Skønheden i Thorvaldsens Kunst. Natur og Ynde i sublim Forening. Vi skylder det kongelige Teater en varm Tak for den Indførelse i Thorvaldsens Kunst, som Balletten gav os i Aften.

Thorvaldsens Aand rakte vidt og var universal i sin Opfattelse. Karakteristisk for hans Universalitet er den Kendsgerning, at han, Protestanten, Ikke-Italieneren, af den katolske Kirke fik betroet den store Opgave at skabe et Monument over Pave Pius VII i selve Peterskirken. Og i Københavns Domkirke kan vi daglig glæde os over det Bidrag til ren Andagt, som Thorvaldsens Kunstværker skaber i dette skønne Rum.

Vi hylder i Dag Mindet om Danmarks største Billedhugger. Vi hylder Thorvaldsen ikke alene for hans Kunstnersinds Indsats i dansk Kultur og i den europæiske Kultur, men Københavns Kommune ønsker tillige at fejre ham som Byens *gode* Søn. Han drog ud i det fremmede, vandt Ry og Rigdom, men bevarede i sit Indre Samhørighed med sin Fødeby, med sit Fædreland.

Hans Tanker var ikke Mammondyrkerens, der udnytter sit Pund i egen Interesse og til egen Fordel, men hans højeste Ønske var, at det mest mulige af det, han havde skabt ved sin enestaaende produktive Evne, skulde bevares og samles i hans Fødeby som hele Byens Eje. Den fattige Haandværkersøn havde i sig Sjælens Adel og en Alménsans, som Nutiden maaske ofte savner. Det var derfor kun naturligt, at Byen København sagde Thorvaldsen Tak, da han vendte hjem til Dan-

mark bedækket med Hæder og med rige Gaver til sin Fødeby. Takken var Thorvaldsens Udnævnelse til Æresborger, en Ære saa ualmindelig, at ingen før eller siden har delt den med Thorvaldsen, skønt Adgangen til at udnævne Æresborgere stadig staar Københavns Bystyre aaben.

Som Æresborger blev Thorvaldsen dengang fritaget for enhver borgerlig Tyngde, altsaa ogsaa for Kommuneskat. Jeg tør ikke forsikre, at det samme vilde gælde en Æresborger i Nutiden; men i hvert Fald ved vi, at det ikke var Skattevæsenet, der modtog Thorvaldsen ved hans Hjemkomst til Danmark i September 1838, det var *hele* den københavnske Befolkning, der i ham saa sin berømte Landsmand med Inkarnationen af de bedste københavnske Dyder.

Københavns Bystyre har fundet det naturligt, at Byen i Dag mindedes sin store Søn, sin eneste Æresborger, ikke ved nogen Sørehøjtidelighed, men ved at indbyde dette store Udsnit af Københavns Befolkning, som her er forsamlet, til paa festlig Vis at fejre Kunstneren, Mennesket og Københavns Æresborger Bertel Thorvaldsen.

Thorvaldsen har som faa Danske bidraget til at bringe Danmarks Navn ud over Verden. I adskillige fremmede Stæder i mange Lande finder vi Værker fra hans Haand. Thorvaldsens Arbejder er en Del af den europæiske Kultur. Hans Værker er fælles for Menneskeheden, og vi ser en Bekræftelse herpaa i, at mange Repræsentanter for andre Nationer havde modtaget vor Indbydelse. Det er for os Danske en Glæde, at vort Land har kunnet yde Bidrag til den fælles Verdenskultur, og det er os en Ære og Glæde, at andre Nationers Repræsentanter havde ønsket at være tilstede for sammen med os Danske at fejre Mindet om vor store Landsmand.

Vi ser ogsaa i Thorvaldsens Liv og Virke et Forbillede

for dansk Ungdom. Den unge Dansker, der efter at have dygtiggjort sig herhjemme baner sig Vej i det fremmede, agtes og æres derude for sit Arbejde og for Karakterens Redelighed, men som stadig i sit Hjerte mindes sin Fødeby og ikke glemmer, at han skylder sit Fædreland *alt*, hvad han kan udrette.

Jeg hylder da Bertel Thorvaldsen, vor Bys Æresborger, som den gode danske Mand, og jeg beder Dem alle i Mindet om ham og hans Gerning forene Dem med mig i et 3-foldigt Leve for det Land, han elskede, og som han tjente i al sin Tid.

Danmark leve!«

SMAASTYKKER.

3. Festligheder i København ved Troppernes Hjemkomst fra Krigen i Februar 1851.

Hele Landet over forberedte man sig til at modtage de hjemvendende Soldater med Tak og Ære.

I København blev der dannet en Komité for at forberede Troppernes festlige Modtagelse. Dens Medlemmer var Overpræsident M. Lange, Raadmand J. P. Holm, Borgerrepræsentanterne Naalemagermester F. C. Hjorth, Sælmagermester C. A. F. Christensen og Brygger J. C. Jacobsen.

Komitéen var bemyndiget til som Medhjælp at tilkalde enkelte Borgere; den udstedte den 28. Januar 1851 følgende Opraab:

»Hovedstadens Kommunalbestyrelse har troet at opfylde en Pligt ved at paatage sig Ordningen af de Foranstaltninger, der maatte træffes, for at vore Tropper, som vende tilbage fra Krigen, bedækkede med Hæder, kunne finde en Modtagelse, der nogenlunde kunde tolke Københavns Borgeres hjertelige Glæde over atter at se Fødelandets brave Forsvarere iblandt sig. En Komité er derfor sammentraadt af undertegnede Medlemmer af begge Kommunalbestyrelsens Afdelinger, som derhos have tilkaldt flere andre Mænd, der villig have imødekommet Opfordringen til at yde Bistand.

Vistnok frembyder Aarstiden, Troppernes Ankomst i mindre Afdelinger og endelig den Omstændighed, at Mandskabet for Størstedelen hjemforloves straks efter Ankomsten hertil, særegne Vanskeligheder, imidlertid have vi dog troet, at Modtagelsen nogenlunde tilfredsstillende kunde ordnes saaledes:

Ved Indmarchen gennem Vesterport, der foranstaltes

smykket med passende Dekorationer, modtages Tropperne med Salut og Musik. Toget gaar dernæst gennem Frederiksberggade over Gammeltorv, hvor en Æresport er oprejst, ned ad Nygade, Vimmelskiftet, Amagertorv, over Holmensbro og Slotspladsen, gennem Cancelliløngangsporten til Christiansborg Slots Ridehus, for der at indtage en Collation, hvorved forskellige Sangforeninger ville assistere. Ifølge velvillig Imødekommen af Bestyrelsen for Casino og Skuespildirektør Lange, haaber Komitéen at blive istand til at forskaffe de hver Dag indmarcherende Troppeafdelinger Adgang til at overvære en Forestilling paa Casinos Theater.

Idet undertegnede have overtaget det omhandlede ærefulde Hverv, ere vi gaaede ud fra, at vi med Tryghed turde gøre Regning paa den samme velvillige Beredvilighed til at vise os Understøttelse, som vore Medborgere vare saa redebonne til at yde ved Troppernes Hjemkomst i Aaret 1849. Bidrag i Penge og Anmeldelser af andre Gaver ønskes snarest muligt og modtages daglig i Komitéens Værelse paa Raad- og Domhuset (Indgangen mellem Pillerne), hvor eet eller flere af Komitéens Medlemmer vil være tilstede fra Kl. 10—4 for at modtage, hvad der saaledes tilbydes, idet man maa forbeholde sig nærmere at underrette Vedkommende i de forskellige Districter om, naar, og hvor, de tilbudte Naturalier ønskes afleverede.

Da det indskrænkede Rum gør det nødvendigt, at Adgangen til Christiansborg Slots Ridehus maa betinges af dertil udstedte Billetter, vil Komitéen bestræbe sig for at fordele disse saa ligeligt som muligt, navnlig blandt dem, der som Bidragende til Festen paa en Maade ere at ansé, som vore Troppers Værter ved denne Lejlighed.

Sluttelig tillader Komitéen sig at udtale sin Forvisning om, at enhver, saavidt som Lejligheden tilsteder, vil bidrage til, at Modtagelsen erholder et smukt og folkeligt Præg.

(sign.) Lange, Holm, Hjorth, Christensen og Jacobsen.«

Opraabet blev af Københavns Borgere med flere modtaget med megen Velvilje. Gaver saavel i Penge som i Varer blev tilsendt Komitéen i rigelige Mængder.

Kong Frederik VII gav 8 Okser og 450 Rdlr., Grevinde Danner skænkede 200 Rdlr., Enkedronning Sophie Ama-

lie 100 Rdlr. og Landgreven af Hessen 100 Rdlr. Københavns Kommune gav 2000 Rdlr., foruden at den dækkede Underbalancen i Regnskabet med 865 Rdlr. og 32 β . Der indkom ialt ved Bidrag i Penge 14627 Rdlr. og 72 β .

Udgifterne ved Festerne beløb sig til 15493 Rdlr. og 8 β , der fordeler sig til de forskellige Poster, som følger:

Æresporten paa Gammeltorv 1479 Rdlr. og 32 β , Dekorationer af Ridehuset 1571 Rdlr. og 24 β , Dekorationer af Vesterport og Raadhuset 96 Rdlr. og 92 β , Inventar 575 Rdlr. og 17 β .

Til Troppernes Bispisning m. m. medgik:

Brød	701	Rdlr. og 90 β
Steg	611	» » 82 β
Flæsk, Smør og Ost	1538	» » 55 β
Kager	1212	» »
Vin, Brændevin og Øl	3567	» » 45 β
Sukker	661	» » 92 β
Urtekramvarer	307	» » 41 β
Cigarer	150	» » 64 β
Trainets Bispisning	200	» »
Skuespil-Billetter	1016	» » 64 β
Betjening, Kogning og Vask m. m. .	1497	» » 16 β
Tryksager (herunder Sange)	165	» » 50 β
Forskellige mindre Udgifter	249	» » 22 β
Ialt	15603	Rdlr. og 18 β

Fragaar for solgt Inventar og til-

oversblevne Varer 110 » » 10 β

Rest Udgift ialt, som foran anført 15493 Rdlr. og 08 β

Af frivillige Gaver (Varer) modtog Komitéen en Mængde, særlig af Drikkevarer. En Specifikation heraf med Angivelse af Givernes Navne, der findes i Stadsarkivet, vil tage en alt for stor Plads; her skal kun anføres nogle summariske, omtrentlig nøjagtige Tal, nemlig:

Af Brændevin, Cognac, Rom, Likører m. v. 2 Td. 4 Ankere og 800 Flasker. Af Vin 4 Oksehoveder 13 Ankere og 1800 Flasker. Af Øl 32 Td. Af Cigarer 8000 Stkr.

Adskillige Bagere gav Brød og Kager.

I 13 Dage ialt blev der festet, nemlig:

Den 2. Februar for Livgarden til Fods.

- | | | | |
|-------|---|---|--------------------------------------|
| » 3. | » | » | 1. lette Bataillon. |
| » 4. | » | » | 2. lette Bataillon. |
| » 6. | » | » | 3. Infanteribataillon. |
| » 7. | » | » | 1. Jægerkorps. |
| » 8. | » | » | 5. Liniebataillon. |
| » 9. | » | » | 10. Liniebataillon. |
| » 10. | » | » | 6. Liniebataillon og Gardehusarerne. |
| » 11. | » | » | 7. Liniebataillon. |
| » 12. | » | » | 8. Liniebataillon. |
| » 15. | » | » | 4. Liniebataillon. |
| » 16. | » | » | Marinen. |
| » 20. | » | » | Artilleriet. |

Samtlige Fester blev meget vellykkede, særlig paa de Dage, hvor Kongen deltog i Spisningen og ved disse Lejligheder altid udtalte smukke og hjærtelige Ord. Ved hver eneste Fest modtoges Soldaterne af Festkomitéen og Byens Borgere med megen Hjærtelighed, og alt gik, som H. C. Andersen sang:

»Det er som en Festdag, hver evige Dag,
Vor Landsoldat kommer tilbage,
Fra Hus og til Hus hænger Kranse og Flag,
Folk jubler fra Gader og Tage.«

Her skal kun anføres et kort Uddrag af de samtidige Beretninger om enkelte Dages Fester, nemlig:

Den 2. Februar Kl. 11 Fmdg. bebudede Kanonsalut fra Volden Fodgardens Ankomst til Hovedstaden. Uden for Vesterport blev den modtaget af Hs. kongelige Højhed Arveprinsen, Krigsministeren, Stadens Kommandant, Borgervæbningens og flere Officerer. Her havde ogsaa de forskellige Haandværkerlav med deres Faner og Musikkorps taget Opstilling paa begge Sider af Vejen for at modtage Soldaterne og slutte sig til deres Tog.

Den store forsamlede Menneskemasse ledsagede dem med almindelige Jubelraab gennem Gaderne, hvor Husene overalt var særdeles smukt og under Hensyn til Vintertiden overraskende rigt dekorerede, behængt med Guirlander, Kranse og Tæpper, og saa godt som hvert eneste Hus var prydet med et eller flere Dannebrogssflag

ad hele den bestemte Vej, lige til Christiansborg Slots aabne Ridebane, medens man fra alle Vinduer hilste dem med Tørklæder og tilkastede dem Buketter og Kranse.

Da Kongen med sin Stab kom ud til Hest fra Slottets Kolonnade, steg Folkets Jubel til en ubeskrivelig Højde. Efter at Tropperne havde defileret forbi Kongen, og Lavene, saavel som de Svenskes og Norskes Fanetog, havde dannet en smuk og pyntelig Kreds om Pladsen, red Kongen hen til Fronten og bød Garden Velkommen, idet han tilføjede følgende Ord: »Modtager af min Mund Danmarks Tak for Eders Fædrelandskærlighed, Troskab og Tapperhed, modtager ogsaa Eders Konges Tak«.

Garden besvarede disse Ord med et Leve for Kongen og Hurraraab, og disse istemtes atter af Folket. Da Majestæten derpaa var steget af Hesten, begav han sig tilligemed Prinserne og sine Adjudanter i Spidsen for Tropperne ind i Ridehuset, hvor Toget modtoges af Overpræsidenten og Komitéens Medlemmer. Ridehuset var ved et pompøst Arrangement, hovedsagelig forestaaet af Balletmester August Bournonville, omdannet til en kolossal, festlig smykket Spisesal.

Utallige Dannebrogssflag og rødhvide Draperier prydede Galleriet, og lige under dette, Salen rundt, var Mindeskjolde for Sejrvindinger og Sejrherrer anbragt. I Salens ene Ende hævede sig paa en smuk draperet Baggrund en høj Figur, forestillende en Sejrgudinde; foran den var anbragt en Balustrade for det store Sanger- og Musikkorps, som baade ved Indmarchen og under Maaltidet udførte Musikken. I den modsatte Ende var Væggen beklædt med det danske Vaaben. Lige overfor Indgangen midt paa den brede Væg var en Dekoration af Krigsemblemer og Flag. De tre store Støtter i Midten havde faaet Skikkelse af Palmetræer. Grønt var benyttet til at udsmykke det hele. Paa Gulvet stod en Række dækkede Borde for Tropperne, og i Midten var et noget ophøjet Bord, ved hvilket Kongen tog Plads med Gardens Kommandør paa sin venstre og Arveprinsen paa sin højre Side. Ved dette Bord sad ogsaa Gardens Officerer, samtlige Prinser, Adjudanterne, Overhofmarskalen, Ministrene, Overpræsidenten, Borgerrepræsentanternes Formand og Rigsdagens tvende Formænd.

Overpræsidenten udbragte Skaalen for Kongen, som besvaredes med 9 rungende Hurra. Kongen takkede Krigsministeren og udbragte Skaalen for Armeens Øverstbefalende, General G. C. v. Krogh. Overpræsidenten udbragte Skaalen for hele Hæren og senere for Fodgarden, hvorefter Kongen gik ned og hilste paa de menige. Instruktør Nielsen indledte derefter med nogle smukke Ord et Mindebæger for de faldne Helte.

Efter at Majestæten havde gaaet Salen rundt og talt med nogle af de menige ved hvert Bord, forlod Tropperne Salen, defilerede enkeltvis forbi Kongen med Følge, som havde taget Plads ved Udgangen.

Da Kongen derefter forlod Salen ledsaget af Jubelraab, begav han sig til Fods til Slottet.

Paa Galleriet saas Enkedronningen og Hoffets andre Damer samt Corps diplomatique.

2. Hold, 1. lette Bataillon, modtoges ligeledes af Kongen og en stor forsamlet Menneskemasse, og Marchen gennem Byen og Festen i Ridehuset var ogsaa denne Dag meget festlig og vellykket.

3. Holds (2. lette Bataillon) Modtagelse blev dog maa-ske den mest festlige, grundet paa, at det nu var lykkedes at faa den til Festerne bestemte Æresport paa Gammeltorv færdig, og alle maatte erkende, at den var særdeles smuk. Den var af Træ, overmalet med brunlig Farve, Hvælvingen var indvendig beklædt med Kranse og Guirlander, og de to indre Sider smykket med to maledede Figurer; ved Facaden var opstillet to store Løver, ved Rygsiden to høje hvide Figurer; de to andre udvendige Sider var prydede med Dekorationer af Flag og Krigs-emblemer. Den smukke Konstruktion af Æresporten skyldtes Arkitekt R. S. Nebelong. De to maledede Figurer var udført af Constantin Hansen, medens Indskrifterne skyldtes Digteren, Professor H. P. Holst.

Mod Vesterport stod:

»Nys Du i Kampen os Sejren gav,
Bundløs, o Gud, er Din Miskundheds Hav,
Herre, vi takker Dig nu og i Tiden«.

I Frisen stod:

»Det skal ej ske, det svore I som Mænd«.

Paa Tavlerne paa Siderne stod:

»Velkommen hjem igen til Arnens Fred,
I, som saa djærvt for Danmarks Grænse stred,
I sejrskronede! I aldrig trætte.

Hvad kjækt I lovede med Haand og Mund,
det har I mandigt holdt i Kampens Stund,
og I har vist, hvad Vilje kan udrette«.

»O, at vor Tak til Eder kunde naa,
I, hvem forgæves her vi vente paa,
I kærligt savnede! I dybt begrædte.
Nu sukker Vinterstormen om 'er Grav,
men Børn og Hustru, Arven I os gav,
skal vidne højt, at vi jer ej forgætte«.

Paa den mod Byen vendende Side stod der øverst:

»Lær os for alt, hvad vi stræbte og stred,
Lær os for alt, hvad vi kæmped og led,
Herre, at takke Dig nu og i Tiden«.

I den lange Linie over Porten stod:

»Bevidsthed vandt vi, at vi er et Folk«.

Paa Tavlen til venstre stod:

»Nu hviler Sværdet efter blodig Dyst,
Snart Handelsskibet gaar fra Kyst til Kyst,
Og Leer klinge mellem Korn og Kløver,
Da snor sit Broderbaand en enig Stat,
Om Bonde, Borger, Sømand og Soldat,
Og Baandet skærmes af de danske Løver«.

Paa Tavlen til højre stod:

»Mens Krigens bittre Minder svinde bort,
Og alle gode Kræfter virke fort,
Og Landet formes kraftig i sit Indre,
skal udadventt dets Sønners stærke Pagt,
Og Heltemod indgyde andre Agt,
Og dobbelt klart skal Nordens Stjerne tindre«.

Ved 3. Holds Festmaaltid skal af Talerne kun anføres nogle Ord, der blev udtalt af Pastor P. F. A. Hammerich. Pastoren mindedes de faldne, der i Dag ikke var med til 2. lette Bataillons Fest. Pastoren udtalte i sin Indledning følgende:

»Soldater, dengang Slaget ved Isted aabnedes, dengang Skuddene rullede i Stendrup Skov, stod jeg just i

Eders Midte. Dengang var I talrigere end nu. I savner mange, Danmark savner flere. Jeg har ofte ført Eders Tanke hen til Gravene, til den 500 store Grav i Flensborg, til den 300 store Grav i Fredericia, til alle de mange Grave, snart i viet Jord, snart paa Mark, i Skov og paa vilden Hede, hvor Kampens Ofre nu hviler«.

Skønt jeg fristes til at fortsætte med et kort Referat af samtlige Fester, skal jeg dog — for ikke at komme til at gentage, hvad der tidligere er meddelt — slutte med nogle smukke Udtalelser af Hs. Majestæt Kongen paa de to sidste Festdage, nemlig:

Ved Marinens Fest den 16. udtalte Kongen følgende: »Det glæder mig ret, at jeg i Dag kan være her og takke mine brave Søgutter ikke alene i Fædrelandets, men tillige i mit eget Navn«.

Den sidste Festdag, der var for Artilleriet, udtalte Majestæten som Svar paa en Skaal for Danmark følgende:

»Jeg ønsker ikke mere nogen Krig, den har kostet saa mange brave Folk Livet«, og han tilføjede det Ønske, at der i Danmark maatte blomstre Enighed, Fred og Frihed, og sluttede saaledes: »Gud velsigne Danmark«.

Til Slut rejste Kongen sig og takkede dybt bevæget Københavns Borgere for den smukke Modtagelse, de havde beredt hans tapre Krigere til Lands og til Vands. Han paalagde Overpræsidenten at bringe saavel Borgerrepræsentanterne som Københavns Kommunalbestyrelse samt Københavns Borgere sin hjærteligste Tak, for hvad de havde gjort for hans brave Armé.

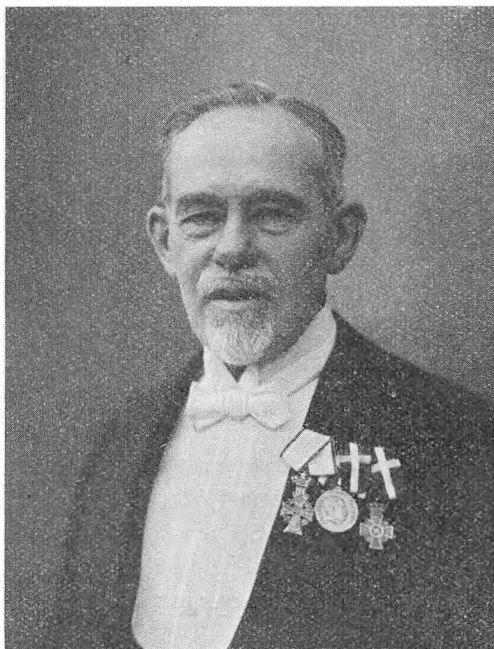
Kilder:

Stadsarkivet. 2. Sekretariat. Pakken »Regnskab med Bilag angaaende Festlighederne ved Troppernes Hjemkomst 1851«.

Axel Larsen og Frits Holst: Felttogene i vore første Frihedsaar.

Berlingske Tidende Februar 1851 (Referater af Festerne).

J. Hedegaard.



VICTOR KROHN

KASTELLETS HISTORIESKRIVER.

Af CHR. BOKKENHEUSER.

Victor Krohn er født den 2. December 1859 i Kjøbenhavn — Faderen havde i sin Tid været Sognepræst i Nykirke ved Østersøens Bred, 20 km Øst for Flensborg — og i en Alder af 20 Aar blev han Soldat i Kastellet; han var Rekrut ved Fodfolket og fortsatte sin Uddannelse igennem dettes forskellige Skoler, saaledes at han i 1882 blev Sergent; 1899 blev han forfremmet til Oversergent, og i 1906 tog han sin Afsked for at overgaa til Tjeneste i Indenrigsministeriet; i al sin Tid stod Krohn ved 1. Regi-

ment, d. v. s. han hørte til i Kastellet. Fra den Tid, der ligger efter hans Afgang fra Hæren, stammer de ydre Anerkendelser, han har faaet; i 1916 blev han dekoreret med Dannebrogordenens Sølvkors, i 1929 fik han Fortjenstmedaillen i Sølv og i 1939 Ridderkorset.

Underofficererne var i meget gamle Dage Befalingsmænd, udgaaet fra de flinke meniges Rækker, og de delte derfor paa mange Maader Kaar med disse; de hørte saaledes til den Afdeling, i hvilken de fra første Færd var blevet optaget, og deres Tanker og Liv gik som Regel ikke udenfor dennes Enemærker. I den sidste Halvdel af forrige Aarhundrede begyndte imidlertid en Bevægelse indenfor Underofficererne, de følte Trang til en videregaaende Uddannelse end den, Afdelingen kunde yde dem, de dannede Læseforeninger og oprettede Biblioteker, og det viste sig saa, at de var en Stand; i Midten af 1880'erne saa man derefter de første Spirer til det, der i de følgende Aar skulde præge Underofficererne: de stræbte efter at højne deres Stand.

Indenfor denne Bevægelse var Victor Krohn en førende Mand; han var et Stemningsmenneske, en renlivet Idealist, og han saa fra de første Tider længere end Kammeraterne, for hvem det materielle, den mulige Lønforhøjelse, ofte var Hovedsagen; det var hans Tanke, at Standen skulde hæves kulturelt, og han stiftede derfor i 1891 Underofficersforeningen. Der er ingen Grund til her at komme ind paa dennes videre Forhold, den gik over til at blive Officiantforeningen og fulgte andre Veje end dem, Krohn i sin Tid havde anvist.

Udenfor den Stand, han i næsten en Menneskealder tilhørte, er Victor Krohn imidlertid kendt som Kastellets Historieskriver.

Naar vi i Dag ved god Besked med de Forhold, der knytter sig til Kastellet — Citadellet Frederikshavn som dets officielle Navn er — og kender de Begivenheder, der

er foregaaet indenfor dets Volde eller i dets umiddelbare Nærhed, skyldes det Victor Krohn. I Almindelighed vil man i Tilfælde af lignende Art finde en Bemærkning, at det skyldes i Særdeleshed eller i første Række hans Arbejde, men her staar Victor Krohn alene, ingen har før ham eller samtidig med ham søgt at trænge ind i Kastelets Historie, han alene har Æren af, at vi aner noget om denne særlige Fæstning indenfor Fæstningen Kjøbenhavn, og han alene har Ansvaret for Rigtigheden af de Oplysninger, vi har.

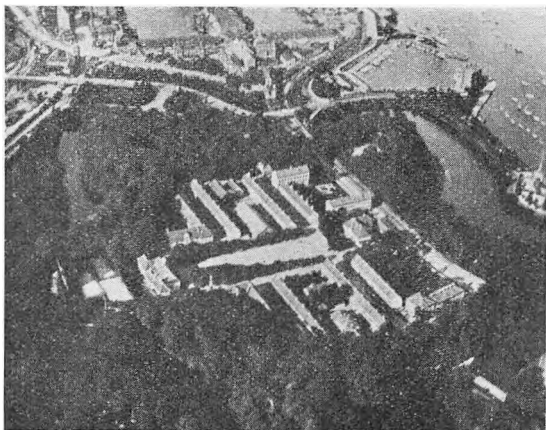
Kort før sin Afgang fra Hæren begyndte han at beskæftige sig med Kastelets Historie, og derefter modtog han som Gave en Del Optegnelser, som den senere Generalmajor C. F. Krabbe havde samlet, og som handlede om dette Emne. Det gik med denne Samling, som det er gaaet i mange andre lignende Tilfælde, den voxede; Krohns flittige Hænder føjede andre Optegnelser til, og nu fylder den en lang Række Bind, der en Gang skal arves af Det kongelige Bibliotek. Disse mange Bind fortæller om hans Kærlighed til den gamle Fæstning Kastelet Frederikshavn og om hans utrættelige Trang til at søge og til at skrive ned, hvad han fandt. De danner en uvurderlig Samling, og de indeholder over en Menneskealders Arbejde.

Blandt hans mange Samlerarbejder er der Grund til at nævne en Artikelserie, der fremkom i Soldaterbladet »Kastelet« i 1927, og som handler om Indkvarteringen her fra 1664 til 1914; den har kostet meget Arbejde, især fordi man i de militære Afdelingshistorier ikke altid har vidst at skelne imellem Fæstningen Kjøbenhavn og Fæstningen Kastelet; det er ikke en tør Opremsning af Navne og Datoer, men ind imellem de faktiske Oplysninger findes der en Række fornøjelige og velskrevne Smaafortællinger, der staar i Forbindelse med det egentlige Emne. Som et Samlerarbejde maa ogsaa »Kastelet Frederiks-

havns Fængselshistorie gennem 250 Aar« betegnes; man faar i den en omhyggelig Redegørelse for Arrestforholdene, og desuden findes en Mængde Oplysninger om de enkelte Fanger, baade om de mere kendte som Griffenfeld, Struensee, Brandt, Stenbock, Norcross o. s. v. og om de mindre betydende indenfor det store og brogede Kompagni; Fængselshistorien er ikke trykt, men kun duplikeret i godt 100 Eksemplarer.

Nogle større Afhandlinger, der er udkommet i Bogform, »Kastellets Volde og Udenværker« og »Kastelskirken« er af mere underholdende Art, men derfor ikke mindre værdifulde ved deres mange Oplysninger. »Fra Østerport til Store Vibenshus« fortæller om Forhold udenfor den gamle Soldaterby; den er formet som en historisk Spadseretur, og over samme Læst er ogsaa en lang og grundig Afhandling »Kastellet« i »Før og Nu« 1925 skaaret.

Victor Krohn har haft en sjælden Evne til at trænge ind i Kastellets Forhold, og det er hans store Fortjeneste, at han har samlet, og at han igennem sine Artikler og Bøger har gjort os andre delagtige i sin Viden; han siger om sig selv, at han er ikke Forsker — det er nu en Bemærkning i Beskedenhed, thi vel skriver han meget, som alt har været kendt, men mange af hans Oplysninger er nye, og adskillige af hans Forsøg paa at sammenstille Kendsgerninger hentede fra vidt forskellige Steder for deraf at skabe en Helhed, er gode; sidst, men ikke mindst, skal det siges, at havde vi ikke haft Victor Krohn, havde vor Viden om Kastellet været meget ringe.



KASTELLET FREDERIKSHAVN.

1664 — 28. OKTOBER — 1939.

AF VICTOR KROHN.

I Anledning af, at det den 28. Oktober i Aar er 275 Aar siden, at de første Tropper rykkede ind i Kastelet, har man anmodet mig om at skrive et *lille* Stykke; men hvorledes det skal være mig muligt at skrive et *lille* Stykke om noget, der i den Grad som Kastelet ejer min varmeste Kærlighed, og hvis blotte Navn kan faa mit gamle Hjerte til at banke ved de mange Minder, der for mig knytter sig til dette Sted, det forstaar jeg ikke. Men jeg forsøger. —

Der var min Tumbleplads som Skoledreng, *der* fulgtes jeg om Søndagen med min Moder til Kirken, *der* mødte jeg en sommervarm Søndag den 25. April 1880 for med mine 20 Aars Begejstring at melde mig som Rekrut ved 1. Bataillon, *der* har jeg lagt min Manddomsgerning som Underofficer i 26 Aar, og — det allerbedste — *der* begyndte jeg for 35 Aar siden at dyrke dets Historie, som

jeg dog aldrig naar til Vejs Ende med, fordi Kastelets Historie er en bundløs Guldgrube. —

Nej, gaa selv derud, helst paa en solskinsstraalende Foraarsdag, netop naar Blomsterknopperne paa Kirkepladsens 42 Kastanietræer har faaet tændt deres kegleformede Lysekroner, og Guldregnstræet i Generalens Forhave staar i hele sin gyldne Pragt. Eller — jeg faar en Ide — gaa derud, naar Soldaterforeningen fejrer sin aarlige Jubilæumsfest, til hvilken der møder hjemsendte Soldater fra nær og fjern og i alle Aldre fra 30 til 80 Aar blot for at mindes Ungdommens glade Soldaterdage fra den lykkeligste og sorgløseste Tid, hvor man fik rystet »Drenge« af sig og blev til Mand mellem gode Kammerater.

Paa den Dag er der Musik i Kastelet — en saare sjælden Vare i vor Tid — Flagene smelder fra Kommandantboligen og Hovedvagten; Feststemningen faar Smilet og Latteren frem, og med Foreningens Faner, dens Bestyrrelse og Kastelets Præst i Ornat i Spidsen, marcheres der fra Kongeporten ad Hovedgaden til Kirkepladsen, hvor der tages Opstilling. Her staar Bataillonsfanerne opstillet hver med sit lille Kommando, her bydes der Velkommen, og imedens Regimentschefen passerer Rækkerne, der er saa snorlige, som var det Rekrutter, der havde givet Møde, trykker han hver enkelt af de 4—500 Mandshænder, der med Glæde strækkes imod ham.

Saa lyder Fanemarchen — denne mærkelige Melodi, der, lige fra jeg som Rekrut stod med præsenteret Gevær, og indtil jeg som en 46-aarig Oversergent stod foran min Deling med skuldret Sabel, altid har haft den samme magiske Virkning: en kildrende Rislen langs Rygraden og saa noget fugtigt i Øjenkrogene — og medens alle Hoveder blottes, føres Fanerne ind i de civiles Rækker. For denne ene Dag er alt, hvad der ellers skiller, lagt tilside, og af fulde Lunger raabes der Hurra! for Kongen, Regimentet og Kastelet.

Men nu skal vi ind i Kirken til en lille Mindegudstjeneste; thi Kastelets Regiment er i vore Dage det eneste, der har sin egen lille Kirke. Vil Du med, saa prøv at agere gammel Soldat, hold Dig tæt ved mig; men Pladsen er knap, og Du maa risikere at komme til at staa op.

Naar saa alle er paa Plads, bruser det fra Orglet, som var det en Brud, der skulde føres til Altret; men det er ingen Brud; det er Bataillonsfanerne, der nu langsomt og højtideligt, medens alle ærbødigt rejser sig, føres op gennem Kirken for at placeres foran Altret. Det er et højst stemningsfuldt og gribende Øjeblik, og hist og her listes der et Lommetørklæde frem for at tørre Duggen af Øjnernes Rude. Der synges en Salme; Præsten taler maaske om Mindernes evigt rislende Kildevæld; der behøves nemlig ikke mange gudelige Ord; thi Vorherre er med i selve Minderne, og det er ikke saa helt faa af de ældste, der benytter denne Lejlighed til at opsende en Tak for, som Livet har formet sig for dem. Saa istemmes staaende »Kongernes Konge« baaret frem af kraftfulde Mandsstemmer, og naar Præsten har lyst Velsignelsen ud over Forsamlingen, føres Fanerne atter ud under Orglets Brus. —

Siden jeg lærte som Rekrut, har man jo desværre bortamputeret Kastelets 2 østlige Bastioner, ellers vilde jeg have indbudt Dig til en *meget* tidlig Morgentur her, før Livets Støj og Larm begynder; jeg har prøvet det, og jeg glemmer aldrig den Stemning, det fremkaldte; uvilkaarligt lagde Ordene »Fred hviler over Land og By« sig paa mine Læber.

Men er Du ikke Morgenmand, saa prøv at gaa Dig en ensom og sen Aftentur langs de 3 Landbastioner, og hører Du en kvinkelerende Nattergal, saa sæt Dig ganske stille paa en Bænk tæt ved den; se den kan Du ikke; men Du kan høre den, og jeg opdagede en Gang, at den havde 13 Variationer paa sit vidunderlige Fløjtespil. —

Byens Porte fik man jo revet ned; tænk, om man havde bevaret dem og nu kunde have anvendt dem ved de moderne Rundkørsler. Lad os derfor være glade for Kastellets Porte; lad os stille os ind under deres Hvælvinger, lukke Øjnene og tænke — Tanker er jo toldfri. Hvilket Galleri af historiske Personer kunde vi saa ikke tænke os gaaende her. Først alle vore Konger fra Frederik III og fremefter; men her har ogsaa Tordenskjold og Niels Juel, Holberg og Oehlenschläger, H. C. Ørsted og Bertel Thorvaldsen gaaet, ja, helt frem til Nutidens store og betydningsfulde Personligheder. —

Tjen mig i ikke at se for kritisk paa Hovedvagten, det er en uskøn Opkomling fra 1874, og i Forhold til sin Vagtstyrke paa 9 Mand staar den som en Kuskekavaj til et spædt Barn; før 1858 var Kastellets Hovedvagt i Norgesportens to Bygninger, og dengang var Forholdet det stik modsatte; thi vel raadede Vagtkommandøren, en Kaptajn, alene over den vestlige; men i den østlige var Pladsen kneben nok til ialt 38 Personer, og saa var der endda en Afskiltring for Varetægtsarrestanter. —

Følg hen med paa Kirkepladsen og fryd Dig over de fine og formfuldendte Linier i Kommandantboligen, der er fra 1725, og hvis Du har Lyst, saa følg med mig ind gennem Kommandantens Port (i min Lomme bærer jeg det Sesam, der giver Adgang), og jeg skal vise Dig Generalens store, smukke og velholdte Have; vi gaar ikke ind i den, for der er jo noget, der hedder Privatlivets Fred; vi nøjes med at se og beundre dette Sted, hvor der i gamle Dage var et stort uhumsk Vandhul. —

Men Kastelet har ogsaa triste Minder. Midtvejs i den asfalterede Gangsti langs den østlige Kant af Kirkepladsen laa Kastelets ældste Brønd, og tæt ved den var det, at alt — lige med Undtagelse af selve det vandrette Døds-hug — var forberedt til Griffenfelds Henrettelse den 6. Juni 1676. Hvor Præsten bor, har den svenske Feltherre

Magnus Stenbock siddet fængslet til sin Død i 1717; men —*ikke* i Lænker, skønt en svensk Navne endnu i vor Tid paa sin Ejendom i Nærheden af Stockholm fremviser Stenbocks Lænker; hvis det havde været Tilfældet, hvorledes skulde han da paa sin Drejbænk have udført de fine Elfenbensarbejder, som endnu kan ses paa Rosenborg? —

Bag Kirken, opført 1704, ligger Arresthuset, der er opført 1725, og her har siddet Statsfanger i Hundredevis, oftest paa Livstid. Vi skal her kun nævne nogle faa Navne: Kammerherre Beringskjold, Struensee og Brandt, Dr. Dampe og »Negerkongen og hans Minister« fra Afrika. —

I Dronningens Bastion ligger der et i 1666 opført Krudttaarn, hvor der har siddet Slaver fra 1817 til 1847, og henne i Prinsens Bastion, hvor der endnu i vor Tid har været en Brønd, fandt der Henrettelser Sted ved Skydning; den sidste danske Officer, der blev dømt til at skydes, fandt sin Død her den 31. Maj 1811; det var en Premierløjtnant D. W. Pullich af Husarerne. —

Det hedder, endog fra autentisk Side, at Kastelet aldrig har spillet nogen Rolle som Fæstning; dette er nu ikke helt rigtigt. Vel hindrede vor egen Flaades Beliggenhed, at der kunde skydes fra Kastelet i 1720; men i 1807 blev det sandelig beskudt, idet der faldt engelske Kugler paa Prinsessens Bastion, paa Kirkepladsen, i Generalens Have og et Par Steder i Stokkene, og netop i Aar, da man har opmudret Gravene, har man bl. a. fundet en Jernkugle af en Fodbolds Størrelse. —

Da Kastelet i 1914 stod foran sin 250-Aars Indvielsesdag, var der Kræfter i Bevægelse for at fejre den paa en festlig Maade; men — saa kom Verdenskrigen og lagde sin kolde Haand paa alt, hvad der kom ind under Begrebet: Fest; ikke et eneste Flag vajede i Kastelet paa denne Dag. En trist Skæbne har villet, at en ny Verdenskrig har

sat vor Klode i Brand netop nu, da Kastellet kan mindes sin 275 Aars Tilværelse; — bliver der da aldrig Fred i Verden?

Hvad skulde man nu ønske Kastellet paa den forestaaende Indvielsesdag? Ja, at faa det frem i sin oprindelige Skikkelse er jo haabløst, saa man faar vel nøjes med Ønsket om, at den Rest, der er tilbage, maa faa Lov til at blive bevaret frem i Tiden. Derimod kunde man paa dets Vegne ønske sig to Ting:

1) At Kongeporten maatte faa sit oprindelige Navn slaaet fast. Indtil Midten af forrige Aarhundrede var dens officielle Navn stadigvæk »Kongeporten«; men i Løbet af ca. 20 Aar dukker nu og da den nuværende Betegnelse op, vel nærmest som Pendant til Norgesporten, og tilsidst gaar det oprindelige Navn helt i Glemmebogen. Da der nu hverken findes nogen Sjællands- eller Norges-Ravelin, maatte det vel kunne lade sig gøre at faa det gamle, smukke og rigtige Navn frem igen.

2) At man for Alvor — ogsaa officielt — kunde faa rammet en Pæl gennem den affekterte Betegnelse »Citadellet«, naar vi har det gode danske Navn »Kastellet«.

SLOTTET I KASTELLET.

Af VICTOR KROHN.

Allerede i 1626 havde Christian IV ladet paabegynde Opførelsen af Skt. Annæ Skanse, og det hedder da, at han syslede med Tanken om i Forbindelse med denne Skanse at lade opføre et Slot, hvortil han i 1629 endog lod en Snedker, Bertel Møller, udføre »den Skabelon efter det Slot, som ved Skt. Annæ Bro skal bygges«¹⁾. I Betragtning af, at det tog Bertel Møller 57 Uger at faa denne »Skabelon« fuldført, maa det jo have været et ret betydeligt Bygningsværk. Imidlertid findes der i 9. Aargang af »Architekten« 1907—08, S. 245, Fortsættelsen af en Afhandling²⁾, hvori Forfatteren betegner det som en »Skipperkrønike«, at der har været Tale om et Slot i dette Ords almindelige Betydning. Han paapeger nemlig Rigtigheden af, at »Château« ogsaa betyder Borg, Kastel eller mindre Fæstning i Modsætning til en lettere Feltbefæstning, og da der i det givne Tilfælde har været Tale om en Fæstning til Kystforsvar, fremdrager han som Eksempler saadanne Betegnelser fra andre Steder som Châteaux de havre og Châteaux de mer, hvorfor han med Sikkerhed mener at kunne fastslaa, at »Skabelonen« ikke har været Modellen til et Slot, men til selve Skt. Annæ Skanse. Dette finder han yderligere bekræftet ved, at et Udkast til den nævnte Skanse i det kgl. Bibliotek bærer Paaskriften: »Designé du Château Royal de Copenhaven«.

¹⁾ Lassen: Kbhvn.s Befæstnings Hist. 53.

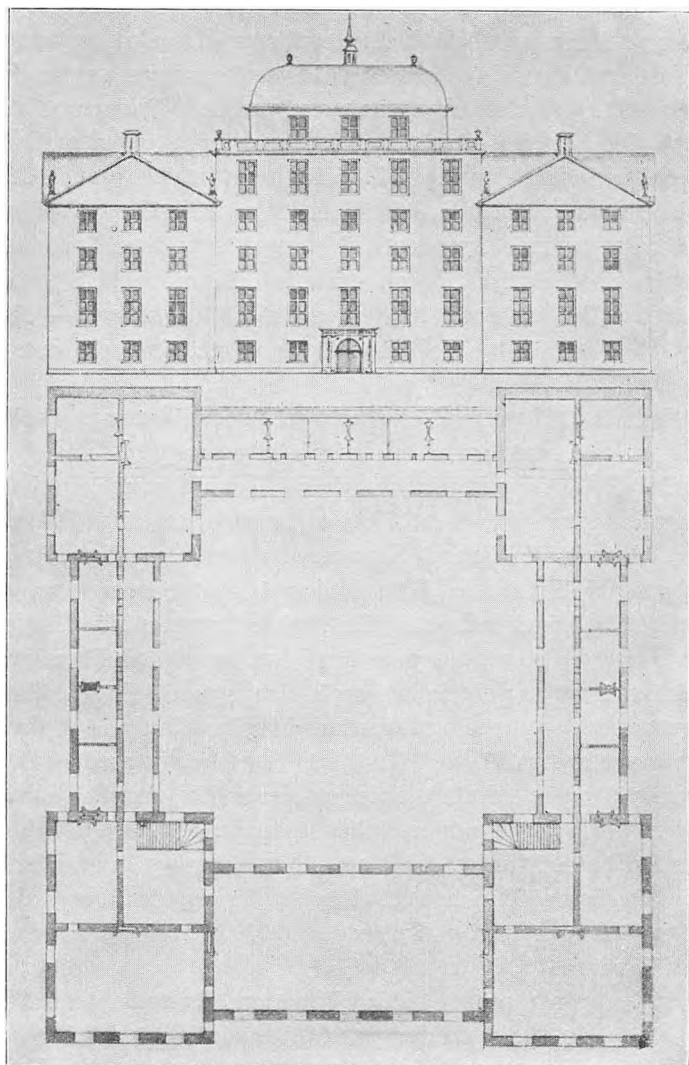
²⁾ „Nogle Blade af Skt. Annæ Kvarters Historie“ af Fr. Schiøtt.

Maa man saaledes formentlig ganske gaa bort fra, at Christian IV har tænkt paa noget Slot, bliver Forholdet et helt andet under hans Efterfølger, Frederik III; thi næppe var Enevælden blevet gennemført, før der var Tale om at udvide Skt. Annæ Skanse til den stærke Fæstning, som under Navnet Kastellet Frederikshavn nogle Aar senere rejste sig med General H. Ruse som Bygmester. Og da er det først, at Tanken opstaar om inden for dette Kastels solide Volde at opføre et Slot, til hvilket Kongefamilien kunde trække sig tilbage i Tilfælde af Angreb fra saavel ydre som indre Fjender, og i en den 20. April 1664 med Ruse oprettet Kontrakt blev der bevilget et Beløb af 11000 Rdl. til Grundlæggelse af »Kongens Hus«³⁾.

Paa Grund af Gejstlighedens og Borgerskabets store Uvilje mod Kastellet i dets Helhed og specielt mod det paatænkte Slot blev dette sidste dog opgivet, uden at Tidspunktet herfor med Sikkerhed lader sig fastslaa. I Billeder og Tegninger fra hine Tider var man ikke saa nøje-regnende i Retning af at skelne mellem, hvad der var Virkelighed, og hvad der kun var projekteret, og paa Grundridset af den af Ruse saa sent som i December 1666 udførte Originaltegning over Kastellet⁴⁾, ses derfor Slottet som en firfløjet Bygning, der omslutter en firkantet Gaard. Beliggenheden var umiddelbart op til Kongens Bastion, og Slottet strakte sig saa langt frem paa Paradepladsen (Kirkepladsen), at Façaden, der vendte mod Øst, laa i Linie med de østlige Façader af de endnu eksisterende Magasinbygninger, medens der mellem Slottets Sidefløje og de tilsvarende Fløje af Magasinbygningerne kun fremkom to 14—15 Al. brede Passager, hvis vestlige Ender tildels optoges hver af sin Rampe, der førte op til Bastionen; af disse Ramper er nu kun den søndre tilbage.

³⁾ Milit. Rept. II. 5. 381.

⁴⁾ Kgl. Bibl. Gl. kgl. Saml., Fol. 717.



Façade og Grundrids af det paatænkte Slot i Kastelet. „Før og Nu“.

I samme Hæfte af »Architekten«, S. 246, omtales Slottet paa Basis af nogle Detailtegninger, der skulde findes i Kobberstiksamlingen; men da disse Tegninger er ganske uden Dato eller andre Signaturer, var der i Tidernes Løb sket det, at de efterhaanden var gledet over mellem ukendte Sager, (Mappe LXXVII), hvorfra det først i 1924 lykkedes mig at finde dem frem. Som naturligt var, vilde den vagthavende Assistent ikke anerkende dem, forinden jeg kunde henvise til den omtalte Afhandling i »Architekten«. Det viste sig, at der var ialt 8 Tegninger — Nr. 93-100 — af hvilke de tre vigtigste er gengivet og omtalt her.

Slottets Beliggenhed er som paa Ruses Tegning, og det bestaar ligesom der af en firfløjet Bygning.

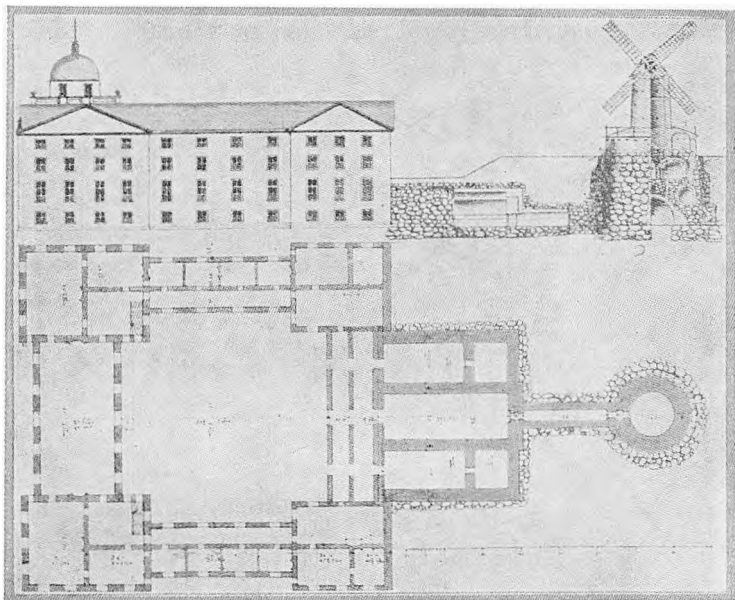
En af de betydningsfuldeste af Tegningerne gengiver Façaden mod Øst samt Slottets Grundplan. Som det vil ses, danner Fløjenes Sammenstødspunkter firkantede Hjørnepavilloner med Frontispicer til begge de udvendige Sider. Slottets Sidefløje og Bagfløj er kun paa fire Etager og ganske uden nogen ydre Prydelse, hvorimod Façadens Midtparti højner sig først i en 5. Etage paa 5 Fag og derover atter i en pavillonlignende Overbygning paa 3 Fag, hvorover et baadformet Tagparti hvælver sig med et lille Rytterspir paa Midten, medens der uden om Foden af Overbygningen synes at løbe et aabent Galleri. Slottets Portindkørsel findes midt paa Façaden, og hver Etage har til denne Side ialt 11 Fag, af hvilke de 5 er i det noget tilbagerykkede Midtparti og 3 i hver af Hjørnepavillonerne.

Af Grundplanen ses det, at Façadens Længde er 90 Al., af hvilke de 40 Al. falder paa Midterpartiet og 2×25 paa Hjørnepavillonerne. Riddersalen, der gaar gennem to Etager af Hovedfløjens Midtparti, har en Længde af 40 og en Bredde af 20 Al.

Paa den næste Tegning ses Slottets nordre Sidefløj,

hvor den østligste Hjørnepavillon er 34 Al. med 4 Fag, Midtpartiet 37 Al. ligeledes med 4 Fag og den vestligste Hjørnepavillon 26 Al. med 3 Fag; Slottets hele Dybde er altsaa 97 Al. Den af de fire Fløje omsluttende Slotsgaard er $51,5 \times 55$ Al.

I den Side af Bagfløjen, der vender imod Kongens Ba-

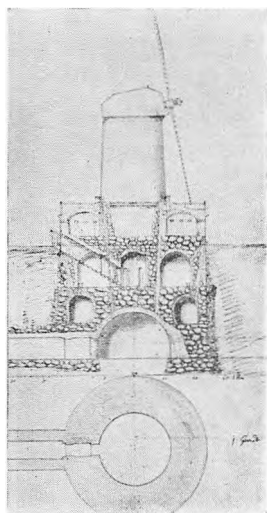


Nordre Sidefaçade og Grundrids af det projekterede Slot i Kastelet.

stion, findes der ingen Vinduer, og i Lighed med Sidefløjenes Midterpartier har denne Fløjs Midtparti kun en Dybde af 13 Al. imod Façadefløjens 23; men til Gengæld er hele det midterste Parti af denne Fløjs nederste Etage i en Bredde af 43 Al. forlænget 38 Al. ind i Bastionens Voldmasse. Denne første underjordiske Del af Slottet er inddelt i 3 indbyrdes isolerede Dele, der i Øst—Vest er 32 Al. lange; den midterste af disse er 12 Al. bred og be-

staar kun af eet Rum, medens hver af de to andre kun er 10 Al. brede og er inddelt i et større østligt og et mindre vestligt Rum. Det hele er omgivet af en 3—4 Al. tyk Mur, der ind imod Voldsiden yderligere er forstærket med en omtrent lige saa tyk Kampestenssætning.

Gennem en Døraabning i den vestligste Ende af Midtergangen fortsættes denne videre i samme Retning ind i Voldmassen gennem en 24 Al. lang, men kun ca. 3 Al.



Den projekterede Mølle paa Kongens Bastion og Gennemsnit af dens Fundament.

bred Gang, der er dækket af Mure og Stensætning, som foran nævnt. Denne Gang fører sluttelig ind til en cirkelrund Hvælving, hvis Diameter er 12 Al., medens Højden er ca. 8 Al. Muren om denne Hvælving er 6 Al. tyk med en Stensætning af tilsvarende Tykkelse.

Over dette underjordiske bombesikre Rum, hvis Beliggenhed maa søges ca. 43 Al. Øst for Kastellets nuværende Mølle, hæver sig et Trappegalleri i 3 Etager, af hvilke den øverste er over Bastionens Jordoverflade og danner Fundament for en Mølle.



Udsnit af Resens Atlas 1674. „Før og Nu“.

Uagtet Slottet jo aldrig blev til Virkelighed, figurerer det dog endnu paa Resens Tegninger fra 1674 og 1677.

Paa den første af disse er de fire Hjørnepavilloner forhøjet med to Etager til Taarne, der er forsynede med Renaissancepir. Foruden disse fire Taarne er der imidlertid endnu et ganske lignende femte, der danner Afslutningen paa en fra Slottets vestlige Side udløbende Fløj, der *synligt* strækker sig ind i Bastionen; denne maatte i saa Fald have været hul ligesom Kastelets fire andre Bastioner, hvad den dog næppe nogensinde har været. Det hele er ret fantastisk, hvad der i øvrigt ogsaa gælder om Kastelets øvrige Bygninger paa den samme Tegning. Den anden Tegning fra 1677 falder mere i Traad med Ruses Plan, kun at Møllen her er blevet til et rundt Taarn med et lavt Spir. I øvrigt høres der først i 1728 Tale om en Mølle paa Kongens Bastion; denne Mølles Beliggenhed var et godt Stykke længere i nordøstlig Retning for den nuværende Mølle.

Indlægger man det projekterede Slot i et moderne Grundrids af Kastelet, vil det vise sig, at Slottets vestligste Façade vilde have gaaet paa langs gennem den smalle Gang, der nu omtrent i Nord—Syd fører gennem det i 1725 opførte Arresthus. Da den Del af Slottet, der fra denne Linie skulde have gaaet ind i Bastionen, er angivet til en Højde af 10 Al. og skulde have en Overdækning af et fra 2 til 7 Al. varierende tykt Jordlag, taler Sandsynligheden for, at Voldfoden for Kongens Bastions Vedkommende oprindeligt er gaaet et endog ret betydeligt Stykke længere ind i Kastelet end nu.

ET BLAD AF KASTELLETS FÆNGSELSHISTORIE.

AF VICTOR KROHN.

I Clausen og Rist's: Memoirer og Breve IV, S. 123, fortælles det, at Kastellets Kommandant fra 1784 til 1794, Generalmajor Magnus Ernst Fircks, ved en eller anden Lejlighed skal have betegnet Kastelet Frederikshavn som Danmarks Bastille, hvad der skal have bevirket, at han faldt i Unaade hos Frederik VI og den 22. August 1794 maatte afgaa fra sin Post, der blev overtaget af den fra Københavns Belejring i 1807 senere saa bekendte Oberst Heinrich Ernst Peymann.

For den, der fordyber sig i Kastellets Fængselshistorie, vil det snart gaa op, at selv om General Fircks Udtalelse vel nok efter Datidens Forhold og i Kraft af den Stilling, han indtog, mildest talt maa karakteriseres som meget uforsigtig, saa rummer den, ogsaa for den, der kun kender lidet til Bastillens Historie, en dyb og urokkelig Sandhed. Man har ingenlunde nødig at fremdrage de mere prominente eller særlig kendte af Statsfangerne derude som f. Eks. Griffenfeld, Struensee, Magister Worm og diverse andre højtstaaende Embedsmænd eller som Damppe, Norcross m. fl.; der vilde kunne fyldes Sider med Navne paa mange, der vel nok er kendt i en snævrere

Kreds, men som for det store Publikum vil lyde fuldstændig ukendte.

Naar man her har slaaet op paa det første det bedste rent vilkaarlige Blad i Kastellets Fængselshistorie, skal det dog straks erkendes, at den paagældende ingenlunde er en helt ukendt Personlighed, der her for første Gang drages frem fra sin Ubemærkethed; tværtimod er der skrevet en Del om ham, og Stoffet er saa rigt, at der vilde kunne skrives en hel Roman om ham. Her skal dog imidlertid ikke skrives en Roman, udover hvad der nødvendigvis maa til for at faa Sammenhæng mellem Aarsag og Virkning; derimod vil man faa at høre det Sprog, der næppe tidligere har været anvendt om ham, nemlig det, der lyser os imøde fra Arkiversnes gulnede Skrivelser, og hvis tørre Fakta vil tegne et Billede, der er saa trist, at man har ondt ved at gøre sig fortrolig med, at det hele kun ligger et Aarhundrede tilbage i Tiden.

Lørdag den 27. Juli 1811 blev en svensk Kornet, Balthazar Vilhelm Schmeerfeldt, indsat som Arrestant i det endnu eksisterende Arresthus bag Kastellets Kirke.

Schmeerfeldt var født den 14. September 1785, men havde siden 1810 opholdt sig i København for at konsulere en Læge. Under dette sit Ophold havde han følt sig i en saa høj Grad tiltrukket ved Synet af Arveprins Frederiks Datter, Juliane, at han havde tilskrevet hende Kærlighedserklæringer og gjorde Forsøg paa at faa Adgang til det Palæ, hvori hun boede. Følgen heraf blev, at han fik Ordre til at forlade Landet, men da de svenske Myndigheder ingen Interesse havde af at holde ham tilbage, fulgte deraf, at hver Gang han blev sendt til Kronborg for derfra at sendes over Sundet, vendte han Gang paa Gang lige saa hurtigt tilbage igen.

I Juli 1811 var han paany taget til København, og en Aften, da man ventede Kongen ind fra Frederiksberg Slot, passede Schmeerfeldt ham op uden for Palæet paa

Amalienborg, og under Indkørslen trængte han sig bevæbnet med 3 Pistoler ind i Palæets Port efter Kongen og truede med at ville skyde ham. Han blev dog hurtig overmandet af en Officer og en Garder¹⁾ og blev bragt ud i Kastellet, hvorefter Kongen den 16. August lod nedsætte en Kommission bestaaende af »trende af Vore anselige civile lovkyndige Embedsmænd«; 2 Maaneder senere, den 16. Oktober, idømte denne Kommission ham livsvarigt Fængsel. Schmeerfeldt appellerede imidlertid Dommen til Højesteret, der kom til det Resultat, at han havde forbrudt sit Liv, hvilken Dom Kongen dog formildede ved at stadfæste Kommissionens Dom.

Meningen var, at han skulde have været anbragt paa Munkholm, men Resultatet blev, at han kom til at udstaa sin Straf i Kastellet, hvor han i Begyndelsen fik 1, senere 3—4 Mk. om Dagen til sit Underhold og desuden fri Vask og Medicin, hvilke sidste Poster i Forbindelse med Klæder og Fodtøj ofte løb op til 12 Rdl. pr. Maaned.

Schmeerfeldt skal allerede som ganske ung være blevet betegnet som svagt begavet, eller maaske snarere som lidt »smaatosset«; men en Kendsgerning er det, at han i Løbet af sine 23 Fængselsaar blev fuldstændig aandssvag. Imidlertid findes der i Arkiverne et 6 Kvartsider langt Brev af 13. Maj 1814, og dette Brev, der er til en Ven i Sverige, afgiver sandelig ingen Beviser paa, at han paa det Tidspunkt har været af en svag Begavelse. Det er affattet i et særdeles smukt Sprog. Et enkelt karakteristisk Brudstykke skal anføres her. Han fortæller, at det havde været hans Agt at kæmpe sammen med de kære Franskmænd; »men«, spørger han sig selv, »hvorledes vilde da min Skæbne være bleven? Sikkert forskudte Arme og Ben eller

¹⁾ Garderens Navn var Jeppe Johansen Skotborg. Se Gerhard Brammer: Livgarden 1658—1908, S. 208.

en smertefuld Død, og for hvem? For den nedrigste Tyran, det største Udyr, Verden endnu har formaaet at frembringe, som fra at være dens Afgud, med et blev dens Plageris og Ødelægger, som paa den mest samvittighedsløse Maade, ene og alene for sin grænseløse nedrige Ærgerrighed var i Stand til at ofre alt, hvad Liv og Aande har paa Jorden for siden blandt Ruinerne med Despotismens Jernspir uindskrænket eller rettere sagt i blinde at herske over de faa øvrige, som har undgaaet den almindelige Ødelæggelsens knugende Ild. Jeg kan ej nok forundre mig over den lige saa oplyste som modige franske Nation, som har ladet sig saa længe trykke af denne forhadte Blodhund«. Efter at have givet Udtryk for denne sin Opfattelse af Napoleon fortæller han om, at han nu har siddet 3 Aar i Fængsel med Jern paa Hænder og Fødder og med ca. 4 Sk. om Dagen. Der er altsaa her en Uoverensstemmelse mellem de 1—4 Mk. og de ca. 4 Sk.; forøvrigt er dette den eneste Vej, ad hvilken man faar noget at vide om, at han har været lænket.

Saafermt han virkelig havde været noget utilregnelig, skulde det ikke blive forbedret under hans Fængselstid, og 11 Aar senere erfarer man, at han den 13. September 1825 havde truet Arrestforvareren, Sergeant Franck, med knyttet Haand, skældt ham ud for en Tyveknægt, taget ham fat i Brystet og sagt, at han havde myrdet mange Mennesker i Holsten; to Vidner erklærer, at Franck ingen Anledning havde givet til dette Overfald, og Schmeerfeldt blev straffet med at blive indsat i en særlig Arrest i 5 Dage uden at faa Middagsmad.

I December 1826 blev han saa syg, at en Mand maatte vaage hos ham om Natten i henved 3 Uger, hvorfor der ogsaa maatte være Lys hos ham; men da dette blev for dyrt i Længden, blev der anskaffet en »Managelampe« til Olie.

Da der den 18. September 1832 var Tale om, at han skulde føres til Christiansø, fremkom Regimentskirurg P. H. Hjorth med en Erklæring, der gik ud paa, at en Sørejse vilde være livsfarlig for ham; han skriver, at Schmeerfeldt i de sidste 13 Aar har gennemgaaet mange Sygdomme og i de sidste 5 Aar havde været sengeliggende uden nogensinde at faa frisk Luft. Han led af Benedder i det højre Knæled, saaledes at hele den underste Del af Benet havde trukket sig op imod Laaret i fuldstændig Stivhed, og at der stadig opstod Bylder omkring Knæet, hvilket var meget smertefuldt.

Under 28. Februar 1834 foreligger der fra Vagtmesterløjtnant Linde en Indberetning, hvoraf det bl. a. fremgaar, at Schmeerfeldt siden den 1. Juli 1830 daglig har modtaget 49 $\frac{1}{2}$ Sk. Tegn, for hvis Modtagelse han kvitterede hver Søndag. For disse Penge fik han: »Om Morgenen Tevand, Franskbrød med Smør paa og som oftest et Glas Punch. Om Middagen spiser han fra Marketenderierne 3 eller flere Gange om Ugen, naar de har Suppe, og drikker saa Kaffe, hvortil han spiser Tvebakker eller Franskbrød med Smør paa; de øvrige Dage spiser han efter Spiseseddel fra Toldbodbørsen. Om Aftenen spiser han Franskbrød med Smør, Ost eller Kød paa, hvortil han drikker 1 à 2 Glas Punch og $\frac{1}{2}$ Pægl Rom.«

Atter den 1. Marts 1834 foreligger der efter Kommandantens Opfordring en meget lang Lægeerklæring om Schmeerfeldt, hvori det hedder, at han i 20 Aar har haft en Række betydelige Sygdomsformer, der tilsammen i den lange Tid har kompliceret hans, som sindssyg betragtet, sørgelige Tilværelse. Sindssygen viser sig i en idelig Frygt for Forgiftning, saa at han kun med Ængstelse og Mistro nyder sine Næringsmidler. Han tror sig i Omgang med en Aande verden, hvor de mest skrækkende Syner af Hensrettelser, Pinsler og Forvarsler bestandig kommer ham i

Møde. I Løbet af 16 Maaneder havde han 37 Bylder paa Hals, Bryst og Ryg. Under denne Tilstand berøvedes han Brugen af sit Taleorgan; dette varede i 10 Maaneder og forbitrede ham hans Liv; samtidig fik han Nervefeber, der varede i 10 Uger; derefter fik han 3 Bylder i Luft-røret, og da disse var skaaret, fik han sin Talestemme igen; desuden har han været sengeliggende i 6 Aar. Det sygelige Tilfælde i hans Knæ skyldes gentagne Kontusioner, som han har paadraget sig ved at klatre op i Vinduet i sin Arrest, idet hans Nysgerrighed efter at se de forbiggende (paa Volden) har drevet ham til ofte at tage Sæde her. »Da nu Vinduet er meget højt fra Gulvet«, skriver Hjorth, »kunde han ikke naa og omfatte Jernstængerne deri uden ved at gøre et Spring, og ved dette stødtes bestandig Knæet. Jeg har selv en Gang været Øjenvidne til den forunderlige Hurtighed, med hvilken han var i Stand til at komme fra Gulvet op i Vinduet«. Videre omtaler Lægen, at Schmeerfeldt, takket være Kommandantens Velvillie, paa enkelte milde Sommerdage er blevet baaret ud i den friske Luft, hvad der har virket fordelagtigt paa hans svækkede Legeme. Efter at have talt om, at der med de forhaandenværende Midler sørges saa godt for ham som mulig(!), og at alle Medikamenter og Bandager bliver leveret ham uden Udgift for ham, fortsætter han: »men at jeg desuagtet ofte har ønsket og endnu ønsker, at det var muligt at behandle en saadan syg paa et for hans Tilstand mere passende Sted, end et Statsfængsel kan være, dette kan jeg ikke fordølge«. Schmeerfeldt har i de første Aar ikke haft saa meget, at han dermed selv har kunnet forskaffe sig Mad og Drikke (!?): »men dog alligevel manglede han ikke disse, da flere, men især en enkelt Families Gavnildhed forsynede ham med Middagsspise; men da denne Gavnildhed under forandrede Omstændigheder maatte ophøre,

blev den syges Forfatning for en kort Tid mindre heldig²⁾).

Lægen slutter med at bede om, at Schmeerfeldt maatte faa en mindre fugtig Arrest, f. Eks. i 2. Stokværk, samt at han maa blive forsynet med en Del Klædningsstykker og Linned, hvad han trænger haardt til.

Hele den meget lange Lægeerklæring, hvis Indhold her er gengivet stærkt forkortet, giver et meget trist Billede af Fængselsforholdene, saaledes som de var i Kastellet's Statsfængsel indtil op imod Midten af det 19. Aarhundrede og et godt Stykke længere frem. Man maa give Lægen Ret i, at der maatte kunne findes et mere passende Sted at anbringe en saadan syg og lidende Stakkel end i en fugtig Arrest, og man maa forbavses over, at han i denne Tilstand skulde være afhængig af en tilfældig Families eller — som det nedenfor vil ses — af Markenderens Gavmildhed.

Kommandanten, Oberst Glode du Plat, fremsendte den 3. Marts 1834 Lægens Erklæring til Kongen, efter at han forinden havde forsynet den med 8 Notater, af hvilke dog kun tre, 4—6, skal anføres her:

²⁾ Med H. t. den enkelte „Families Gavmildhed“ vil det for Historiens Skyld være nødvendigt at tangere en anden Statsfange, Statsgældsdirektør, Konferensraad Christian Birch, der paa Grund af sin Spillelidenskab havde bedraget Staten for 1.219.800 Rdl. og derfor blev fængslet i Kastellet den 26. April 1820 og sad der til sin Død den 3. Juni 1829. Hans Hustru Louise, Datter af Biskop Rottbøll, søgte om Tilladelse til at dele hans Fængsel, hvilket kun indirekte blev hende tilladt, idet hun fik Lov til at leje sig ind i et Værelse i en af Stokkene. Her lavede hun Mad til sin Mand og sig selv og bragte den over i hans Arrest; men da hun erfarede de sørgelige Omstændigheder, under hvilke Schmeerfeldt levede, lavede hun ogsaa Mad til ham, hvilket altsaa ophørte ved hendes Mands Død. — Naar det i Biografier hedder, at hun delte hans Fængsel, har dette formentlig sin Baggrund i, at hun, da han laa paa sit sidste, fik Lov til at faa ham bragt op paa sit Værelse, hvor han saa døde Dagen efter.

»ad 4. Hvorledes Statsfanger kunne soignerest paa et andet passende Sted end i Statsfængslet, hvori de er indsatte, indser jeg ikke. (!)

ad 5. Da Statsfangeren Schmeerfeldt indtil Aaret 1830 ikkun havde 16 Rbsk. daglig, saa har min Formand efter Sigende foranstaltet, at han fik forsvarlig Forplejning af Marketenderne, og hvorfor disse ikke skulle have modtaget Betaling (!). — Efter Sigende skal Schmeerfeldt ogsaa have modtaget Mad hos Fru Birch i den Tid, hendes Mand sad som Statsfange i Kastellet.

ad 6. Som jeg allerede mundtlig har ytret for Deres Majestæt, har jeg intenderet til Foraaret at hensætte Schmeerfeldt i et af de Værelser i øverste Etage, som indtil nu har været beboet af Arrestanten Bruun, men derved finder den Ubekvemmelighed Sted, at Schmeerfeldt kommer længere fra Arrestforvareren, Sergent Franck, end hvor han nu bor Væg om Væg, og som kan høre alt, hvad Schmeerfeldt foretager sig, og selv om Natten, hvor han mest plages af sine sindssvage Drømmerier, komme ham til Hjælp. Bemeldte Lokale har desuden den Ubehagelighed, at Arrestantens Skrigen og Raaben kan høres fra Volden, da disse Værelser er i lige Højde med samme, desuden er Værelserne ikkun for Øjeblikket vacante«.

Pekuniært set blev Schmeerfeldts Forhold forbedrede lidt, efter som Tiden skred frem, men dette kunde ikke bøde paa hans haarde Lidelser. Dette ulykkelige vanvittige Menneske, der i vore Dage selvfølgelig vilde være blevet anbragt paa en Sindssygeanstalt under lægekyndig Behandling, laa her i et fugtigt Fangehul, hvor Luften aldrig blev fornyet, og raadnede bogstavelig talt op af Kræftthylde.

Endelig den 4. August 1834 Kl. 12^{3/4} Morgen kom Døden og skaffede ham Befrielse efter 23 Aars haarde og kvalfulde Lidelser; han var da i sit 49. Leveaar. — Udgifterne ved hans Begravelse beløb sig til 51 Rdl. 90 Sk.

Og saa er Beretningen om Schmeerfeldt dog kun et enkelt tilfældigt Blad i Kastellet's Fængselshistorie.

Af Kilder til ovenstaaende skal anføres: Kuppet Frederikshavns Kommandantskab: Arrestant-Journal 1808—49, Befalingsbog 12. 9. 1825, Bilag til Justitsprotokol, Indkomne Skr. 30. 6. 1830, 18. 9. 1832, 6. 3. og 26. 8. 1834, Kgl. Resolutioner og Kollegiebreve 8. 9. 1815, Registratur og udgaaede Sager samt Korrespondancebog 31. 3. 1812, 30. 1. 1813, 6. 1. 1814, Sept. 1816 og Jan. 1817, Regnskabsbog 1817 og 1826 og Registratur og ind- og udgaaede Sager 4. 8. 1834. Clausen og Rist: Memoirer og Breve III, 148 og Fodnote. Flørend: Frederik VI's Hof, 398. Giessing: Kong Frederik VI's Regerings Historie, 382, Meddelelser fra Krigsarkiverne, V—200.

SYGEHUSFORHOLDENE I KASTELLET INDTIL 1818.

Af VICTOR KROHN.

Allerede i 1658 havde Flaaden faaet opført et »Kvæsthus« paa Bremerholm; herfra blev det i 1668 flyttet til Christianshavn og senere til Rigensgade, indtil det i 1682 blev opført i Kvæsthusgade. I dette Flaadens Sygehus blev der dog undtagelsesvis ogsaa indlagt Soldater, særlig i Krigstider og under epidemiske Sygdomme; ganske specielt og iøvrigt ret naturligt blev det syge Mandskab fra de paa Flaaden den Gang saa almindeligt udkommanderede Styrker af Hæren ogsaa indlagt her.

Først i 1710 fik Hæren sit »Krigshospital«, der blev indrettet paa den i 1620 uden for Byen opførte (nu nedrevne) »Ladegaarden«. For de mere almindelige Sygdomme blev der af hvert enkelt Regiment for sig lejet eller købt Ejendomme i selve Byen, hvilke Ejendomme da blev indrettede til Sygehuse, der selvfølgelig, da det som oftest drejede sig om gamle Huse, var højst uensartede og primitive.

Hvad specielt Kastellet angaar, hedder det i J. Krøier

For at undgaa Misforstaaelser skal det her anføres, at der i hystaaende Afhandling kun er Tale om Sygehusforholdene ved de i Kastellet garnisonerende Afdelinger og ikke om de tilsvarende Forhold for Stalsfangerne og Slaverne sammesteds, med Hensyn til hvilke der henvises til det desværre kun maskinskrevne Arbejde: „Kastellet Frederikshavns Fængselshistorie gennem 250 Aar“, der er tilgængeligt i Rigsarkivet, de større Biblioteker og i Stadsarkivet.

og J. Hinge: »Den danske Underofficer«, Side 53, at »der indrettedes en Sygebarak i det nyopførte Kastel i København, hvor der altid skulde være en Underofficer (Kap-tajn d'armes) til Stede, hvor de syge blev tilset af en Læge og Regimentsbarberen, og hvor de kunde faa varm Mad«. Det har desværre ikke været mig muligt gennem den paa-gældende Forfatter at faa opsporet en bestemt Kilde til denne Udtalelse, og i Kassellets Arkiv fra hine Aar findes der absolut intet som helst herom i omtrent det første Hundredeaar, efter at Kastellet havde faaet sin første Ind-kvartering i Oktober 1664, hverken i Retning af, hvor denne Sygebarakke har været, eller hvorledes den har været indrettet. Sikkert er det i hvert Fald, at der kun kan have været Tale om en Sygestue i en af Barakkerne og ikke om en særlig Sygebarakke; men hvorom al Ting er, maa Kastellet jo have haft sine syge Soldater, og at de i Modsætning til Regimenterne i Byen har ligget inden for Kassellets Volde, kan der ikke være Tvivl om, saa meget mere som der i hvert Fald fra Aaret 1680 til Kassellet er knyttet en Række af Navne paa Regimentsfeltskærere, der atter skulde holde en eller flere Svende, de saakaldte Kompagnifeltskærere, der som oftest kun var Barberere og var ligestillede med de paa den Tid ikke højt staaende Underofficerer, ligesom de kun oppebar en maa-nedlig Løn af 6 Rdl.¹⁾.

Naar man fra den Tid overhovedet hører noget om militære Læger, er det først og fremmest gennem Justitsprotokollerne; thi naar Sagerne, hvad oftest var Tilfældet, drejede sig om Slagsmaal eller Dueller, hvor den ene af Parterne havde saaret sin Modstander, fik den skyldige gennem sin Dom en Tillægsstraf i Form af indtil 2 Slettedaler som Honorar til den Læge, der havde kureret Bles-suren.

¹⁾ P. Fr. Rist: „Fra Støvleltiden“, 218.

I 1694 tales der om en Garnisonsfeltskær Johan Peter Cortemünde, der samtidig barberede Underofficerer og Gemene; iøvrigt nævnes Hinrich Ludvig Godet, 1715—16, Johan Diderich Rose, 1716—17, Severin Trane, 1718—20, Peter Johansen, 1720, Peter Jensen, 1722—48 og Johan Heinrich Prætorius, 1749—53. Da Peter Johansen var afgaaet ved Døden, skulde hans Plads staa vakant i en Tid, for at den opsparede Løn kunde tjene til Dækning af Udgifterne ved hans Begravelse. Den 16. Januar 1751 blev Tjenesten som Feltskær i Kastellet og Regimentsfeltskær ved Garnisonsregimentet slaaet sammen²⁾.

Endelig den 18. Marts 1752 faar man noget at vide om Sygestuer, i hvert Fald for de smitsomme Sygdommes Vedkommende; thi Artilleristerne, der hidtil havde været indkvarterede i de Huse, der fandtes i nogle af Smedelinens Kontregarder og Raveliner, blev beordret udflyttet, fordi Husene skulde indrettes til Sygehuse for dem af Garnisonen, der led af smitsomme eller »hitzige« Sygdomme³⁾. I Bygningsprojektet for December s. A. tales der om »Indretning af Sygestuer«⁴⁾ dog uden nogen Angivelse af disses Beliggenhed; antagelig har det drejet sig om de foran nævnte Huse.

Selv om det følgende ogsaa gælder for Byens Garnison, tangerer det dog Kastellet og har saaledes formentlig sin Interesse i nærværende Forbindelse. I 1750 var Frederiks Hospital blevet aabnet med 300 Senge, og under 6. August 1756 foreligger der en Fundats for Hospitalet, i hvilken det hedder, at en Sjettedel af disse Senge indtil videre kan belægges »af den militære Stand ved Landetaten« saavel Soldater som deres Kvinder og Børn. Mellem Betingelserne fandtes bl. a. denne, at Kompagnicheferne i

²⁾ Kast. Kmdtsk.: Kgl. Res. og Koll. Br.

³⁾ Ingk. Ark. Nr. 4.

⁴⁾ Ingk. Ark. Nr. 2.

Tilfælde af Dødsfald skulde afholde Udgifterne til 1 Skjorte, 1 Halsbind, 1 Nathue samt Kisten imod til Gengæld at modtage »de fattige Klæder, som Soldaten med sig i Hospitalet haver medbragt«. Den 1. Juni 1771 blev Fundatsen dog ændret til, at der nu kun kunde modtages 20 Patienter pr. Regiment — under Epidemier dog et større Antal — medens den atter den 2. Januar 1773 blev reduceret til, at der nu kun kunde modtages 30 Mand ialt⁵⁾.

Da der endnu ikke i 1763 foreligger nogen Udtalelse om, hvorledes de interne Forhold har været paa Kuppets Sygestuer, maa vi, for dog at faa et Begreb om Tidens og specielt Militæretatens Forhold overfor dens syge Soldater, ty til et af Regimenternes Sygehuse i Byen, og det hedder da, at det under en d. A. »heftig grasserende og meget dødelige Sygdom« inden for et af disse Regimenter, gennem en Rapport er blevet oplyst, at Sygestuerne »befandtes overmaade slette, aabne og fugtige, meget malpropres og ildelugtende, de syge laa alt for mange i en Seng, Sengene var snevre, Sengeklæderne tildels bedærvende, mange syge laa paa Gulvet i halvraaddent Straa, nogle af dem havde en Overdyne og andre ingen, og nogle af de syge fandtes ganske nøgne uden at have Skjorte paa sig. Sygestuerne vare alt for opfyldte med de syges indbragte tildels urene Klæder, saa at hvor man henvendte Øjnene, fandtes Mangel og Uorden i al Ting«⁶⁾. Det vil ses, at det langt senere ikke var stort bedre i Kuppet. Iøvrigt var disse Regimentssygestuer i Byen af en ret ny Oprindelse, og i det anførte Aar var deres Antal kun 5, af hvilke hver enkelt dog havde 36 Senge⁷⁾.

Ved et nyt Regiments Indrykning den 9. Juni 1764 faar

⁵⁾ Milit. Reskrs.

⁶⁾ Gordon Norrie: Georg Heuermann 1723—1768, 198.

⁷⁾ Milit. Reskrs., S. 17.

man for første Gang Rede paa, at Kassellets Lazaret paa dette Tidspunkt var i den øverste Etage af den nordlige Del af Arresthuset, idet det hedder, at de i Kassellet til Bevogtning af Slaverne benyttede »Behältnisse« tilligemed de hertil hørende Værelser skal indrettes til Lazaret og skal afleveres til Regimentet⁸⁾.

Netop paa det samme Tidspunkt, nemlig i 1764, overtog Staten selv hele Indkvarteringen, og det blev nu altsaa den og ikke, som tidligere, de enkelte Regimenter, der for Byens Vedkommende købte eller lejede borgerlige Bygninger til Sygehuse for Byens Regimenter.

Medens der hidtil kun havde været det ene Lazaret i Arresthuset, hører man den 3. Juni 1765, at der, med Bi beholdelsen af dette, yderligere skulde oprettes to helt nye Sygehuse, idet der blev tildelt Fodfolket 7 Værelser i Svanestok Nr. 2 og 3 og Artilleriet 8 Mellem- og 8 Underbarakker (Værelser) i Stjernestok Nr. 1, medens Lægerne fik tildelt Kvarterer i Generalstok Nr. 3 og 4; Aaret efter blev der udleveret 32 Favne Brænde à 2 Rdl. af Toldbrændet til Opvarmning af disse Sygestuer⁹⁾. Ved en ny Omkvartering i 1768 var der dog Forslag oppe om paany at sætte Lazaretlokalet i Arresthuset i brugbar Stand, idet der da skulde opstilles 2 nye Ovne til de 4 Værelser, der var her, ligesom der i Stuen skulde indrettes et lille Rum ved Skorstenen, hvor der kunde koges Te, og hvor ikke alene den »Decotum« (Decoctum?), men ogsaa de forordnede Spiser o. l. kunde tillaves; men da det viste sig, at dette vilde komme til at koste 110 Rdl., henstillede man til det indrykkende Regiment at benytte de tidligere anvendte Lazaretstuer i Svanestok¹⁰⁾.

Der kom imidlertid Tider, hvor Kassellet fik Kærlig-

⁸⁾ Kast. Kmdtsk.: Ordrebog.

⁹⁾ Ingk. Ark. Nr. 53.

¹⁰⁾ Ingk. Ark. Nr. 55 d. 15. September 1768.

heden at føle i Retning af Oprettelse af Sygestuer ogsaa for andre end dem, der hørte til dets egen Garnison. Der er alt tidligere talt om de militære Afdelingers Udkommando med Flaadens Skibe, den saakaldte Soldatesque; der vel nærmest var tænkt anvendt som Landgangsstyrke; disse Mennesker har sikkert været anvist den mindst begunstigede Plads om Bord, stuede til Side i Lasten for ikke at være i Vejen for de søbefarne og under højst ublide og uhygiejniske Forhold; det var derfor ingenlunde saa mærkeligt, at der mellem dem ofte udviklede sig epidemiske Sygdomme, der decimerede Styrken og derved gjorde den uanvendelig til de for den bestemte Opgaver. Flere af disse Besætninger var i 1779 blevet befængt med en særlig ondartet Slags Fnat, hvorfor de efterhaanden blev lagt ind i Kastellet for at blive isolerede i diverse særlig for dem oprettede Sygestuer, uanset om de hørte til dets Garnison eller ikke; disse for Kastellet saa generende Forhold vedblev i hvert Fald til 1785, da det hele endelig blev nedlagt og Inventaret bortsolgt ved Auktion.

Ved en Omkvartering i 1785 rykkede 1. og 2. Frederikshavnske Bataillon ind og forblev der til 1790; fra disses Side blev der to Aar senere af hygiejniske Grunde stillet Fordring om, at der i hvert Fald til de syge skulde anskaffes Enmandssenge¹¹⁾; men intet som helst Tegn tyder paa, at det lykkedes at faa denne saa indlysende Fordring gennemført.

I de nærmeste Aar omkring denne Tid synes det, at Sygehusforholdene saavel i Byen som i Kastellet har været ganske fortvivlede; overalt klages der over Pladsmangel baade for sunde og syge, og man faar gennem den foreliggende Korrespondance om dette Spørgsmaal den bestemte Opfattelse, at de københavnske Regimenter

¹¹⁾ Ingk. Ark. Nr. 59.

med en vis Misundelse har set paa Kastelet, hvor de syge dog laa i Kasernelokaler, hvor ringe end disse var, medens Byens syge maatte nøjes med de mindre gode Beboelseshuse. Paa en Erklæring fra Kastelets Kommandant svarer Københavns Kommandant den 26. Juli 1785¹²⁾, at ingen af Regimenternes Sygestuer her i Staden kan modtage flere syge, da alt er belagt; han skriver, at det vil blive for bekosteligt at leje Sygestuer; men mener, at der maa kunne blive mere Plads i Kastelet, og foreslaar, at der nedsættes en Kommission, der skal efterse Kastelets Barakker, om der ikke her skulde kunne findes Udveje. Dette Forslag gav Anledning til, at Chefen for den ene af de to i Kastelet indkvarterede Batailloner i September s. A. indsendte en Forestilling om den store Mangel paa Plads til Mandskabets rummelige Indkvartering i Barakkerne, hvorved navnlig de smitsomme Sygdomme udbredte sig stærkt, eftersom ogsaa de til Sygestuer indrettede Lokaler var for tæt belagt. Det er de syge Soldater fra Byens Regimenter, der fylder op herude, skriver han, og han fortsætter: »Naar d'Hrr. Regimentschefer, som selv fournere og som tage sig saa meget af de her i Garnisonen liggende Kompagniers Vel, vilde tage deres syge til sig i deres Sygestuer i København, saa vilde den almindelige Skrigen om for lille Plads for en stor Del afhjælpes, med eet Ord, alle vore Lidelser og Klager have Ende«. Han anfører i sin Skrivelse et Tilfælde, hvor en Blodgangspatient i faa Dage har smittet 6 andre, fordi » alle ligger ovenpaa hinanden i Sygestuen som Sild«. Hvis hans Forslag ikke vedtages, vil der ikke blive »Ende paa den Elendighed, Skrig og anstikkende Sygdomme . . .«, der efter hans Formening ikke ligger i, at Luften er daarlig, men i, at Indkvarteringsforholdene er slette. »De 120 Koner og langt flere Børn kan dog ikke ligge paa

¹²⁾ Kbhvns. Kmdtsk.: Udg. Br.

Gaden«. Han anfører fremdeles, at Sygesengene blandes med Senge fra de andre Stuer, at Sygestuerne ligger saaledes, at der er indkvarteret Mandskab baade over og under dem, hvorved Smitte bringes videre, og hvorved det efter Feltskærerens Udtalelser er umuligt at overholde Forbudet mod, at der bringes Brændevin, Frugt og andre skadelige Ting til de syge, og at de syge ligger saa sammenpakkede, at der maa indtræffe hyppige Dødsfald, »som altid har været denne Garnisons Skæbne i Høsten og om Vinteren«. Det maa sandelig have været uhyggelige Forhold at arbejde under for Læger, og dog gentages Klagerne endnu 3 Aar senere.

I December 1788 var det igen galt med det paa Flaaens Skibe smittede Mandskab af Hæren, og atter er det Kastellet, der maa holde for og maa afgive Plads.

I 1807 har Kastellet et Sygehus paa 25 Senge, uden at dette dog stedfæstes. Aaret efter laa Norske Livregiment derude med en Styrke af ialt 782 Militærpersoner, af hvilke 160 var syge; af disse fik dog 100 anvist Plads paa Blaagaard Lazaret, der fra 1811 blev betegnet som »Fælleshospitalet«, fordi det rummede syge Soldater fra 5 forskellige af de i Byen og Kastellet indkvarterede Regimenter¹³⁾. Dette forslog dog ikke, og i August Aaret efter fik Regimentet i Kastellet yderligere anvist et Sygehus ved Nørrevold (Nr. 42). Endnu i Maj 1815 var Sygeligheden i Kastellet stadig uhyggelig stor¹⁴⁾.

Endelig begyndte det at lysne, da der den 24. Maj 1816 forelaa en kgl. Resolution om, at den saakaldte Guldhushbygning i Rigensgade skulde omdannes til et fælles Hospital for samtlige militære Afdelinger af Københavns og Kassellets Garnisoner, medens samtidig alle de i 1764 af

¹³⁾ 2. Batls. Ordrebog.

¹⁴⁾ Kast. Kmdtsk.: Korresprr.

Staten købte Regimentssygehuse i Byen skulde nedlægges og sælges.

Garnisonssygehuset i Rigensgade stod færdigt i 1817 med Plads til 24 Officerer og 500 Underofficerer og menige, idet der endnu skulde gaa et lille Aarhundrede, før man adskilte de to sidste Kategorier i 1901¹⁵⁾. Garnisonssygehuset blev dog først taget i Brug den 4. November 1818. Læser man Stabslæge Gordon Norrie's Bog: »Garnisonssygehuset 1818—1918«, vil det dog ses, at man ikke den Gang med ét Slag naaede at faa indført nye og store Reforme; »Nissen« fra Fortidens Slendrian var desværre flyttet med paa Læset, og et ideelt Hospital opnaaede det i 1928 nedlagte Garnisonssygehus aldrig at blive.

Hvad Kastelet angaar, fandtes der dog endnu i 1825 et »Lazarethus«¹⁶⁾, der var anbragt i Nordre Magasinbygningens 2. Etage og Loftsrum; men det maa sikkert kun have været et Magasin til Opbevaring af Lazaretinventar, hvad der da ogsaa fremgaar af, at det 1854—57 betegnes som Lazaretdepot, indtil det endelig den 15. Maj 1857 blev flyttet ud paa Christianshavn¹⁷⁾.

¹⁵⁾ Den danske Underofficer, S. 337.

¹⁶⁾ Ingk. Ark. Nr. 217.

¹⁷⁾ Kasernekomité: Indk. Skr.

SAMLET OVERSIGT OVER VICTOR KROHNS LITTERÆRE PRODUKTION.

1. Kuppet Frederikshavn.

1904—1939. Efter i nogle Aar at have interesseret sig stærkt for Københavns Historie i al Almindelighed paa-begyndte Victor Krohn i 1904 sine historiske Studier over Kuppet Frederikshavn, hvilket nu (1939) foruden de nedenfor nævnte større eller mindre Afhandlinger er resulteret i:

- 1) Det haandskrevne Arbejde: „Notitser til Kuppets Historie“, der bestaar af ialt 17 Kvartbind. Bind I indeholder Københavns Befæstnings Historie indtil 1660, medens Bind II—XIII hvert omfatter 20 Aar af Kuppets Historie. Bind XIV kun Tiden fra 1900—1914, idet hans Arbejder kun omfatter de første 250 Aar 1664—1914. Fremdeles findes der et Bind XV: Tillæg, der omfatter Kildestof, Oversigter over Personel, Indkvarteringsforhold m. m. Endelig findes der 2 Bind: Personregister og Sagregister.
- 2) 8 Mapper indeholdende: „Ego: Afhandlinger og Artikler m. m.“ (1), „Løse Bilag“ (1), „Personalia“ (2), „Billeder“ (3), samt „Diverse Hjælpemidler“ (1).
- 3) Over 100 Lysbilleder og
- 4) Et stor Antal Fotografplader.

Det hele er ved lovformeligt Testamente testamenteret til Det store kgl. Bibliotek efter hans Død.

1907. „Lidt om Henrettelser, særlig for Kuppets Vedkommende“. (1. Regiments Soldaterforenings (1. R. S. F.) Medlemsblad „Kuppet“).

1909. „Kastellet Frederikshavn som Fængsel“. (Hist. Medd. om Kbhvn. 1. II. 219).
- August 1915. „Kastelsmøllen“. („Kastellet“).
- Septbr. 1917. „Kastellets Volde og Udenværker“. (Bog).
- Marts 1918. „Lidt Humor fra Kastellets Fængselsliv“. („Kastellet“).
- Maj 1918. „Nikolaj Krossing“. („Kastellet“).
- Juni 1919. „Flagbastionen i Kastellet“. („Kastellet“).
1920. „Frederik III's Buste“. („Kastellet“).
5. August 1922. „Fra Kastellets ældste Tid“. (Kronik i „Nationaltidende“).
1923. „Kastellets Historie 1664—1684“. (Maskinskrevet i Hærens Arkiv).
- Januar 1924. „Det gamle Orgel“ (Kastelskirkens). („Kastellet“).
- Juni 1924. „Et Jubilæum“ (Marketenderierne). („Kastellet“).
1924. „Kastellets Marketenderier“. (Hist. Medd. o. Kbhvn. 2. I. 448).
- Juli 1925. „Fra Kastellet som Statsfængsel“. (Gad's Danske Magasin).
- August 1925. „Kastellet“, stor illustreret Afhandling. („Før og Nu“).
24. Februar 1926. „Kastellet Frederikshavns Fængselshistorie gennem 250 Aar“. Bogen foreligger i følgende 3 Former:
- 1) Maskinskrevet in folio i Hærens Arkiv.
 - 2) Duplikeret i godt 100 Eksemplarer i Kvart (ca. 300 Sider); skænket til Rigsarkivet, det kgl. Bibliotek, Universitetsbiblioteket og Statsbiblioteket i Aarhus m. fl. a. St. Resten solgt.
 - 3) Et personligt maskinskrevet Eksempplar til Hs. Maj. Kongen.
- Marts 1926. „Griffenfelds Fængsel i Kastellet“. („Kastellet“).
- Marts 1926. „Lidt nyt om Kastellets ældste Kirke“. („Kastellet“).
- Septbr. 1926. „Kastellet Frederikshavn“. („Danmarksposten“).
- Decbr. 1926. „Hvad en General kunde beskæftige sig med under højsalig Kong Frederik VI“. („Kastellet“).
- Marts 1927. „Endnu en Gang General Lorentz“. („Kastellet“).
15. Maj 1927. „Loppeteatret“ i Kastellet“, (Nationaltidende. Gensvar paa et Indlæg fra Kontorchef H. G. Olrik).

29. Juni 1927. „Kastellet Frederikshavns ældste Kirke og dens kirkelige Forhold“. (Hist. Medd. o. Kbhvn. 2. III. 50).
1. Juli 1927. „Kastellets Indkvartering i Tiden 1664—1914“. (Artikelserie i „Kastellet“. NB. det eneste Sted, hvor dette Spørgsmaal er behandlet).
1927. „Huset i Falsters Kontregarde og dets Beboere“. (Hist. Medd. o. Kbhvn. 2. III. 37).
1928. „Bageriet og Møllen i Kastellet“. (Hist. Medd. o. Kbhvn. 2. III. 547).
19. Maj 1929. „Den første københavnske Strike og Kastellet“. („Nationaltidendes Søndagsblad“).
1. Septbr. 1929. „Da Livgarden laa i Kastellet“. („Garderbladet“).
- Oktober 1929. „Kastellet Frederikshavns Kommandanter gennem 250 Aar“. (Artikelserie i „Kastellet“).
1929. „Kastellet Frederikshavns Brønde og Vandforsyning“. (Hist. Medd. o. Kbhvn. 2. IV. 164).
15. Maj 1930. „Negerkongen og hans Minister“. („Pressens Almanak“).
- Dec. 1931. „Fra det gamle Kastel“. („De unges Julebog“).
- Juli 1933. „Belysningsforholdene i Kastellet Frederikshavn indtil 1914“. (Hist. Medd. o. Kbhvn. 3. I. 216).
1933. „Krudttaarnene i Kastellet Frederikshavn“. (Hist. Medd. o. Kbhvn. 2. V. 408).
1935. „Esplanaden“. (Hist. Medd. o. Kbhvn. 3. I. 470).
1. April 1935. „Renovationsforholdene i Kastellet“. (Artikelserie i „Kastellet“).
1936. „Loppeteatret“ i Kastellet“. (Hist. Medd. o. Kbhvn. 3. II. 184).
1937. „Kastellets forskellige Stalde, særlig Madam Bugges Stald“. (Hist. Medd. o. Kbhvn. 3. II. 403).
20. Juli 1937. „Kastelskirken og dens Menighed i Tidsrummet 1664—1936“. (Bog).
1938. „Foreningslivet i Kastellet“. (Hist. Medd. o. Kbhvn. 3. II. 566).
1938. „Kastellets Vagtmesterløjtnanter og Stillingens Udvikling til Kasernekommandant sammesteds fra 1664 til 1914“. (Hist. Medd. o. Kbhvn. 3. III. 39).
1938. „Kastellets „Stokke““. (Hist. Medd. o. Kbhvn. 3. III. 201).

1939. „Kastellet Frederikshavn, 28. Oktober 1664—1939“. (Hist. Medd. o. Kbhvn. 3. III. 373).
1939. „Slottet i Kastellet“. (Hist. Medd. o. Kbhvn. 3. III. 379).
1939. „Et Blad af Kastellets Fængselshistorie“. (Hist. Medd. o. Kbhvn. 3. III. 387).
1939. „Sygehusforholdene i Kastellet indtil 1818“. (Hist. Medd. o. Kbhvn. 3. III. 396).

Desuden 13 Smaastykker.

Formentlig i 1940 vil i Hist. Medd. o. Kbhvn. fremkomme: „En Menneskeskæbne fra Amagerports Accisebod“.

II. Andre militære (maritime) Emner.

15. Oktober 1900. „Meddelelser fra den classenske Legatskole“. („Underofficersbladet“).
15. Novbr. 1900. „Kristelig Forening for unge Mænd“. („Underofficersbladet“).
15. Februar 1902. „Tjenesten udenfor Geledet“. („Underofficersbladet“).
15. Marts 1902. „Vor Haandbog“. („Underofficersbladet“).
15. August 1902. „Til Skydefest i Fredericia“. („Underofficersbladet“).
15. Februar 1903. „Nogle Oplysninger om franske Underofficerers Forhold i Algier“. („Underofficersbladet“).
1. Januar 1906. „Honnør for Veteranerne“. („Underofficersbladet“).
1. Marts 1906. „Lidt om militære Begravelser“. („Underofficersbladet“).
15. August 1906. „Musik gennem Byen“. („Underofficersbladet“).
1907. „De militære Straffe og Underofficererne“. (Dagbladet „København“).
1. Maj 1911. „Danmarks Underofficersforeninger“. („Underofficersbladet“).
1915. „Krigergraven paa Garnisonskirkegaard over de faldne fra 1864“. (Hist. Medd. o. Kbhvn. 1. V. 127).
1922. „Grønlandspladsen“. (Kronik i „Nationaltidende“).

17. Septbr. 1922. „Korporalen og Kaplajnen“, en lille Genfortælling. („Nationaltidendes Søndagsblad“).
1. Juni 1929. „Fanemarchen og dens Komponist“. („Garderbladet“).
1. Juli 1929. „Gothersgades Eksercerhus 1787—1929“. („Garderbladet“).
1. Oktbr. 1929. „Livgarden og dens Signaler“. („Garderbladet“).
1. Juli 1930. „Tappenstregen og dens Historie“. („Garderbladet“).
11. Decbr. 1933. „Den danske Hærs Signaler, deres Tekster og Historie“. („Musikhistorisk Arkiv“. I. 187).
1934. „Forgattering og andre gamle københavnske Minder“. (Hist. Medd. o. Kbhvn. 2. V. 554).
- Maj 1937. „Den danske Flaades Signaler, deres Tekster og Historie“. („Tidsskrift for Søværnen“. S. 229).
- Desuden 15 Smaastykker.

I Hist. Medd. o. Kbhvn. vil fremkomme: „Københavns Vejviser og de militære Befalingsmænd“.

III. Forskelligt.

30. Maj 1923. „Fra Østerport til Store Vibenshus“. (Bog).
1923. „En forglemt Grav“ (Estatsraad J. H. Bäreus). (Hist. Medd. o. Kbhvn. 2. I. 51).
- Juli 1925. „Store Vibenshus“. (Berlingske Tidende).
13. Novbr. 1927. „Gamle Minder fra Kastelsvejen“. (2. Halvdel. 1. er skrevet af Kaplajn K. C. Rockstroh). (Berlingske Tidende).
- Desuden 2 Smaastykker.

Formentlig i 1940 vil i Hist. Medd. o. Kbhvn. fremkomme: „Bidrag til Belysning af Filosofgangsfejden i 1787“.



Brogade 1—3.

EN GAMMEL BRYGGERGAARDS BYGNINGSHISTORIE.

REJMER WILDES GAARD I BROGADE NR. 3.

Af STEFFEN LINVALD.

Enhver Københavner, der holder af sin gamle By, kendte Ejendommen Brogade Nr. 3 og dens male-
riske Bindingsværksgavle, som spejlede sig i Havnens
Vand. Denne iøjnefaldende Stilling fik de imidlertid først
1906, efter at Brogade Nr. 1 var faldet som Offer for
Havnens Regulering. I Aarene nærmest efter Frilægnin-

Foruden Museumsinspektør, Mag. art. Chr. Axel Jensen er jeg kgl.
Bygningsinspektør Mogens Clemmensen og Arkitekt Marinus Ander-
sen megen Tak skyldig for deres værdifulde Støtte ved Undersøgel-
sen af Ejendommen.

gen blev Bindingsværkssiderne udnyttet til Reklamer, men da Aktieselskabet »Brohus« erhvervede Ejendommen, blev de rensat og malet. Selv om Ejendommen nu er forsvundet, skal dette Selskab dog mindes, fordi det skaffede Christianshavn et Vartegn og Hovedstaden et karakteristisk Bybillede.

Slet saa nænsomt er Façaden i de senere Aar ikke blevet behandlet. I Stueetagen blev der indsat en moderne Butiksdør, medens et interimistisk Skilt ganske skjulte det Aarstal, der dannedes af Gadesidens smedede Jernankre. Man maatte ty til ældre Billeder og Litteraturen¹⁾ for at faa Oplysning om, at dette var 1688, og at Bygningen derfor maatte være en af de ærværdigste i hele Staden — en af de faa Repræsentanter for den tidlige Enevældes borgerlige Bygningskunst.

Det er Vilh. Lorenzen, som har Æren af at have gjort opmærksom paa Bygningens enestaaende Karakter i en udførlig Omtale i »Christianshavns borgerlige Bygningskunst«, 1914 og i »Gamle københavnske Huse«, 1927, hvori han fremdrager Bygherrens Navn: Brygger Rejmer Wilde.

Denne Mand omtales første Gang i følgende Forordning af 10. April 1688²⁾: »C. 5. giøre alle vitterligt, at efftersom vj allernaadigst komme j erfaring, hvorledis eyermændene til effterskrefne syf brygger-gaarde her j voris etc. Kiøbenhafn oc Christianshafn, som ved voris den 26. martij anno 1687 allernaadigste udgifne brygger laugs artichler bleve cassetede, skal siden have forbedret samme gaarde, saaledis at de nu for bequemme oc døgtige brygger-gaarde nochsom skal kunde ansees, nemlig
..... Paa Christianshafn Rejmer

¹⁾ F. Eks. har Hakon Spliid tegnet det til Vilh. Lorenzen: Gamle københavnske Huse, 1927, S. 125.

²⁾ K. D. VII, 224.

Wildes gaard ved Langebroe, Hans Andersen, forige byeskriveres gaard j Overgaden neden vandet oc Anders Michelsens gaard j Printzens gade. Da hyde vj hermed oc befale os elskelige præsidet, borgemestere oc raad her sammestedz, at de saadan anordning gjør, at forskrefne syf gaarde strax udj bryggerlauget vorder indskrefne oc hereffter lige ved andre brygger-gaarde j lauget deris omgang oc brygger-retlighed fremdeelis u-paa-anchet nyder oc beholder«.

Om Rejmer Wilde ved vi desuden, at han 6. December 1688 blev fri for Skat i tre Aar for sin ny Bygning³⁾. Femten Aar senere maa han være kommet til Velstand, for 1703 udnævnes han til en af Stadens 32 Mænd⁴⁾. Ved Hustruens Begravelse den 23. Januar 1709 erfarer vi, at han er Stads Capitain⁵⁾. Den 13. April samme Aar indgik han paa ny Ægteskab med Jensdatter Brun i Vor Frelses Kirke paa Christianshavn⁶⁾. I 1711 var han med til at træffe Foranstaltninger mod Pesten⁷⁾, men er vel selv blevet smittet, da han kort Tid efter afgik ved Døden og den 29. August begravedes i Petri Kirke⁸⁾.

Ved vi saaledes ikke meget om Bygherren, kan Skøder, Brandtaxationer og en Prioritetsvurdering give os flere Oplysninger om den Ejendom, han lod opføre i Brogade Nr. 3, Christianshavns Kvarter Matr. 2.

Efter Rejmer Wildes Død ejedes den en Tid af Brygger Christen Christensen Hørbye, der i 1739 afhændede den til sin Svoger, Brygger og Raadmand Andreas Jensen Storp, som ejede den indtil 1772. Allerede 1759 blev imid-

³⁾ K. D. III, 747.

⁴⁾ K. D. III, 780.

⁵⁾ Personallhist. Tidsskrift, 2 Rk., IV, 12.

⁶⁾ Personallhist. Tidsskrift, 2 Rk., IV, 18.

⁷⁾ K. D. VIII, 185.

⁸⁾ Personallhist. Tidsskrift, 2 Rk., IV, 18.



Brogade 3. Fot. 1912.

lertid den Bryggerrettighed, der siden 1688 havde paa-
hvilet Ejendommen, henlagt til Christianshavns Kvarter
Matr. 41, den nuværende Ejendom Strandgade 34. I 1772
solgtes Gaarden til Brygger Michael Knudsen, efter hvis
Enke, Bentes Død den 1780 skødedes til »Det kongelig

octroierede Danske Asiatiske Compagnie«, i hvis Besiddelse den forblev i fem Aar, indtil den 1785 erhvervedes af Frantz Wilhelm Rausch, efter hvis Enke, Cecilia Marias Død den 1798 afhændedes til Rebslagermester Anthon Christian Toxwærd⁹⁾, der formodentlig er den sidste Ejer, som har foretaget væsentlige Forandringer paa Ejendommen.

Dennes Værdi var ved Grundtaxationen 1668¹⁰⁾ blevet ansat til 100 Rdlr., men godt tyve Aar senere var den 1689¹¹⁾ steget til 190 Rdlr. Gennem en Brandtaxation fra 1758¹²⁾, en Prioritetsvurdering fra 1775¹³⁾ og en Brandtaxation fra 1803¹⁴⁾ er vi nu i Stand til at rekonstruere Husets Indretning i sidste Halvdel af det 18. Aarhundrede — Værelsernes Beliggenhed i Forhold til hinanden, deres Udstyr og Anvendelse. Men da der ingen skriftlige Kilder er bevaret for Tiden fra dets Opførelse i 1688 indtil Brandtaxationen i 1758, kunde vi kun faa noget at vide herom ved en Undersøgelse af selve Ejendommen, hvortil det var nødvendigt at benytte den korte Frist mellem Beboernes Udflytning og Husets Nedrivning i Juni Maaned 1938¹⁵⁾.

Som i saa mange gamle københavnske Bygninger var det kun Forhusets Façade, der var grundmuret, medens Gavlene og Gaardsiden ligesom Side- og Baghuset var opført i Bindingsværk. Disse Dele af Gaarden var i de senere

⁹⁾ Skødeprotokol, 27. Juli 1759 (Landsarkivet for Sjælland).

¹⁰⁾ K. D. III, 747.

¹¹⁾ K. D. III, 747.

¹²⁾ I Landsarkivet for Sjælland.

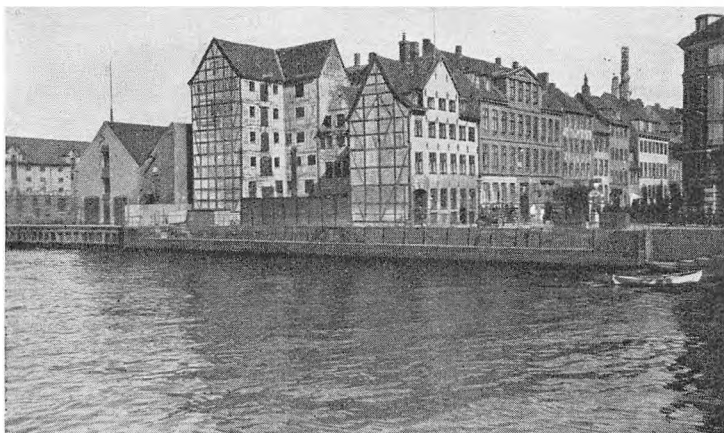
¹³⁾ I Stadsarkivet.

¹⁴⁾ I Landsarkivet for Sjælland.

¹⁵⁾ Den bygningshistoriske Undersøgelse af Ejendommen Brogade Nr. 3, Christianshavns Kvarter Matr. 2, blev foretaget af Københavns Bymuseum under Ledelse af Museumsinspektør, Mag. art. Chr. Axel Jensen.

Aar mest iøjnefaldende, men fra første Færd har de arkitektonisk set været ganske underordnet.

Façaden, der i Hovedtrækkene stod næsten uforandret indtil Husets Nedbrydning i 1938, var seks Vinduesfag lang, tre Etager høj over Kælderen og foran det stejle



Brogade 3, set fra Knippelsbro. Fot. 1928.

Tag kronet af en Kvist paa tre Fag med Trekantgavl, der var anbragt skævt for Midtaksen. Vinduesinddelingen var oprindelig, ligesom Porten, der var beliggende yderst til venstre, nærmest Havnen. Bygningens Ydre adskilte sig altsaa ikke meget fra det 18. Aarhundredes »Ildebrands-hus«, men var særlig interessant, fordi det var et af de ældste kendte Eksempler paa denne Type i København.

Selv om Hustypen var ny, havde dets Prydværk dog bevaret Renæssancens Traditioner. Saaledes var de to af de tre Stene over Porten diamantslebne, hvorimod den

tredie, der var anbragt som Slutsten, havde en kartoucheagtig Ramme omkring Rejmer Wilde og hans første Hustru¹⁶⁾ sammenslyngede Initial: R W A S D.

Desuden havde »Hovederne« paa Smedejernsankrene, der fastholdt Lofternes Bjælkehoveder, et 17. Aarhundredes Tilsnit — saavel de, der dannede Aarstallet 1688, som de, der var snoet i en dobbelt Spiral omkring et lodret Midtstykke. Tilsvarende Ankre fandtes i sin Tid paa Ejendommen Stormgade 2, der maatte vige Pladsen for Nationalmuseets nye Fløj, og paa Rentemester Henrik Müllers Gaard paa Østergade¹⁷⁾, som senere husede Efterslægtens Skole, indtil den faldt som Offer for Illums Varehus. Endelig havde Trekantsgavlens Gesims, der var udført i Træ, en renæssanceagtig Profil, hvorimod Taggesimsen delvis var fornyet med moderne gule Sten.

Ved Nedbrydningen var Façadens Murværk dækket med et tykt Lag Puds. Det blev ved Undersøgelsen helt afhugget, og Gadesiden viste sig at være opført af smaa Mursten (St. $21,5 \times 10$ à $10,5 \times 4,5$ cm, hvilket vil sige, at der til 10 Skifter svarede 58 cm), der alle var gule, men for en stor Del brændte saaledes, at Yderfladerne er blevet rødlige. Ved Opmuringen har man derfor saa vidt muligt ordnet Stenene paa den Maade, at hvert andet Skifte blev rødt, hvert andet gult, ligesom Trinitatis Kirkes Murværk er den Dag i Dag. Desuden viste det sig, at det midterste Vindue i Kvisten og det tilsvarende paa anden Sal havde fladrundbuet Stik, medens Stikkene over de øvrige Vinduer var vandrette. Paa Siderne af de to fladrundbuede Aabninger var anbragt Stabler til Luger. De to øverste Etager har altsaa ikke været beregnet til Beboelse, men fundet Anvendelse som Lagerrum, hvilket stemmer med Brandforsikringsvurderingen fra 1758, hvori man læser:

¹⁶⁾ Dennes Navn kendes ellers ikke.

¹⁷⁾ Trap: København, 1906, I, S. 222—23.



Brogade 3, efter at Façadens Puds var afhugget. Fot. Hammuss.

»Den tredie Etage (d. v. s. anden Sal) er afdelt ved Skabe, ovenover er Loftet afdelt i nogle Parter med fast Loft paa Bjælkerne med opstaaende Vind«.

Rimeligvis i Slutningen af det 18. Aarhundrede --

herpaa tydede i hvert Fald Vinduesposternes Profilering — er Façaden blevet ombygget, idet Vinduerne, der aftog i Højde opad, er gjort kortere, men bredere, og samtidig blev det Melletrum, der derved fremkom mellem Stikkene og Vinduesrammernes øverste Del, muret til. Paa samme Tid er de to øverste Etager formodentlig indrettet til Beboelse og Lugerne erstattet af Vinduer. Muligvis har der i Façaden oprindeligt været anbragt en lignende Slags Vinduesrammer, som ved Nedbrydningen fandtes i Sidehuset paa første Sal i det Værelse, der var blevet indrettet til Køkken.

Før Ombygningen har Façaden muligvis en Tid staaet rødkalket, men Sporene heraf var svage. Den tykke Puds var næppe ældre end Begyndelsen af det 19. Aarhundrede, idet dens rødviolette Farve mindede om den Mørtelblanding, C. F. Hansen bl. a. anvendte paa Frue Kirke og Raad- og Domhuset paa Nytorv. Senere var Façaden blevet malet graa, men fik derefter den gulbrune Kulør, den bevarede indtil Nedbrydningen.

Mod Gaarden var Huset opført i Bindingsværk, men Træværkets Konstruktion frembød ikke større Interesse, da der ikke fandtes Stokværksfremspring. Felterne var muret af samme Slags gule Sten som Façadens Murværk, og hele Gaardsiden stod nu graamalet, men derunder fandtes Spor af Rødkalkning. Ved Nedbrydningen viste denne Del af Huset sig at være stærkt ombygget — flere Steder var Stolperne flyttet, Løsholterne forskudte eller fjernede, og et nyt Vindue var indsat paa første Sal over Porten.

Derimod var det stejle Tag mere interessant. Det har nemlig været afstivet af to »Konger« eller Hængesøjler, der stod i Spærfag 4 og 10, regnet fra Havnen. De hvilede paa Gulvbjælkelaget i Bygningens anden Etage og naaede derfra op til Mønningen, men deres øverste Del var nu

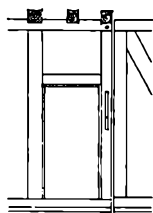
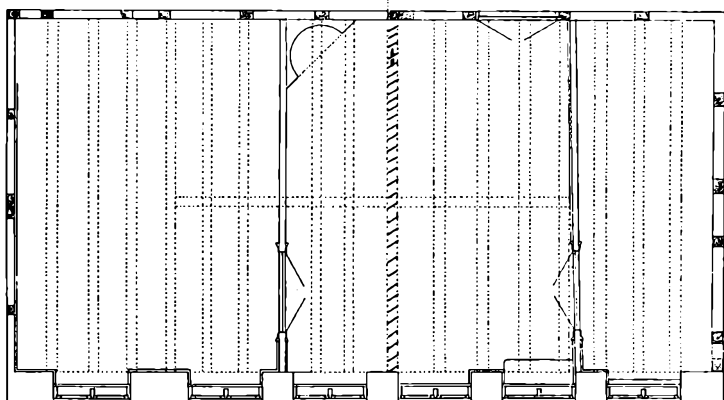
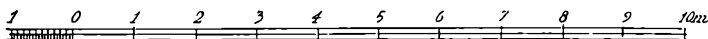


Brogade 3, Forhuset og Sidehuset set fra Gaarden. Fot. Hannuss.

fjernet med Undtagelse af selve Spidsen, hvori Spærene var tappede.

Inden Undersøgelsen iværksattes, var man opmærksom paa en gaadefuld Enkelthed. Af Gaardsidens Bindingsværksforbindelser fremgik, at der paa første Sal i Faget nærmest Sidehuset havde været en nu tilmuret Døraabning ud til det Frie. Man maatte spørge sig selv, om der her havde været en Fritrappe eller en Svale, især da den nuværende Opgangstrappe i Sidehuset ikke kunde være den oprindelige. For at klare dette Spørgsmaal afrensede man Tømmeret, og det viste sig, at Dørstedet ikke kunde være saa gammelt som Huset, fordi Dørløsholten var indføjet efter dets Fuldførelse, idet der her ligesom i de andre Fag havde været Løsholt under Vindueshøjde. Men Afdækningen aabenbarede andre Uregelmæssigheder. Saaledes havde Stolpen til højre for den tilmurede Dør, fjernest Havnen, paa den indvendige Side et Taphul til en Løsholt, der var blevet stemmet ind i dette, fordi Stolpen paa et meget tidligt Tidspunkt maatte være blevet fornyet. Da man brød Gulvet op ud for denne, fandtes der i den tilsvarende Gulvbjælke mellem 1. Sal og Stueetagen, baade paa Over- og Undersiden Taphuller til Bindingsværksstolper. Paa dette Sted i Huset har der altsaa staaet en Tværvæg, og Delingen var ogsaa tydelig i Kælderetagen, hvor der i Væggene baade til Gaden og Gaarden fandtes Spor efter den tilsvarende Grundmur. Derimod kunde Skillevæggen ikke spores paa anden og tredje Sal.

Efterhaanden som Undersøgelsen skred frem, viste det sig, at den forsvundne Skillevæg betød noget andet og mere end en oprindelig Rumdeling. I Kælderen kunde det ses, at den var bygget samtidigt med den Del af Gade- og Gaardsidens Mure, der laa nærmest Havnen, medens Murstykkerne i Ejendommens anden Halvdel var tilføjede senere. Desuden var Bindingsværket i Stuen og paa første Sal af forskelligt Materiale i Husets to Halvdele, der hel-

*Lod-ret Billede af blønde's Dørparti.**oprindelig Gavlvæg.*

Brogade 3. Plan af 1. Sal.

ler ikke konstruktivt var forbundet med hinanden. I Partiet ud til Havnen var der udelukkende anvendt Fyrretømmer, hvorimod Remme, Stolper og Fyldetømmer i Bygningens anden Halvdel var af Eg. Ligeledes var Gaardsidens vandrette Rem over Loftsbjælkerne paa første Sal og næsten alt Tømmeret paa anden og tredje Sal af Eg.

Hele Huset kan derfor ikke være bygget under eet, men maa være blevet opført i to forskellige Byggeperioder.

Følgelig kan den fjernede Væg ikke have været en Skillevæg, men en Gavlvæg. Der maa altsaa før 1688 have staaet et Hus paa samme Sted, som er blevet indbygget i den nylig nedrevne Ejendom. Dette stemmer forøvrigt ogsaa med Forordningen af 10. April 1688, hvori der ikke omtales nogen ny Bygning, men kun en »Forbedring«.

Det oprindelige Hus har kun været to Stokværk højt over Kælderen, fem Fag langt og fire Fag bredt, rimeligvis med et stejlt Tag. Det har sikkert paa alle fire Sider været opført i Bindingsværk, idet der ved Afbankningen af Façadens Puds ikke fandtes noget Tegn paa en Øgning af Muren. Paa dette tidlige Tidspunkt har Porten ikke eksisteret, da Forbandtet mellem Façadens Grundmur, der fortsattes hen under Porten, og den Tværmur, som dannede Fundamentet for Portens højre Væg, regnet fra Brogade, var meget slet. Rimeligvis har der derfor været Kælder under den nuværende Port, men da denne er blevet anlagt, har man sikret sig mod Sammenstyrtning ved at opfylde Rummet, der derefter er blevet lukket med en Tværmur.

Bindingsværket har maaske været et Par Aartier gammelt, da Rejmer Wilde byggede Huset dobbelt saa langt og forhøjede det med et lavt tredje Stokværk, en Kvist og en stor Trekantsgavl og rejste sin ny grundmurede Façade med de smukke Smedejernsankre.

I det Indre var der kun bevaret en eneste Dørfløj fra Husets Opførelse, og end ikke den sad paa sin oprindelige Plads, men anvendtes i et Værelse, som i Slutningen af det 18. Aarhundrede var blevet indrettet i øverste Stokværk i Baghuset. Det var en Barokdør af Egetræ af Størrelse som en Renæssancedør — 1,90 m i Højden, 0,88 m i Bredden — og med en renæssancemæssig Inddeling i to lige store Felter, som hver for sig var omgivet af en Ramme, der bestod af to profilerede Lister og en mellemliggende Platte. Jernbeslagene var ikke oprindelige —

hverken Kasselaasen eller Hængslerne, men ethvert Spor af de ældste Beslag var forsvundet.

Det var imidlertid ikke blot Værelsernes Udstyr, der havde forandret sig, men ogsaa selve Ruminddelingen var blevet meget ændret siden Rejmer Wildes Dage. For at kunne finde denne blev Loftsforskalningerne nedhugget og Gulvbrædderne fjernet. Det viste sig da, at Stuerne havde haft fritliggende Loftsbjælker, hvis Farver angav den oprindelige Ruminddeling.

Siden 1688 har der i Stueetagen, nærmest Porten, ligget en Trefagsstue og en Stue paa to Fag. I Trefagsstuen, der havde direkte Udgang til Porten, var Loftsbjælken med Taphullerne paa Siderne beklædt med Brædder for at skjule de synlige Spor, som den oprindelige Gavl havde efterladt. Porten har haft rødmaalede Loftsbjælker, medens Lofterne i de to Stuer har været graamalede med en Smule rød Staffering paa Bjælkernes Kanter og langs de profilerede Lister, der mildnede Overgangen mellem Bjælkerne og Loftet i Trefagsstuen.

Paa Førstesalen har der derimod været en helt anden Rumdeling. Før 1688 har den kun indeholdt en stor Stue med rødmalet Loft, men ved Ombygningen blev der skilt et Kammer fra paa et Fag i den Del af Stuen, der laa nærmest den gamle Gavl. Loftet heri var malet brunt, men derunder fandtes den røde Loftsmaling i det ældste Hus. Ved Siden af dette Kammer laa en Stue paa tre Fag, der havde graagrønt Loft med røde profilerede Lister langs Bjælkernes Kanter og over Bræddemellenrummene.

Langs Husets Bagside har der sikkert været en Svalegang med en udvendig Trappe, hvortil der har været Udgang baade fra det lille Kammer gennem den nu tilmurede Dør og fra den store Trefagsstue. Herpaa tydede ogsaa den ujævne Maade, hvorpaa Stueetagens Loftsbjælker var afsavede til Gaarden. Paa anden Maade kan man heller ikke forklare, hvorledes Adgangen til de øvre Eta-

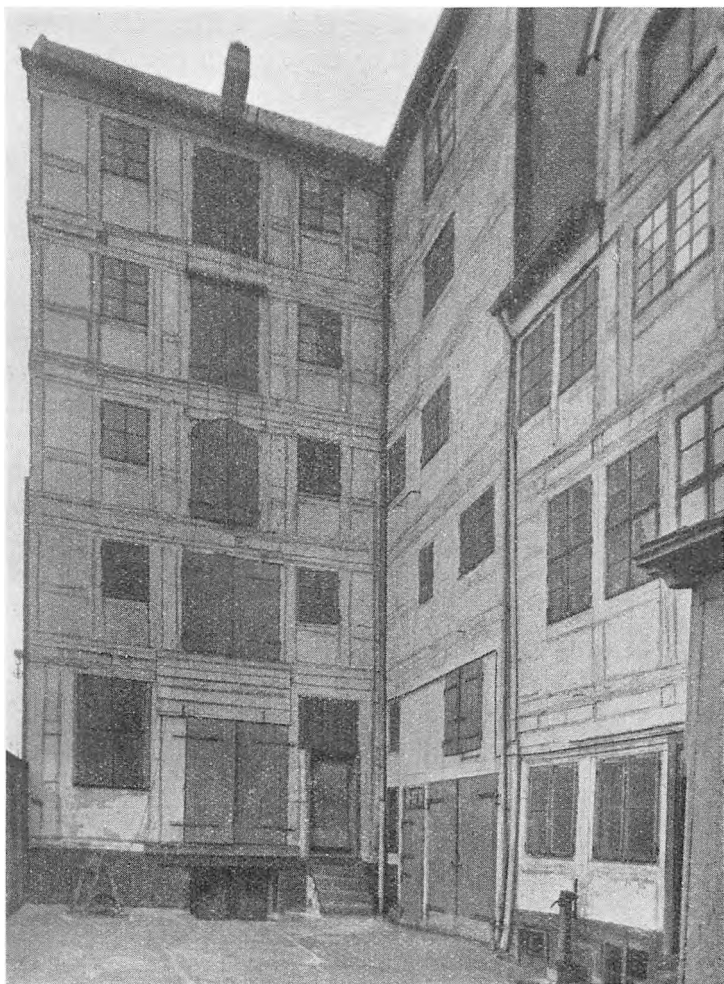
ger har været. Da Sidehuset opførtes, blev Trappen hængt til dette, Svalen fjernet og Kammerets Dør tilmuret, medens Indgangen til Trefagsstuen kort efter — formodentlig ved Ejerskiftet i 1739 — udvidedes til en herskabelig Forstuedør. Paa samme Tidspunkt er Lejligheden sikkert blevet »moderniseret«, idet den fik Gipslofter, smukke Tapeter, nye Paneler og Døre¹⁸⁾, der passede bedre til Rokokotidens Smag end Rejmer Wildes Renæssancedøre. Men først ved Prioritetsvurderingen i 1775 er det lille Kammer forsvundet. Ved Nedbrydningen forefandt man ganske vist et Kammer paa eet Fag i den Del af Lejligheden, der laa fjernest Havnen, men da det ikke omtales i Brandtaxationen fra 1803, er det sikkert først blevet indrettet i Midten af forrige Aarhundrede.

Før 1758 har anden og tredie Sal i hvert Fald ikke været anvendt til Beboelse; hvornaar dette er sket, kan vi nu ikke afgøre med Sikkerhed, men at dømme efter Dørenes og Panelernes Karakter maa de være blevet indrettet samtidig med, at Stueetagen er blevet helt »moderniseret«, idet Louis XVI's Panelernes Profiler var ens i de to Etager. Vi kan derfor med stor Sandsynlighed gøre gældende, at Ombygningen maa have fundet Sted enten ved Ejerskiftet i 1785 eller i 1798, da Rebslagermester Anthon Christian Toxværd købte Ejendommen.

I 1758¹⁹⁾ har Gaarden haft den Skikkelse, i hvilken den var kendt af enhver Københavner. Forhuset var ikke længere fritliggende, Svalen forsvundet, og foruden Sidehuset var der tilføjet et vinkelformet Baghus. Det ligger nær at formode, at Sidehuset er opført omkring 1720, da nogle Paneler, som ved Nedbrydningen fandtes i Køkkenet paa første Sal, peger mod disse Aar. Kort efter er Baghuset bygget.

¹⁸⁾ Brandtaxationen for 1758 (Landsarkivet for Sjælland).

¹⁹⁾ Brandtaxationen for 1758 (Landsarkivet for Sjælland).



Brogade 3. Parti af Sidehus og Baghus. Fot. Hannuss.

Sidehuset var tre Etager højt over Kælderen med en Kvist, der oprindelig har siddet over to Fag, otte Fag langt, men kun $8\frac{1}{2}$ Alen bredt med et ret stejlt Halvtag.

I det Indre var det meget forandret. Stueetagen har

været aaben forneden og benyttet som Vognremise, men i 1803 er denne forsvundet og taget ind til Beboelse. Samtidig er der fra Trefagsstuen i Forhuset blevet afdelt en Gang, der førte hen til en enløbet Trappe til første Sal. Mellem første og anden Etage var der udsparet Plads til tre Løb, medens Loftstrappen atter var enløbet. Denne Trappe, hvis Rækværk stammede fra de sidste Aar i det 18. Aarhundrede, er sikkert blevet anlagt i 1785 eller i 1798, samtidig med at Anden- og Trediesalen i Forhuset er blevet indrettet til Beboelse. Den oprindelige Trappe maa imidlertid have været enløbet, men da alle Spor er forsvundet, bliver det vanskeligt at fastlægge dens Forløb. Vi ved²⁰⁾, at den er begyndt i den Del af Stueetagen, der stødte op til Forhuset, men om der fra første Færd har været Adgang til den gennem Vognremisen, eller om den, som det var Tilfældet i 1758, har ligget i en Gang, vides ikke.

Om Sidehuset ved vi forøvrigt, at der i 1775²¹⁾ var en Forstue i Stueetagen paa tre Fag med Udgang til Gaarden. Denne er imidlertid før 1803 blevet indrettet til Køkken²²⁾, og samtidig er det sidste Fag i Forstuen paa første Sal, der var fire Fag lang, blevet afdelt til et Kammer, som senere er blevet lagt til Stuen ved Siden af og indrettet til Køkken, medens de to sidste Fag i Sidehuset blev skilt fra til et Kammer, et Spisekammer og en Gang, hvorfra to Trin førte op til Baghuset.

Dette smukke vinkelformede Pakhus, der var fem Etager højt over Kælderen, har fra første Færd haft en Etage mere, men da Gaarden den 12. December 1785 solgtes til Frantz Wilhelm Rausch, var Betingelsen, at de to øverste Etager skulde nedrives, »saa at disse Bygnin-

²⁰⁾ Brandtaxationen for 1758 (Landsarkivet for Sjælland).

²¹⁾ Prioritetsvurderingen for 1775 (Stadsarkivet).

²²⁾ Omtales første Gang i Brandtaxationen for 1803 (Landsarkivet for Sjælland).

ger, efter at de toe Etager fra dem ere afbrudte og Tagene over dem igien ere paalagde, da ikke bliver høgere end det derved staaende Naboens Kvisthus²³⁾. Rausch fjernede imidlertid kun den ene Etage, og i Slutningen af Aarhundredet blev der i øverste Stokværk indrettet en Stue med smukke Louis XVI's Paneler, hvori Rejmer Wildes tidligere nævnte Dør fandt Anvendelse. Fra Stuen havde man en storartet Udsigt over Havneløbet. I de nedre Etager var der store Lagerrum, som blev baaret af svære hvidkalkede Stolper og solide Bjælker.

Side- og Baghuset var ved Nedbrydningen ligesom Forhusets Gaardside graamaalede, men derunder fandtes Spor af Rødkalkning. I Tidens Løb er de to Huse flere Gange blevet ombyggede, Bindingsværket fornyet, Stolperne og Løsholterne flyttet for at give Plads til nye Vinduer, men alligevel havde den gamle Bryggergaard bevaret sin ydre Fremtoning — ufølsom overfor de skiftende Slægters Indgreb, stod den som et ensomt Minde over de første Gavlkvisthuse i København. Typen blev først almindelig efter den store Brand i 1728, »da moxen Kiøbenhafn gik over udi ild«²⁴⁾, og fra den Tid er adskillige endnu bevaret; men paa Bygninger fra det 17. Aarhundrede er Byen fattig, og derfor bør de faa, vi endnu har tilbage, værnes med nænsom Haand.

Inden vi forlader Brogade 3, vil det imidlertid være interessant at undersøge, om den gamle Bryggergaard, ligesom det var Tilfældet med mange andre københavnske Ejendomme, under Befolkningens stigende Tilvækst i det 18. Aarhundrede, udviklede sig til et Lejehus for

²³⁾ Skødeprotokol af 27. Juli 1759 (Landsarkivet for Sjælland).

²⁴⁾ Brudstykke af en Indskrift paa et Brændevinsbrænderskilt, der har siddet paa Hjørnet af Lille Skt. Clemensstræde og Vestervold, paa det Hus, der opførtes i Stedet for det, hvor Ildebranden udbrød 1728 (Bymuseet).

flere Familier. Gennemgaar vi derfor Indkvarteringsmandtalsprotokollerne mellem 1694 og 1801²⁵⁾, kommer vi til det overraskende Resultat, at medens der 1694 boede hele fire Familier i Ejendommen²⁶⁾, husede den hele det 18. Aarhundrede igennem kun een Familie ad Gangen. Mellem 1780 og 1785, da »Det kongelig octroierede Danske Asiatiske Compagnie« ejede Gaarden, synes den endog slet ikke at have været beboet. Ved Nedbrydningen i Juni 1938 var der Forretning i Stueetagen, Kontor paa første Sal og almindelig Beboelse paa anden og tredje Sal. Var Huset saaledes ikke overbefolket i det 18. Aarhundrede, blev Pladsen derimod i de senere Aar udnyttet fuldt ud.

Fra Ejendommen Brogade 3 udtog Bymuseet, foruden Døre, Paneler og Vinduer, Gesimsen over Trekantsgavlen paa Façaden og de to Kvistvinduer ved Siden af Kvisten samt Prøver paa Gadesidens Murværk. Endvidere lykkedes det at redde 10 af de 28 Murankre, deriblandt dem, der dannede Aarstallet: A-N-O-1-6-8-8, og de tre Stene over Porten. Samtidig blev For- og Sidehuset fotograferet af Museets Fotograf Ernst Hannuss og opmaalt af Arkitekterne Kjærø, Bøgh, Kronborg og Røhling fra Kunstakademiets Arkitekturskole under Arkitekt Marinus Andersens Ledelse.

Det vil derfor være muligt engang ad Aare at genopbygge Ejendommen, ganske vist med nye Materialer, men dog saaledes at dens ejendommelige Udseende kan genopstaa som et Vidnesbyrd om vore Forfædres Boligkultur.

²⁵⁾ I Stadsarkivet.

²⁶⁾ Foruden Rejmer Wilde boede i Ejendommen Cancelliraad Moth, Rebslager Hans Nielsen og Mogens Olsen.



FRANTZ DAHL.

DANSK RETSVIDENSKABS HISTORIKER.

25. OKTOBER 1869—21. DECEMBER 1937.

AF O. K. MAGNUSSEN.

Staar man en Foraarsdag i Læsesalen i British Museum under den mægtige Kuppel, mens Solens sidste Straaler gennem Hvælvingens Vindue falder ind over Væggenes høje Reoler og faar de gyldne Bogstaver paa Bøgenes Rygge til at lyse, kan der vokse en knugende Følelse af alt Aandslivs Forkrænkelse op i ens Sind. Side om Side, Række over Række, staar de der, disse Bind, hvoraf mange i sig rummer et Menneskelivs Gær-

ning. Og blev Retsforskningen ens Opgave og Maal, kan man gribe sig selv i at spørge: er det overhovedet muligt at skabe virkeligt nyt paa et Omraade som dette? Er de europæiske Samfund ikke i de store Træk fra Romerrettens Tider til vore Dage saa ens i deres Opbygning, at alle de vigtigste retlige Tanker forlængst er tænkt, de Veje, der kan vælges, forlængst prøvet? Er Originalitet her i Grunden andet end Mangel paa Lærdom?

For Professor *Frantz Dahl*, Universitetets Lærer i Retsvidenskabens Historie, har en Følelse som denne sikkert ikke været fremmed. For hans Viden var sjælden og stor. Der var næppe noget vigtigere Værk inden for europæisk Retsvidenskab, han ikke engang før eller senere i sit Liv havde stiftet Bekendtskab med, og dannet sig en Mening om¹⁾. De mange Artikler, han gennem Aarene skrev om nordiske og fremmede Retslærde, vidner klart nok herom. Men for det stærkt kritiske i hans Aand, der først og fremmest gav sig Udtryk i en svidende Selvkritik, maatte en saa omfattende Viden nødvendigvis virke lammende. Lysten til egentlig juridisk Produktion visnede bort. Det meste, der kunde siges om et Spørgsmaal, var jo allerede blevet sagt forlængst.

Men selvom han ifølge sin Viden og sit Sind maatte se kritisk paa meget af det, der kom frem mellem Aar og Dag, kunde ingen til Gengæld nære en mere oprigtig Beundring overfor det, han virkelig fandt stort. Hans Skildringer af dansk Retsvidenskabs førende Skikkelser, af *Ørsted* og *Goos*, taler tydeligt nok derom. Og ogsaa i

¹⁾ Det var saaledes Dahl, der (i „Ugeskrift for Retsvæsen“ 1903, S. 1—8, og 1905, S. 19—26) først henledte dansk Videnskabs Opmærksomhed paa Hammurabis Love, Verdens ældste Lovbog, og paa den omfattende Litteratur, som hurtigt voksede op omkring den. Sml. Georg Brandes: „Skikkelser og Tanker. Sidste Samling“ (1906), S. 165.

det daglige kunde hans Anerkendelse af det, han fandt godt, give sig varme og rige Udslag. Han var trods sin kritiske Aand i sjælden Grad en Fremmer af Aandsliv. Som A. F. Krieger, der heller ikke selv var produktiv af Sind, kunde han anspore andre til Frembringelse. Den levende og uselviske Interesse, han viste deres Gærning, maatte nødvendigvis styrke Lysten til at fortsætte.

Til syvende og sidst hang dette sammen med det, der var det inderste i hans Væsen, hans brændende Kærlighed til alt Aandsliv. Hans Viden og Interesse gik langt ud over Juraens Grænser. Han var fortrolig med Historie og Litteratur som faa og nærede en levende Interesse for Kunst. Derfor var han ogsaa bedre end de fleste egnet for det Fag, der blev hans, Retsvidenskabens Historie, som netop danner Bro fra Juraen over til de øvrige Aandsvidenskaber. Her kunde hans vidtspændende Interesser og omfattende Viden faa sin fulde Anvendelse. For alle, der holdt af ham, var det en Glæde, at det lykkedes ham inden sin Død at give den første samlede Skildring af dansk Retsvidenskabs Historie, vi har i vor Litteratur.

Dette Arbejde: »Hovedpunkter af den danske Retsvidenskabs Historie«, 1936, er hans Hovedværk. Det fremkom oprindeligt i »Festskrift i Anledning af Tohundrede Aars Dagen for Indførelsen af juridisk Eksamen ved Københavns Universitet«, senere i 1937 som Bog, 1939 i tysk Udgave, og det giver en indgaaende Skildring af vor juridiske Litteratur og dens Mænd fra Andreas Hojer til Viggo Bentzon, d. v. s. i et Tidsrum af c. 200 Aar.

Med Ørsted og Goos som de to Hovedskikkelser, trækker Frantz Dahl her Hovedlinierne i Udviklingen af den danske Retsvidenskab op og tegner en Række fængslende Portrætter af vore juridiske Skribenter. For manges Vedkommende er det en Førstehaandsskildring, og man behøver blot at gennemse de 30 Sider Noter, der hører til Bogen, for at forstaa, hvor omfattende Studier og Under-

søgelser Forfatteren har maattet foretage for at skrive den. Hvor fin og forstaaende Skildringen af de enkelte er, føler man klart ved de nyere Skribenter, hvor ens personlige Indtryk kan tjene til Sammenligning.

I en saadan historisk Udvikling er den Plads, der kan indrømmes den enkelte, naturligvis begrænset. Men Frantz Dahl har ved andre Lejligheder givet os mere indgaaende Fremstillinger af de betydeligste. Det gælder først og fremmest Anders Sandøe Ørsted, hvis Storhed han ikke kunde blive træt af at fremhæve. I 1927 udkom hans smukke Essay: »Anders Sandøe Ørsted som retslærd«, der senere med enkelte Ændringer blev udsendt baade paa Engelsk og Fransk²⁾, og i 1929 gav han i sin Bog: »Frederik VI og Anders Sandøe Ørsted i 1826« for første Gang en fuldt dokumenteret Skildring af en af de vigtigste Begivenheder i Ørsteds Liv, det Indgreb fra Kongemagtens Side, der tvang ham til, mens han endnu stod i sin fulde, aandelige Kraft, at standse sin videnskabelige Forfattervirksomhed.

Ogsaa af Goos, for hvem Frantz Dahl nærede den dybeste Beundring, har han givet en saare fængslende Skildring (»Juridiske Profiler« S. 1—59). Bygget, som den er, paa stærke, personlige Indtryk, tegner den et levende Billede af Goos' næsten overvældende Tankekraft, som den lagde sig for Dagen baade i hans Værker og i hans personlige Fremtræden som Docent. Forøvrigt har han i en Række Essays skildret de fleste af nyere dansk Retsvidenskabs betydeligste Mænd, saasom Deuntzer, Julius Lassen, Niels Lassen, Ernst Møller, Carl Torp og andre. Flere af disse Skildringer er samlet i det Bind Essays, han

²⁾ »Anders Sandøe Ørsted as a Jurist« (1932), »L'Oeuvre juridique d'A. S. Ørsted« (1934). En populær Fremstilling af »Anders Sandøe Ørsted's Liv og Virksomhed« (oprindelig to Radioforedrag) foreligger trykt som Manuskript 1936.

under Titlen »Juridiske Profiler« udgav i 1920. Det indeholder imidlertid ogsaa en Række Karakteristikker af udenlandske Jurister, særlig af forskellige af Tysklands førende Jurister fra Slutningen af forrige og Begyndelsen af dette Aarhundrede. Disse Essays, hvorefter flere bygger paa personligt Bekendtskab, viser, hvor fortrolig Forfatteren var med Udlandets Retsvidenskab, men er forøvrigt kun nogle faa blandt de mange, han i Aarenes Løb i Tidsskrifter og Leksika har skrevet om fremragende Retslærde.

Personlig maatte man holde af Frantz Dahl. Hans Sind var uden Brod, han var vennesæl og mild. Han havde Venner overalt. Ikke mindst blandt Sverrigs Retslærde var han kendt og afholdt, som næppe nogen anden dansk Jurist. Det begyndte allerede i Ungdommens Dage, og det holdt til det sidste. Ogsaa til Tysklands Jura var han nært knyttet. Som en Anerkendelse af hans nøje Kendskab til og fine Forstaaelse af tysk Retsvidenskab udnævnte Hamborgs Universitet ham 1921 til Dr. juris honoris causa. Men ogsaa med Fagfæller i Frankrig, England, Nordamerika m. fl. Lande stod han i livlig Forbindelse.

Ved Professor Frantz Dahls Død blev dansk Jura en særpræget Aand og et elskeligt Menneske fattigere, en Aandslivets Dyrker, en Polyhistor i Fagfolkenes Tid.

ET UKENDT BREV FRA ANDERS SANDØE ØRSTED.

Ved FRANTZ DAHL (†) OG FLEMMING DAHL.

Efterfølgende Brev fra *Anders Sandøe Ørsted*, da Deputeret i Danske Kancelli¹⁾, er rettet til Pastor *Hans Bastholm*, en i sin Tid meget kendt rationalistisk indstillet, filantropisk interesseret Præst og Redaktør.

Bastholm²⁾, der var født i København den 21. August 1774 som Søn af Kastelspræst, senere kgl. Konfessionarius, Christian Bastholm og Ingeborg Foss Rosenstand-Goiske, blev 1799 residerende Kapellan ved St. Mikkel's Kirke i Slagelse og to Aar efter Sognepræst ved St. Peders Kirke og Hospitalet sammesteds. Den 6. September 1799

Andensteds — muligvis i „Personalhistorisk Tidsskrift“ — haaber *Flemming Dahl* senere at kunne gøre nøjere Rede for den i det følgende kort omtalte Tildragelse.

1) Ørsted (21. Dec. 1778—1. Maj 1860) var 1813 blevet 4., 1816 3. Deputeret i Kancelliet. I Modsætning til de senere Ministerier styredes Enevældens Kollegier ikke af en enkelt, ansvarlig Chef, men af flere sideordnede „Deputerede“, s: stemmeberettigede Departementschefer. Kollegiets Præsident var nærmest „primus inter pares“, men havde dog, navnlig hvis han tillige var Medlem af Geheimsratsraadet, Mulighed for at vinde langt større Indflydelse.

2) Se om ham foruden *Michael Neiiendam's* Artikel i Dansk biografisk Leksikon II (1933), S. 234—35, samme Forfatters „Bastholmske Familiepapirer. Bidrag til det attende Aarhundredes Oplysning“ (1924), S. 8 ff. I Modsætning til Neiiendam's forstaaende, om end kritiske Skildring staar *Alfred Glahn's* lidet sympatiske Ironi i „Ogsaa en „Bogsamler““ i Aarbog for Bogvenner 1924, S. 68—121. Den nyeste Omtale af Bastholm — i *Paul Oldenburg: „Theodor Wilhelm Oldenburg. 1805—1842. Præst og Salmedigter“* (trykt som Manuskript, Aalborg 1939), S. 25—26 — bringer ikke noget nyt.



Hans Bastholm.
Efter Michael Neiiendam: „Bastholmske Familiepapirer“.

ægtede han Anna Jacobine Beyer (1778—1859). 1846 tog han sin Afsked og flyttede til Hovedstaden, hvor han døde den 14. Juni 1856.

For at skaffe Midler til Forøgelse af sit Bibliotek, en af Slagelses faa Seværdigheder, for øvrigt senere overdraget til Sorø Akademi³⁾, redigerede Bastholm 1815—36 »Den Vest-Siællandske Avis« (grundet 1814). Eller, som dens fulde Titel lød: »Den Vest-Siællandske Avis eller Slagelse Ugeblad for den uden- og indenlandske Historie og for Dagens vigtigste Nyheder. Redigeret af Pastor og Ridder Bastholm. Trykt og forlagt af Peter Magnus. Med Kongl. allernaadigst Tilladelse at forsendes med Brevposten til Dannemark og Hertugdømmene«.

I dette Blad, som udkom Tirsdag, (Torsdag) og Lørdag, offentliggjorde han historiske, filosofiske og kirkeligt-polemiske Artikler; det vandt herved ubestridelig en ikke ringe Anseelse og Betydning.

Ogsaa paa anden Maade var den begavede, men nervøst sygelige Mand, der baade som videnskabelig Skribent og som Menneske savnede Ævnen til Koncentration, litterært virksom. Et enkelt Arbejde af ham fortjener endog Efterverdenens Opmærksomhed, hans »Theoretisk og practisk Anviisning til Fattigvæsnets hensigtsmæssige Bestyrelse i Danmark uden for Hovedstaden, saavel i Kjøbstæderne som paa Landet« (Slagelse 1817).

I dette Skrift, »der havde saa meget større Vægt, som den lærde Forfatter i flere Aar [12] havde med Held bestyret et Fattigvæsen i en Kjøbstad, hvori de fleste Fattige bleve beskjeftigede i et Arbeidshuus«⁴⁾, hævdede

³⁾ Jfr. Glahn, anf. Art. — I »Mit Livs Eventyr« (Samlede Skrifter I, 2. Udg., 1876, S. 57) nævner H. C. Andersen »den nye engelske Sprøite og Pastor Bastholms Bibliothek« som Byens Mærkværdigheder; sml. ibid., S. 59—60.

⁴⁾ A. S. Ørsted: »Af mit Livs og min Tids Historie« I (1851), S. 336.



A. S. Ørsted.

Stik efter C. W. Eckersberg (1821). Statens Museum for Kunst.
 Efter Frantz Dahl: „Frederik VI og Anders Sandøe Ørsted i 1826“.

Bastholm udførligt og med ikke ringe Dygtighed, at Fattigforsorgen maatte bygges paa Gensidighed, paa Samfundets Pligt til at forsørge alle fattige og paa den trængendes Forpligtelse »til efter sin yderste Evne ved sin Flid at afbetale sin Gield til det Offentlige«. ⁵⁾ Et Hovedpunkt maatte være Indretningen af en »hensigtsmæssig Arbeids-

⁵⁾ Hans Bastholm, *anf. Værk*, S. 167.

anstalt«, en Institution, han for Resten allerede tidligere havde beskrevet.⁶⁾ Hans Planer for »Fremtidens Forsørgelsesvæsen« var i øvrigt baade grundigt gennemtænkte og nøje efterprøvede, baarne af Forstaaelse og Medfølelse, i mangt og meget forud for deres Tid.

Paa dette — Frederik VI »helligede« — Værk, som udkom i 2000 Eksemplarer paa Forfatterens eget Forlag, havde han selv kostet over 3000 Rbdlr.; men det faldt til Jorden og blev ikke solgt. I sin Skuffelse indgav Hans Bastholm da 5. Okt. 1817 til Danske Kancelli et »underdanigst Promemoria« om en Understøttelse efter Kollegiets Skøn. Kancelliet stillede sig velvilligt hertil og ansøgte under 6. Nov. Fondet »Ad usus publicos« om en Understøttelse paa 840 Rbdlr. til Indkøb af 120 Eksemplarer af Bastholm's Skrift til Fordeling blandt Fattigdirektionerne Landet over. 15. Dec. s. A. indgav Fondets Direktion en hertil sigtende Forestilling, som under 17. Jan. 1818 approberedes af Kongen, hvad Fondet d. 31. s. M. kommunicerede Kancelliet.⁷⁾

I sin, d. 7. Maj s. A. daterede, Takkeskrivelse fremlagde Forfatteren imidlertid langt videregaaende Forslag for Danske Kancelli, som dog 19. Maj i Tavshed lagde dem »ad acta« og 24. Okt. 1818 meddelte Bastholm, hvordan man havde disponeret over de indkøbte Eksemplarer af hans Skrift.

Under samme Dato udgik et Cirkulære til samtlige Direktioner for Amternes og Købstædernes Fattigvæsen.

⁶⁾ „Udførlig Beskrivelse over en Uldfabriks Indretning i Forbindelse med Fattigvæsenet i Slagelse Kiøbstad, der tillige kan tiene til Veiledning ved en lignende Arbeidsanstalts Bestyrelse i andre af Landets Kiøbstæder, ligesom ogsaa ved Fattigvæsenene paa Landet“ (Kbhvn. 1812).

⁷⁾ Jfr. dels „Fonden ad usus publicos. Aktnæssige Bidrag til Belysning af dens Virksomhed, udgivne af Rigsarkivet“, II, 1801—1826 (1902), S. 265, dels en Række Akter i Danske Kancellis 2. Departement, spec. Br. Nr. 3704/1817 og 3949/1818.

Samtidig med, at Kancelliet tilstillede hver Direktion nogle Eksemplarer af nævnte Værk, henstillede man »til Samme, hvor vidt den maatte finde Anledning til at andrage paa nogen Forandring i Fattigvæsenets Organisation efter de Vink, som bemeldte Skrift indeholder.«⁸⁾

Med Kancelliets Afgørelse maatte Hans Bastholm stille sig tilfreds. 27. Okt. s. A. afsendte han et Takkebrev til A. S. Ørsted, hvem han ogsaa senere paa anden Maade bevidnede sin Taknemmelighed, og et Par Maaneder efter indløb Ørsted's Svar i følgende karakteristiske Brev, af hvis anden Side et Facsimile meddeles omstaaende.

»Kiøbenhavn, 16. Januar 1819.

Jeg undseer mig ret ved, at jeg ikke for længe siden har besvaret Deres Velærværdigheds særdeles behagelige Skrivelse af 27de October. Det var min bestemte Hensigt, strax at svare; men mellemkommende Hindringer forvoldte, at det ikke skeede de første Postdage; og siden har jeg været forlegen med at undskylde Opholdet. For imidlertid ikke at blive ved at forøge min Skyld, maa jeg endelig engang overvinde denne Forlegenhed, og udbede mig Tilgivelse, fordi mit Svar først kommer nu.

Det var mig ret hjertelig kjært, at Deres Velærværdighed har fundet sig saa tilfredsstillet ved den Brug, Kancelliet har gjort af de Exemplarer, der, for offentlig Regning, ere kjøbt af Deres vigtige Værk om Fattigvæsenet. Der kan ingen Tvivl være om, at de mange gjennemtænkte og ved Erfaring prøvede Bemærkninger og Forslage, dette Skrift indeholder, tidligere eller sildigere, maae faae en betydelig og velgjørende Indflydelse paa denne særdeles vigtige Deel af den offentlige Bestyrelse.

Men at paabyde den af Deres Velærværdighed, med saa

⁸⁾ D. K. 2. Dept., Br. Nr. 3965/1818 samt 3949/1818. Jfr. for øvrigt „Collegial-Tidende“ 1818, S. 869—70.

udmærket Held, indførte Forsørgelsesmaade, som almindelig Regel, er noget, hvortil Cancelliet, for Øyeblikket, ikke vover at give Anledning. Bekostningerne vilde blive for betydelige; paa den nidkjære og menneskekjærlige Omhue, som denne Bestyrelsesmaade frem for nogen anden kræver, tør man ei regne i Almindelighed; og paa Landet har Sagen flere naturlige Vanskeligheder end i Kiøbstæderne. At denne Forsørgelsesmaade Tid efter anden, maatte indføres paa flere Steder, hvor de Vedkommende selv føle Interesse for Sagen, er derimod noget, man meget ønsker, som en Forberedelse til en almindelig Reform i Fattigpleyen.

Hverken Conferentsraad Monrad⁹⁾ eller jeg ønske at genere Deres Velærværdighed i at benytte de i Collegial-Tidenden¹⁰⁾ indførte Criminalhistorier for den Vestsjællandske Avis. Kun bede vi, at De ikke ganske ordret vilde afskrive dem, men enten indskrænke Dem til en Extract, eller og, hvilket vist vilde være interessant, ledsage Efterretningerne med Deres egne psykologiske Bemærkninger. Det er ikke, for den Skade, vort Blads Afsætning kunde tage ved slige Sagers bogstavelige Aftrykning i Deres Blad, at vi frabede os den; men, saasnart der sees et saa-

⁹⁾ *Monrad, Peter Johan (1758—1834)*, Deputeret i Danske Cancelli 1803, 1. Deputeret 1826, Konferensraad 1812, var 1798—1834 Medudgiver af „Collegial-Tidende“. Jfr. i øvrigt D. B. L. XVI, S. 120—21.

¹⁰⁾ „Collegial-Tidende for Danmark. Med kongeligt allernaadigst Privilegium“ begyndte i Januar 1798, redigeret, forlagt og udgivet af *Chr. Knudsen* og *P. J. Monrad*, efter Knudsen's Død i April 1813 af Monrad alene, indtil *A. S. Ørsted* i Juli 1815 tiltraadte som Medudgiver. Efter Monrad's Død i Jan. 1834 fortsatte Ørsted som Eneudgiver, ligesom han 1841—Marts 1848 var ene om Udgivelsen af Tidendens Fortsættelse „Ny Collegial-Tidende for Danmark“. Den officielle „Collegial-Tidende“ indeholdt hyppigt udførlige Referater af og Redegørelser for Justitssager, i Aaret 1818 saaledes S. 1—7, 121—27, 265—69, 745—53, 825—35, 897—904.

Landtjældet i det Længste, ~~der~~ jeg nu endelig
at, for nu gaar det aften Tid, og for hvor sønne
Rindes, ja. Og det nu, med det Mærke, at det end
Blad.

Jeg, i det Længste, som det endelig nu endelig af det
Hilsmænd, Mathilde Elisabeth. Og det nu endelig
hvilket, at min Gæst og min Gæst og min Gæst
hvilket nu i Gæst og min Gæst og min Gæst
Hvilket.

Hvilket i det Længste

Gæst

dant Exempel, ville Dagens¹¹⁾ og Skilderiets¹²⁾ Udgivere, uden Tvivl, paa nye begynde med at aftrykke hele Collegial-Tidenden; og at det maa være dennes Udgivere til et overordentlig stort Tab, at sammes hele Indhold, om et Par Dage, findes i andre meget læste Ugeblade, vil let indsees. Deres Velærværdighed vil derfor vist nok undskylde, at vi ikke aldeles uden Forbeholdenhed samtykke i et Ønske, der hos en ædel Videnskabsmand som De, har en ganske anden Kilde, end hos vore øvrige Avis-Redacteurs, hvis Sag det er, med let Møie, at fylde deres Blade.

Jeg er, i disse Dage, blevet forlovet med en Cousine af Deres Velærværdighed, Mathilde Elisabeth Rogert.¹³⁾ Det er mig særdeles behageligt, at min Forening med denne fortreffelige Pige ogsaa bringer mig i Familieforhold til Dem og flere agtværdige Mænd.

Med udmærket Høiagtelse
Ørsted.«

¹¹⁾ „Dagen“, konservativt Dagblad 1803—43, udkom fra 1835 ogsaa Søndag under Titel „Søndagen“; det redigeredes 1817—21 af Justitsraad *Didrich Didrichsen* (1752—1821), 1822—35 af *Fr. Thaarup* (1766—1845) og spillede længe en betydelig Rolle, bl. a. som Fortaler for Regeringen, der i høj Grad begunstigede Bladet. Af de liberale var det forhadet. *Heiberg*, der selv var konservativ, stiklede til det og dets talrige Redaktørskifter i „En Sjæl efter Døden“ 1841 (Alfr. Ipsen's Udg. 1893, S. 41) „som Mønster paa slet Redaction“.

¹²⁾ „Nyeste Skilderie af Kiøbenhavn“, Ugeblad for den „finere“ Del af Befolkningen 1803—31, redigeredes 1810—25 af *Salomon Soldin* (1774—1837), 1825—31 af Thaarup. Dets Forbillede var *Sébastien Mercier's* „Tableau de Paris“.

¹³⁾ A. S. Ørsted havde 10. Juli 1802 ægtet *Sophie Wilhelmine Bertha Oehlenschläger* (16. Juli 1782—9. Febr. 1818), Digterens eneste Søster. Efter sin første Hustrus Død indgik han 27. Marts 1819 Ægteskab med *Mathilde Elisabeth Rogert* (25. April 1782—26. Juni 1824), Datter af Landfysikus i Viborg Johan Philip Kneyl Rogert og Henriette Benedicte Rosenstand-Goiske.

NOGLE KØBENHAVNSKE SEGL

Af S. P. SKOV.

De fleste seglmærker har heraldisk karakter, fordi det heraldiske billedsprog er saa enkelt i sine udtryksmidler, at det kan fremstilles i de smaa formater, seglet kræver, og endda beholde den ønskede tydelighed, det gælder da navnlig de adelige segl. For institutioners vedkommende gør sig andre forhold gældende; mens disses segl nu som regel udelukkende bestaar af indskriften, kunde det noget større format, der her var til raadighed, tidligere friste til en mere fantasifuld fremstilling.

Topografiske fremstillinger var ikke ukendte i de middelalderlige segl,¹⁾ omend gerne i forenklet eller stileret form. Det er saaledes i høj grad sandsynligt, at Københavns ældste segl²⁾ gengiver et prospekt af Absalons borg. Langt senere, i det 18. aarhundrede, udnyttedes det samme motiv igen i Københavns toldkammers segl, S. 445. Man ser tydeligt, at formaalet har været at vise »staden med de skønne taarne« set fra landsiden. Man ser stadsgraven og volden, og derover hæver alle de slanke taarne sig, begyndende yderst til højre med Christianskirken, Frelserskirkens sneglegang, det snoede Børsspir og det

¹⁾ Chr. Axel Jensen: Sfragistik og Topografi. Festskrift til Kr. Erslev. (Khvn. 1927).

²⁾ Grandjean: Danske Købstæders Segl. Tavle 7. Fig. i., k., l. (Khvn. 1937).

første Christiansborg med hele façadeen gengivet, derefter St. Nicolai, Helliggejst med det ganske lave spir, der yderligere fremhæver Vor Frues, det højeste af dem alle, til venstre for det St. Petri, det massive Rundetaarn og yderst Rosenborg. Seglet, der maa være fra sidste halvdel af det 18. aarhundrede, fra før slottets og byens brand 1794 og 95, forekommer foruden i den her gengivne form ogsaa i en oval ramme med Christian VII's kronede navnetræk, men visende de forskellige taarnes karakter mindre tydeligt, og endelig ogsaa med Frederik VI's monogram, uden at det reelle indhold er forandret, skønt de to nævnte brande og bombardementet 1807 totalt havde ændret bybilledet. Der blev ikke skaaret noget nyt signet efter byens ændrede udseende; under Christian VIII viser toldkammerets segl blot kongens kronede navnetræk.

At afbilde kirker i segl er der ogsaa middelalderlig tradition for, saaledes viser Roskildekapitlets segl domkirkens vestfacade;³⁾ i det 18. aarhundrede var det samme tilfældet med Viborg stiftsprovstis segl, og i det 19. aarhundrede gengav Trondhjems bispesegl domkirken set fra nordøst, tilmed i perspektivisk gengivelse. Fra det 18. aarhundrede er to københavnske kirker gengivet i deres segl, Christianskirken (Frederiks tyske kirke) og Helligaandskirken, S. 445. Den førstnævnte er med sin strengt symmetriske facade velegnet til gengivelse, hvorimod Helligaandskirken maa have langsiden, sydfacaden, gengivet, om der skal være nogen mulighed for genkendelse; af hensyn hertil er seglets form gjort ottekantet; forlægget er sikkert et kobberstik. Christianskirkens segl er dateret fra 1772, Helligaandskirkens er udateret, det er rimeligvis noget yngre; spirformen angiver, at det ligger mellem branden 1728 og Storcks restaurering 1878. Foruden de

³⁾ Henry Petersen: Danske gejstlige Sigiller, Fig. 192, Tavle XIII. (Khvn. 1886).



Øverst: Frederiks tyske kirkes segl (Christianskirken), 2. række, fra venstre: Københavns groshandlers segl, Helligaandskirken segl, Københavns toldkammers segl, 3. række, fra venstre: Det borgerlige laane- og livrenteselskabs segl, Brand- og vandkommissionens segl, nederst: Nordsjællandske jernbaners segl.

her nævnte findes der flere segl, hvori topografiske bestanddele indgaar; saaledes har Københavns stadshauptmandskabs segl under Frederik VI kongens kronede navnetræk paa en baggrund af en bastion og to ubestemmelige taarne, medens Holmens equipagemester under Christian VIII har kongens navn flankeret af en fregat og Holmens gamle mastekran.

Det 18. aarhundredes kunst yndede allegorien, hvad der ogsaa mærkes i seglene. Et helt tableau er fremstillet i Det borgerlige Laane- og Livrenteselskabs segl fra 1795, S. 445, hvor — under Jehovas øje i skyen — en mand og en kvinde kranser en le, der knejser over neg og aks, mens børn leger under et gammelt træ; det skal illustrere indskriften: Ungdoms Sæd - Alderdoms Høst. Langt mere letfattelig er allegorien i overformynderiets segl, hvor opsparingen er symboliseret i flittige bier, der samler forraad hjem i kuben.

Som en illustration til den florisante handelsperiode gengives her Københavns groshandlers segl. Det indeholder en symbolsk opstilling med en søjle kronet af frihedens frygiske hue flankeret af et skibsanker og et overflødighedshorn, mens et fuldrigget handelsskib viser, at rigdommene førtes hid over havene.

Kunstnerisk mindre vellykket er brand- og vandkommissionens segl, men det rummer et ganske morsomt genrebillede. Man ser en brandsprøjte betjent af fire mand forsøge at slukke ilden i et brændende hus, mens en brandmajor til hest og med dragen sabel dirigerer arbejdet, og forneden kommer en rytter jagende paa en hest forspændt en slæde med en vandtønde. Brand- og vandkommissionen var oprettet 1714,⁴⁾ og seglet stammer sikkert fra dens første tid.

⁴⁾ Arthur G. Hassø: Københavns Brandvæsens Historie, p. 88. (Khvn. 1931).

Kollegiernes segl indeholder i reglen rigsvaabnet, undertiden med forskellige attributer, saaledes har rentekammeret to korslagte nøgler, paa samme maade har den kgl. kreditkasses direktion landbrugets symboler, aks, le, spade og rive, og i Hof- og stadsrettens samt i Københavns forligelseskommisssions segl findes fascies, liktorernes stokkeknippe med øksen; eet kollegium danner dog en undtagelse, nemlig missionskollegiet, der i sit segl har en missionær, der prædiker for de knælende indfødte; bag ham ses en fregat og et af koloniforterne med et mægtigt splitflag.

Som et enkelt eksempel fra en noget senere tid er medtaget Nordsjællandske Jernbaners segl, S. 445. Nordsjællandske Jernbaner aabnede driften 1864, men seglets type er ældre, fra de allerførste jernbaners tid, og viser en nøjagtig gengivelse af et af de første lokomotiver, fra før man gik over til det mere heraldiske vingehjul som jernbanens symbol. Seglet er klart og tydeligt skaaret.

De her gengivne segl viser, at signetskærernes forbilleder ikke har været af heraldisk art, men at de snarere er medaillerne, hvoraf der netop i det 18. aarhundrede frembragtes udmærkede ting. I toldkammerseglet er Københavns taarne sikkert komponeret sammen, med det højeste taarn, Vor Frues, i midten og de andre forskudt og trængt sammen for at passe ind i den snævre ramme, men alle let kendelige, og uden at illusionen er gaaet tabt. Saadanne byprospekter er meget almindelige i den samtidige medaillekunst, f. ex. i den store nordiske krigs sejrsmedailler i anledning af Stades, Tønningens og Stralsunds erobring.⁵⁾ Noget bestemt forbillede lader sig vel næppe paavise, omend ogsaa Københavns taarne findes i medailler som i den, Chr. Wermuth skar til minde om

⁵⁾ Georg Galster: Danske og norske Medailler og Jelons 1533-1788, nr. 360-63, p. 214-15. (Khvn. 1936).

branden 1728.⁶⁾ Derimod kan der næppe være nogen tvivl om, at B. Meiers Christianshavns kirke⁷⁾ er prototypen for Christianskirkens segl. Af de allegoriske fremstillinger er laaneselskabets fra borgerdydstiden noget affekteret, mens groshandlernes segl baade er tydeligt skaaret og letfatteligt i billedvirkningen, det er et helt lille kunstværk. Af de to segl, der har naturalistiske fremstillinger, viser brandkommissionens en tydelig misforstaaelse af seglets idé, omend resultatet er blevet ganske fornøjeligt. Der er forsøgt at presse alt for meget ind i den snævre ramme; sfragistisk gengivelse er nu ikke den heldigste form for genrefremstilling. Noget forbillede for dette segl findes ganske vist ikke blandt medaillerne, men dog nok en parallel, idet Christian V's Kongsbergmedaille⁸⁾ viser arbejdet i grubens skakter. Langt bedre er jernbaneseglet, idet der her er valgt en enkelt karakteristisk genstand, lokomotivet, til at repræsentere helheden.

Storhandel og borgerdyd, ildebrande og jernbaner — ogsaa i seglenes kleinkunst spejles tidens rørelser og vigtige begivenheder i Københavns historie.

⁶⁾ Galster, p. 168.

⁷⁾ ib., nr. 160, p. 102.

⁸⁾ ib., p. 137.

DREJERNES KONFLIKT 1896.

Af GEORG NØRREGAARD.

Den Arbejdsnedlæggelse, der fandt Sted blandt de københavnske Drejere i Sommeren 1896, er en af de mest interessante og tillige en af de mest indviklede af de Konflikter, der ledsagede Socialismens og den faglige Arbejderbevægelses Frembrud i København i sidste Menneskealder af forrige Aarhundrede. Den omtalte Strid tilspidsedes efterhaanden i den Grad, at Parterne beskyldte hinanden for Falskneri, og i Tidens Løb blev der trukket et Slør over Begivenhederne, saadan at man ikke umiddelbart kunde afgøre, hvem af dem der havde Ret i deres Paastand. Heldigvis er der dog bevaret en saa righoldig Dokumentation i Sagen, at den lader sig udrede.

Det Punkt, der fremkaldte Anklagen, var Trykningen af en Akkord-Priskurant, som var blevet til ved Overenskomst mellem Svende og Mestre. Forhandlingerne om Overenskomsten var tilendebragt den 15. April 1896, og i de følgende Uger lod begge Parter hver især Aftalerne trykke; men mellem de to Optryk var der paa vigtige Punkter en afgørende Forskel. Ganske vist laa den væsentlige Ulighed i et enkelt lille Ord, men dette var ogsaa nok. For flere forskellige Slags Arbejde, saaledes for Drejning af Spisebordben, var der angivet en Række Lønsatser for Udførelsen af de forskellige Tykkelser;

men i Svendenes Optryk stod der udfor hver Sats, at den gjaldt »indtil« det og det Tømmemaal; i Mestrenes stod der »fra« det anførte Maal. En Prissats hos Mestrene kom derved til at gælde for et Bordben af større Tykkelse end den samme Prissats hos Svendene. Hvis den hos Mestrene gjaldt for Tykkelsen $3-3\frac{1}{2}$, kom den hos Svendene til at gælde for Tykkelsen $2\frac{1}{2}-3$ Tommer. Prisforskellen fra Sats til Sats var temmelig stor, og fra begge Sider angives Svendenes Pris at være 20 pCt. højere end Mestrenes for samme Stykke Arbejde¹⁾. Dette var saa følelig en Forskel, at man ikke kunde vente af nogen af Parterne, at de stiltiende skulde lade sig narre for et saa betydeligt Beløb. Det var netop ud for nogle af de hyppigst forekommende Arbejder i Faget, de skæbnesvangre smaa Ord var anbragt.

Det er nu givet, at begge Parter kan ikke være uskylde i denne Forskel.

Svendenes Anfører var Formanden for Drejersvendenes Landsforbund C. J. Tagemose. Mestrenes var Oldermanden for det københavnske Drejerlav J. H. Lindhard, der iøvrigt ogsaa i August 1896 blev valgt til Formand for Drejermestrenes Landssammenslutning. Efter Datidens gangbare Anskuelser lagde alt sig til Rette for den Opfattelse, at Uretten var paa Svendenes Side. J. H. Lindhard (1839—1901)²⁾ var Søn af en Organist og fremtrædende i offentlige Bestillinger. Han var højt agtet blandt Lavsbrødre og udnævntes før sin Død til Ridder af Dannebrog. Han var kort sagt den »fine« Mand. I Lavsprotokollen har han forsvaret sin Sag paa det kraftigste og refereret med en Udførlighed og Djærvhed, der gør Afsnittet fra hans Embedstid til det mest underholdende Stykke, der vistnok findes i nogen dansk Lavs-

1) Drejerlavets Protokol 4. 7. 1896; Social-Demokraten 12. 7. 1896.

2) L. Just-Nielsen: Drejerlauget i København 1652—1902, 116—17.

protokol³). C. J. Tagemose (f. 1871) var derimod en ung Mand paa 25 Aar, hvis Regeringstid i Drejerforbundet skildres som temmelig kaotisk⁴). Hans Formandstid blev afbrudt af, at han 1897 indkaldtes til Militærtjeneste, og han har ikke efter den Tid spillet nogen iøjnefaldende Rolle i Drejersvendenes faglige Organisation. Det



J. H. Lindhard.

ligger nær at betragte Falskneriet som et Udslag af ungdommelig Letsindighed.

For nu at efterprøve, om dette er rigtigt, er det nødvendigt at gaa noget tilbage i Tiden.

³) De to Hovedkilder for nærværende Fremstilling er Københavns Drejerlavs Protokol 1744—50, 1877—1900, nu i Stadsarkivet, og Forhandlingsprotokol for Drejerforbundet i Danmark 1891—1902, der stadig befinder sig i Drejerforbundets Værge. Foruden Referater af Møder indeholder Lavsprotokollen Afskrift af en Række af de i Sagen vekslede Skrivelser.

⁴) [M. Arnsfelt:] Drejerforbundet i Danmark 1891—1926, 40—44.

Drejersvendenes første Fagforening i København oprettedes 1874⁵⁾. Hvert Værksted havde dengang sin Priskurant for Arbejdets Udførelse; men Organisationen begyndte straks at indsamle disse Tariffer for paa Grundlag af dem at udarbejde en fælles Akkord-Priskurant for hele Byen⁶⁾, og i 1875 forelagde den Udkast til en saadan⁷⁾. Hvad der kom ud af denne Virksomhed, vides ikke. I de følgende kriseramte Aar forsvandt baa- de Fagforening og Tarifudkast, og først efter at Fagforeningen i 1884 var genopstaaet, mødte Svendene igen frem med en Priskurant, som denne Gang blev anerkendt af Mestrene⁸⁾. I ret stor Udstrækning blev den dog næppe overholdt; for de følgende Aar bragte økonomiske Vanskeligheder af samme Art som 70'ernes Slutning; men i 1889 fik Fagforeningen paany anerkendt en Priskurant for Drejerarbejde, og med smaa Ændringer fornyedes Overenskomsten herom 1890⁹⁾. Antagelig blev Aftalerne nu overholdt i Hovedtrækkene. I alt Fald trivedes Fagforeningen godt, og Sidestykker til den københavnske Organisation oprettedes i forskellige Provinsbyer. 1891 sammensluttedes disse Drejerfagforeninger til »Drejerforbundet i Danmark«, og paa en Forbundskongres 1892 vedtoges Retningslinjer for, hvad

⁵⁾ Henry Bruun: Den faglige Arbejderbevægelse i Danmark indtil Aar 1900, I, 1938, 577.

⁶⁾ Social-Demokraten 6. 11. 1874.

⁷⁾ Smst. 1. 5. 1875.

⁸⁾ Smst. 29. 3., 1. 4., 2. 4., 5. 5., 7. 5., 13. 5., 27. 5., 2. 6., 7. 6., 10. 6., 16. 6., 22. 7., 1. 8., 27. 8. og 4. 10. 1885; Priskurant for gangbart Dreierarbejde paa Dreierværksteder ved Fodkraft i Kjøbenhavn, 1885, det kongelige Biblioteks Smaatryk.

⁹⁾ Lavsprotokollen 7. 2., 21. 4., 25. 9., 31. 10. 190; Social-Demokraten 9. 4., 1. 11., 4. 11., 14. 11. 1890; to Priskuranter i Lavets Besiddelse, begge med Titlen: Priskurant for gangbart Drejerarbejde for Trædrejerfaget i København, henholdsvis 1889 og 1890.

man vilde forsøge at gennemføre af Forbedringer i Arbejdernes Forhold.

Den 28. Juni 1894 valgtes Tagemose til Forretningsfører. I en Beretning¹⁰⁾, som han forfattede 1926 til Brug for et Festskrift, der skulde udarbejdes i Anledning af Drejerforbundets 35-aarige Bestaaen, har han anerkendt S. Breseman som sit Forbillede. Breseman, der var



C. J. Tagemose.

kommet frem som Forretningsfører for Bødkerforbundet, var den dristigste af alle Arbejderbevægelsens Mænd, naar det gjaldt at manøvrere overfor Arbejdsgiverne. Han var tillige Fagforeningernes raskeste Pennefører, hvad der blev anerkendt ved, at han blev Redaktør for deres særlige Organ »Samarbejdet«, da det begyndte at udkomme fra Nytaar 1893. Tagemose omtaler ligeledes sin »glubende Appetit« paa at gennemføre det Program,

¹⁰⁾ C. J. Tagemoses Beretning er et Manuskript paa 12 Sider i Drejerforbundets Besiddelse, i Uddrag optrykt i [M. Arnsfelt:] Drejerforbundet i Danmark 1891—1926, 44—46.

som var opstillet paa Drejerforbundets Kongres 1892, og han siger, at han mange Gange, mens han var Forretningsfører, maatte arbejde 20 Timer i Døgnet. Hvis man skal tro denne Beretning, kan der ikke være Tvivl om, at han var fuldstændig uselvsk og idealistisk.

Kort Tid efter hans Tiltræden udformedes Forbundets Arbejdsprogram nøjere paa en ny Kongres, som afholdtes den 26. og 27. August 1894 i København. Man vedtog her, at der skulde udarbejdes en fælles Akkordpriskurant for Drejearbejde i hele Landet, og at man skulde søge at opnaa en Timeløn af 30 Øre. Den 19. September begyndte man Udarbejdelsen af et Udkast til nævnte Landstarif. Arbejdet dermed sinkedes vel noget af forskellige Strejker; men den 20. Juni 1895 havde man Forslag færdig baade til Akkordpriser og til et Værksted-regulativ, der indeholdt Bestemmelser om Arbejdstid, om Renholdelse af Arbejdspladsen, om Afregningens Form og Tidspunkt m. m.¹¹⁾.

Samtidig med at der arbejdedes paa en saadan almindelig Priskurant for Fagets Arbejde, henvendte man sig i Foraaret 1895 til Drejerlavet i København for at opnaa Forhandling om Oprettelsen af en særlig Akkord-Priskurant for Udførelsen af Dørgreb i hele Landet. Baggrunden herfor var, at Provinsmestrene paa dette Omraade var ved at konkurrere de københavnske Mestre helt ud. Den 25. April 1896 holdt Lavet Møde herom og

¹¹⁾ I Drejerforbundets Besiddelse findes 2 hektograferede Udkast, som er udarbejdet af Forbundets Hovedbestyrelse, det ene i en Form, som er sendt til Forbundsafdelingernes Betænkning, det andet rettet af efter Beslutningerne paa Hovedbestyrelsesmøde og tillige forsynet med Rettelser, som er indført under Forhandlinger i Priskurantudvalget. Blandt det kongelige Biblioteks Smaatryk findes: Forslag til ensartet Priskurant for hele Landet over almindeligt simpelt Trædrejearbejde med almindelige simple gangbare Faconer og med almindelig Lakering [1895].

bestemte, at der skulde indkaldes til et Møde af alle Mestre, der var beskæftiget med dette specielle Arbejde, hvad enten de stod i Lavet eller ej. Det paagældende Møde fandt Sted den 3. Maj. Af 9 indbudte Mestre kom de 8, og de nedsatte et Udvalg paa 3 Mestre til at forhandle med Svendene. Desuden vedtog de, at Udvalget skulde tiltrædes af Oldermænden, saaledes at han skulde »tilsige, lede og dirigere« Møderne, og i Tilfælde af Stemmelighed skulde han have den afgørende Stemme. Dette vilde Svendene slet ikke gaa ind paa. De forlangte i det mindste at være med ved Valget af Opmand; men her vilde Lindhard ikke bøje sig.

Det kom i den Anledning til en Samtale mellem ham og Tagemose, og Oldermænden fik det Indtryk, at Tagemose ganske lod sig overbevise af hans Betragtninger. Lindhard fremhævede, at han ikke selv fabrikerede Dørgreb og derfor maatte anses for ganske upartisk. Hvorfor skulde man nægte ham den Tillid at gøre ham til Opmand?

Nu har Fagbevægelsen fra første Færd krævet, at alle Forhandlinger om Arbejdsforhold skulde foregaa paa fuldstændig lige Fod mellem Arbejder og Arbejdsgiver, og den ene Part ikke have større Indflydelse paa Beslutningerne end den anden. Tagemose var følgelig i sin gode Ret og i Overensstemmelse med hele Fagforeningsbevægelsen, naar han ikke vilde have en Mester til Opmand og navnlig ikke Fagets egen Oldermænd. Hvis der skulde nogen til at skille Trætten mellem Parterne, krævede Fagforeningerne altid, at det skulde være en upartisk Mand udefra, som begge Partier kunde enes om at tage til Opmand.

Dette simple Retfærdighedskrav kom imidlertid ganske paa tværs af Mestrenes tilvante Forestillinger. De var jo vant til at have Herredømmet over deres Svende i enhver Henseende, og fremfor nogen var Lindhard be-

sjælet af den gammeldags patriarkalske Aand. Som Følge deraf blev han højst fortørnet, da han opdagede, at det ikke var lykkedes ham at overbevise Tagemose, og at Fagforeningen slet ikke respekterede hans Ønske. Efter nogen Korrespondance frem og tilbage besluttede Mestrene den 22. August, at de ikke mere vilde besvare Svendenes Breve i den Anledning. Sagen var hermed henlagt; men Lindhard har sikkert aldrig tilgivet Tagemose, at han først ved Samtalen lod føjelig, men siden alligevel fastholdt Svendenes Krav.

Imidlertid havde Drejerforbundet ogsaa fremsat sit Forslag til Hovedpriskuranten, idet de havde sendt det til Drejermestrenes Landsorganisation, og ved samme Møde, hvor Dørgrebspriskuranten begravedes, drøftede det københavnske Lav for første Gang Forslagets Indhold. Navnlig irriteredes Mestrene vistnok af Forslaget til Arbejdsregulativ. Lindhard skriver i Lavsprotokollen, at det i det væsentlige gik ud paa at gøre Svendene til Herrer paa Værkstederne. Ved et Lavsmøde den 9. Oktober lod han det dog ogsaa gaa ud over Priskuranten, idet han hævdede, at den vilde gøre Arbejdet saa dyrt, at dansk Drejeri ikke kunde konkurrere med Udlandets, »og det vil sikkert føre til, at Trædrejerne forsvinder, ligesom Kunstdrejerne alt er forsvundne«¹²⁾. Kun een Mester talte imod Oldermænden.

Behandlingen af Hovedpriskuranten og Regulativet i Drejermestrenes Landsforening fandt Sted den 14. og

¹²⁾ Ifølge Folketællingen 1895 (Tabelværk til Københavns Statistik Nr. 11) var der i København af Trædrejere 40 Mestre med 176 Medhjælpere, af Kunstdrejere 90 Mestre med 114 Medhjælpere. Disse Tal omfatter ogsaa gamle, svage og arbejdsløse Fagfæller. Fordelingen mellem de to Slags Drejere i talmæssig Henseende kan aabenbart ikke tillægges megen Vægt. Ved Nytaar 1897 talte Drejerlavet (Trædrejere) 56 Mestre, hvoraf dog 3 var paa Stiftelser.

15. Oktober. Lindhard førte her det store Ord og lovede at holde et Foredrag, som han haabede skulde bringe Svendene til Fornuft. Selve Tanken om Oprettelsen af en ensartet Priskurant for hele Landet vandt imidlertid almindelig Tilslutning. Kun mente man ikke, at de »provinrianske« Mestre, som Lindhard kalder dem, havde Tid til at opholde sig i København, mens de vidtløftige Forhandlinger om Priskurantens enkelte Takster stod paa, og man besluttede derfor at lade Københavns Drejerlav nedsætte et Udvalg til at forhandle med et Udvalg fra Svendeforbundet. Dog skulde de større Byers Repræsentanter holdes à jour med Forhandlingerne, saa de kunde gøre Indsigelse, før den endelige Afstemning fandt Sted¹³⁾.

Den 12. November gik Drejerlavet ind paa denne Ordning, men vedtog tillige, at Forhandlingerne skulde foregaa paa Grundlag af den i København hidtil gældende Priskurant og ikke paa Grundlag af Svendenes Forslag. Ligeledes besluttede man at søge Samarbejde med de københavnske Kunstdrejermestre, der havde deres egen Organisation. Den 28. November nedsattes derefter i Kunstdrejermestrenes Nærværelse et Mesterudvalg, der fik Myndighed til at træffe bindende Afgørelse ogsaa for Provinsmestrenes Vedkommende. Ved samme Lejlighed vedtoges et Forslag til Værkstedtsregulativ, saaledes som dette efter Mestrenes Opfattelse skulde se ud.

Før Forhandlingerne skulde begynde, vilde Lindhard nu holde sit Foredrag for Svendene, og han smølede i det hele taget med at sende dem Besked om, hvad der var vedtaget. Maaske ønskede han ligefrem at trække Tiden ud. Svendene tabte i alt Fald Taalmodigheden, og den 9. December vedtog Drejerforbundet, at dets Forslag

¹³⁾ Social-Demokraten 22. 10. 1895; Samarbejdet 1. 11. 1895.

skulde gælde fra 1. April 1896, hvis ikke et Forhandlingsudvalg var traadt sammen inden den 1. Januar. Lindhard fik nu travlt med at skrive til Svendene; men da de saa, at Mestrene krævede Forhandling paa Grundlag af den bestaaende Priskurant, vedtog de den 20. December, at den for København gældende Priskurant skulde siges op inden 1. Januar, saaledes at den kunde ophøre at gælde fra den 1. April. En saadan 3 Maaneders Opsigelsesfrist var fastsat for de fleste Arbejdsoverenskomster.

Efter at have foretaget denne Opsigelse valgte Drejerforbundet den 12. Januar 1896 et Forhandlingsudvalg svarende til Mestrenes; men først den 14. Februar løb Lindhards Foredrag af Stabelen, idet baade Mestre og Svende var indbudt til det. Oldermændene skildrede her, hvorledes Toldbeskyttelsen var saa lav, at en forhøjet Arbejdsløn vilde gøre dansk Drejerarbejde for dyrt overfor Udlandets. »Vort hjemlige Arbejderparti havde et fejl Syn paa mange Ting; det mente nemlig, at selv om en Mester specialiserede sig og kun indrettede sig paa at fabrikere enkelte gangbare Artikler, saa skulde Svendene have den samme Pris paa et saadant Værksted, selv om de fik 1000 Stk. at lave ad Gangen, som de skulde have, hvor de kun fik nogle enkelte Stykker«. Det kom efter disse Udtalelser til Diskussion. Lindhard paa- staar i Lavsprotokollen, at Tagemose »i en hel Time vævede frem og tilbage om intet; men man fik dog det ud af ham og alle de Svende, der havde Ordet, at de fra deres Ledere havde Ordre til at fastholde Frihandelssystemet, saalænge der ikke blev fastsat Told paa Indførsel af fremmed Arbejdskraft«.

Endelig kunde Udvalgsforhandlingerne begynde den 19. Februar. Mestrene mødte med skriftligt Mandat til at forhandle, og Svendene maatte ligeledes fremskaffe Mandat til at træffe bindende Aftaler for Svendene i hele

Landet¹⁴⁾). Lindhard var ikke Medlem, derimod Tagemose. Formand for Svendenes Udvalg var Th. Christensen, som var af en besindigere og mere forhandlingskyndig Natur end Tagemose. Han udtrykte sig saadan, at man vel kunde forhandle paa Grundlag af den gamle Priskurant, men at det skulde ske med den nye for Øje.

I Virkeligheden blev det til et langvarigt Tovtrækkeri mellem Parterne indenfor de Grænser, som blev afstukket af de hidtidige Priser og de Priser, Svendenes Forslag indeholdt. I den første Tid gik det yderst trevent. Man mødtes vel en Aften om Ugen; men Mestrene holdt fast paa, at de ingen Forhøjelser vilde give. Kun de Poster, hvor Svendene erklærede sig tilfreds med den hidtidige Pris, kunde man enes om. Kun ganske faa og smaa Indrømmelser opnaaede de.

For at komme ud af dette Dødvande maatte Svendene atter slaa i Bordet. Man nærmede sig den 1. April, da den københavnske Priskurant skulde ophøre at gælde, og den 29. Marts forlangte Drejersvendenes Fagforening for København i en Skrivelse til Oldermænden, at Svendenes Forslag skulde gælde fra Mandag den 13. April. Paa Forespørgsel, om de ellers vilde strejke, svarede de Ja. Allerede den 21. Juli 1895 havde Drejerforbundet vedtaget, at hvis ikke Mestrene vilde give sig overfor Svendenes Landsorganisation, skulde Priskuranten forelægges for dem af de enkelte Forbundsafdelinger, og saa skulde København tages først.

Om Aftenen den 31. Marts kom det til et bevæget Møde i Priskurantudvalget. En af Mestrene mente, man kunde lige saa godt gaa fra hinanden, naar Svendene alligevel ikke vilde »saglig Forhandling«, og fra Oldermænden

¹⁴⁾ Forhandlingsprotokol for Udvalgmøderne 1896 i Drejerlavets Eje, omfatter Møderne fra 19. 2. til 26. 4. 1896 samt en Priskurant fra 1905. Mødereferaterne fra 1896 er for det meste meget mangelfuldt affattede.

fremlagde han Forespørgsel, om Forhandlingerne nu gjaldt København eller hele Landet. Svendeudvalgets Formand svarede alvorligt igen, men røbede tillige, at Svendene vilde slaa af paa de Poster, som Mestrene syntes var »lidt højt« sat. Efter dette vilde Skylden falde paa Mestrene, hvis Forhandlingerne blev afbrudt, og man enedes da om at holde Møde noget hyppigere i de følgende Paaskedage.

Paa Møder den 3., 7., 9. og 12. April bortryddedes derefter alle Stridspunkter. Den sidste Nat sluttede Forhandlingerne først Kl. 3¹/₂. Mestrene var nu kommet paa Tanke om at give Forhøjelser. Ca. 10 pCt. blev indrømmet paa en Række Poster. Sjældent fik Svendene vel helt ud, hvad de forlangte; men antagelig var deres Krav opstillet, saa der var noget at slaa af paa. Paa et vigtigt Punkt som Spisebordben huggede man Knuden over ved at bestemme, at den gamle Pris skulde gælde, naar der udførtes mindst et Dusin ad Gangen; men Svendenes Pris skulde gælde ved Udførelsen af et ringere Antal. Vistnok var dette ikke saa daarlig en Ordning for Svendene, og det tilfredsstillede de Fabrikanter, der lagde Vægt paa billig Masseproduktion (»Dusinvarer«).

Ikke blot Hovedpriskuranten kom Udvalget igennem paa de nævnte 4 Møder, men ogsaa det Udkast til en særlig Priskurant for Dørgreb, som havde været fremme Aaret før, og ligeledes Arbejdsregulativet. Paa Dørgreb opnaaedes forskellige Forhøjelser; men Betingelsen for, at de højere Priser skulde gælde i København, var, at et Par nærmere betegnede Mestre i Provinsen ogsaa skulde overholde dem. Tagemose lovede at skaffe disse Herrers Underskrifter i Løbet af 14 Dage; men han opnaaede kun den enes, og Dørgrebspriskuranten kom derfor ikke til at træde i Kraft. Den anden Underskrift skulde have været hentet fra Randers; men Svendene her havde ved Nytaarstid paa egen Haand indgaaet Overenskomst med

deres Mester. Tagemose havde forstaaet det saadan, at Randersaftalen kun gjaldt foreløbig; men da det nu kom til Stykket, viste det sig, at den gjaldt for et Aar. En saadan Mangel paa Korrespondance mellem en Forretningsfører og en Forbundsafdeling var, hvad der kunde indtræffe i Fagbevægelsens første Aar. Nogen Magt over Forholdene i Randersafdelingen havde Tagemose ikke. Der arbejdede kun 3 Mand hos den paagældende Mester, og der var nok at bestille andre Steder i Faget, saa man kunde godt have risikeret en Strejke paa Spørgsmaalet; men Randersafdelingen vilde holde sit Ord og nægtede at forelægge Priskurantudvalgets Dørgrebsforslag for deres Mester, før deres indgaaede Overenskomst med ham udløb. Tagemose rejste i Maj derover for at paavirke dem, men forgæves.

Angaaende det Arbejdsregulativ, som Priskurantudvalget vedtog, skal Enkeltheder ikke anføres her. Kun skal det omtales, at det Udkast til Regulativ, som Lavet sammen med Kunstdrejerne vedtog den 28. November 1895, kendes gennem en hektograferet Afskrift i Drejerforbundet. Denne Afskrift kan dog ikke tænkes at gengive Mesterforslaget helt ordret, omend maaske nok i Hovedtræk dets Realiteter. Teksten er nemlig redigeret af Tagemose til Udsendelse til Svendekolleger, og den indeholder derfor baade parentetiske Bemærkninger og efter alt at dømme ogsaa Forvanskninger med det Formaal at vække Svendenes Latter over Mestrenes Krav. Denne utilstedelige Behandling af et højtideligt Aktstykke kaster et skarpt og ufordelagtigt Lys over Tagemose. Ogsaa Beretningen fra 1926 viser ham som mere agitatorisk end saglig.

Mens Forhandlingerne endnu stod paa, havde Lindhard den 10. April sammenkaldt til Lavsmøde for at udforske, om Sammenholdet var saa godt, at man i fornødent Fald kunde tage en Strejke. Mønstringen af Styrken faldt ud til

hans Tilfredshed; men da nu Forhandlingerne afsluttedes heldigt, fik han ikke Brug for sit Beredskab i denne Omgang. Den 15. April kunde Priskurantudvalget holde et formelt Afslutningsmøde, og den 17. April kunde Lindhard udsende Budskab om Fredsslutningen.

Efter at Priskurantudvalget var kommet til Enighed, indtraf de afgørende Begivenheder. Nu var det, den fatale Trykning af Priskuranten foregik. Svendene lod deres Trykning foregaa med al Hast¹⁵⁾, og den 23. April sendte de et Cirkulære ledsaget af et Eksempplar af deres trykte Priskurant til hver af Københavns Mestre¹⁶⁾. Endskønt Udvalgsforhandlingerne havde været bindende, forlangte de, at hver enkelt Mester skulde skrive under paa Overholdelsen. Hvis der ikke blev underskrevet, vilde de strejke. Det var Svendenes Aftryk, der indeholdt det omtalte »indtil«.

Endnu var Talen dog ikke om »fra« eller »indtil«, men om Kravet om Underskrift. Lindhard satte sig straks i Bevægelse, og i Løbet af den følgende Nat fik han underrettet alle Mestrene om, at de ikke skulde skrive under. Kun en enkelt Mester, L. Larsen i Studiestræde, underskrev; men han var til Gengæld den største i Faget, og Lindhard indsaa godt, at Mestrenes Bevægelsesfrihed herved begrænsedes stærkt, hvis det nu alligevel skulde komme til Krig.

Som Grund til, at Mestrene ikke skulde underskrive, angav Lindhard dog ikke Aftalernes bindende Karakter, men at han havde fundet Fejl i Svendenes Optryk. Han fik derfor arrangeret et Møde i Priskurantudvalget Søndag den 26. April. Hvis man kan tro Lindhard, var Sven-

¹⁵⁾ Arbejdsregulativ og Priskurant for almindeligt Drejerarbejde og Dørgreb, vedtagne af et Mester- og Svendecudvalg i April 1896, Eksemplarer i Drejerforbundet og i Universitetsbibliotekets Smaa-tryk. — Social-Demokraten 17. 4. 1896.

¹⁶⁾ Cirkulæret optrykt i Social-Demokraten 30. 7. 1896.

Mødet den 26^{de} April 1896.

Priskuranten og Regulativet blev
votlagt med enkelte Rettelser som
blev tilføjet og Tilføjelser, og Svendenes
Forskrift om Svendenes personlige Andel,
skrifter paa Priskuranten blev vedtaget
paa Mesterens Vegne
N. C. Møller
Formand

Paa Svendenes Vegne
Thorvald Christensen
Formand.

Sluttet den 26 April 1896

denes Repræsentanter ved denne Lejlighed meget umedgørlige, fordi der paa en Generalforsamling i Fagforeningen den foregaaende Aften havde været stor Utilfredshed med de opnaaede Resultater. Alligevel kom Priskurantudvalget overens. Man fandt virkelig et Par Trykfejl og vedtog desuden et Par Rettelser, og baade Trykfejl og Rettelser blev bagefter trykt paa et særligt Blad, som skulde indfæstes i Svendenes Priskurant¹⁷⁾.

I denne Forbindelse fortæller Lindhard i Lavsprotokollen, at Oldermænden og Lavet skrev samlet under paa den vedtagne Priskurant mod, at Mestrene skulde være løste fra Underskriften, hvis blot een Svend arbejdede under de opstillede Priser. Dette kan simpelt hen ikke være rigtigt. At Svendene skulde gaa ind paa en Klausul som den nævnte, der saa let kunde føre til Overenskomstens Ugyldiggørelse, er der ikke fjerneste Grund til at tro. Der staar da heller ikke et Ord om det i det Referat af Mødet, som findes i Priskurantudvalgets Protokol. Tværtimod staar der udtrykkelig, at »Svendenes Fordring om Mestrenes personlige Underskrift paa Priskuranten blev vedtaget«. Man ser, at de lindhardske Protokollater lige saa lidt er at stole paa som Tagemoses Afskrifter.

Svendenes Utilfredshed var imidlertid ikke bragt ud af Verden ved Mødet om Søndagen. Mandag Morgen den 27. mødte deres 3 Ledere, nemlig Formændene for Drejerforbundet, for den københavnske Fagforening og for deres Repræsentanter i Priskurantudvalget, hos Oldermænden. De forlangte, at de omsendte Priskuranter skulde underskrives, og de vilde have det anset for en Selvfølge, at Svendene respekterede de Rettelser, som var vedtaget den 26. Lindhard siger nu i Lavsprotokollen, at

¹⁷⁾ Rettelser og Tilføjelser til den mellem Mestre og Svende vedtagne Minimumspriskurant, vedtaget den 26de April 1896, tilhører Drejerlavet.

hvis han havde stolet paa Mestrenes Sammenhold, havde han bedt Svendene forføje sig bort; men han ansaa Diplomati for det klogeste, og da de blev ved at trænge paa, foreslog han til Slut, at man skulde tage Maler J. Jensen, der dengang var Formand for De samvirkende Fagforeninger i København, til Opmand, »et Forslag, som Svendene modtog med lige saa stor Glæde som Forbavselse«. Jensen var imidlertid bortrejst; men da de fleste Svende »spadserede« (dvs. strejkede) den Dag, var en hurtig Bilæggelse af Konflikten nødvendig. Lindhard foreslog derfor, at man i Stedet skulde henvende sig til Landstingsmand P. Knudsen, der paa den Tid var det danske Socialdemokratis fornemste Medlem, naar det gjaldt saglig Oplysning paa en Række Felter. Denne retsindige Mand kunde selvfølgelig ikke billige, at Svendene strejkede, naar Sagen var afgjort. Ej heller fandt han det rigtigt, at man forlangte Mestrenes Underskrift, før Rettelserne var indklæbet. Derimod afgav han udtrykkelig Kendelse for, at hver enkelt Mester skulde skrive under. Han fulgte saaledes Søndagsmødets Beslutning¹⁸⁾.

Lindhard følte det som en Sejr, og sin Skadefryd slap han løs i Lavsprotokollen: »Det var morsomt at se, hvor flade Svendene var, efter at denne Skrivelse [Kendelsen] var oplæst for dem«.

I de følgende Dage skrev Mestrene under¹⁹⁾; men da Svendene stadig var utilfredse, ventede Mestrene, at Overenskomsten hurtigt vilde blive sagt op. I Mellemtiden udkom Mestrenes Optryk af Overenskomsten, den, hvori der paa det kriminelle Sted stod »fra«²⁰⁾. Som Efter-

¹⁸⁾ Kendelsen optrykt i Social-Demokraten 30. 7. 1896.

¹⁹⁾ Ses af Lavsprotokollen 4. 7. 1896.

²⁰⁾ Arbejdsregulativ og Priskurant for almindeligt Drejerarbejde og Dørgreb, vedtagne af et Mester- og Svendeudvalg i April 1896, udsendt af Drejerlavet i København ved J. H. Lindhard, Oldemand, tilhører Drejerlavet.

skrift er her vedføjet, at Drejerforbundet har overfor Drejerlavet i København forpligtet sig til, over hele Landet at gennemføre Priskurant og Arbejdsregulativ, og hvis dette ikke sker i Løbet af Maj Maaned, er Drejerlavets Medlemmer løst fra enhver med deres Underskrift paa Priskuranten følgende Forpligtelse. Mesterudvalgets Navne og Datoen 7. Maj er sat nedenunder. Det er klart, at denne Efterskrift maa staa for Lindhards egen Regning, eftersom det ifølge Priskurantudvalgets Forhandlingsprotokol kun var Dørpriskuranten, der udtrykkelig skulde gennemføres i hele Landet.

At Lindhards Priskurant vakte Glæde i Mesterkredse, er forstaaeligt. Lavsbrødrenes Taknemmelighed kom ikke til at savne Udtryk. Under Paaskud af, at en Skovtur skulde drøftes, samledes Lavet den 6. Juni og overraskede Lindhard med en Æresgave. Til Fanemarchens Toner defilerede Lavsmedlemmerne forbi ham, hver enkelt hilste ham, og under det paafølgende Panchesold udtalte han, at af alle Æresposter var Stillingen som Oldermann ham den kæreste.

Længe fik han dog ikke Fred til at nyde Feststemningen. Det hedder herom i Lavsprotokollen: »Det er just gaaet som forudset. Svendenes Misfornøjelse med den vedtagne Priskurant har dog faaet et noget andet Udslag end forventet, idet man havde tænkt sig en Opsigelse; det er derimod blevet til en Strejke«. Den 30. Juni sendte Fagforeningen Brev, at Arbejdet vilde blive nedlagt den 6. Juli. Der var nu gaaet saa lang Tid, at Svendene ved de ugentlige Lønudbetalinger havde opdaget, at Mestrene benyttede en anden Takst end den, de kendte. Det var Spisebordben og Sofaben, man blev uenige om. Ved Sofaben stod der ikke i Priskuranterne noget om »fra« eller »indtil«; men Mestrene vilde have Ben paa $3\frac{1}{4}$ Tomme udført for den Pris, der stod ud for 3 Tommer.

Lindhard skriver nu i sin Protokol, at da han ikke vidste, hvorom Striden drejede sig, eller hvilke Mestre der var indblandet, sammenkaldte han til et Lavsmøde den 4. Juli. Da han saa faar at vide, at Svendene kræver den Priskurant, som Mestrene har underskrevet, overholdt, finder han først Anledning til at forsvare den Kendsgerning, at Mestrene havde underskrevet, med, at der var givet dem saa kort Tidsfrist til Underskriften. Og dernæst oplyser han, at han rigtignok havde opdaget »den Streg, der var lavet«, og at han, da han skulde besørge sin Udgate, havde tilskrevet Tagemose og Fagforeningsformanden om Sagen og udbedt sig en Samtale. De havde imidlertid svaret, at de først havde Tid en nærmere opgivet Aften; men da denne Aften oprandt, udeblev de og skrev i Stedet, at de ansaa mundtlig Konference for overflødig, og hvis Lindhard havde noget paa Samvittigheden, kunde han fremsætte det skriftlig; det skulde da blive behandlet i Fagforeningen.

Alt dette var for den patriarkalske Lindhard en Til-sidesættelse. »En saadan Opførsel fra Svendenes Side er under al Kritik«, skriver han, »og kan ikke engang undskyldes ved, at det er ganske unge Svende . . . det er ikke den rene Fornøjelse at arbejde sammen og vedblivende være høflig mod saadanne hensynsløse Drenge«. Og nu fortsætter han: »Jeg (Oldermanden) udarbejdede da en Priskurant, som i et og alt passede med Svendenes, kun satte jeg det lille Ord »fra«, hvor Svendene havde sat »indtil««. Hermed vilde Lindhard paastaa, at Tagemose ved sit »indtil« vilde gøre Brud paa Fagets traditionelle Forstaaelse af Prislisten, medens han selv med sit »fra« giver Udtryk for, hvad der hidtil var almindelig Udlægning. Paa dette Grundlag vilde han nu føre sin Krig igennem.

Overfor Strejken tog han igen sin Tilflugt til Maler Jensen, og et Møde blev sammenkaldt af 2 Repræsentan-

ter for Lavet og 2 for Fagforeningen; men Svendene vilde ikke forhandle og forlangte blot den underskrevne Priskurant respekteret. Mødet førte derfor ikke til noget.

En anden Skuffelse havde Lindhard derved, at den førnævnte store Mester Larsen helt udmeldte sig af Lavet, saa han undgik Strejken. Lavet vedtog til Gengæld, at han ikke mere kunde optages. »Han og ingen anden end han«, hedder det i Lavsprotokollen, »er det, der er Skyld i den Strejke, der er udbrudt nu, og i den uheldige Situation, Lavet staar i i dette Øjeblik«. Og saa kommer Lindhard paa den Idé, at det er denne Mester, der ved at underskrive Svendenes første Priskurant har bragt Smaamestrene til at vakle, saa de underskrev efter Forhandlingerne den 27. April.

Strejken omfattede 30 Svende hos 12 Mestre, medens ca. 40 Lavsmestre ikke blev berørt deraf, formodentlig de, der hverken fremstillede Sofaben eller Bordben. De 12 Mestre søgte at faa Fred ved at gaa med til en Mellempris, men forgæves²¹⁾. Svendene følte sig ovenpaa, og Tagemose konstaterede i »Social-Demokraten«, at Mestrene havde »forløbet sig«, og at Lavets Oldermænd ikke rigtig vidste, hvordan han skulde klare sig fra »denne grimme Historie«. Meget durkdrevent antydede Tagemose ogsaa, at Strejken i Virkeligheden skyldtes Smaamestrene, der ophidsede til Kamp, for at de større Mestre kunde blive ruineret, naar deres Værksteder under Arbejdsstandsningen stod tomme²²⁾. Formodentlig var det disse næppe helt uretfærdige Beskyldninger, der fik Lindhard til at skrive i Lavsprotokollen: »Tagemose har næsten hver anden Dag i »Social-Demokraten« indrykket Artikler, som er mere eller mindre usandfærdige; men helt igennem er de gennemsyrede af et Hovmod,

²¹⁾ Social-Demokraten 12. 7. og 18. 7. 1896.

²²⁾ Smst. 19. 7. og 25. 7. 1896.

der grænser til det utrolige; det er øjensynligt, at den Stilling, han indtager blandt Arbejderne, gaar ham til Hovedet; men der hører jo heller ikke saa lidt til for en saa ung Dreng at bære den med Værdighed«. Oldermænden ender med at beklage, at det gode Sammenhold blandt Arbejderne ikke finder sit Modstykke hos Arbejdsgiverne, og han udbryder: »Det er klart, at hele Middelstanden inden føje Tid vil være opslugt af Socialdemokratiet«.

Alt dette kan staa som Mønster paa de Tanker og Beskyldninger, Parterne fremavler mod hinanden under Arbejdskampe. Strejken forløb iøvrigt efter de bedste Forbilleder. Blandt Mestrene rundsendtes fortroligt »sorte Lister« indeholdende de strejkende Svendes Navn, Bopæl og Adresse²³⁾; Drejerlavet søgte Sympati og Bistand hos Snedkerlavet, og Lindhard optog en Avispolemik med Tagemose²⁴⁾.

Afslutningen paa Strejken blev hidført ved Paakendelse af en Voldgiftsret, som blev nedsat den 24. Juli. Den bestod af 2 Mestre og 2 Svende, og den 30. Juli valgte den Herman Trier til Opmand. Lignende liberale Politikere som han blev ofte benyttet ved den Slags Lejligheder takket være det Mellemstandpunkt, de indtog i sociale Spørgsmaal. Trier forsøgte først at lempe et Kompromis igennem ved Forhandling; men Svendene vilde stadig ikke forhandle og krævede et Enten-eller. Saa sikre var de i deres Sag, at deres Medlemmer i Priskurantudvalget udeblev, da Trier stævned dem til Afhøring den 7. August. Det kom heller ikke til at skade dem i første Omgang.

Den 8. August afgav Trier sin Kendelse, ledsaget af en udførlig Motivering. Desværre er Motiveringen tabt;

²³⁾ Social-Demokraten 19. 7. 1896.

²⁴⁾ Smst. 25. 7., 28. 7., 30. 7. 1896.

men selve Kendelsen kendes af Lindhards Referater²⁵⁾. Den gik ud paa, at Mestrene havde Ret til at forlange en Udskrift af den af Udvalget førte Forhandlingsprotokol. Dette kunde tyde paa, at Svendene hidtil havde haft Protokollen. Udskriften skulde foretages af den nedsatte Voldgiftsret. Dette vilde sige, at Trier paa Grundlag af den daarlig førte Protokol skulde konstruere en Priskurant. Indtil denne kunde blive færdig, skulde den Priskurant, som Mestrene havde underskrevet efter 27. April, være gyldig, hvoraf Konsekvensen blev, at Mestrene skulde efterbetale, hvad de hidtil havde betalt for lidt. Arbejdet skulde genoptages den 11. August. Begge Parter erklærede Kendelsen for en Sejr. Tagemose lod sig stille tilfreds af, at Mestrene foreløbig skulde overholde deres Underskrift²⁶⁾. Lindhard regnede formodentlig med, at naar Trier kunde præpareres paa rette Maa-de, gik det nok.

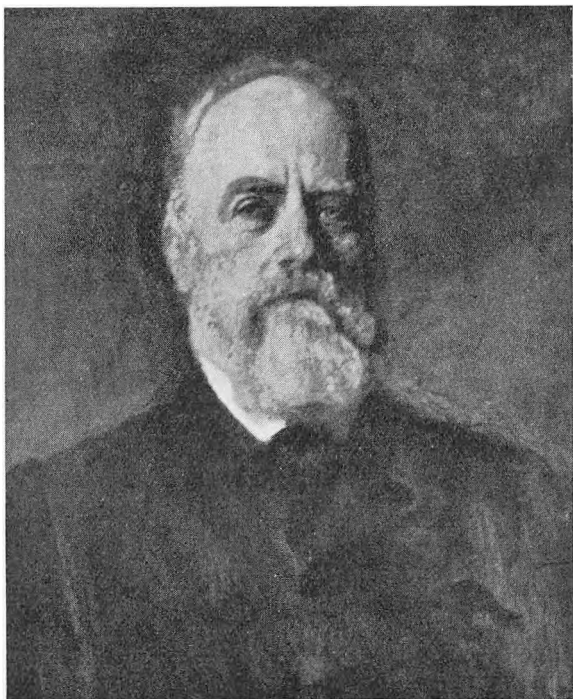
Mestrene var imidlertid ikke alle saa optaget af »Sejren« som Lindhard. De havde vel faaet nok af Strejken og ønskede ikke fortsat Uenighed med Svendene. Ved et paafølgende Møde i Lavet, hvor det skulde diskuteres, hvorvidt man skulde forlange den omtalte Udskrift af Protokollen, var der kun mødt et Mindretal af Lavets Medlemmer; nogle af dem var endda køligt indstillede, og blandt de udeblevne var flere af de større Mestre. Ved et fornyet Møde stemte dog 25 Ja, medens 2 ikke vilde afgive Stemme. Derefter forlangte man hos Trier at faa Udskriften.

Nu vilde Skæbnen, at Tagemose en Tid lang ikke kunde være til Stede i Voldgiftsretten om Dagen, og Trier ikke om Aftenen, og da der endelig berammedes et Møde til den 13. Oktober, sendte Tagemose Afbud, motiveret

²⁵⁾ Lavsprotokollen 8. 8. 1896 og 6. 2. 1897.

²⁶⁾ Social-Demokraten 11. 8. 1896.

med, at der gik Rygter om, at Mestrene vilde anlægge Erstatningssag mod Svendene. Lindhard gjorde opmærksom paa, at Tagemose og hans Kollega i Voldgiftsretten Chr. Svendsen skriftlig havde forpligtet Svendenes Or-



Herman Trier, Formand for Borgerrepræsentationen 1898—1907.
Maleri af Jul. Paulsen, 1907. Københavns Raadhus.
Fot. M. Falk-Sørensen.

ganisation til at bøje sig for Opmandens Kendelse. Tagemose mødte alligevel — »forunderligt nok«, siger Lindhard —, men han naaede ikke at faa Svendsen med. Paa Mødet blev Priskuranten redigeret efter Opmandens Diktat; men for at undgaa senere Splid blev man tillige enige om at indføre visse Ændringer. Disse opstilledes med

Tagemoses Billigelse, og alt gik ved denne Lejlighed i bedste Forstaaelse.

Om Ændringerne skulde der imidlertid holdes Afstemning paa Generalforsamling baade i Lavet og i Fagforeningen, og herved gik det saadan, at Fagforeningen forkastede dem. Dette skete den 10. November med den Motivering, at hvis Mestrene ønskede Ændringer i Pris-kuranten, kunde de opsige den paa sædvanlig Maade med 3 Maaneders Varsel. For det Tilfælde, at det skulde komme til Opsigelse og nye Forhandlinger, fremsatte Svendene Krav om, at Stykprisen paa Spisebordben ogsaa skulde gælde paa Bordben i Dusinvis.

Alt dette hensatte Lindhard i et sandt Raseri. Kun som et Udslag af Tagemoses Træskhed kunde han forstaa det; men Tagemose fremførte samtidig i »Social-Demokraten« Eksempler paa den Træskhed, hvormed Mestrene søgte at overbevise Svendene i Spørgsmaalet om Sofabenene²⁷⁾. Lindhard klager i Lavsbogen: »Jeg er nu træt og ked af de vedvarende Forhandlinger med denne Person, som man i ingen Henseende kunde stole paa«. Han sammenkaldte da Lavet og foreslog Afholdelse af et Fællesmøde for Mestre og Svende, hvor han selv vilde holde et Foredrag med det Formaal at overbevise Svendene om, hvilken slet Person de havde til Fører. Lav-medlemmerne var imidlertid mødt faatalligt og var lunkne, og Lindhard skriver nu, at hvis han havde kunnet forsvare det overfor Lavet som Helhed, havde han nedlagt Oldermansposten. Hvilken Modsætning til Punchesol-det den 6. Juni!

Ved selve Fællesmødet den 3. December mødte Mestrene dog i et Antal af 70; men af Svendene kom ikke over 10. Fagforeningen havde stillet Vagt ved Indgangen, som forbød Svendene at gaa ind. Da de, som Foredraget

²⁷⁾ Social-Demokraten 11. 11. 1896.

var bestemt for, udeblev, var Lindhards Arbejde spildt Ulejlighed. Mest Interesse har det, at Trier ogsaa var til Stede og talte. Han brugte mere lemfældige Ord end Lindhard, men kunde dog ikke forstaa, at Svendene havde forkastet Ændringerne af 13. Oktober.

Den virkelige Følge af Fællesmødet blev, at Tagemose nu ansaa Forhandlingerne for afbrudt, eftersom baade Lindhard og Trier havde forsøgt at gaa udenom Svendenes Ledelse. I alt Fald gik der efter Fællesmødet igen nogen Tid i Stilhed.

Ved Drejerlavets ordinære Generalforsamling den 27. Januar 1897 bebrejdede Lindhard i de kraftigste Ord Lavsmestrene deres daarlige Sammenhold og gensidige Mistillid. Samtidig stillede han som Betingelse for at modtage Genvalg til Oldermændsposten, at Mestrene ved et lovformeligt Dokument forpligtede sig til at afskedige de Svende, der ikke ved deres Underskrift vilde binde sig til at arbejde for de Priser, som Trier i den nærmeste Fremtid vilde fastsætte. Hvis Mestrene handlede herimod, skulde de bøde Dagsmulkt til Lavet. Lavsbrødrene var vel misfornøjede hermed, men samtykkede dog. Ved en ekstraordinær Generalforsamling den 2. Februar forelagde Lindhard derefter det omtalte Dokument, idet han tilføjede, at han længe nok havde kæmpet med Svendenes Formand »og været dennes Nar«, fordi Mestrene ikke vilde holde sammen. Først nu, mente han, lykkedes det ham i Forholdet til Lavsbrødrene at faa fast Grund under Fødderne. »Svendene havde længe nok gaaet og hoveret, fordi de paa lumskelig Maade havde faaet overrumplet Mestrene«. Lavsledlemmerne var dog ikke ganske enige med Oldermænden endnu. En heftig Diskussion opstod. Til Slut begyndte Lindhard at uddele Stemmesedler til nyt Oldermændsvalg. Endelig fik man ham til at vente et Kvarter, mens man drøftede Sagen. Man enedes da om at sætte Dagsmulkten pr.

Svend til 2 Kr. Lindhard havde foreslaaet 10 Kr., men gav efter paa dette Punkt, og hver enkelt Mester underskrev de opstillede Betingelser. De fraværendes Navne blev indhentet i de følgende Dage, og ialt skrev 41 Mestere under. Kun en af de Lavsmestre, der havde nogen Betydning som Arbejdsgiver, vilde ikke være med. Sagen betragtedes dog alligevel som bragt i Orden. Lindhard kunde føre Krigen videre.

Den 18. Januar 1897 foretog Trier sin endelige Gennemgang af Priskuranten. Ifølge hans egen Voldgiftskendelse af 8. August 1896 skulde den gamle Priskurant gælde overalt, hvor Svendenes Forslag ikke stod som vedtaget i Priskurantudvalgets Forhandlingsprotokol. Hvor Svendenes Forslag derimod var vedtaget, skulde det gælde baade i Indhold og Form. Vistnok foretog Trier sig i denne Omgang intet, der gik direkte imod disse Principper. Paa det Punkt, hvor Striden hidtil havde staaet, var Triers Priskurant afgjort til Svendenes Fordel. Det hjalp ikke Lindhard, at han efter Fællesmødet forsøgte at tage Trier til Fordel for sit Standpunkt; men denne Kendsgerning glider Lindhard lydløst henover i Lavsprotokollen.

Af Triers Rettelser i Oldermændens Priskurant skal nævnes, at det famøse »fra« ved 3 Slags Arbejde er streget ud og erstattet af »indtil«. I flere andre Tilfælde er »fra« strøget, men »indtil« ikke sat i Stedet. Et Par Poster, som helt var glemt, er indføjet.

Efter at disse Rettelser var foretaget, indkaldtes Tagemose til at skrive under paa dem den 26. Januar; men han udeblev, stadig ud fra den Betragtning, at Oldermænd og Opmand var gaaet uden om Svendeorganisationen. Ved en Skrivelse af 28. Januar blev den rettede Priskurant derpaa tilsendt ham med Underretning om, at den skulde træde i Kraft den 1. Februar, og at Trier ansaa sin Virksomhed som Opmand for endt. Lindhard

3. Ben, Støtte og Agterstabbe.

	Tom- mer	Dampb. Kr. Ø.	Fødb. Kr. Ø.
Spisebordben, polerede pr. Stk. ^{indst.} 4 1/2	3 1/2	33	45
do. - - -	4	40	50
do. - - -	4 1/2	45	55
do. - - -	5	50	60
do. - - -	5 1/2	55	70
do. - - -	6	60	80
do. - i Dusinvis pr. St.	3 1/2	30	40
do. - - -	4	35	45
do. - - -	4 1/2	40	50
do. - - -	5	45	57
do. - - -	5 1/2	50	65
do. - - -	6	55	75
Arbejdsbordben med faste Underben betales som Spisebordben.			
do. med løse Underben 10 Øre mere pr. Stk.			
Anretterbordben betales som Spisebordben.			
do. med løse Underben 10 Øre mere pr. Stk.			
Agterstabbe af Eg, hvide med fast ^{Knop}		20	25
do. af Eg, bonede med fast ^{Knop}		30	35
do. - Bøg, polerede - -		40	45
Løse Knopper til Agterstabbe . .		4	5
Beværtningbordben indst. ^{2 1/2}		25	35
Dameskrivebordben uden Ring, simple		30	40
do. med Ring	4	35	45
do. - - -	5	40	50
Divanbordben. . ^{indst.} polerede	3 1/2	33	40
do. i Dusinvis pr. Stk.	3 1/2	28	35
Fyrretræsbordben. . pr. Sæt indst.	2 1/2	24	34
do. - - -	3	30	40

Side af Lindhards Priskurant fra Foraaret 1896, Rettelser paaført med Blæk efter Triers Kendelse. Omtrent 1/1 Størrelse.

forsøgte endnu en Gang pr. Brev at faa Tagemose til at underskrive; men Tagemose klagede over, at Trier havde glemt at slette en Passus, som Lindhard havde placeret sidst i sit Optryk, og som lød: »Det er en Selvfølge, at de her nævnte Priser kun gælder for forsvarligt og ordentligt udført Arbejde«. Dette kunde efter Tagemoses Mening kun udlægges til Fordel for Mestrene.

Hertil kom, at der nu opstod Drøftelse af et andet og meget vidtrækkende Spørgsmaal, nemlig hvordan man skulde forholde sig i alle de talrige Tilfælde, hvor Triers Priskurant hverken nævnede »indtil« eller »fra«. Tagemose havde talt med Maler Jensen om Sagen og her faaet Medhold i, at der paa saadanne Steder skulde underforstaas »indtil«. Med denne Fortolkning vilde Triers Priskurant svare til, hvad Svendene lagde i den Priskurant, som Mestrene underskrev efter 27. April 1896. Ved et Møde i Drejerforbundet den 2. Februar 1897 vedtoges det derfor at tiltræde Triers Tekst, naar Lindhards omtalte Slutpassus slettedes, og »indtil« blev underforstaaet som beskrevet. Dette blev meddelt baade Lindhard og Trier. Sidstnævnte svarede den 5. Februar, at han anerkendte, at Sætningen om »forsvarligt og ordentlig udført Arbejde« skulde udgaa. Yderligere havde han opdaget endnu en Fejl i det lindhardske Værk.

Lindhard var dog ikke til Sinds at give op heroverfor. I en lang Skrivelse af 6. Februar udreder han, hvorledes det i Voldgiftskendelsen af 8. August klart var tilkendegivet, at hvor Ordet »indtil« ikke fandtes udfor de fastsatte Maal og Priser, skulde den gamle Priskurants Fortolkning være gældende, »hvilket altsaa bliver at betragte, som om der staar »fra«. — I den gamle Priskurant fra 1890 staar der hverken det ene eller det andet.

Drejerlavet havde tillige besluttet, at den 8. Februar skulde den trierske Priskurant træde i Kraft. Af denne

findes der ogsaa et Optryk²⁸). Slutsætningen er her udeladt; men Tryksagen fremtræder paa Lindhards Ansvar. Foruden den Tekst, der er Resultatet af Triers Arbejde, har Lindhard medtaget en Formular beregnet paa, at hver Mester først skal underskrive sit Eksempplar og derefter lade enhver af sine Svende skrive under. Dette svarede nøje til Indholdet af Mestrenes indbyrdes Overenskomst, og som Grund til, at man forlangte hver Svends Underskrift, angaves, at Tagemose jo ikke havde villet møde og underskrive.

Kravet om hver Svends Underskrift og Oldermændens Skrivelse kom bag paa Svendene. Tagemose og Formanden for den københavnske Fagforening mødte straks op hos Lindhard den 7. Februar og spurgte, om det var alvorligt ment, og om man ikke kunde lade Opmanden afgøre dette med »fra« og »indtil«, hvor ingen af Ordene stod nævnt. Oldermændene gik straks med hertil. Ifølge hans egen Tilstaaelse i Lavsprotokollen benyttede han samtidig Lejligheden til at sige Tagemose adskillige drøje Sandheder, nu da en af hans Kolleger var til Stede. Om Opmandens Kendelse hedder det dernæst: »Ved Mødet hos Herr Trier den følgende Dag, gav han da ogsaa Lavet Ret i dets Opfattelse²⁹), og som et Par vaade Hunde forlod de to Formænd Opmandens Bopæl«. Den 10.

²⁸) Arbejdsregulativ og Priskurant for Almindeligt Drejerarbejde efter Opmanden H. Triers Kendelse, tilhører Drejerlavet. Foroven paa Titelbladet er trykt: »Godkendt 18. 1. 97 H. Trier«. Forneden staar: »Undertegnede indestaar for, at dette er et korrekt Aftryk af den af Opmanden Hr. cand. H. Trier godkendte Priskurant. J. H. Lindhard. Oldermænd«.

²⁹) I Originalen staar: »gav han da ogsaa Lauget Ret i sin Opfattelse«; der maa herved være ment, at Trier gav Lavet Ret i dets Opfattelse.

Februar samledes derefter Mestrene og fejrede Sejren, ligesom de vedtog at sende Trier en Takkeskrivelse.

Svendeforbundets Protokol modsiger ikke her Lavsprotokollen³⁰⁾, saa man maa virkelig regne med, at Trier har afgivet den nævnte Kendelse, men denne Gang var han i alt Fald ikke i Overensstemmelse med det Princip, han opstillede den 8. August 1896; for Priskurantudvalgets Forhandlingsprotokol erklærer Svendenes Forslag for vedtaget paa flere Punkter, hvor Triers Priskurant ikke sætter noget »indtil«.

Det overraskende Tilbagetog, som Svendene saaledes maatte foretage, forklares af Tagemose i Beretningen fra 1926 derved, at det var Aarets daarligste Tid. Arbejdsløsheden har aabenbart været saa stor, at man ikke kunde risikere en Strejke, der vilde skaffe Forbundet alt for mange at forsørge. Desuden skriver Tagemose, at Forbundsbestyrelsen underhaanden vidste, at kun faa Mestre sympatiserede med Lindhards Opfattelse. Man lod derfor Svendene underskrive hver især; men da kun ca. 15 Mestre forlangte Underskrifterne, blev Nederlaget reelt ikke saa stort, som det kunde se ud til. Formelt dækkede Svendeforbundet sig ogsaa i Øjeblikket under den Betragtning, at Organisationen jo ikke havde underskrevet og altsaa stod frit. Senere paa Aaret kom Anerkendelsen dog indirekte, eftersom Svendene opsagde Priskuranten til at ophøre den 1. September. Efter Behandling i Fællesudvalg vedtoges en helt

³⁰⁾ Svendeprotokollen siger 12. 2. 1897: »I København havde Lavet ved Voldgiftskendelsen fremtvunget, at Ordet »indtil« var strøget i Priskuranten paa 3 Poster nær, paa de øvrige Poster beregnes Prisen som »fra««. I Virkeligheden stod der »indtil« 4 Steder i den trierske Priskurant, nemlig ved Spisebordben, Divanbordben, Spillebordben og Gallerisøjler. Det sidste Sted stod det, som ogsaa nævnt i Teksten, allerede i Lindhards Priskurant fra Foraaret 1896.

ny Priskurant for Faget henimod Aarets Slutning³¹⁾. Tagemose deltog ikke i disse Forhandlinger, idet han som nævnt i Foraaret 1897 blev indkaldt til Militærtjeneste. Iøvrigt fik Lindhard Ram paa ham endnu en Gang, idet han fik ham idømt en Mulkt paa 200 Kr. for nogle Avisartikler, han havde skrevet imod en af Mestrene.

I den personlige Strid mellem Oldermænd og Forbundsleder stod Lindhard altsaa helt igennem som Sejrrherre. Sejren var vundet ved Haandfasthed og ufortrøden Udholdenhed, medens Tagemose tabte som Følge af sin ungdommelige Usikkerhed og under Tryk af Vinterarbejdsløsheden. Det staar nu tilbage at opgøre, hvem af de to der i Foraaret 1896 forfalskede Priskuranten og derved gav Anledning til den usædvanlige lange og indviklede Konflikt.

Et vægtigt Bevis vilde det være, hvis man kunde afgøre, hvorledes Priskuranten af 1890 blev forstaaet, om man der underforstod noget »fra« eller »indtil«, eller de opstillede Priser gjaldt netop kun for de anførte Størrelser. Der foreligger imidlertid ingen paalidelig Efterretning herom, og at stole paa nulevende ældre Menneskers Hukommelse maa i denne Forbindelse anses for yderst betænkeligt, dels fordi de kan huske fejl, dels fordi de maaske netop kan huske, at der har været Strid om Sagen, og derfor antagelig vil afgive deres Votum for den Part, som de dengang holdt med, eller som de nu holder med.

Bedre er det at undersøge, hvilke andre Holdepunkter der haves. For det første den følgende Priskurant fra

³¹⁾ Lavsprotokollen 26. 6., 11. 8., 27. 8., 18. 10., 10. 12. 1897; Forbundsprotokollen 17. 5., 14. 12. 1897. — Priskurant med Arbejdsregulativ over Trædrejerarbejde, vedtaget i November 1897 af et af Drejerlauget og Trædrejernes Fagforening nedsat Udvalg. Eksemplarer baade i Drejerlavet og Drejerforbundet. Denne Priskurant kom kun til at gælde for København.

Efteraaaret 1897. Her gælder overalt »indtil«, idet der i de almindelige Bestemmelser efter Tariffen staar: »Hvis Arbejdet forlanges holdt i større Maal end de fastsatte, skal det betales med den efterfølgende højere Pris«. Tagemoses System blev altsaa bagefter anerkendt som hensigtsmæssigt og har siden været gældende.

Videre er det meget vigtigt, at det hektograferede Forslag, som Svendene forelagde i Sommeren 1895, og hvoraf et Eksempplar findes i Drejerforbundet, overalt har »indtil«. Dette var sendt til Mestrene, saa de kendte det, og selv om de ikke vilde forhandle paa Grundlag deraf, havde det dog været rimeligt, at det var kommet til Drøftelse i Priskurantudvalget, hvis »indtil« betød noget nyt i Faget og ikke blot indeholdt noget selvfølgeligt og velkendt.

I selve Udvalgets Forhandlingsprotokol staar ingen af Ordene undtagen i et eneste Tilfælde, hvor der staar »indtil«, nemlig ved en af Satserne for Divanbordben; men dette er et af de Tilfælde, hvor Trier lod »indtil« gælde, saa deraf kan intet sluttes. Mærkeligere er det, at selv det lindhardske Tryk fra Foraaret 1896 et Sted indeholder »indtil«, nemlig ved Gallerisøjler. Det ser ud, som han i Hastværket har glemt at holde det ude her.

Endnu en Serie af Betragtninger støtter den Opfattelse, at Lindhard var Synderen. De Satser, hvor Trier anerkendte »indtil« som det ene rigtige, omfatter bl. a. Spisebordben, og det hedder herom i Priskurantudvalgets Forhandlingsprotokol, at Dusinprisen skal være den gamle Pris. De anførte Beløb ud for de forskellige Tykkelser af Spisebordben er numerisk lige store i Priskuranten fra 1890 og for Dusinvarerne i Priskuranten fra 1896 (og for øvrigt er de ikke meget ændrede i Priskuranten fra Efteraaaret 1897). Hvis Trier gjorde ret i at anerkende »indtil« 1896, var det ogsaa gældende 1890; men hvis det var det, maa Triers sidste Kendelse i Fe-

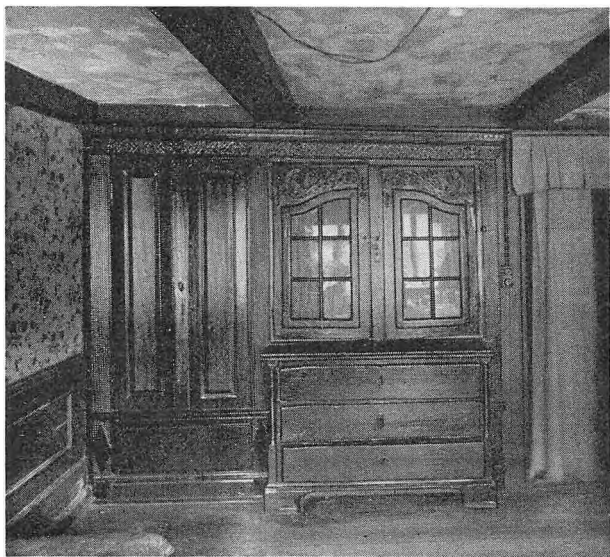
bruar 1897 stemples som urigtig paa forskellige andre Punkter. Spørgsmaalet er da, hvorfor han afgav denne forkerte Dom. Det kunde tænkes, at han efterhaanden var ked af Vrøvlet og nu saa den nærmeste Udvej i at give den mest ukuelige af Parterne, nemlig Lindhard, Ret. En saadan Synsmaade tør man dog ikke uden videre tillægge en Mand som Herman Trier. Snarere har han opstillet en anden Betragtning. Tagemose og hans Ledsager var i Februar 1897 blevet de ydmyge overfor Oldermændene, som vi ved, fordi Svendene ikke paa den Tid af Aaret havde Raad til at tage en Arbejdsnedlæggelse. Denne Ydmyghed set i Forbindelse med, at Tagemose ved flere Lejligheder var udeblevet, hvor han rettelig burde være mødt, kan meget vel i Triers Øjne have taget sig ud som Syndsbevidsthed. Trier har da sluttelig ladet sig paavirke af Lindhards Ordstrøm.

Et og andet af, hvad der ellers foregik, bliver ogsaa lettere at forstaa, naar man tillægger Lindhard Fejlen. Den Misfornøjelse, der kom til Orde paa Svendenes Generalforsamling den 25. April 1896, vilde have været meget urimelig, hvis Tagemoses »indtil« havde været noget saa nyt og uhørt. Nominelt var nogle af Satserne i Priskuranten af 15. April 1896 dog højere end i den af 1890, og hvis nu 1890-Satserne var efter »fra«-Systemet, betød Tagemoses Priskurant jo 20—30 pCt.'s Lønforhøjelse. Dette vilde ikke have været saa daarligt i en Tid, hvor alle andre Priser kun steg yderst langsomt.

Ligesaa forstaaer man den eruptive Glæde ved Mestrenes Festlighed den 6. Juni 1896, da de pludselig saa sig i Besiddelse af de lindhardske Udlægninger. Og paa den anden Side var det maaske ogsaa disse Udlægninger, der gav Anledning til den Kulde, som nogle af Mestrene tilsyneladende stadig bevarede overfor Oldermændens Geskæftighed, og til den Ligegyldighed, hvormed de udnyttede hans endelige Sejr. Den Uenighed, som Lind-

hard beklager sig over hos Lavsmestrene, kan maaske netop i særlig Grad tilskrives hans egne Meriter.

Om Tagemose kan det derimod siges, at han ikke fuldt ud var sin Stilling eller rettere sin Modstander voksen; men der foreligger absolut intet Bevis for, at han ikke var i god Tro og i sin gode Ret.



Barok Væg. Prinsensgade 5.

TI AARS GENNEMGANG OG OPMAALING AF ÆLDRE KØBENHAVNSKE BORGERHUSE.

Af KNUD MILLECH.

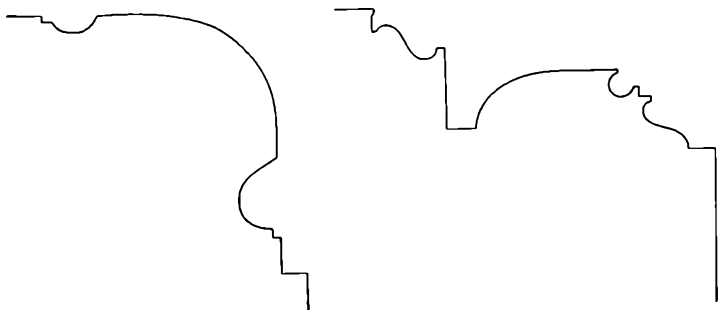
Paa Forslag af Museumsinspektør, Magister Hugo Matthiessen iværksattes Efteraaret 1928 en systematisk Gennemgang af ældre borgerlige Ejendomme i København. Magister Matthiessens Forslag fik Tilslutning af Lærerne i Stilkundskab ved Akademiets Arkitekturskole, dengang Professor K. Gottlob og Lektor Marinus Andersen, saaledes at de bedste af de undersøgte Ejendomme opmaaltes af Arkitekturskolens Elever som Led af deres Undervisning. Gennemgangen fik derved som væsentligt

Formaal at opspore saadanne Ejendomme og tilrettelægge Arbejdet for de unge Arkitekter. De indkomne Opmaalinger afleveredes til Samlingen af Arkitekturtegninger paa Kunstakademiets Bibliotek. Allerede et Par Aar iforvejen var der paa Arkitekturskolen paabegyndt et Opmaalingsarbejde i det gamle København, ogsaa med Pligtaflevering af Tegningerne, men uden Forbindelse med en systematisk Gennemgang. De fleste vigtigere Opmaalinger ledsagedes af Udskrifter af Brandtaksationspapirer. Der blev tillige taget en Del Fotografier. Gennemgangen betaltes ved Bevillinger fra Magistraten. Særlig truede Ejendomme opmaaltes dels for Penge fra Magistratens Bevilling, dels ved Tilskud fra Ny Carlsbergfondet.

Denne Gennemgang og det dertil knyttede Opmaalingsarbejde er nu afsluttet i første Instans. Der er tilvejebragt en stor Samling Bygningstegninger, antagelig to til tre Tusind Blade, og en Del Fotografier. Ganske vist er Opmaalingerne af forskellig Kvalitet. Mange gør ved selve Tegnemaaden Indtryk af et omhyggeligt Arbejde. De svagere giver i hvert Fald et bedre Billede end intet af det gamle København, der var bevaret omkring 1930. En særlig Værdi har Opmaalinger af de ikke faa Huse, der er forsvundet i disse Aar. Næsten alle Tegninger er gennemset paa Stedet af Lærerne og godkendt forinden Afleveringen. Selve Gennemgangen er det Meningen at fortsætte, men mere med historisk Undersøgelse for Øje. I det følgende er nedskrevet nogle af de Erfaringer, der gjordes ved den første Gennemgang; de er i højere Grad umiddelbare Iagttagelser end bygget paa historisk Viden. Langtfra alle gør Krav paa ikke at være fremsat før, men er i saa Fald medtaget for Helhedens Skyld.

Vort Arbejde begyndte i Almindelighed med Husene efter Ildebranden 1728 og standsede omkring 1850. Barok og Rokoko gaar i høj Grad ud i ét i den borgerlige Byggenkunst. Mest udpræget viser Rokoko sig maaske i

Loftsdekorationernes yndefulde, ofte usymmetriske Ornamenter. Det store Skel falder mellem Rokoko og Louis Seize. Louis Seize slutter sig paa sin Side saa nær til tidlig Klassicisme, at man som Helhed kan benævne Perioden 1780—1800 med en Dobbeltbetegnelse af begges Navne. Den almindelige Forskel paa Barok-Rokoko og



Loftsgesimser fra Lille Kongensgade 41 og Torvegade 19.

Louis Seize-tidlig Klassicisme er kendt. Bredde og midtpunktflyende Symmetri afløser i Klassicismen Barok- og Rokokotidens midtpunktsøgende Symmetri, rolig Ensartethed afløser det bevægede, lineær og skulpturel Følelse det plastiske, de antikke Stilformer kommer til at præge alle Enkeltheder. Fra 1770'erne findes endnu Rokokohuse. Henimod 1780 er Overgangen fuldbyrdet med Ejendomme som Vandkunsten 5, Wildersgade 15 og det nu nedrevne Stormgade 21. En Del Levn fra Rokoko findes endnu i Louis Seize-tidlig Klassicisme, saaledes undertiden Midterrisalit og Mansardtag. Den gradvise Aftagen af Vindueshøjder opefter, der paa en saa hyggelig Maade smykkede selv jævne Huse i Barok og Rokoko, forekommer ogsaa, dog med et noget andet Præg, enten mere vandret betonet eller med mere Ligevægt mellem vandret og lodret i Vinduesinddelingen; Facaderne faar i Almin-

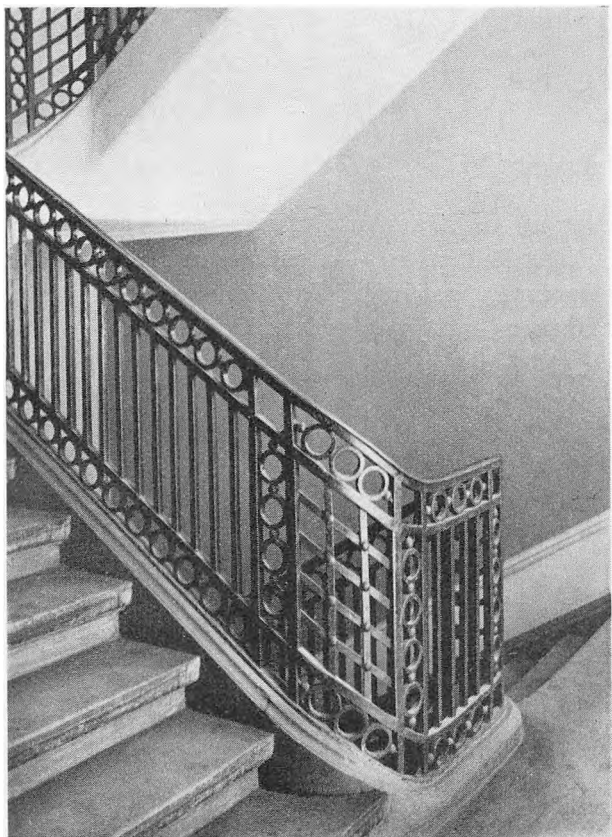
delighed ligesom en mere »firkantet« Karakter. Det lille, centrale Ornament i Gadedørenes Dekoration: en Roset eller lignende, minder ogsaa om Barok- og Rokokotidens midtpunktsøgende Symmetri; i Højklassicismen anvendes i Reglen firkantede Fyldinger. Ligeledes er en almindelig anvendt Loftsgesims fra Barok-Rokoko overtaget i Louis Seize-tidlig Klassicisme; den bestaar væsentlig af et kraftig udladende, rundt Led med en mindre Platte under og en Hulkehl over. I Klassicismens Loftsgesimser er i Reglen de vandret udskydende Led betonet. Men forøvrigt griber de to Arter af Loftsgesimser ind over hinanden med Hensyn til Tid; den sidste forekommer, inden den første forsvinder (se Afb. S. 3).

En indirekte Arv fra Barok og Rokoko var muligvis det naturalistiske Løvværk i Loftsdekorationer fra Louis Seize-tidlig Klassicisme, dels Kranse omkring Midterrosetten, dels kraftige Akantusblade i denne; det forsvinder i den strænge Højklassicisme som Regel for arkitektonisk-dekorative Former. Rokokotidens forskudte, usymmetriske Haandliste anvendtes endnu omkring 1800. De ældre, rigere Former for Trappegelændere afløses iøvrigt i Louis Seize-tidlig Klassicisme af enklere Former, ikke sjældnen forfinet simple, blot med lige Balustre. Et af de smukkeste Trappegelændere, vi stødte paa, det S. 5 afbildede, af Smedejern fra Købmagergade 52, tilhører ogsaa Louis Seize-tidlig Klassicisme; det er fremragende baade ved det fortrinlige Arbejde i den svære Godstykkeelse, ved sin ensartede Inddeling og ved den Maade, det er ført op paa. I Højklassicismen gaar Jern til Trappegelændere af Mode, medens det tidligere benyttedes jævnsides med Træ.

Af særlig Interesse var det at se Rundstavens Fremtrængen som et dominerende Led i Klassicismens Profiler paa Loftsgesimser, Døre, Vinduer og Paneler. Dog ser det afgjort ud, som om Rundstavsprofilet paa Vindues-

poster allerede i Rokokotiden er anvendt paa ganske samme Maade som senere (se Afb. S. 6).

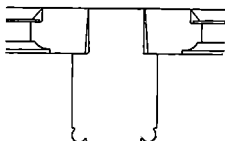
Særlig kendetegnende for Louis Seize-tidlig Klassi-



Fra Købmagergade 52.

cisme er som bekendt et fascieslignende Profil, som et Bundt af Rundstokke, undertiden omvundet med Baand; det anvendes baade paa Loftsgesimser og Rosetter, Vægfelters Lister og Døres Indfatninger og Slaglister (se Afb. af Loftsroset S. 6).

Den førende Arkitekt med Hensyn til Indflydelse paa borgerlig Bygningskunst i Louis Seize-tidlig Klassi-



Vinduespost fra Graabrødretorv 7, sandsynligvis Rokoko.

cisme er afgjort Harsdorff. Kongeværelset i Harsdorffs Vestindiske Pakhus er — Vinduer undtaget — som et Skoleeksempel paa Tidens Profileringer. Efter 1800 gør C. F. Hansens Indflydelse sig gældende.



Fra Skt. Gertrudsstræde 8.

Mange andre Forskelle end Stilformernes adskiller Louis Seize-tidlig Klassicisme fra Barok-Rokoko. Den væsentligste forekommer mig at være Kultiveringen af

den borgerlige Stue. De vældige Former paa Loftsgesimser, Døre, tildels ogsaa Paneler og Vinduer i Barok- og Rokokotidens smaa Stuer virker som uformidlede Efterligninger af de velhavendes Huse og Palæerne; de fortæller sammen med andet om honnet Ambition som et væsentligt Træk hos Borgerskabet. Ofte er ogsaa Dør og Væggens Brystningspanel stemt daarligt sammen. Stuerne's Inddeling følger heller ikke altid Façadens. Midterisaliten er ikke sjælden en tom Attrap, dette iøvrigt efter bedste Forbillede, se Kriegers Berechnungen und Dessins auf 3 differente grundgemauerte Gebäude, 1729. Den Harmoni og Ro, der kom over Stuerne navnlig omkring 1800, udsprang sikkert ikke alene af den klassicistiske Retnings kunstneriske Program og Krav paa Naturlighed. Det ligger nær tillige at antage et Sammenhæng med Trediestandens Gennembrud. Det er ogsaa sjældent, at Stuerne's Inddeling strider imod Façadens i Klassicismens Huse. Men selvom Barok- og Rokokotidens borgerlige Stue meget hyppigt ikke viste samme harmoniske Selvstændighed som Klassicismens, være dermed ikke sagt, at der i den Periode ikke var tænkt paa borgerlige Smaalejligheder. En almindelig Type var ét stort Værelse til Gaden (senere ofte delt), bagved et Værelse til Gaarden og et meget lille Køkken.

Af andre boligkulturelle Forskelle kan nævnes, at i Barok- og Rokokohuse var første Sal ikke i den Grad fastlagt som den fornemste Etage, saaledes som Tilfældet blev i Klassicismen; i mange Tilfælde var Stueetagen fint udstyret og i enkelte Tilfælde højere end første Sal. Endvidere at Snedkerne i Barok og Rokoko synes at have haft en større Frihed end senere, f. Eks. til at variere Dørene. Fra Louis Seize-tidlig Klassicisme og i endnu højere Grad senere bliver Husenes Snedkerarbejde ensartet fra Kælder til Kvist. Denne Uniformering var sikkert ikke alene en Følge af Klassicismens Forkærlighed for Ens-

artethed, men ogsaa af Haandværkernes Uddannelse paa Akademiet ifølge Struensees Reglement af 1771. Arkitekter tog sig kun undtagelsesvis af borgerlige Huse, omend det skete, at Arkitekter nedsatte sig som Haandværkere.

Plantyperne bestod eller vekslede tildels uafhængigt af den øvrige Udvikling.

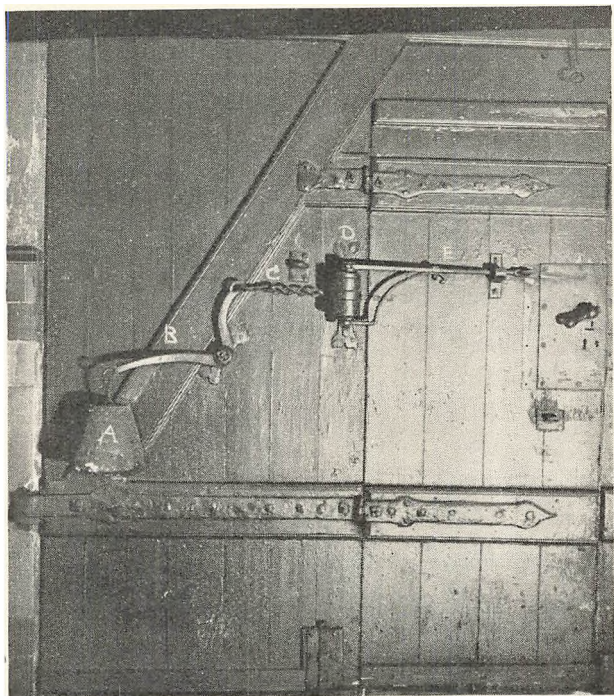
En Overraskelse var det, at der i Amaliegade 13, opført 1755, allerede fandtes den ældre københavnske Lejlighedstype med Spisestue i Hjørnet til Gaarden, fine Værelser til Gaden og bagtil i Sidehuset den lange Gang med Soveværelser og Køkken. Landemærket 15—17, fra omkr. 1800 eller lidt senere (nu nedrevet), afbildes som et Eksempel paa, hvor smukt man kunde bygge selv en Ejendom med Lejligheder af mindste Maal. Vi fandt selvfølgelig tidligere Pigekamre uden Lys og Luft samt Rester af usle Kælderbeboelser, i et Par Tilfælde endog med et aabent Afløb igennem. I Køkkenet paa første Sal i Dronningens Tværgade 33 og Købmagergade 13 findes endnu under Loftet et lille Kammer ophængt, sandsynligvis til en Pige eller en Tjener. Spisekammeret var hyppigt anbragt i en Krog ved Siden af Skorstensnichen med den varme Komfurplads. En Mængde gamle Tallerkenrækker fandtes endnu, enkelte med Indsnit i det underste Bræt til Skeerne, naar disse var slikkede, ogsaa enkelte Køkkenvaske af Sten.

Undertiden afslørede Opmaalingsarbejdet Enkeltheder af teknisk Interesse. Ved Nedrivningen af Forhuset i Rokoko-Ejendommen Overgaden neden Vandet 29 viste det sig, at Trappens kraftigt profilerede Forvange (Stykket under Gelænderet) intet bar; Trinene var opsadlet paa en Planke bagved. I Soldins Stiftelse iagttoges, at C. F. Hansen havde gjort fire Balustre i hvert Trappeløb af Jern — de øvrige er af Træ — og fæstnet dem paa en særlig Maade, aabenbart for at Gelænderet ikke skulde vakle. I Nyhavn 22 vakte den nedenfor afbildede Lukkemeka-



Landemærket 15—17, opmaalt af E. C. Eriksen, F. R. Esbak
og F. Häuser-Hansen.

nisme paa Døren i Porten Opmaalernes Opmærksomhed. Stenen A øver gennem den vinkelbøjede Vægtstang B og Kæden C et Træk i den drejelige Tromle D. Kæden er fastgjort paa den Side af Tromlen, der vender mod Porten, og vil derfor gennem den med Tromlen fast for-



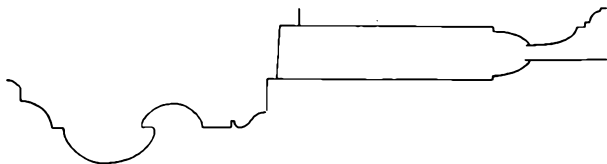
Dørlukker fra Nyhavn 22.

bundne Stang E øve et Tryk paa Døren. Stangen E ender i et lille Hjul, der kan glide henad Døren (se Sporet). Naar Døren aabnes, vindes Kæden om Tromlen, og Stangen skyder Hjulet henad Døren. Slippes Døren, trækker Stens Vægt Døren i af sig selv (Fotografi og Forklaring af Lektor M. Andersen).

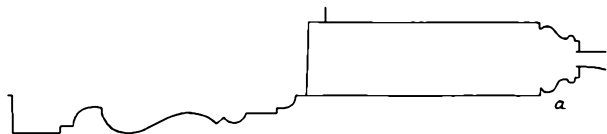
En god Hjælp til Datering var ofte Snedkerarbejdet. Det galdt særlig Profilerne paa indvendige Dørfløjes og Panelers Rammestykker — som oftest de samme — og Dørindfatningerne efter Barok og Rokoko. Der forelaa nemlig paa disse Omraader faste Typer, der skiftede med passende Mellemlum, se Afbildningen tilslut; det er en Selvfølge, at de forskellige Profiler kan forekomme senere end i de Perioder, hvor de egentlig hører hjemme. Helyldings Enkeltdøre var ret hyppige i Barok og heller ikke sjældne i Rokoko; hvor de fandtes i Louis Seize-tidlig Klassicisme, var de sandsynligvis i Reglen overført fra ældre Ejendomme. Ellers var tofyldings Enkeltdøre det almindeligste til de første Aartier af det nittende Aarhundrede, da flerfyldings Døre med fem ens Lag over hinanden kom paa Mode. Der forekommer i disse Aar ogsaa Enkeltdøre med smalle Fyldinger, indskudt mellem de almindelige og profileret som et fladt Tag; det samlede Antal Fyldinger er ligeledes fem paa saadanne Døre. Med Hensyn til Vinduers Inddeling forsvinder i Højklassicismen det mangedelte Sprodeværk for én bred Tværspodse. Forøvrigt vilde sikkert den eneste rigtige Maade at klare Bygningstyper og Profiler paa være et Atlas, og en værdifuld Støtte til et saadant Atlas foreligger allerede i Nationalmuseets og Akademiets Opmaalingssamlinger.

Af Befolkningen gav Gennemgangen som Helhed et meget lyst Billede: en Befolkning af flittige, venlige Mennesker og renlige selv i de trange Baghuslejligheder. En umiddelbar og naturlig Traditionsfølelse var almindelig udbredt. Lidt Humor fik vi ogsaa med undervejs. »De skulde gaa ned i Laksegade 21«, blev der raabt til os fra et Vindue, »der boede Christian den Sjette og Dyveke, og derfra gaar der en underjordisk Gang til Slottet«. »Kan De ikke sige mig, hvad Klokken er, Frelseren er gaaet i Staa i Dag«, var Jargon fra Omegnen af Frelsers Kirke. Finere Ejendomme sagdes ikke sjældent at have været

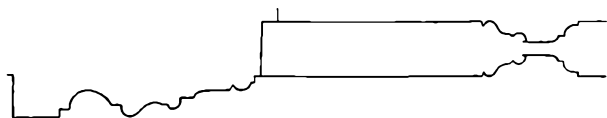
ejet eller beboet af Tordenskjold eller Struensee. Et Sted saa vi et smukt Spejl og en smuk Sekretær i Empire; det var ifølge den nuværende Ejerinde Bryllupsgaver til hendes Bedstemoder, efter at denne tre Aar uden Løn havde tjent som Gaasepige i Dragør — et Glimt af det patriarkalske Samfunds uskrevne Moral. Vor Gennemgang havde kun faa Pletter at opvise



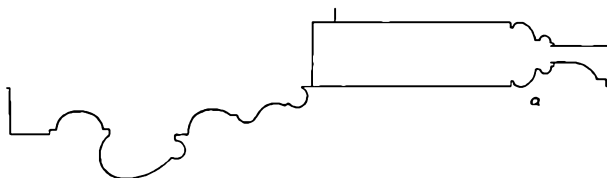
En Rokoko trefyldings Enkeltdør, Valkemønstergade 19, opf. mellem 1756 og 1769. Lignende Former i Barok.



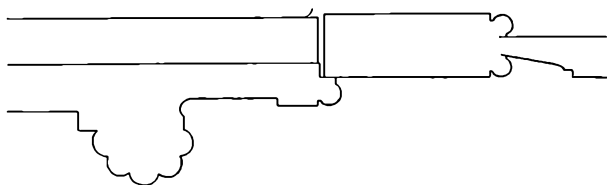
En Barok tofyldings Enkeltdør, Vognmagergade 33, opf. omkr. 1740. Profil a hyppigt i Rokoko.



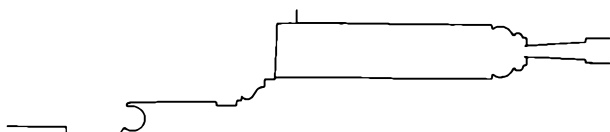
En Rokoko tofyldings Enkeltdør, Lille Kongensgade 41, opf. mellem 1750 og 1766.



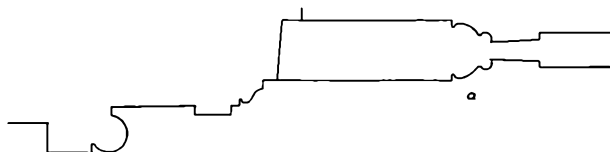
En Rokoko tofyldings Døbbeltdør, Borgergade 25. Profil a forekommer ogsaa i Barok.



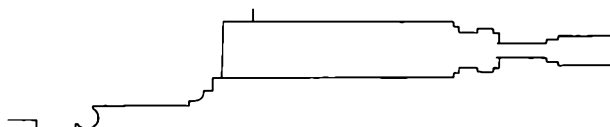
En tofyldings Døbbeltdør i Louis Seize-tidlig Klassicisme, Konge værelset i Vestindisk Tækkhus, af Harsdorff 1780-81.



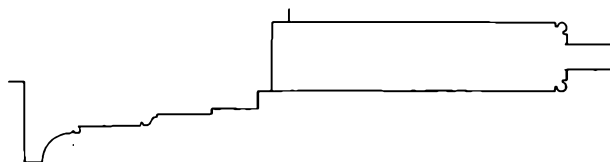
Tra tørfyldings Enkeltdør i Louis Seize-tidlig Klassicisme, Nikolaigade 22, opf. 1799.



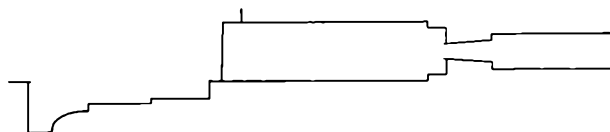
Tra tørfyldings Døbeltdør i Louis Seize-tidlig Klassicisme, Holmens Kanal 18, opf. 1796. Profil a en enkelt Gang forgyldt.



Tra tørfyldings Enkeltdør i tidlig Klassicisme, Løksegade 32, opf. 1797-98.

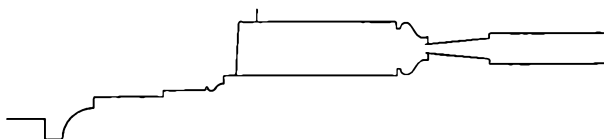


Tra klassicistisk, tørfyldings Døbeltdør, Nytorv 5, af N.A.A.-bildgaard 1799.

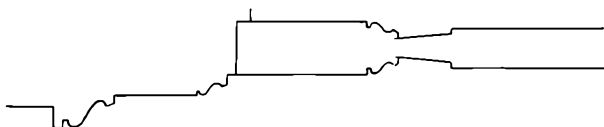


Tra klassicistisk, tørfyldings Enkeltdør, Tivolstræde 15, restnok opf. efter Bombardementet 1807.

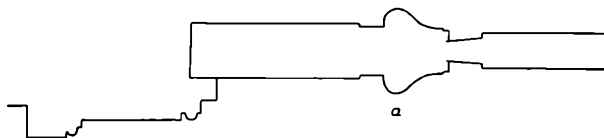
Dørprofiler.



Træ klassicistisk, femfyldings Enkeltdør, Skindergade 21, opf. mellem 1812 og 1816.



Træ senklassicistisk, femfyldings Døbbeltdør, Torvegade 19. Karnisprofilens skraa Torkant karakteristisk for Tiden omkr. 1850.



Træ senklassicistisk, femfyldings Enkeltdør, Stormgade 27, sandsynligvis efter Brand 1866. Profil a paa indvendige Døre tilhører Tiden omkr. 1860.

Dørprofiler.

ET BIDRAG TIL DANSK BOURGEOISIS HISTORIE I FØRSTE HALVDEL AF DET 18. AARHUNDREDE.

Af ALBERT OLSEN.

Oversekretær i Danske Kancelli *Christian Møinichen* tilbragte en Del Aar i Jylland, før han 1720 traadte ind som Kommitteret i Rentekammeret. Efter i nogen Tid at have været Amtsforvalter i Skive kom Møinichen til Viborg, hvor han i 1715 blev Landsdommer. Her giftede han sig ved Biskop *Deichmanns* Hjælp i 1711 med den 23 Aar ældre *Else Majoner*, Enke efter en Viborger Storkøbmand, *Just Arctander*. Hvad den halvgamle rige Enke maatte have manglet i sex-appeal, fik Møinichen honoreret i klingende Mønt, 20000 Rigsdaler — hvorfra gik 550 Rigsdaler til Biskop Deichmann for velvillig Assistance plus Vielse.

Else Majoner var Just Arctanders anden Kone; i sit første Ægteskab havde han en Søn, *Niels*, som efter hans Død førte Købmandshandelen videre. Ogsaa med Niels kom Christian Møinichen i nær Familie, idet denne ægtede hans yngste Søster *Sophia Dorothea Møinichen*, der en Tid styrede Hus for Broderen. Sophie Møinichen har sikkert hørt til den ikke ukendte Kategori af »fine« Hovedstadsdamer, som gør gode Partier i Provinsen, hvor de uden Hensyn til de Bekvemmeligheder, Ægteskabet skaffer dem, lever højt paa de »Ofre«, de har bragt ved at

forlade Kulturen i Hovedstaden og synke ned i Provinsens Barbari. I det 18. Aarhundredes Sprog hedder det, at »være indtagen af Københavns storagtige Væsen og udvortes Anseen«, ¹⁾ den Karakteristik, vi har af bemeldte Dame. Det er muligt, hun, trods aarlige Barnefødsler, har set godt ud. Da hun i 1723 blev Enke i en forholdsvis ung Alder, havde Assessor Lucas Kierulf i Viborg hende økonomisk i sin hule Haand, idet han velvilligst havde forstrakt hendes Mand med 5904 Rigsdaler, for hvilke han havde god Pant. ²⁾ Han tog da den afdøde Købmand og Studehandler Niels Arctanders Okse og Asen og næsten alt, hvad der hørte ham til. 1726 tog han Enken og 7 Børn med. Hvem ved, maaske har Kierulf nu endelig faaet sin Elskede besejret, saa han kunde træde ind i alle sin Forgængers Rettigheder — eller maaske har snarere den kongelige Kancelli Assessor fundet det opportunt at gifte sig med sin kvindelige Debitor, hvis Broder kort før var naaet højt paa Magtens Stige som Præsident for Kancelliet.

Til Familien hørte ogsaa *Hans Werner Behm*. Christian Møinichens Hustru Else Majoner havde en Søster *Anne Marie*, der var gift med Kornet, senere Løjtnant ved Oberst Prehns Regiment *Hans Behm*. Deres Søn, Hans Werner, som maa være født i 1680'erne (vi savner Kirkebøger og derfor Fødselsaar), blev sat til Handelen, der vel har været mere indbringende end Officersvejen, og til 1717 var han knyttet til Niels Arctanders Forretning. Men ogsaa senere, efter at han havde etableret sig som Købmand, gjorde de Forretninger sammen.

Der er ingen Tvivl om, at Kredsen omkring Majoner-Arctander har spillet en betydelig Rolle i det fornemme Viborg indtil 1720'erne, da der kun er lidet tilbage af

¹⁾ Personalhist. Tidsskr. 58. Aarg. 10 R. 4 B. p. 194 ff.

²⁾ Viborg Skifteprotokoller 1722—30 p. 565. Landsarkivet i Viborg. (V. L.).

den fordums Pragt og Herlighed. De fornemme Handels-huse var da forvandlet til Fallitboer. Sophie Dorothea reddede sig — med eller uden Broderens Hjælp — i Havn i et nyt Ægteskab, og Oversekretæren hjalp Hans Werner gennem Trængslerne. Et Pengearistokrati, hvorom den juridiske og gejstlige Embedsstand havde samlet sig — deriblandt den fra Holbergs »Jacob von Thybo« kendte Magister Thychonius,³⁾ og hvis Penge Christian og Sophie Dorothea Møinichen i en Aarrække levede højt paa, var gaaet i Opløsning. Jeg skal berette om, hvorledes Oversekretær Møinichen kvitterede for udvist Velvilje og Hjælp ved at tage sig af det daarligst stillede Medlem af Kredsen — Hans Werner — eller rettere lod den danske Stat tage sig af ham. Dengang spillede Protektion en betydelig Rolle ved Opnaaelse af Embeder — i Modsætning til Nutiden, hvor efter Sigende Kvalifikationer er det eneste afgørende. Jeg skal dog først søge at gøre Rede for, hvorfra den liflige Honning stammede, som Familien Møinichen sugede af i Viborg — med andre Ord give en Skildring af Familien Arctanders Handel og Velstand ud fra de Kilder, man har derom.

Else Majoners første Mand, Just Arctander, drev i Forbindelse med sin By- og Landhandel en stor Forretning paa Udlandet; han købte sine Varer direkte i Hamburg og i Amsterdam og betalte bl. a. med Korn og Stude. I Amsterdam havde han solgt Stude til det store fornemme jødiske Handelsfirma *David Loeuw*. 1704 var den unge Niels med Faderen i Amsterdam, hvor de besøgte Loeuw og bestilte en Del Varer til Levering i Danmark; det ser ud til, at det baade var det første og sidste Køb, Just Arctander har gjort hos det hollandske Handelshus. Den 7. Juli skrev Niels Arctander til David Loeuw, at han og Faderen lykkeligt var kommet hjem til Viborg, men Pri-

³⁾ Museum I. p. 167. Kbhvn. 1892.

serne paa Loeuws Varer var alt for høje, og der var sendt mere end aftalt. Hvis man ikke kunde blive af med dem, maatte de derfor blive liggende for Firmaets Regning. De kunde købes billigere i Hamburg, og »hvis I ikke giver Afslag, har Fader svoret ikke at købe en Døjt af Jer Resten af sit Liv«. I har villet tjene for meget paa Jeres Varer det første Aar, siger den næppe tyveaarige Niels bebrejdende til den hollandske Købmand, giv os nu et Afslag i Prisen; jeg vil ikke gerne ophæve Forbindelsen, da Fader hvert Aar har handlet Øksne med Jer.⁴⁾ Der findes ikke flere Breve til David Loeuw i Just Arctanders Levetid, og man kan maaske gaa ud fra, at han har gjort Alvor af sin Trusel, der vel næppe har rystet Loeuw alt for dybt. Just Arctander maa under alle Omstændigheder have haft et vist Købmandstalent. Ved hans Død 1710 vurderedes Dødsboet til 43138 Rigsdaler.⁵⁾

Den afdøde havde 5 Børn. Derfor var den Part, Niels Arctander fik, ikke overvældende stor, og de første Aar af hans Købmandstid prægedes ydermere af daarlige Konjunkturer. Men saa kom et Omslag, der gav Eksportører af danske Stude gode Fortjenester. Dette skyldtes først og fremmest Kvægpesten i Holland.

Fra 1686 havde Hollænderne besværliggjort Importen af danske Øksne, idet kun magert Kvæg maatte indføres frit, og det skulde staa mindst 4 Maaneder paa Stald eller Græs i Holland⁶⁾. For alt andet betaltes fra 1. Juni til Slutningen af Marts 20 Gylden pr. Stykket samt forskellige andre Afgifter. Men 1713 kom

⁴⁾ Inventaris van het Archief Brants No. 409. Nalatenchaf van Jacob Loeuw. Het Gemeente Archief, Amsterdam.

⁵⁾ Viborg Skifteprotokol 1708—11. 14. Maj 1710. V. L. 1713 27. November meddeles del, at der har fundet en Omvurdering Sted, da Varerne m. m. var ansat for højt, „begge Gange var paa samme her i Byen anstille Auktion ikkun en ringe Del blevet solgt af disse Varer — da paa Grund af Tidernes Vanskelighed kun faa Liebhave indfandt sig“.

⁶⁾ Groot Placaet-Boeck S' Graven-Hage 1664 ff. II. p. 1235 ff.

Kvægpesten og hærgede frygteligere end nogensinde. Hvert 12te Stykke Kvæg gik til Grunde herved, og for at gøre Miseren fuldkommen, indtraf store Oversvømmelser i 1715 og 1717, hvorunder 14000 Stykker Hornkvæg druknede. I Friisland døde alene i Løbet af 13 Månedes 52,858 Stykker og i hele Landet ca. 300,000 Stykker i Aarene 1713—17.⁷⁾ Af mangen from Hollænder ansaas de Ulykker, som ramte Landet, for en Guds Straffedom; »Godts wraak-zwaardt over Nederland«, *van Hahnas* berømte Digt, stammer fra 1714.⁸⁾ Men den enes Død er som bekendt den andens Brød. Efterspørgslen blev større, og Priserne steg paa danske Øksne, hvilket bl. a. kom de danske Eksportører til Gode. 2. Februar 1714 bestemtes det, at Indførslen af jyske Øksne skulde lettes, og i Aarene op til 1717 blev de fritaget for Tolden paa 20 Gylden pr. Bæst og en 1 % Afgift.⁹⁾ I 1718 paalagde Hollænderne atter Importen store Toldbyrder som et Modtræk mod dansk Toldpolitik, men de ophævedes 1719 og kom paa Grund af den ekstraordinære Efterspørgsel ikke til at betyde ret meget. 1713 udførtes fra Jylland 7987 Øksne, 1714 9009 Stkr. og i Aarene 1715—20 henholdsvis 17,900, 21,055, 11,165, 14,223, 16,459 og 15,087.¹⁰⁾ I Aarene op til 1724 var Udførslen noget mindre, men først fra 1725, da Tolden paa 20 Gylden ogsaa paalagdes mageret Kvæg, fandt der en større Nedgang Sted.

Under disse Forhold blev Viborg et Centrum for Studehandelen. Paa Herregaardene i Salling og Nordjylland købte de hollandske Storkøbmænds Repræsentanter Tusinder af Øksne op, og paa Viborg Raadstue fik de saa

⁷⁾ Tijdschrift voor Veartsenijkunde 41. p. 1096 ff.

⁸⁾ P. J. Block: Geschiedenis einer Hollandsche Stat. p. 572 ff. S' Gravenhage 1916.

⁹⁾ Groot Plac. B. V. p. 1627, 1636—37 og 1640.

¹⁰⁾ Zeitschrift der Gesellschaft für Schlesw. Holst. Geschichte. p. 60. p. 212.

Bevis for, at Dyrene ikke var syge, men tjenlige til Udførsel.¹¹⁾ Foruden Opkøberne fra Holland og Ditmarsken deltog ogsaa danske Købmænd i Forretningerne, bl. a. købte *Claus Høg* i Aalborg¹²⁾ til David Loeuw, og i Viborg drev Niels Arctander og Hans Werner en udstrakt Studehandel paa Nordtyskland og Holland, dels for egen Regning, dels i Kommission. Niels Arctander har i disse Aar sikkert ført stort Hus; Christian Moinichen klager over, at Søsteren var ham alt for kostbar, da hun styrede Huset for ham, og hun har næppe været billigere som Arctanders Hustru. 1713 blev Arctander Godsejer, idet han købte Nørager Hovedgaard i Gislum Herred, her havde han saa en Aarrække opstaldet en Del af de Stude, der eksporteredes. Om hans Handel i disse Aar har vi adskillige Oplysninger i den Brevveksling, som til hans Død førtes mellem ham og David Loeuw.¹³⁾

Allerede i 1715 har Niels Arctander skyldt Loeuw Penge. 5. August bestiller han et Parti spansk Salt, og 26. i samme Maaned meddeler han paa et af Dansk stærkt paavirket hollandsk Sprog Firmaet, at Pengene nok skal blive sendt. — Der er jo ikke saa ofte Lejlighed til at sende Veksel, og — tilføjer Arctander — »det kan jo ikke spille nogen Rolle for Jer«. Men Loeuw vil gerne se Penge, og 16. November faar han saa at vide, at den Viborger Købmand har to Skibsladninger Korn til d'Hrr. Blom; naar de var betalt, skulde Gælden blive indfriet, og atter forsikrer Arctander Loeuw: »I behøver intet at

¹¹⁾ Viborg Raadstue Justitsprotokol: 3., 20. og 27. Marts 1714, 5. Marts 1715, 3., 10. og 16. Marts 1716, 3. Marts 1717, 28. Februar, 9. og 16. Marts 1719 etc. V. L.

¹²⁾ Inventaris v. h. Arch. Brandts. 409. Brev fra Claus Høg til Loeuw af 7. December 1714. Han meddeler, at Staldene i Aar ikke er til at købe, Konditionerne er til højeste Pris, sidste Aar var denne for Staldene 39½ til 42 Rdl. pr. Par.

¹³⁾ Brevene findes i det førnævnte „Archief Brandts“, Loeuws Breve er indført i Firmaets Kopibog.

frygte«. Om nogle Øksenleverancer fra Arctander hører vi ikke. Derimod har Hans Werner i Februar 1715 tilbudt at købe Stude i Kommission for Hollænderen, og 8. Marts meddeler denne ham, at Studene med mindst mulige Omkostninger skal drives gennem det »Hannoverske«. Loeuw bestiller derefter 130 Øksne, som Werner 26. August lover at skaffe til 36—40 Rigsdaler pr. Par. Loeuw sætter imidlertid 3. September Maksimumsprisen til 35 Rigsdaler, og da de ikke kan købes til den Pris, idet Werner meddeler (25. September), at hollandske Opkøbere har betalt 1400 Stkr. med 38—40 Rigsdaler Parret, bliver der ikke noget ud af Forretningen. Paa en ny Ordre svarer Werner (31. November), at der kun kan faas Øksne til 41 Rigsdaler Parret, og det vil han ikke give, men han har selv ca. 100 gode, brede, fede Øksne, og hvis Loeuw er i Forlegenhed, kan han faa 40—50 deraf. Ogsaa i 1716 er Hans Werner ene om at sælge Stude til Loeuw. 20. August skriver han til Amsterdam, at Prisen sikkert vil blive 38—40 Rigsdaler, hvilket han haaber maa passe, da det er gode Øksne. Men senere (15. September) oplyser Werner, at Priserne ved en Stilstand i Efterspørgslen begynder at falde, hvorfor det tilraades at afgive Bestillingen nu; han vil gerne selv lægge Halvdelen af Pengene ud, men Resten maa betales fra Amsterdam. Hvor mange Øksne Werner i disse Aar har opkøbt i Kommission for Loeuw, fremgaar ikke af Korrespondancen. Hvad Arctander angaar, ser det ud til, at han har faaet betalt sin Gæld. 28. April sendte han gennem Hans Werner »paa Studemarkedet« et Vekselbrev paa 500 Gylden, som han betalte under et Besøg i Amsterdam i Maj Maaned. Hos Loeuw udtog han bl. a. to Stykker Klæde, som han efter sin Hjemkomst (30. Juni) bad om at faa sendt til Afskibning til Hr. Abraham van Wylich, og samtidig hermed beklager han ikke at have haft Lejlighed til at tage Afsked.

1717 bliver Hans Werner foruden Studehandler ogsaa Købmand i Viborg. Han starter delvis med hollandsk Kapital, idet Firmaet Blom i Amsterdam sætter Penge i Foretagendet, antagelig ogsaa David Loeuw, hvem Arctander i Juli bad om at forstrække Werner med 1000 Gylden; han vil gerne staa inde for Pengene i 4—5 Maaneder mod 6 % Rente. 25. December overlod Handelshuset Werner en Fordring paa 193 Gylden samtidig med, at man anbefalede sig med et stort Sortiment i Tekstil, Te, Indigo etc., paa hvilket der kunde anslaas saa nøje Priser, som det var en Grosserer muligt. Imidlertid fortsættes Kommissionshandelen med Øksne. Markedet laa 1717 meget trægere end i de foregaaende Aar. Loeuw giver (19. Oktober) den stærke Syge, men navnlig de høje Priser og det slette Salg Skylden; »Ostindisk Compagni betaler nu kun 84—86 Gylden for de bedste Øksne, og de fleste Liebhave vil ingen aftage«, men bestiller dog op til 150 Stkr. à 30—34 Rigsdaler pr. Par. 4. November meddelte Hans Werner, at man alle Steder manglede Ordre, og at de dejligste Øksne kunde faas til 34 Rigsdaler Parret, men ikke desto mindre købte han (7. December) en Stald paa 80 Stude til 36 Rigsdaler.¹⁴⁾

Fra 1718 synes baade Hans Werner og Niels Arctander at have haft adskillige økonomiske Vanskeligheder. 5. Februar tilskriver Loeuw Hans Werner, at det er alt for meget, naar han har købt endnu en Stald Øksne for 35 Rigsdaler Parret + 10 Dukater i Købet, og hvis det ikke er ekstraordinært svære Dyr, »saa skal alle Øksnene være for Jeres Regning«. Loeuw meddeler endvidere, at han har sendt en Veksel paa 1950 Rigsdaler for Werners Reg-

¹⁴⁾ De fleste Stude blev udskibet fra Hjerling til Amsterdam, og Fragten var, som Kontrakterne i Notarialarkivet i Het. Gem. Arch. i Amsterdam viser, 11 Gylden pr. Par. Befragteren skulde skaffe Hø og betale Skipperen for 1 Side Spæk, 1 Td. Øl og 100 Æg til Dyrene samt 7 Styver daglig i Kostpenge for Røgterne.

ning paa *Lüder Multipas* i Hamburg, og at han selv maa komme til Lands med Okserne. Werner lod ikke særlig begejstret ved Tanken om sin første Rejse over Land, og i sidste Øjeblik blev det til hans Lettelse bestemt, at Studene alligevel skulde sendes ad Søvejen. 18. Marts trak han »en lille Veksel« paa 400 Gylden paa Loeuw og bad denne om venligst at honorere samme. Senere paa Aaret tilskrev Loeuw Werner, at Forholdene var slette paa Øksenmarkedet, fordi Kvægsygen var værre end tidligere. Denne kvitterer (14. Oktober) ved at udtrykke Haabet om, at Gud ikke ogsaa vil straffe dette Land dermed, og hvad der er vigtigere, ved at meddele, at alt Kompagniskab mellem ham og Arctander er ophørt. 5. December tilbyder han Øksne til 28—32 Rdlr. Parret, da der endnu ingen Opkøbere har vist sig.

1718 glider Forbindelsen mellem Arctander og Loeuw ind i en ny Fase. Han har i dette Aar faaet betydelige Varer og er begyndt som delvis Betaling at sende Øksne. Men samtidig (20. Januar) kritiserer han stærkt Loeuws Regninger. Ikke destomindre bestiller han mere, deriblandt 100 Pd. Indigo. 12. August klager han over de tilsendte Varer, han vil dog beholde dem, hvis han kan faa bedre Konditioner og 12 Maaneders Kredit, ellers vil han returnere dem til Graadyb paa Loeuws Regning. Hertil bemærker Loeuw (27. August), at Arctander dog maa vide, at det aldrig har været Brug med saadanne Varer at tage dem tilbage, naar de var bestilt, afsendt og modtaget, »og det kan jeg heller ikke gøre«. Iøvrigt, siges der, »har jeg selv betalt de sidst sendte Varer med rede Penge og ikke stjaalet dem og opstillet Priserne efter Dagens Pris, da alle Varer nu er dyrere end for 2—3 Aar siden«. Arctander fortsætter imidlertid ufortrødent med sine Klager over Varerne, der var daarligt pakkede, og tilbyder at sende dem til Hans Werner.

3. Januar 1719 gav Hans Werner Loeuw Underretning

om, at han for dennes Regning havde købt 80 Stude i Vendsyssel for 32 Rigsdaler Parret plus 1 Par i Købet og 5 Dukater, og 20. i samme Maaned endnu 80 for 31 Rigsdaler pr. Par og 2 i Købet mod 12 Dukater. 30. Januar beder han om at faa remitteret 2700 Rigsdaler paa Hamburg. Det er langt fra, at Loeuw er tilfreds med denne Handel, idet han 17. s. M. meddeler Werner, at han finder en Pris paa 32 Rigsdaler pr. Par meningsløs og uforklarlig. Der ligger heri en Beskyldning mod Werner for bedragerisk Optræden som Kommissionær. Han faar dog anvist Penge paa Hamburg, men først pr. 11. April, hvorfor han (16. Februar) bemærker, at paa den Maade kan ingen Kommissionær handle. Werner ønsker og faar Lov til at trække et Par Tusinde Rigsdaler paa Loeuw, hvorimod han ikke gerne vil inkassere 1450 Gylden hos Arcander, »da jeg kun har Fortrædelighed deraf«. I Efteraaret leverer Loeuw adskillige Varer, bl. a. Indigo og Serges, men det er nu forbi med hans Kommissionshandel med Stude, idet Hollænderen forlanger, at Werner skal betale en Del af sin Gæld gennem Levering af Øksne. Han har desuden faaet Mistanke om, at Werner i Virkeligheden ikke er selvstændig, men driver sin Studhandel for Arcanders Regning, og til denne nærer han nu en voksende Mistillid. Den sidste Afregning mellem de to Parter er opgjort pr. 1. Juni 1719. Den slutter med en Saldo i David Loeuws Favør paa 3418 Gylden. Hans Werner anerkendte Rigtigheden, men betalte den aldrig. Det viste sig her, at det ikke blot er en Græker, der er i Stand til at snyde en Jøde. 1720 lover Werner, at han skal se at faa sendt Øksne for nogle af Pengene, men Loeuw vil nu først diskontere hans Veksler efter Studenes Ankomst, hvilket bevirker (25. April), at Werner maatte lade 250 Øksne blive uskibede. 7. Juni beder han formedelst daarlig Handel og slette Betalere om en Frist paa en 5—6 Uger paa en Veksel, han skulde saa levere svære

Øksne, Rug og andre gode Sager til Dagspris. De kom naturligvis aldrig. I sit sidste Brev til Loeuw (22. September) meddelte Werner, at han tvivlede stærkt paa at opnaa kongelig Tilladelse paa denne Aarstid til at udføre et Skib med Øksne, hvis Pris nu var helt nede omkring 26 Rigsdaler. Der er vist god Grund til ogsaa at tvivle paa, om Werner overhovedet har været i Besiddelse af blot en eneste Stud. Hermed er Werner ude af Sagaen som Studehandler og Storkøbmand.

1719 skærpedes Forholdet mellem Loeuw og Arctander. Den sidste skriver til Amsterdam (8. Februar), at af de Varer, han har faaet i dette og forrige Aar, er der kun solgt 2 Pd. Indigo til en Farver, som ikke vil have mere, og 1 Pd. Cochenille, desuden har han slet ikke bestilt alle de tilsendte Varer. Arctander anbefaler, at Werner faar nogle af disse, for hvilke denne saa kan levere Loeuw Øksne. 21. Februar præciserer han, at Varerne ligger for Loeuws Regning — han skal gerne søge dem afsat i Aalborg og Randers, men de kan nemmest gaa tilbage med Werners Øksenskibe uden Omkostning, og »I selv har dem jo i Kommission fra Frankrig«. Den 21. i næste Maaned hyler Arctander atter over Varerne, navnlig den slette Indigo, som er søgt afsat i Randers og Mariager uden Held. Han hævder fremdeles, at Varerne ligger for Loeuws Regning, og at han vil returnere dem og debitere denne for Omkostninger paa 50 Rigsdaler — endvidere vægrer han sig indigneret mod den usande Beskyldning for kun at have betalt 24 Rigsdaler pr. Par for de Øksne, der i Kommission for Loeuw var leveret til 34 Rigsdaler. Efter alle disse Udgydelser lover han dog at ville sende Øksne, og der kom ogsaa 62 med Smakken »Het Loss der Liefde«. Loeuw solgte dem for Arctanders Regning mod en Provision til sig selv paa 2 %. De indbragte 3423 Gylden. Omkostningen til Amsterdam androg 492 Gylden, heri inkluderet Fragten paa 9 Gylden pr. Par. Der blev dog kun

godskrevet Arctander 2668 Gylden, da Loeuw trak en Regning af 20. Marts paa 261 Gylden fra.¹⁵⁾ Øksnene alene kunde dog ikke gøre det. 28. Marts krævede Loeuw for at undlade en Proces 1400 Gylden indbetalt til Hans Werner, og Arctander meddeler nu, at han har et større Tilgodehavende hos Firmaet *Lansings Enke og Søn* i Amsterdam. I Juni begiver Arctander sig selv til Holland, og den 9. samme Maaned mødte han og David Loeuw op for Notarius Publicus i Amsterdam, hvor Loeuw fik Fuldmagt til at modtage Arctanders Tilgodehavende hos Lansings Enke og Søn, at saldere dette eller accordere for Retten. Ved samme Lejlighed købte han Varer for 1818 Gylden, skønt han kun havde faaet Lov til at sende for 62 Gylden retur af 1718-Leveringen, paa hvilken der endnu henstod en Restance til et Beløb af 2583 Gylden. Det var imidlertid ikke let at faa trukket Pengene ud af Lansing, i Løbet af Aaret gjorde Loeuw flere Arrester uden at opnaa noget Resultat. Endelig lykkedes det at faa 2695 Gylden, der krediteres Arctander med Fradrag af 112 Gylden i Omkostninger, hvilket denne i en Skrivelse af 21. Februar stempler som ubilligt. Samtidig bestiller han dog Varer, der skal sendes til d'Hrr. Blom. Og saa begynder atter Stridighederne, Arctander beklager sig (30. Juni) over, at Loeuw ikke har villet modtage 8 svære Øksne, »men mod al Ret og Billighed ladet mine Varer arrestere hos d'Hrr. Blom, før de 12 Maaneder var gaaet«, endvidere var Teen daarlig og dyr, Indigoen kunde faas billigere hos Blom, »I har ikke villet sende mig et Par Hundrede Pund Kaffe« o. s. v. Derefter fastslaar Arctander, at han Gud være lovet godt kan betale, men det fortryder ham at blive saadan behandlet af Loeuw. D'Hrr. Blom vil honorere Vekslen paa nogle faa Tusinde for Øksne, og indtil da beder han

¹⁵⁾ Da 5 Mark = 3½ Gylden, har Arctander faaet mellem 22 og 23 Rigsdaler pr. Par.

om »Patientia« mod at betale Loeuw $1\frac{1}{2}$ % maanedlig Rente af sin Gæld. Og saa faar Bitterheden atter Ordet. »Eders ærede Fader Sr. Loeuw«, skriver Arctander, »har handlet saaledes med min salig Fader, at der ogsaa opstod Strid mod al Billighed. I havde større Tillid til Werner end til mig som Opkøber af Øksne for jeres Regning; var dette ikke Tilfældet, saa kunde I have haft alle Jeres Penge i Kassen, og jeg skulde have betjent Jer som andre Venner«. 1721 opnaas en Akkord gennem d'Hrr. Blom, hvorefter Arctander via Blom skal betale 1742 Gylden, medens han maa returnere for 76 Gylden Varer. 26. April sendte han en Assignment paa 945 Gylden at betale den følgende Maaned, Resten skulde saa erlægges ultimo Juni, heri dog afkortet 4 Par unge Køer, hvilke han beregner til en Værdi af 70 Gylden Stykket.

Det viser sig imidlertid, at d'Hrr. Blom, som skulde indfri Arctander hos Loeuw, ikke vil holde den indgaaede Akkord. For at faa sine Penge ind bestilte saa Loeuw 22. Januar og 3. Februar 1722 20 Par svære Øksne. Arctander kvitterer 16. Februar for Modtagelsen og meddeler, at Blom sidste Aar har narret dem begge ved at bryde Overenskomsten. Arctander ønsker en Kopi af Bloms Forklaring paa Raadhuset, hvor de under Ed har paastaet, at han skulde være dem 14000 Gylden skyldig, medens Sandheden var den, at de skyldte ham 2300 Gylden. Jacobus Blom havde bragt ham i Miskredit, og nu vilde han af den Grund gribe til Proces. I et Brev en Uge senere uddybes dette Tema. Blom har solgt hans Øksne til 47 Gylden pr. Stk., skønt Markedsprisen var 55—56; de har i det hele betjent ham slet og beregner sig skandaløse Omkostninger, samtidig med at de usandt udspreder, at han skylder dem de 14000 Gylden. Og alt det, skønt Blom paa ham har tjent over 10,000 Gylden i Provision foruden andre Fordele. »Man mister paa den Maade hurtigt Fornøjelse til den Forretning«. Men nu skal det være

anderledes. Arctander vil levere Loeuw Stude, og »for at holde god Harmoni med Jer«, udbeder han sig, naar Øksensketet kommer, 50 Pd. levantiske Bønner, 50 Pd. Indigo etc. »Vi har jo tidligere været gode Venner« etc.

Det er næppe utænkeligt, at David Loeuw i sine Beregninger mere har lagt Vægt paa, at Arctanders Hovedforbindelse d'Hrr. Blom havde brudt med denne, end paa de skønne Forsikringer i Arctanders Breve. Ialfald bestilles der 50—54 Øksne 24. Februar, og Arctander gaar (4. Marts) ind herpaa mod at faa 500 Rigsdaler at betale til Hr. Multipas i Hamburger Courant og 500 Gylden i April, betalbar hos *Marcus Levi*. »Det spiller jo ingen Rolle for Jer«, siger Arctander, »og jeg vil give Jer $\frac{1}{2}$ % paa nogle Maaneder«. Atter følger en Fordømmelse af Blom, der har talt slet om Loeuw, og som ikke har villet holde deres Akkord, fordi de paa 7 af Arctanders Øksenskebe havde beregnet sig 4600 Gylden i Omkostninger. Han synes nu at se lidt lysere paa Situationen og bestiller bl. a. $\frac{1}{2}$ Dussin gode Æbletræer og $\frac{1}{2}$ Dussin Pæretræer med lidt Jord om Rødderne i Maatten, ikke alt for unge og af god Art. Helt tilfreds i Tonen er han, da han modtager et Brev fra Loeuw, dateret 15. Marts, hvori denne efter Arctanders Mening lover ham 1250 Gylden ved et Øksenskibs Ankomst med 54 Dyr. Desværre findes dette Brev ikke i Loeuws Kopibog, saa det er umuligt at faa konstateret, hvor betinget eller ubetinget Løftet har været. Under alle Omstændigheder faar Arctander ikke Pengene, der krediteres ham i Mellemregning, og nu oprulles Dramaets sidste og sørgmodigste Akt.

25. Maj skriver Arctander til Loeuw, at denne ikke har betalt de 1250 Gylden, hvortil Firmaet var skriftlig og mundtlig forpligtet. Han har derfor sendt en ny Veksels til d'Hrr. Marcus og Moses Levi, som venligst bedes honoreret, »hvormed I gør mig meget forbunden og viser Jer som en ærlig Mand« etc. Loeuw svarer ikke, men 14.

September faar han atter Brev fra Arctander, der beklager sig over, at Loeuw mod Aftale ikke har sendt de lovede 1250 Gylden, og efter en Række lange Forklaringer om de leverede Varers ringe Kvalitet foreslaar, at Loeuw sender d'Herrer Levi 808 Gylden, og at deres Stridighed afgøres ved en Voldgift, »hvoraf I har mere Ære end paa saa ubillig Vis at forholde mig mine udlagte Penge«. Loeuw svarer stadig ikke. Saa kommer det sidste forgæves Smertensskrig og Raab om Bønhørelse. Den 9. Februar 1723 beder han om at faa sendt 808 Gylden til Marcus og Moses Levi og erkender samtidig for sig og Arvinger at være Hr. David Loeuw skyldig 1575 Gylden. Men Loeuw lod sig ikke røre — trods alt slap han billigere fra sin Forbindelse med Arctander end med Hans Werner. Den 11. Juni afgik Niels Arctander »fordum Borger og fornemme Handelsmand i Viborg« ved Døden. Selv om han ikke var Fallent, hvilket navnlig skyldtes hans fordelagtige Køb af Nøragergaard, har Kristen Sørensen Testrup dog Ret, naar han i Rinds Herreds Krønike siger, at det faldt slet ud med ham til sidst.¹⁶⁾ Efterhaanden som det gik ned ad Bakke økonomisk, plagedes Arctander af Kreditorer og protesterede Veksler. Ved et kongeligt Kommis-sorium af 8. Januar 1723 fik han et Pusterum over for Severin Brønsdorf til Randrupgaard, der havde et Tilgodehavende paa 647 Rigsdaler. Fordringen var blandt dem, Assessor Lucas Kierulf overtog kort før Arctanders Død. Havde denne ikke hjulpet ham, og Svogeren ikke været Kancellipræsident, var hans hele Hus styrtet sammen.

Da Hans Werner kom til Ære og Velstand, byggede han en ny »anseelig« Bygning i Viborg, men inden den blev færdig, var Trængselstiden begyndt. Han modtog Skøde paa Gaarden den 22. November 1719, og samme Dag fik

¹⁶⁾ Jyske Samlinger B. I. p. 358 og 368.

en Viborger Apoteker en Prioritet heri paa 128 Rigsdaler. Denne Gaard søgte daværende Justitsraad Møinichen at skaffe sig Indførsel i, da Werner stod paa Fallittens Rand. Han havde hjulpet Werner, da det kneb for denne i 1719, ikke blot paa Grund af Uheld med Forretningen, men ogsaa fordi hans Købmandskarl *Jørgen Wissing* var løbet bort med et stort Parti Købmandsvarer og en Del rede Penge. Møinichen lod nu sine Veksler til et betydeligt Beløb protestere og vilde have Gaarden for sin egen Mund. Det lykkedes imidlertid ikke, idet Apotekeren mødte op med sin Fordring paa 128 Rdl. og Forpagteren paa Vreslev Kloster med en anden paa 630 Rigsdaler. Det endte med, at Werners Gaard blev stillet til offentlig Auktion.¹⁷⁾ Han selv gik det ikke godt i de kommende Aar, han drev stadig nogen Handel og var indviklet i adskillige mindre Retssager. Men naar det regner paa Præsten, drypper det paa Degnen. Da Christian Møinichen blev en stor Mand indenfor Centraladministrationen, kom det ogsaa til at lysne for Hans Werner. 1726 søgte han Stillingen som »Taksadeur« ved Københavns Toldbod efter afdøde Schumacher, der sammen med sin Kollega under den store Udrensning i 1726 var blevet idømt en Bøde paa 1000 Rigsdaler.¹⁸⁾ Han fik ikke Stillingen, men udnævntes 19. Marts 1727 til Inspektør over Tolden og Konsumtionen af Vine, Brændevin, Salt og Tobak i hele Jylland.¹⁹⁾ Det fremhæves i Bestallingen, at Udnævnelsen er sket efter Forslag af de Negotierende i København. Da disse næppe har haft større Kendskab til den ruinerede Viborger Køb-

¹⁷⁾ Viborg Raadstue Justitsprotokol. 16. April, 4. Juni og 3. Juli 1720.

¹⁸⁾ Rentekammer Arkiv Journal over Indk. Suppliker og Memorialer for 1726 og indkomne Breve uden Journalnummer 1706—40 (29. Oktober 1727) Rigsarkivet. (R. A.).

¹⁹⁾ Rentekammerets Bestallingsbog. 9. R. A.

mand, gaar man sikkert ikke galt ved bag dem at søge Kancellipræsident Møinichens Haand. Ingen inden for Administrationen har været i Tvivl om, at det var en af dennes Protegéer, der skulde skaffes Brød til.

I Bestallingen hedder det, at det skal være Werner forbudt direkte eller indirekte at være interesseret i Handel. Han skal mindst een Gang aarlig efterse de Negotierendes Beholdninger i alle Købstæder, have Opsyn med Vejere, Maalere og Vragere og paaagte, at Toldere og Kontrolører rigtig udi deres Bøger indfører. For denne Tjeneste skal Inspektøren ikke have nogen aparte Belønning, men efter Ordonnancen delagtiggøres i de forsvegne Varers Konfiskation.

Det kan ikke nu ses, om Stillingen har været indbringende, men det kan med Sikkerhed fastslaas, at den var alt andet end behagelig. 25. Februar 1728 klager Werner til Kancelliet over, at Byfogden i Aalborg, *Christian Smit*, ikke har befordret en Konfiskationssag, men tværtimod opsat den, desuden har Byfogden i Retten og paa Gaden overfaldet ham med Trusler og nærgaaende Skældsord.²⁰⁾ Det ses ikke, at Anmodningen om at faa Smit straffet er blevet opfyldt, og Landsretten frakendte Inspektøren Ret til at optræde som Aktor i Konfiskationssager. Overmaade begejstret har Werner heller ikke været ved Tanken om de Ubehageligheder, Stillingen kunde føre med sig. Da han havde udarbejdet nogle meget fornuftige Forslag, hvis Formaal var at sikre Kongen mod Toldsvig og ham selv en ordentlig Indtægt gennem Konfiskation samt en vis Autoritet over for de juridiske Embedsmænd og Tolderne, sender han Andragendet — ikke til Rentekammeret, men til Kongen. Samtidig anmoder han om, »at denne hans Indberetning ikke for os udi Cammer Collegio maatte blive bekjendt, saasom han da maatte vente sig

²⁰⁾ Danske Kancelli. Supplik Bog 1728. R. A.

store og overflødige Fjender, og ikke større Assistance, end han tilforn havde mødt.«²¹⁾

Det maa have været Forbindelsen med Møinichen og dennes senere Svigersøn Geheimsekabinetssekretær *Ramshart*, som antagelig har inspireret Werner til at gaa direkte til Kongen. Under alle Omstændigheder var det en Dumhed, der sikkert er blevet husket, da han efter Tronskiftet mistede sin Beskytter, Oversekretær Møinichen. Hans Forslag gik fra Kongen til Rentekammeret, som sablede dem ned, og det har sikkert været med lettet Hjerte, han opgav denne Stilling for at overtage det indbringende og betydelige Embede som Inspektør over Tolden og Konsumtionen i København sammen med Sekretær *Ricard Pauli* og Justitsraad *Christian Erland*. Udnævnelsen forelaa 29. Juni 1729, og Hans Werner var nu endelig gledet ind i en anset og betryggende Stilling. Vist nok paa dette Tidspunkt giftede han sig med afdøde Guldsmid *Anders Normans* Datter, og i Aarene 1729—30 finder vi ham ret fornemt installeret i Ny Kongensgade Matr. Nr. 115.²²⁾ 1730 opnaaede han Titel af Kammerraad.

Om hans Omgangskreds i disse Aar ved vi ellers ikke stort. Han synes at have været meget velanskreven hos Oversekretæren. Det berettes saaledes, at han tog sig af en fattig Student, der »blev hjulpet til et Præstekald i Jylland paa Mors ved Møinichens — eller rettere Toldinspektør Werners Recommendation«, og en anden Theolog skaffede Werner Lejlighed til at præke for Oversekretæren paa Emdrup.²³⁾ Hans Embedsgerning paa Told-

²¹⁾ Rentekammerets Relations og Resolutions Protocol 1728 p. 93 ff. R. A.

²²⁾ Forskellige Mandtal i Københavns Stadsarkiv for ovenanførte Aar.

²³⁾ Historiske Meddelelser om Kbhvn. 1. VII. p. 492 f.

boden er der intet særligt at bemærke om, der er naturligvis af og til Gnidninger med Købmændene, men det er dog kun Smaating imod den Ulejlighed, han har af nogle Konfiskationssager fra Tiden som Inspektør over de fire Species.

Hans Werner skulde imidlertid ikke ret længe faa Lov at nyde en behagelig Tilværelse som Toldinspektør i København. Kort efter, at Møinichen i Oktober 1730 havde faaet sin Afsked som Oversekretær, fandt der en Udrensning Sted, og blandt dem, det gik ud over, var Toldinspektør Hans Werner. Han synes dog ikke straks at have opgivet alt Haab om en ny Embedsstilling. 30. Januar 1731 beder han som en fattig brødløs Mand, der med Hustru maa frygte den alleryderste Armod, om en anden Emploi, f. Eks. Stillingen som Toldforvalter i Bergen eller en Kammertjeneste i Øresund. 13. Februar rykker Svigermoderen, afdøde Juvelerer *Normans Enke* frem med en længere Redegørelse over de Ulykker, der har ramt hende ved Københavns Brand og andre Fataliteter. Madam Normans største Sorg er dog, at hendes yngste Datter, som er gift med forrige Toldinspektør Hans Werner, skulde geraade i den Fattigdom, dennem overhænger, nu han er brødløs. Hun beder derfor om en anden Stilling til ham eller en Pension. Og endelig kommer Werners Hustru, som gaar Skørtevejen, idet hendes Ansøgning er rettet til Dronningen. Men Naadens Sol kaster nu kun sparsomme Straaler paa Werners Vej. Han maa 23. April 1731 nøjes med Stillingen som Færgemand ved Lillebælt med Bopæl i Assens.²⁴⁾ 17. December samme Aar indgav han en Supplik om et Tillæg, saa han blev betalt paa lige Fod med Færgemanden »paa den anden Side«. Werner begrundet det med, at han med stor Bekostning havde sat Assens

²⁴⁾ Rentekammer Arkiv. Cammer Collegie Extract Protocoll 2. Januar—5. Juni 1731. p. 163 samt Bestallingsbog. 9. R. A.

Færgested i Stand med nye Fartøjer, at han for Posttransportens Skyld maatte holde en Jagt med fire dygtige Karle samt to Baade og en Smakke, fordi han hver Uge skulde transportere visse Folk — vel Statsfunktionærer — frit over, og for alt dette fik han kun 100 Rigsdaler aarlig. Hans Ansøgning blev oversendt til Generalpostamtet, som imidlertid erklærede, at der ikke var Grund til at bevilge Werner noget Tillæg.²⁵⁾ Han maatte derfor nøjes med det lidet, Færgefarten indbragte. Af Færgepengene fik de 6 Færgemænd Tredieparten mod Forpligtelse til at holde sig fri for Drukkenskab og forrette Tjenesten ordentlig.²⁶⁾ For at supplere de smaa Indtægter søgte og fik Hans Werner 1737 Tilladelse til at drive »en liden borgerlig Næring, uden borgerlig Tyngde, og derhos den Frihed at maatte modtage dem, som vilde lade sig transportere«,²⁷⁾ det vil altsaa sige Ret til at drive en Slags Gæstgiveri. Hans økonomiske Kaar var meget slette, selv om han fik Hjælp af Svigermoderen, og Kreditorerne fra Tiden i Viborg plagede fremdeles. 1741 krævede *Peder Biering* i Hjørring ham for Betaling af 22 Lispund Flæsk og 8 Ottinger Smør samt 10 Rigsdaler kontant Udlæg til hans Tjener. Bierings Beviser var to Missiver fra Werner af 13. og 15. November 1728. Werner svarer hertil, at han ikke kan huske Sagen saa mange Aar efter. Dommen kom til at gaa ud paa, at hvis Werner, som tilbuddt, vilde aflægge Ed, kunde han slippe, hvis ikke, maatte han betale Biering 50 Rigsdaler 4 Mark samt 4 Rigsdaler til St. Hans Kirke. 1742 blev han sagsøgt af Sognepræsten for Nørholm Menighed i Jylland, *Niels Ursin*, der var Arving i Borgmester Ravens Stervebo i Viborg, og i dennes Hoved-

²⁵⁾ Danske Kancelli Supplik Bog 1731 og Cancelli Protocol 15. August 1731—28. Maj 1732. R. A.

²⁶⁾ Assens Raadstueprotokol 1697—1736 (23. Maj 1731). Landsarkivet i Odense. (O. L.).

²⁷⁾ L. Maaløe: Assens gennem 700 Aar. p. 84 ff. Odense 1936.

bog stod Werner antegnet for en Varegæld paa 130 Rigsdaler; Dommen lød, at Werner skulde aflægge Ed paa ikke at have faaet Varerne, helt eller delvis, i modsat Fald burde han betale de 130 Rigsdaler plus 12 Rigsdaler i Procesomkostninger samt Renter fra Søgsmaalets Dato.²⁸⁾ Hvordan Kammerraaden har klaret Spørgsmaalet med sin Samvittighed, skal jeg lade være usagt. Fra Januar 1741 var han en syg Mand, hvilket fremgaar af en Apotekerregning i Skifteboet. Da Werner mærkede, at det lakkede mod Enden, søgte han og fik 17. Oktober 1742 bevilget, at Hustruen maatte bevare Færgeprivilegiet efter hans Død.²⁹⁾ Denne indtraadte 21. November 1742, og Ugen efter blev han begravet i Assens Kirke »udi Choret og blev ringet for Liget med alle Klokkerne«.³⁰⁾ Færgemand i Assens, Kammerraad, fhv. Toldinspektør i København, fhv. Inspektør over de 4 Species i Jylland og forrige Studehandler og Købmand i Viborg, Hans Werner blev saaledes stedt til Hvile, som det sig hør og bør en ærlig og fornemme Mand.

Derimod saa det ikke saa straalende ud, da Boet skulde gøres op. Færgegaarden tilhørte velærværdige Hr. *Christian Winther* i Vejle, og Fartøjerne var pantsatte. Justitsraad *Chr. Stockstedt* havde 280 Rigsdaler til Gode plus resterende Renter. Enkens Moder, Madame Norman i København, skulde have 1090 Rigsdaler etc. Boet kunde ikke dække den bekendte Gæld, »end sige den ubekendte« — »saa efterdi Enkefruen forhen har indkaldt dette Skifte efter hendes salig Mand under Skifterettens Behandling efter Lovens Tone, og de saaledes ventelig i den Anled-

²⁸⁾ Landstingets Sentenz-Protocoll 1738—40 og Domsprotocol 1732—49. O. L.

²⁹⁾ Assens Raadstueprotokol fremlagt 1. December 1742.

³⁰⁾ Assens Skifteprotokol. O. L. Skiftet begyndte 17. April 1743 og endte 27. August samme Aar.

ning bliver betænkt paa dertil vedbørlig at indkalde alle vedkommende Creditorer, har hun hermed til Skifterettens Efterretning til saadan Proklamation som aldeles mod hendes Vilje maatte tilkendegives, at hun ikke finder sig uden til sin største Ulejlighed og Usikkerhed tjent med at indlade sig med Creditorerne til deres Fordringers Betaling og ej heller for hende at betage Creditorerne nogen Slags Fordel. Enken vil derfor fragaa Arv og Gæld«. Justitsraad Stockstedts Fordring blev betalt af Enkens Broder Hofprædikant Joh. Norman i Augustenborg. Enken, der ved Mandens Død havde en 3-aarig Datter, *Anna Margrethe Werner*, giftede sig senere med *Jochim Kellinghusen*, der saaledes blev Færgemand i Assens.

I en ydmyg Nytaarshilsen til Stiftsbefalingsmand Chr. Sehested 1738 takkede Hans Werner for stor Naadegunst, »særdeles i det afvigte Aar, da jeg har set og haft saa store Prøvelser«. ³¹⁾ Lige til sin Død forfulgtes han af Modgang. Een stor Prøvelse slap han dog for. David Loeuw havde aabenbart i 1720'erne opgivet den usolide Debitor som haabløs. Men i 1745, smaa 3 Aar efter Hans Werners Død, har man i Amsterdam faaet visse Underretninger om hans senere Levnedsløb. Blandt Firmaets Akter findes følgende paa en Lap Papir: Hans Werner har været Toldinspektør og omtrent 1730 »Staad Raat« i Viborg, dog senere afsat, siden Færgemand ved Lillebælt og boende i Assens — om hans Københavnerperiode har man øjensynlig levet i hel Uvidenhed. Og saa beslutter man sig da til at forsøge at faa nogle af de Penge ind, som Werner havde skyldt siden 1719. 1. Maj 1745 tilskriver David Loeuw Hans Werner, Færgemand i Assens, at man har overgivet Jonn Hendrik Witrok en Kopi af »den originale Obligation, underskrevet af Jer selv, stor Fl. 3418, som jeg forsøger at faa dækket, i det mindste delvis«. Sker

³¹⁾ Wad: Fra Fyens Fortid IV. p. 283.

dette ikke, vil det hollandske Handelshus forfølge Sagen ad Rettens Vej. Det er sikkert hurtigt gaaet op for Loeuw, at man var kommet en Postgang for sent. Det blev ialfald ikke for nogen jordisk Domstol, at den betrængte Hans Werner kom til at staa David Loeuw til Rette. Mod en Obol til Kollegaen Charon havde Færgemanden fra Lillebælt forlængst skaffet sig et Fristed for paatrængende Kreditorer.

Højt at stige, dybt at falde, kunde synes en for højtravende Karakteristik af Hans Werners Liv og Levned. Men antagelig har det været den Opfattelse, han selv har haft. Gennem Slægtskabet med Arctanderne fik Officerssønnen en Chance for at arbejde sig frem til større Velstand. Han har sikkert selv troet at være Maalet nær, da han byggede sin anselige Købmandsgaard i Viborg. Efter at han var slaaet over Ende, reddede Familieforbindelsen med Møinichen ham over i en Embedsbane, som ialfald gav mere Anseelse, end hans Evner kunde svare til, og Giftermaal ind i en velstillet og anset københavnsk Familie. Werner var nu atter paa Vejen fremad, da Møinichens Fald slog ham ud. Vel takket være sin Ubetydelighed blev Kammerraaden Færgemand, en Metier, som betegner et stort socialt Fald. Og hvad næsten værre var, hermed ophørte ogsaa Mulighederne for økonomisk at likvidere Forpligtelserne fra Fortiden. I Assens afsluttede Werner sit Liv i en mere end tyndslidt Elendighed.

STUDIER I VARTOV'S MENIGHEDS OG KIRKES HISTORIE.

I.

N. F. S. GRUNDTVIGS FØRSTE TID SOM PRÆST VED VARTOV HOSPITAL.

(9. JUNI—31. DECEMBER 1839).

Af SKAT ARILDSSEN.

N. F. S. Grundtvig nedlagde som bekendt 1826 sit Embede som residerende Kapellan ved Vor Frelzers Kirke paa Christianshavn,¹⁾ men fik 6 Aar senere Tilladelse til indtil videre at holde *dansk Aftensang i Frederiks tyske Kirke, den nuværende Christianskirke.*²⁾ Selvom Stillingen som fri Prædikant tiltalte ham i flere Henseender, var den dog ufri, usikker og utilfredsstillende. *Økonomisk* var han væsentlig afhængig af Gaver fra den fri Menighedskreds.³⁾ I *aandelig* Henseende blev det ham snart utilfredsstillende kun at virke som *Prædikant*, men uden Ret til kirkelige Handlinger som Daab og Altergang, Konfirmation og Brudevielse.⁴⁾ Især for Nadverens Vedkommende var det ham fra første Færd et Savn, som han i stigende Grad følte i Aarenes Løb,⁵⁾ vel stærkest, da hans to Sønner,

¹⁾ F. Rønning: N. F. S. Grundtvig, 3. Bd. 1. Del, Kbh. 1911, S. 143—144.

²⁾ Anf. V., 3. Bd. 2. Del, Kbh. 1912, S. 63.

³⁾ Smst. S. 216—217.

⁴⁾ Smst. S. 217.

⁵⁾ Smst. S. 64, 217.

Johan og Svend, var i Konfirmationsalderen, og han, skønt Præst, ikke selv maatte konfirmere dem. Da nu ogsaa flere af hans Kirkegængere var i samme Situation med deres Børn, *ansøgte* han midt i December 1838 Kongen om Tilladelse til indtil videre at maatte holde Altergang med sine Tilhørere og Konfirmation een Gang aarligt. Trods alle Anstrengelser for at fremme sin Sag i Kongehus, Kancelli og Bispegaard fik han dog et blankt *Afslag* takket være J. P. Mynsters Betænkning over hans Ansøgning.⁶⁾

Midt i Marts 1839 blev *Præstestillingen ved Vartov Hospital* ledig.⁷⁾ Paa denne havde Grundtvig længe haft Øje »som den eneste Krog i Statskirken, hvor han som kristelig oplyst Præst kunde udholde Stillingen, saa længe det skulde være, fordi han der ikke lettelig kunde finde sig tvungen til noget, der stred mod hans Samvittighed«. ⁸⁾ Her skulde han ikke betjene en Sognebefolkning, hvoraf mange var aabenlyst vantro. Vartovlemmerne skulde kun tages til Alters, naar de selv følte Trang dertil. Og med de frie kirkelige Forhold i København vilde der fra alle Sider kunne samles i Vartov Hospitalskirke en frivillig Kreds, som han kunde betjene med alle kirkelige Handlinger. Det var altsaa i Virkeligheden en Frimenighed indenfor den gamle Statskirke, som her kunde danne sig om ham.⁹⁾

⁶⁾ Smst. S. 218—220.

⁷⁾ Fr. Nielsen: N. F. S. Grundtvigs religiøse Udvikling, Kbh. 1889, S. 333.

⁸⁾ N. F. S. Gr.: Kirke-Speil (1871), Sammes Udvalgte Skrifter, ved Holger Begtrup, 10. Bd. Kbh. 1909, S. 359.

⁹⁾ Holg. Begtrup: Dansk Menighedsliv i Grundtvigske Kredse, 1. Bd. Kbh. 1931, S. 21—22. — s. F.: N. F. S. Gr. som Præst ved Vartov, Vartov-Præster gennem 80 Aar, saml. og udg. af Dr. H. P. B. Barfod, Kbh. 1925, S. 14.

Ved Vakancens Indtrædelse greb man fra højeste Sted ind til Bedste for Grundtvig. Gennem Diplomaten, Kammerjunker H. Chr. Reedtz i det udenlandske Departement og den engelske Legationssekretær P. Browne gav Kongen ham et *Vink* om at søge Vartov.¹⁰⁾ Efter en nærmere Orientering under en *Audiens* hos Frederik VI den 25. Marts¹¹⁾ skrev og afleverede han samme Dag i Slottets Forgemak en *Ansøgning* paa det ledige Embede.¹²⁾ Velvillig stemt, som Kongen var overfor Grundtvig, ønskede han at skaffe ham dette »Ønskeembede«, hvilket krævede klog Taktik overfor Biskop J. P. Mynster, Grundtvigs høje Overordnede og tillige bitre og uforsonlige Modstander.¹³⁾ Et Par Maaneder efter, den 28. Maj, blev Grundtvig *udenævnt* til Præst ved Vartov Hospital.¹⁴⁾

Skønt der her kun var Tale om noget saa dagligdags og for de fleste Mennesker komplet ligegyldigt og uendelig interesseløst som Ansættelse af en Gejstlig, tilmed i en udvortes set ringe Stilling som Præst ved en Stiftelse for gamle Mænd og Koner, saa blev denne Kaldelse dog ikke blot *skelsættende* i Grundtvigs eget Liv, men ogsaa i dansk Kirke- og Menighedsliv. Her i Hospitalskirken kom han til at øve Størstedelen af sit »egentlige Dagværk«, *Opvækkelsen af Menighedslivet* i Danmark.¹⁵⁾ I over en Menneskealder (1839-1872) forkyndte han her

¹⁰⁾ Grundtvig: Kirke-Speil, anf. Udg. og Bd. S. 359.

¹¹⁾ Brev 26. Marts 1839 fra Grundtvig til Gunni Busck, Henr. Bech: Gunni Busck, Kbh. 1878, S. 228—229. — smlgn. Grundtvig: Kirke-Speil, smst.

¹²⁾ Ansøgning 25. Marts 1839 til Kongen, Breve fra og til N. F. S. Gr., 2. Bd. Kbh. 1926, S. 300—301. — Henr. Bech: anf. Skr. smst.

¹³⁾ Grundtvig: Kirke-Speil, anf. Bd. S. 359—360. — J. P. Mynster: Meddelelser om mit Levnet. Kbh. 1854, S. 264—265.

¹⁴⁾ F. Rønning: anf. V., 3. Bd. 2. Del, S. 223. — Fr. Nielsen: anf. Skr., S. 335—336.

¹⁵⁾ jvf. H. Begtrup: Dansk Menighedsliv, anf. Bd. S. 5.

i Prædiken og Salme den glade og den danske Kristendom. Herfra strømmede der »et rigt aandeligt Liv som et frugt-bargørende Kildevæld ud over det ganske Land«. ¹⁶⁾ Vartov Kirke blev Hjemstedet for *Fornyelsen af dansk Kirkesang*, som Grundtvig var Fornyer af dansk Salmedigtning. Vartov Menighed, væsentlig en fri Menighed indenfor Statskirken, blev *Forbillede* direkte for lignende Hospitalsmenigheder i danske Købstæder og tildels dermed indirekte for de senere Valgmenigheder. Som Vor Frue er *liturgisk normgivende* for Gudstjenesten i den danske Folkekirke, blev Vartov Kirke det samme for de grundtvigske Menigheder Landet over.

Grundtvigs Præsteansættelse ved Vartov var selvfølgelig — som hans Vaabendrager, Jacob Christian Lindberg, skrev i den grundtvigske Bevægelses daværende kirkelige Organ, »Nordisk Kirke-Tidende« — »til almindelig Glæde for hans Troes-Brødre i og ved Hovedstaden, som nu ikke alene kunne høre hans Prædiken, som forhen i Frederiks-Kirken, men kunne *gaae til Alters* sammen og faae deres Børn *confirmerede* hos ham«, omend de med Hensyn til *Daaben* endnu ikke var hjulpne. ¹⁷⁾ Ved Høj-messen den 9. Juni, 2. Søndag efter Trinitatis, blev den ny Vartovpræst *indsat* paa en ligesaa venlig som hjertelig Maade af Stiftsprovst E. C. Tryde. ¹⁸⁾ Saa kom Grundtvig da atter til, som han udtalte i sin Tiltrædelsesprædiken over den store Nadver, ¹⁹⁾ at forvalte Sakramenterne, for

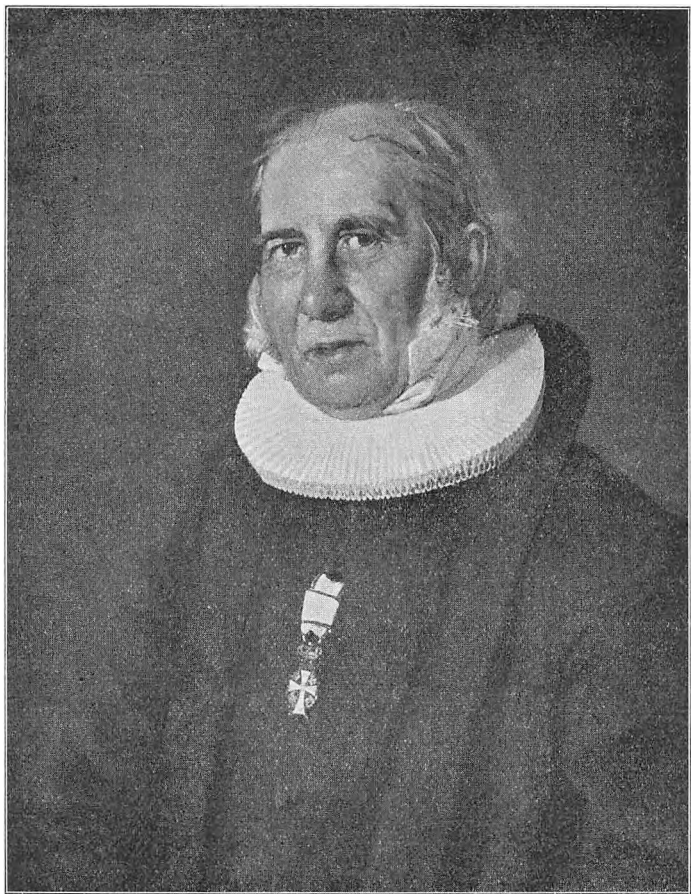
¹⁶⁾ H. P. B. Barfod: Forord, Vartov-Præster gennem 80 Aar.

¹⁷⁾ Nordisk Kirke-Tidende, udg. af J. C. Lindberg. Kbh. 1839/Nr. 22 (2. Juni) Sp. 432.

¹⁸⁾ N. F. S. Gr.: Aabent Vennebrev til en Engelsk Præst (Kbh. 1839), Sammes Udv. Skr. 8. Bd. Kbh. 1909, S. 193.

¹⁹⁾ Opskrift til Tiltrædelsesprædiken tr. i Aabent Vennebrev . . . , anf. Udg. og Bd., S. 193, 201—207. — Aabent Vennebrev udkom ved Midsommertid (1839). [jvf. C. J. Brandt: Grundtvig og Mynster, Dansk Kirketidende (Kbh.) 1882/Nr. 45 (5. Novbr.) Sp. 732.]

ham »den uden Sammenligning mest frugtbare og vel-signede Deel af hans hellige Embede«, hvorefter han saa



N. F. S. Grundtvig.

stærkt havde længtes i de 7 Aar som Aftensangsprædikant ved Frederiks tyske Kirke.²⁰⁾ Hermed indledede han i Vartov gamle Hospitalskirke fra 1755 — det var før dens

²⁰⁾ Aabent Vennebrev . . . , anf. St., S. 205.

Ombygning 1856-57²¹⁾ — sit Livs længste Præstegerning. Bortset fra enkelte Afbrydelser virkede han her regelmæssigt til Søndag den 1. September 1872, da han Dagen før sin Død for sidste Gang prædikede i Vartov. Men hans »allerbedste Præstetid« faldt dog fra Ansættelsen 1839 til hans 50 Aars Præstejubilæum den 29. Maj 1861.²²⁾

Hvorledes forløb saa Grundtvigs første Tid som Præst ved Vartov Hospital? *Den aandelige Forplejning* af Stiftelsens Lemmer varetoges selvfølgelig i Hovedsagen af Præsten, som dog blev bistaaet dels af en *Bønholder* eller saakaldt Degn, dels af en *Aftensangsprædikant*. Som Bønholder fungerede en forhenværende Urtekræmmer, *Chr. Schoulund*, der blev indlagt i Stiftelsen 1839 paa Hofraad George Gersons Seng Nr. 1. Han blev efter Ansøgning af 4. Juni samme Aar ansat som Bønholder — først paa Prøve, fast fra Oktober — for en Løn af 4 Rbd. i Kvartalet, der blev udbetalt ham af Hospitalsforstanderen. Svagelighed hindrede ham dog i hans Bestilling fra Oktober 1844, indtil han døde i November samme Aar, 69 Aar gammel.²³⁾ Som Aftensangsprædikant virkede cand. phil.

²¹⁾ Villads Christensen: Nogle Efterretninger om Vartov Hospital, Histor. Meddelelser om Kbh. 7. Bd. Kbh. 1919—20, S. 114—115. — Fr. Weilbach: Vartov Hospitals Bygninger, smst. 3. Rk., 1. Bd. Kbh. 1934—35, S. 24—26, 28—30, 32.

²²⁾ N. F. S. Gr.'s Vartovs-Prædikener 1839—1860. I Udvalg ved H. Begtrup, Kbh. 1924, S. 5, 6.

²³⁾ Takket være Stadsarkivar *Flemming Dahls* elskværdige Sær-Tilladelse og Stadsarkivpersonalets Hjælpsomhed er det trods Omordning af Vartov Hospitals Arkiv og de paa Stadsarkivet p. Gr. af Verdenskrigens herskende ekstraordinære Forhold blevet Forfatteren af nærværende Afhandling muligt at gennemgaa forskelligt Arkivmateriale Emnet vedrørende. — Vartov Hospital, Indk. Sager 1699—1854 (Kbh.'s Stadsarkiv). — Kirkebog for Vartov Stiftelse 1834—51 [Hovedministerialbog], Vartov Valgmenighed. — Hofraad George Gersons Seng var blevet skænket 1827. (Vald. Bitsch: Fortegnelse over Donatorer af Senge og Legater til „Helligaandshuset“ — „Vartov“ — „Gammel Kloster“, Historiske Meddelelser om Staden København, 3. Rk., 1. Bd., Kbh. 1934—35, S. 85).

Søren Cosmus Beck (1809-89), der var Degn og Skolelærer ved Tugt- og Forbedringshuset. Han boede paa Christianshavn i Store Torvegade 374, men flyttede omkring 1840 til Lavendelstræde 91.²⁴⁾ Ogsaa Grundtvig havde endnu i sin første Vartovtid Bopæl i samme Bydel, Strandgade 56, men lejede omkring 1841 en 2. Sals Lejlighed paa Hjørnet af Vimmelskaftet 134 A og Knabrostræde.²⁵⁾

I Tidsrummet fra Grundtvigs Indsættelse den 9. Juni 1839 og Aaret ud var der ialt 32 *Søn- og Helligdage*, Indsættelsesdagen iberegnet.²⁶⁾ Grundtvig havde alle Højmeserne,²⁷⁾ undtagen den 21. Juli (8. S. e. Tr.), da den holdtes af Vartovforstanderens Søn, Førstelærer, Forstander og Præst ved Det kgl. Døvsstummeinstitut, *Søren Johan Heiberg* (1810-71), hvis fortjenstfulde Hovedvirksomhed iøvrigt er knyttet til det danske Døvsstummeevæsen.²⁸⁾ Ved 19 af Aftensangsgudstjenesterne prædikede den ovennævnte *S. C. Beck*, der i Berlingske Tidendes ugentlige Prædikantlister anføres som »Student Beck«; ved 12 holdt forskellige teologiske Kandidater fra Pastoralseminariet Øvelsesprædikener; ved Aftensangen den 24. November (26. S. e. Tr.) talte »Hr. Dr. Bech«, sikkert den især i 1840'erne kendte Teolog og Forfatter, Dr. phil. *Andreas Frederik Beck* (1816-61), en velbegavet og kundskabsrig jysk Præstesøn, hvis Ønske om at træde i den danske

²⁴⁾ (Kbh.'s) Veiviser 1839, 1840. Her skrives fejlagtigt Bech for Beck. Han blev Student fra Fredericia 1828. (Kjøbenhavns Universitets Matrikel, 3. Bd. Kbh. 1912, S. 654. — Berl. Tid. 1889/Nr. 219 (20/θ)).

²⁵⁾ Veiviser 1839, 1840, 1841. — Fru Marie Blom: Minder fra N. F. S. og Fru Lise Grundtvigs Hjem 1830—50, Minder fra gamle Grundtvigske Hjem, saml. af Dr. H. P. B. Barfod, [1. Bd.] Kbh. 1921, S. 30.

²⁶⁾ Berl. Tid. 1839 (Ugentlige Prædikantlister).

²⁷⁾ Ang. Grundtvigs Forkyndelse se: N. F. S. Gr.'s Vartovs-Prædikener 1839—1860, S. 9—28. — Vartov-Præster gennem 80 Aar, S. 15 flg.

²⁸⁾ Brickas Leksikon, Ny Udg., 9. Bd. 1936, S. 590—591 (Joakim Larsens Artikel, S. J. Heiberg, revideret af A. Hansen).

Kirkes Tjeneste blev afvist af Kirkestyrelsen paa Grund af hans med Statskirken modstridende Discipelforhold til den tyske Teolog og Filosof, David Friedrich Strauss (1808-74) og den kritiske Tübingerskole — i sin journalistiske Produktion gav han til Gengæld Luft for sine udprægede Sympatier og Antipatier og lod ogsaa sin bidende, bitre Ironi gaa ud over Grundtvigianerne.²⁹⁾

Hvilken *Tilslutning* Grundtvig vandt *blandt Vartovlemmerne* i Løbet af 1839, er det vist umuligt at afgøre med Sikkerhed, saalidt som der lader sig noget tilfredsstillende oplyse om den religiøse Tilstand i Stiftelsen paa det Tidspunkt. At Direktionen ønskede at fremme Guds frygten blandt Lemmerne, fremgaar med al Tydelighed af »Anordning for Vartou Hospitals Lemmer af 24. December 1784«. Det paalægges her (§ 1) Forstanderen at føre nøje Tilsyn med, at Lemmerne, medmindre de er forhindret af Sygdom, indfinder sig saavel til den sædvanlige Bøn og Læsning, der daglig afholdes om Morgen Kl. 8 og om Aftenen Kl. 7 paa den store og lille Arbejds- eller Spindestue, som paa Søn- og Helligdage til Prædiken eller Katekisation i Hospitalskirken. Vistes der Forsømmelse paa dette Punkt, skulde Forstanderen først give den Skyldige en Advarsel; hjalp det ikke, tog man Vedkommendes »Forhold og Forfatning under nærmere Overlæg til Correction eller Afstraffelse«. At denne Bestemmelse haandhævedes, har vi et interessant Eksempel paa. Skønt Præsten ved Vartov, *Waldemar Henrik Rothe*,³⁰⁾ i 1821 saaledes gentagne Gange formanede »Mandfolkelemmerne« til at overvære Aftenbønnen, frugtede det dog ikke. Saa klagede han i November til Direktionen, der paalagde Forstanderen, Oberstløjtnant Jacobsen, at tage Affære. Da

²⁹⁾ Anf. V. og Udg., 2. Bd. 1933, S. 290—292 (Mich. Neiiendams Artikel, A. F. Beck).

³⁰⁾ *Wald. Henr. Rothe* (1777—1857), Præst ved Vartov 1818—22, residerende Kapellan ved Trinitatis Kirke 1822, Sognepræst smst. 1830.

man ikke senere erfarer noget om de genstridige Sjæle, tør man vel slutte, at dette har hjulpet, om ikke i aandelig, saa dog i ydre Henseende.³¹⁾

Men hvad angaar Grundtvig og Vartov Hospital i 1839, maa man huske, at dels følte han sig ikke skabt til Sjælesørger³²⁾ — og det var netop en saadan, der egentlig behøvedes i en Stiftelse for Gamle og Ensomme —, dels har vel Størstedelen af Lemmerne levet som »gode Kristne« for at bruge et gængs Lægmandsudtryk, altsaa levet paa en fornuftpræget Forsynstro eller en kristelig farvet Fatalisme. Om nogen stærkt udviklet Kristentro, endsige Menighedsbevidsthed, har der vel næppe i det store og hele været Tale. Herpaa tyder ogsaa *Altergangsdeltagelsen*, som i det nævnte Tidsrum er maadelig for Kvindernes, ringe for Mændenes Vedkommende.³³⁾ Det forandrer intet nævneværdigt heri, om man regner dels med nogle Lemmers Altergang i andre Kirker, eventuelt under Besøg hos Slægtninge og Venner, dels med den kølige og den kolde Aarstids Indflydelse paa Kirkebesøget.

Hvilken *Tilslutning* mødte Grundtvig saa i 1839 »*fra Byen*«, det gængse Udtryk i Kommunionbøgerne for Altergæster, som hverken hørte til Stiftelsens Lemmer eller Funktionærer, altsaa alle udenfor Hospitalet boende? *Grundstammen* i Vartov Menighed var *hans gamle Tilhørerkreds*, som trofast fulgte ham fra Frederiks tyske Kirke.³⁴⁾ Hvem Menigheden nærmere bestod af, viser til dels en Undersøgelse af Stolestadelejerne, af Altergæsterne og eventuelt af dem, som fik kirkelige Handlinger udført hos den ny Vartovpræst.

I Vartov Hospitalskirke var der 3 lukkede Stole paa

³¹⁾ Vartov Hospital, Indk. Sager 1699—1854 (Kbh.'s Stadsarkiv).

³²⁾ F. Rønning: N. F. S. Gr., 3. Bd., 2. Del, S. 216.

³³⁾ se Statistiken nærv. Afh. S. 531.

³⁴⁾ jvf. H. Begtrup: Dansk Menighedsliv i Grundtvigske Kredse, 1. Bd., S. 26.

hver Side af Altret, de 2 mod Indergaarden var forbeholdt henholdsvis Præsten og Forstanderen. De øvrige saavel som Størstedelen af de 24 lukkede Stole paa Gulvet ligefor Altret kunde for aarligt 5 Rigsbankdaler Sedler lejes hos Forstanderen, der udstedte Stolebrev til Lejerne. De ikke bortlejede saavel som de aabne Sidestole nede i Kirken samt Pulpituret var tilgængelige for Lemmerne og andre Kirkesøgende.³⁵⁾ Af Stolestadelejerne fra Pastor Niels Giessing Wolfs³⁶⁾ sidste og hans Eftermand Grundtvigs første Tid kan nævnes *Fru Roede*, gift med Overhavnekontrollør, Kammerraad L. S. Roede, Frederiksberggade 15, og Urtekræmmer, Løjtnant og Husejer *N. D. Holst*, Kultorvet 205.³⁷⁾ I Sommeren 1839 udlejedes flere af de lukkede Stole paa Gulvet foran Altret: Nr. 5 mod Gaarden til Justitsraadinde, Husejerske *D. Busch*, Vingaardsstræde 147; Nr. 7 mod Løngangsstræde til daværende Krigsassessor, Fuldmægtig i Admiralitetet *Hartvig Chr. Hansgaard*, Badstuestræde 119; Nr. 8 mod Gaarden til Marskandiser *P. Berendsen*, Adelgade 296; Nr. 8 mod Løngangsstræde til Husejerske, Enke efter Brændevinsbrænder *C. Olsen*, Store Torvegade 377 (Christianshavn); Nr. 9 mod samme Side til Boghandlerenken, Husejerske *Frederikke L. Venninghausen*, Hyskenstræde 143.³⁸⁾

Som man ser, er der her saavel betitlede Embedspersoner af mellem og lavere Rang som Borgere af Handel og Haandværk. Af de nævnte 7 Personer er 4 Grundbesiddere, 6 bor i København, 1 paa Christianshavn. *Stolestadelejerne repræsenterer* et Udsnit dels af den fastlønnede, dels af den selverhvervende og velstillede Borgerstand. Man vilde imidlertid faa et fejlt Indtryk af Vartovmenighedens Sammensætning, hvis man betragtede Stolestade-

³⁵⁾ Vartov Hospital, Indk. Sager 1699—1854 (Kbh.'s Stadsarkiv).

³⁶⁾ *N. G. Wolf* (1779—1848), Præst ved Vartov 1823—39.

³⁷⁾ Vartov Hospital, anf. Indk. Sager.

³⁸⁾ Smsts.

lejerne som et typisk Udsnit af og en fuldgyldig Repræsentation for den brogede, blandede Skare, der samledes om Grundtvig i 1839. Paa dette Punkt er en Undersøgelse af *Altergæsterne* ligesaa supplerende velkommen som korrigerende nødvendig. Først skal dog meddeles en *Oversigt over Altergæsternes Antal* i det her behandlede Tidsrum.³⁹⁾

1839	Fra Vartov Stiftelse		Fra Byen	1839	Fra Vartov Stiftelse		Fra Byen
	Kvinder	Mænd			Kvinder	Mænd	
16. Juni	12	0	37	29. Sept.	0	0	4
23. „	18	0	32	9. Okt.	9	3	23
30. „	10	2	19	13. „	2	0	7
3. Juli	5	0	4	20. „	3	0	8
7. „	9	2	11	27. „	3	0	7
14. „	7	3	30	3. Nvb.	3	0	5
28. „	11	1	6	6. „	5	2	6
4. Aug.	9	0	15	10. „	1	0	3
7. „	10	0	8	17. „	1	0	6
11. „	3	0	5	24. „	0	0	7
18. „	4	0	12	1. Decbr.	0	0	7
25. „	1	0	8	8. „	0	0	6
1. Sept.	2	0	4	15. „	0	0	6
4. „	13	1	12	22. „	0	0	13
8. „	1	0	13	29. „	0	0	3
15. „	1	1	18				
22. „	0	0	10	32. Alterg.	143	15	355

Som man ser, er Størstedelen af Altergæsterne »fra Byen«; men hvor stor en Procentdel det udgjorde af de udenfor Stiftelsen boende Kirkegængere, lader sig ikke afgøre, da man ikke kender Antallet af disse. Derimod er Altergangsdeltagelsen som nævnt ringe for Lemmernes

³⁹⁾ Communion-Bog for 1839 og 1840, Vartov eller Helligaands Hospital (citeres: C-B.) (Landsarkivet, Kbh. — Citeres: L. A.).

Vedkommende, ikke mindst i Betragtning af, at deres Antal i 1839 vel kan anslaas til ca. 400 — 16 Aar senere, før Vartovs Ombygning, sattes Antallet af Lemmer og Gangkoner til 431.⁴⁰⁾

Hvem der *ellers* gik til *Alters* i Vartov Kirke bortset fra Stolestadelejerne og Lemmerne, viser en Fortegnelse over Deltagerne i *Grundtvigs første Altergang* Ugedagen efter hans Indsættelse, Søndag den 16. Juni (3. S. e. Tr.). Da *Fortegnelsen* ikke blot er *karakteristisk* for denne første og enkelte Altergang, men ogsaa for de følgende Nadverhold i Grundtvigs første Vartovtid, skal den her meddeles med Undtagelse af Lemmerne:

„*Communion i Vartou Kirke d. 16.de Juni 1839*“.

„Sukkermæster Høys⁴¹⁾ i Brogaden No. 17 paa Christiansh. — Silke Farver Hansen og Farversvend Frederichsen i St. Kjøbmagergade No. 69. — Bødkermæster Olsen i Skindergaden No. 19. — Smedesvend Johan Jacob Schiultz og Arbeidsmand Christen Olsen Ersgaard i Regnegade No. 188. — Høker Gærløv⁴²⁾ med Hustru i Skindergade No. 24. — Skrædermæster Ley med Hustru 2.de Sønner og 1 Datter og Malersvend Peter Nicolai Clausen og Guldsmed Lærling Christian Frederich K. Clausen og Svigerinde Jfr. Chathrine Wahler og Jfr. Lodvice Chathrine Chlausen og Jfr. Emilie Augusta Clausen, i Overgaden Neden Vandet No. 157.⁴³⁾ — Jfr. Necoline Schröder i Klædeboderne No. 100. — Skomagermæster Jørgensen med Hustru i St. Annagade paa Christianshavn No. 276. — Jfr. Chathrine Willerup i Silkegade No. 45. — Jfr. Ane Schmidt i Løngangstrædet No. 162 og 63. — Skrædersvend Peter Rosgaard i Skindergaden No. 46. — Mad. Kielsen og Maler Scheueermann ved

⁴⁰⁾ Fr. Weilbach: Vartov Hospitals Bygninger, Hist. Medd. om Staden Kbh., 3. Rk., 1. Bd., S. 31.

⁴¹⁾ J. F. Høy. (jvf. Veiviser 1839).

⁴²⁾ C. P. Gierløv. (jvf. Veiviser 1840).

⁴³⁾ Efter Veiviser 1839 bor Skrædermester H. Chr. Ley Overgaden oven Vandet.

Østervold No. 484.⁴⁴⁾ — Magister Lindberg med Hustru og 2.de Svigerinder og Svoger.⁴⁵⁾ — Tienestepige Christine Orup i Aabenraa No. 117. — Skrædermæster Møller med Hustru paa Østergade No. 60. — Tøffelmager Paul Hansen Riisberg med Hustru paa Nørregade No. 26.⁴⁶⁾ —

I Hovedtræk skal nu omtales *enkelte Deltagere* i Vartovpræstens første og følgende Altergange i 1839 til *Belysning* af deres Forhold til Grundtvig og deres daværende Position. I forrige Aarhundrede vilde en saadan kortfattet Redegørelse have tjent til at imødegaa diverse Fejlopfattelser af Grundtvigs kirkelige Indsats: snart ankede man over, at Grundtvigianismen p. Gr. af sin »platte Folkelighed« kun evnede at tiltale de jævne og jævne Befolkningslag, snart at den takket være det historisk-poetiske Anstrøg fik et aandsaristokratisk Præg, som gjorde den fjern og fremmedartet for det bredere Lag.⁴⁷⁾ I vor Tid eksisterer der vistnok en ret udbredt populær, altsaa overfladisk Opfattelse af Vartovmenigheden som bestaaende af »de stille i Landet«, af Folk, hvis Navne glemtes ligesaa hurtigt, som den Sne, der faldt ifjor. At Menigheden ikke destomindre allerede i 1839 talte Mænd af en vis kirke-

⁴⁴⁾ C. Scheuermann, Landskabsmaler, Østervoldgade 484 (Veiviser 1839).

⁴⁵⁾ J. C. Lindberg, Magister artium, Lærer i de østerlandske Sprog, Frederiksberg Allé 9. (Veiviser 1839).

⁴⁶⁾ C-B. 1839 (16. Juni). — Vartov-Klokkerens Kommunionbog 1826—43 (L. A.) bærer under Overskriften, „Commonion i Vartou d. 16de Iuni 1839“, en anden og senere Haands *Vedføjelse*: „Grundtvigs 1ste Alltjeneste“. — Der findes ingen Kommunionbøger fra 1839—72, som er ført af N. F. S. Gr. — Den senere Vartovpræst, Marmorkirkens første Sognepræst, J. H. Monrad har som Redaktør af „Dansk Kirketidende“ heri ret unøjagtigt gengivet Fortegnelsen over Grundtvigs første Hold Altergæster (Dansk Kirketidende 1892/Nr. 8 (21. Febr.) Sp. 122—123).

⁴⁷⁾ jvf. J. H. Monrad: Grundtvigs første Altergæster i Vartov, Dansk Kirketidende, anf. Aarg. Sp. 121—122.

lig Betydning og tildels ogsaa social Position, vil det følgende vise.

Blandt de ovennævnte Altergæster var der flere, som allerede i Aarhundredets 2. Tiaar var kommet i Forbindelse med Grundtvig, saaledes den ansete Skrædermester, Slesvigeren *Hans Christian Christesen Ley* (ca. 1779-1840), der omkring Aarhundredskiftet havde været under herrnhutisk Paavirkning fra Brødremenigheden.⁴⁸⁾ I sit første Ægteskab med Marie Christine Wahler (1783-1825) fik han Sønnen *Christian Sigfred Ley* (1806-74), vel en af de to Sønner, som deltog i den Ley-Clausen'ske Familiealtergang hin 16. Juni sammen med Faderen og Stedmoderen, Johanne Marie Clausen (1804-77).⁴⁹⁾ Chr. Sigfred Ley, som en Tid indtog en fremtrædende Stilling blandt de grundtvigske Studenter i 20'ernes Slutning, studerede Teologi uden at faa Embedseksamen; i 30'erne og 40'erne var han Lærer i København, flittig Oversætter og Udgiver af ældre dansk Litteratur og hyppig Bidragyder i »Nordisk Kirke-Tidende«.⁵⁰⁾

Til de kendte Navne i den ældre Vartovmenighed hører ogsaa Landskabsmaler *Carl Georg Scheuermann* (1803-59), en københavnsk Grosserersøn, der stærkt kristeligt og

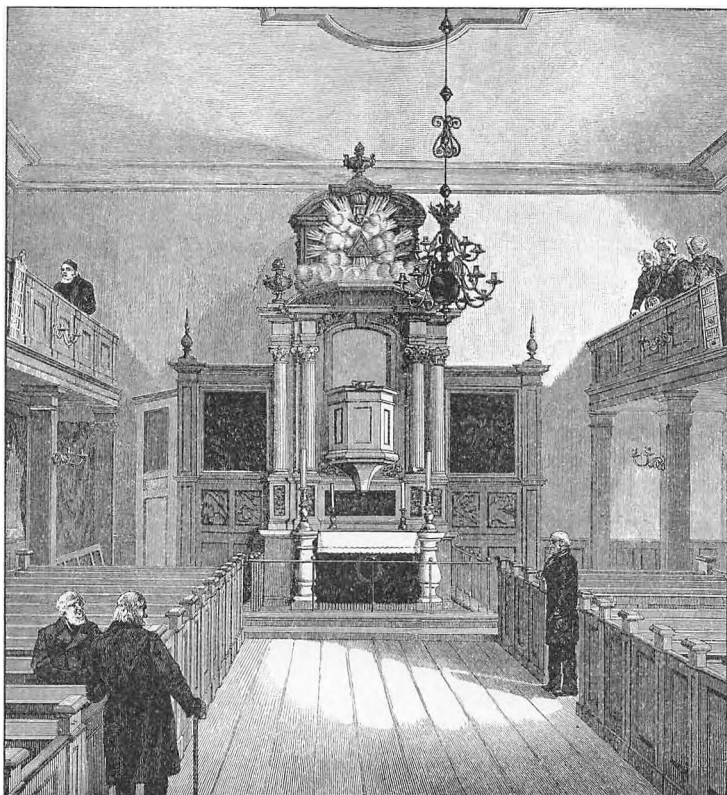
⁴⁸⁾ Fr. Nygård: Sigfred Ley og Grundtvigs ældre venner, Historisk månedsskrift, 10. Bd. Odense 1888, S. 288 flg. (NB. 302—309, 310, 320) (H. C. C. Ley).

⁴⁹⁾ Smst. S. 313, 315—319 (M. C. Wahler). — Brickas Leksikon, Ny Udg., 14. Bd. 1938, S. 320—321 (Artiklen C. S. Ley). — I Skrædermester Leys 2. Ægteskab med Johanne Marie Clausen fødtes *Hans Chr. Clausen Ley* (1828—75), den senere Genremaler. (Ph. Weillbach: Nyt dansk Kunstnerlexikon. 2. Bd. Kbh. 1897, S. 23—24).

⁵⁰⁾ Fr. Nygaard: Unge danske teologer fra 1827—29. (Af Chr. Sigfr. Leys papirer), Danskeren, 5. Bd. Kolding 1891, S. 220 flg. — Brickas Leksikon anf. St. (Fr. Nielsens Artikel, C. S. Ley, revideret af Hans Lund). Trods en Leksikon-Artikels ret snævre Rammer vilde flere Hovedtræk til Belysning af C. S. Leys grundtvigske Ungdomsmilieu have været velkomne.

filantropisk interesseret udfoldede en betydelig Velgørenhed.⁵¹⁾

Bedst kendt af Vartovpræstens første Altergæster er



Altret i Vartov Kirke.

Jacob Christian Lindberg (1797-1857), Præstesønnen og Studenten fra Ribe, hvis Livsbane blev afstukket, da han

⁵¹⁾ C-B. 1839 (16. Juni, 22. Decbr.). — Weilbach: Kunstnerlexikon, 2. Bd. S. 341—342. — Hans Søster, *Julie Augusta Scheuermann* blev 1836 gift med Præsten, senere Professor i Kirkehistorie ved Københavns Universitet, Grundtvigianeren *Fr. Hammerich*. (*Fr. Hammerich: Et Levnetsløb*. Kbh. 1882, S. 347—349).

som Rus (1815) blev grebet af Grundtvigs Forkyndelse af luthersk Bibelkristendom contra Samtidens Rationalisme. Han stod fra 1825 som Grundtvigs nærmeste Vaabendra-ger i »Kirkekampen«, fra 1832 som Ordfører for Menig-heden, der samledes i Frederiks tyske Kirke til Aften-sangsgudstjeneste hos Grundtvig, fra 1833 til 40 som Ud-giver af »Nordisk Kirke-Tidende« — Ugebladet, der tjente til Propaganda for »den kirkelige Anskuelse« og til Værn mod Grundtvigianismens Fjender — og sidst, men ikke mindst som Skaber af Forstaaelse og Samarbejde mellem det kristne Lægfolk i By og paa Land. Kortsagt en Mand af betydelig Indflydelse i grundtvigske og gudelige Kredse.⁵²⁾

Som Kommunionbogen viser, deltog i Altergangen for-uden Lindberg hans Hustru, *Anna Cathrine Elisabeth Hansen* (1805-66),⁵³⁾ hans Svigerinder og Svogeren, cand. theol. *Jørgen Laurits Wilhelm Hansen* (1810-84), som og-saa hørte til Grundtvigs Folk. Han var da Huslærer paa Holsteinborg hos Lensgrevinde Wilhelmine Julie Holstein, født Reventlow, der 1836 var blevet Enke efter Lensgreve Frederik Adolph Holstein, Foregangsmand paa saa mange Omraader og Beskytter af de af Autoriteterne forfulgte gudelige Forsamlingsfolk.⁵⁴⁾

⁵²⁾ Brickas Leksikon, Ny Udg., 14. Bd. 1938, S. 366—369 (Carl Weltzers Artikel, J. C. Lindberg).

⁵³⁾ Hun var Datter af Destillatør og Brændevinsbrænder *Jens Peter Hansen* og viedes i April 1826 i Vor Frelsers Kirke af Grundtvig. (Fr. Nygård: Jakob Chr. Lindberg. Odense 1897, S. 6, 18. — jvf. F. Rønning: Jacob Chr. Lindberg, Kirkeligt Samfunds Julebog 1926 (Kbh.), S. 115—116).

⁵⁴⁾ Erslews Forfatter-Lexikon, 1. Bd. S. 580; Suppl. 1. Bd. S. 693—694. — Efter 22 Aars Præstegerning tog Grundtvigianeren *Hansen* 1863 sin Afsked og gik sammen med Hustru, Plejebørn og en Søster over til *Katolicismen*. (Wibergs Præstehistorie, 1. Bd. S. 384. — Johs. Fibiger: Mit Liv og Levned. Kbh. 1898, S. 255—256. — Nordisk Kirketidende for katholske Kristne. (Kbh.) 32. Aarg. 1884/Nr. 27 (6. Juli) S. 209—212. — Martin Kristensen: Niels Lindbergs Liv og Ger-

Ved de følgende Altergange i Løbet af 1839 træffer vi flere Teologer. Saaledes Dr. phil. & lic. theol. *Peter Christian Kierkegaard* (1805-88), den senere Aalborgbisp, der da boede i Ejendommen paa Nytorv 2, som han og Broderen, Søren Kierkegaard kort før havde arvet efter Faderen, den velhavende Hosekræmmer Michael Pedersen Kierkegaard.⁵⁵⁾ P. C. Kierkegaard havde haft Forbindelse siden 1826 med flere unge grundtvigske Teologer, fra 1830'erne med Grundtvig selv, hvis kirkelige Livssyn han gennem sin teologiske Licentiatdisputats (1836) indførte i dansk Teologi, og hvis personlige Venskab han efterhaanden vandt.⁵⁶⁾ Omkring 1840 gjorde han en »stadig skarpere Bøjning over mod Grundtvigianerne«, blev i Grundtvigs første Vartovtid Redaktør af »Nordisk Tidskrift for christelig Theologie« og var paa Studentermødet paa Hotel d'Angleterre Dagen efter Regeringsskiftet den 3. December 1839 en af Hovedmændene for den loyale Lykønskingsadresse, der underskrevet af 426 akademiske Borgere blev overrakt Christian VIII af en Deputation med Kierkegaard som Ordfører.⁵⁷⁾ Han indtog saaledes

ning. Kbh. 1922, S. 10). — Hans ene Plejedatter blev 1871 gift med den førnævnte Genremaler, *Hans Chr. Cl. Ley.* (jvf. nærv. Afh. S. 534, Note 49. — Weillbach: *Kunstnerlexikon*, 2. Bd. S. 24. (Her anføres *fejlagtigt* 1885 som Hansens Dødsaar).

⁵⁵⁾ C-B. 1839 (7. Juli). — *Vciviser* 1839. — Carl Weltzer: *Peter og Søren Kierkegaard*. Kbh. 1936, S. 144, 145, 146—147.

⁵⁶⁾ *Brickas Leksikon*. Ny Udg. 12. Bd. 1937, S. 415—422 (Carl Weltzers Artikel, P. C. Kierkegaard). — jvf. Carl Weltzer: *anf. Skr.*, S. 15, (22, 39), 41 flg., 53, 58, 61, (65), 77 flg., 80 flg., 89, 98, 120 flg., 122.

⁵⁷⁾ Carl Weltzer: *anf. Skr.*, S. 151—153. — *Berl. Tid.* Lørdag 7. Decbr. 1839 bragte en Gengivelse af *Adressen* og Referat af Overrækkelsen og Kongens Tak. *Meddelelsen*, modtaget ved Redaktionens Slutning, var dateret 7. Decbr. 1839 og underskrevet af P. Chr. Kierkegaard, Rasmus Nielsen [senere Filosofiprofessor], Jakob Stilling, Vilh. Schøler og R. Th. Fenger [senere fremtrædende grund-

en forholdsvis betydelig Position saavel i grundtvigsk kirkelig og teologisk som i akademisk social Henseende.

Af Grundtvigs andre Altergæster kan nævnes Sognepræst i Sejling-Sinding Pastorat i Aarhus Stift, *Hans Broge Berg* (1802-89), en af J. C. Lindbergs Venner, hvis Præstevirke forberedte det grundtvigske Livsrøre i Egnen i 50'ernes Slutning.⁵⁸⁾ Fremdeles *Cathrine Christine Østrup* (1799-1847), Enke efter Præsten Johan Peter Østrup (1800-33), kendt fra den gudelige Forsamlingsbevægelses og »Den vestsællandske Krig«'s Historie.⁵⁹⁾ Endelig de teologiske Kandidater, *Johan Stephan Schade*

vigsk Forfatter og Præst]. Samme Blad gengav Mandag 9. Decbr. efter „Fædrelandet“ en anden, *tidligere indgiven Adresse* (dat. Kbh. 3. Decbr. 1839) fra omtrent 250 akademiske Borgere, en Adresse, Kongen havde faaet overrakt af en Deputation, bestaaende af Orla Lehmann, Carl Ploug, Dittl. Goth. Monrad, Hother Hage og W. Andersen.

⁵⁸⁾ C-B. 1839 (30. Juni). — Wibergs Præstehistorie, 3. Bd. S. 369. — Erslews Forf.-Lex., 1. Bd. S. 108—109; Suppl. 1. Bd. S. 120. — A. Bobjerg: Det grundtvigske Livsrøre i Silkeborgegnen. Kbh. 1927, S. 10, 13, 16. (I Tekst S. 10 og Navneregister S. 110 staar *fejlagtigt* Brage for Broge). — jvf. H. Begtrup: Dansk Menighedsliv i grundtvigske Kredse. 5. Bd., Kbh. 1934, S. 156 (Brage er *Trykfejl* for Broge!). — Om hans Tid som personel Kapellan i Kongens Lyngby hos Det danske Missionsselskabs Stifter, Sognepræst *Bone Falch Rønne*, se J. Oskar Andersen: Festskrift i Anledning af Det danske Missionsselskabs Hundrede-Aars-Jubilæum. 1. Bd. Kbh. 1921, S. 156, 163, 167, 169.

⁵⁹⁾ C-B. 1839 (10. Novbr.). — Wibergs Præstehistorie, 1. Bd. S. 457. — Erslews Forf.-Lex. 3. Bd. S. 702. — H. Begtrup: Dansk Menighedsliv i grundtvigske Kredse. 2. Bd. Kbh. 1932, S. 22—28. — Et sidste ny Bidrag til Belysning af en af Hovedpersonerne i „Den vestsællandske Krig“, Slagelse-Præsten *Hans Bastholm*, foreligger i Frantz Dahl's og Flemming Dahl's „Et ukendt Brev fra Anders Sandøe Ørsted“, Hist. Medd. om Staden Kbh., 3. Rk., 3. Bd., Kbh. 1939, S. 434—442.

(1801-81), som taltes blandt de grundtvigske Studenter i 20'ernes Slutning,⁶⁰⁾ og *Adolph Jeremias Müller Secher* (1813-68), der som højkirkelig Præst og ortodoks Skriftteolog blev »en afgjort, vel ofte bitter, Modstander« af Grundtvigianismen.⁶¹⁾

Ogsaa Studenter søgte Grundtvigs Skriftestol. I Onsdagsaltergangen den 9. Oktober 1839, væsentlig bestemt for Grundtvigs første Hold Konfirmander fra den foregaaende Søndag, deltog saaledes to teologiske Studenter fra 1835 og Klassekammerater fra Odense Katedralskole, Vennerne *Nicolaus Ludvig Helveg* (1818-83) og *Mads Melbye* (1817-79). Helveg var alt som Skolediscipel under selvstændig Læsning blevet grebet af Grundtvigs Forfatterskab og besluttet paa at blive hans Væbner. Han blev Grundtvigs Tilhører allerede i Frederikskirken paa Christianshavn.⁶²⁾ Her kom Melbye vel ogsaa, men dog hyppigere hos Stiftsprovst E. C. Tryde i Vor Frue Kirke. Hans

⁶⁰⁾ C-B. 1839 (1. Decbr.). — Wibergs Præstehistorie, 1. Bd. S. 479—480. — Unge danske teologer fra 1827—1829, Danskeren, 5. Bd., S. 234.

⁶¹⁾ C-B. 1839 (24. Novbr.). — V. A. Secher: Meddelelser om Slægten Secher (Siker). 2. Udg. ved Knud Secher. Kbh. 1939, S. 256—264 (NB. 261—262). — Paa S. 256 opgives for hans teologiske *Embedsksamener* rigtige Datoer, men *fejle Aarstal*: han blev ikke Kandidat 1836 og 1837, men 1837 og 1838. (jvf. Theol. Tidsskr. Kbh. 1838, S. 176; 1839, S. 192). — Biskop H. L. Martensens Fejdeskrift, „Til Forsvar mod den saakaldte Grundtvigianisme“ (1863), bibragte efter Sechers Mening denne kirkelige Retning „et ordentligt Grundskud“. (V. A. Secher: anf. Skr. S. 261—262. — jvf. Skat Arildsen: Biskop H. L. Martensen, 1. Bd. Kbh. 1932, S. 302 flg.). — Secher var Fader til Retshistorikeren, Rigsarkivar *Vilhelm Adolf Secher* (1851—1918). (V. A. Secher: anf. Skr. S. 264 flg.).

⁶²⁾ C-B. 1839 (9. Oktober). — Ludv. Schrøder: Ludvig Helveg. Odense 1884, S. 9, 12. — Brickas Leksikon, Ny Udg., 10. Bd., 1936, S. 39 flg. (Bj. Kornerups Artikel, N. L. Helveg).

Forstaaelse for og Tilslutning til Grundtvig falder dog efter Studentertiden.⁶³⁾

Blandt Altergæsterne talte Grundtvig ogsaa Landskabsmaleren *Peter Chr. Skovgaard* (1817-75), et kærlighedsfuldt, dybtfølede og religiøst Gemyt,⁶⁴⁾ og den fra ham bundforskellige, allerede fra Kunstakademiet nære Ven, Dyre- og Landskabsmaleren *Johan Thomas Lundbye* (1818-48),⁶⁵⁾ som i Aarene 1835-41 fandt sin lykkeligste

⁶³⁾ Ludv. Schrøder: Mads Melbye. Kolding 1879, S. 214—215 (Kirkegang); 217 (Syn for Gr.'s Betydning); 231—232 (Melbye — Fru Marie Toft — Gr.). — Oplysningen her om *Helvegs* og *Melbyes Kirkegang* skyldes Meddelelse fra Helveg (anf. Skr. S. 213). I Modsætning hertil fortæller Schrøder senere, desværre uden Kildeangivelse, at „om L. Helveg og M. Melbye vides det, at ogsaa de oftere kom i Frederiks-Kirken“. (L. Schrøder: L. Helveg S. 12). — Fr. Nielsens Meddelelse om Melbyes Tilslutning til Grundtvigs Kreds allerede i Studenteraarene er i afgjort *Modstrid* saavel med *Schrøders* Skildring af Student Melbyes Omgangskreds som hans Udtalelse i stik modsat Retning. (Fr. Nielsens Artikel, M. Melbye, Brickas Leksikon, 1. Udg., 11. Bd. 1897, S. 243; Sammes Artikel, revideret af A. J. Rud, anf. V., Ny Udg., 15. Bd. 1938, S. 463, hvor Fr. Nielsens Meddelelse ordret gentages! — L. Schrøder: M. Melbye, S. 213—215. — jvf. s. F.: L. Helveg, S. 11—12).

Blandt de ialt 8 Studenter, som gik til Alters hos Grundtvig i 1839, var selvfølgelig ogsaa en Fenger, *Nicolai Ernst Fenger* (1815—63), Søn af Sæbefabrikant Johs. Fenger (1767—1829), Student 1835, cand. theol. 4. Maj 1840, senere Ejer af Biringgaard, Bregning Sogn, Ringkøbing Amt. [C-B. 1839 (14. Juli, 22. Decbr.). — Brickas Leksikon, Ny Udg. 6. Bd. 1935, S. 626 (Alb. Fabritius' Artikel, Slægten Fenger). — S. W. Wiberg: Ny geistlig Stat. Randers 1860, S. 75.]

⁶⁴⁾ C-B. 1839 (7. Juli). — Brickas Leksikon, 1. Udg. 16. Bd. 1902, S. 71—76 (Sig. Müllers Artikel, P. C. Skovgaard). — Weillbach: Kunstnerlexikon, 2. Bd. S. 387—393. — Karl Madsen: P. C. Skovgaard og hans Sønner, Kbh. 1918, S. 38.

⁶⁵⁾ C-B. 1839 (6. November). — Karl Madsen: anf. Skr. S. 10—12. — s. F.: Johan Thomas Lundbye 1818—1848. Kbh. 1895, S. 39. — I Communion-Bogen staar under nævnte Dato: „Student H. Hedemann og Maler Lundbye i Drøningensstuegade No. 275“. Det er utvivlsomt stud. theol. *Julius Hedemann*, der døde i Oktober 1841, 20 Aar gammel. Han hørte til Lundbyes nærmeste Vennekreds 1838—41. (Karl Madsen: J. Th. Lundbye, S. 75).

Tid i Arbejde og Venskab. I 20 Aarsalderen følte han sig stærkt draget af Skribenten og Prædikanten Grundtvig, hvis Forkyndelse han alt hørte med saa stor Glæde i Frederiks tyske Kirke. For begge Vennerne stod den omstridte Vartovpræst som »Aandslivets Høvding«. ⁶⁶⁾



Vartov Kirke før Ombygningen.

Foruden Søndagshøjmesserne med paafølgende Altergange og *Altergangstjenester* den første Onsdag i Maanederne Juli, August, September og November havde Grundtvig vel ogsaa andre kirkelige Handlinger? Fra hans Indsættelse og Aaret ud havde han dog hverken *Barnedaab* eller *Brudevielse* i Hospitalskirken. Hvorvidt han har haft *Begravelser* i samme Tidsrum, kan ikke siges. Af Stiftelsens Lemmer døde 5 Mænd og 7 Kvinder;

⁶⁶⁾ Weilbach: Kunstnerlexikon, 2. Bd. S. 56—61. — Karl Madsen: J. Th. Lundbye, S. 44, 45; jvf. 23. — s. F.: P. C. Skovgaard og hans Sønner, S. 12.

men Vartov Hovedministerialbog, der er ført med Grundtvigs karakteristiske faste gotiske Haandskrift, oplyser intet om, hvem der har foretaget Begravelsen af disse; kun i eet Tilfælde bemærker han udtrykkeligt, at et afdød kvindeligt Lem er blevet jordfæstet uden hans Vidende.⁶⁷⁾

Derimod havde han *Konfirmander* at læse med, først og fremmest sine egne Sønner, *Johan Diderich Nicolai Blicher Grundtvig* (1822-1907), senere Arkivembedsmand og Historiker, og *Svend Hersleb Grundtvig* (1824-1883), senere Folkemindeforsker. Da det som nævnt var Grundtvig forment at foretage kirkelige Handlinger som Aftensangsprædikant ved Frederikskirken paa Christianshavn, havde det været en Aftale, at hans Ven, Sognepræst Gunni Busck (1798-1869) — fra 1824 i Stiftsbjergby-Mørke ved Holbæk, siden 1844 i Brøndbyvester-Øster ved København — skulde konfirmere Sønnerne; men med Udsigten til Grundtvigs Ansættelse i Statskirken var Konfirmationen i Marts 1839 foreløbig blevet udsat.⁶⁸⁾ Foruden sine Sønner læste han med *Christian Andersen* (f. i Kbh. 1824), Søn af Brændevinsbrænder Johan Andersen, Laxegade 202; med *Magdalene Cathrine Hedegaard* (f. 1825 og døbt i Vor Frelsers Kirke), Datter af Høker og Husejer Ole C. Hedegaard, Store Torvegade 387, Christianshavn, hvem Grundtvig havde viet 1824;⁶⁹⁾ og endelig med *Caroline Frederiche Schneider* (f. 1824), Datter af Forpagter Schneiders Enke, A. R. Rasmussen, Vingaardsstræde

⁶⁷⁾ Vartov Kirkebog 1835—52 (L. A.). — Kirkebog for Vartov Stiftelse 1834—51 (Vartov Valgmenighed).

⁶⁸⁾ Vartov Kirkebog 1835—52 (L. A.). — F. Rønning: N. F. S. Grundtvig, 3. Bd., 2. Del, S. 220. — jvf. Henr. Bech: Gunni Busck, S. 208, 212 flg., (222), 223, 225, 227, 228, NB. 229.

⁶⁹⁾ Anf. Vartov Kirkebog. — Veiviser 1839, 1840. — N. F. S. Grundtvig: Kirkelige Leilighedstaler. Samlede af C. J. Brandt. Kbh. 1877, S. 238—240.

147.⁷⁰⁾ I Rubriken, Dom angaaende Kundskab og Opførelse, har Grundtvig for samtlige Konfirmanders Vedkommende skrevet: »som mig synes upaaklagelig«. ⁷¹⁾ Søndag den 6. Oktober 1839 (19. S. e. Tr.) holdt han saa sin *første Konfirmation* i Vartov Kirke.⁷²⁾ I Anledning af Sønnernes Højtidsdag skrev han formentlig Digtet »Aabent Brev til mine Børn« — af et Brudstykke dannede han i August 1872, en Maaned før sin Død, efter Ernst Triers Opfordring den kendte Sang »Et jævnt og muntert, virksomt Liv paa Jord«, sikkert hans sidste Digt.⁷³⁾ Den følgende Onsdag (9. Oktober) var alle 5 Konfirmander til Alters med deres Familier; iøvrigt første og eneste Gang i 1839, at Grundtvig og hans Hustru er indtegnet til Alters i deres egen Kirke,⁷⁴⁾ hvad der er højst ejendommeligt i Betragtning af hans Nadveropfattelse.

Paa Maanedens sidste Dag, Torsdag den 31. Oktober, fejredes *Martin Luthers Minde* i den gamle Hospitalskirke. Denne aarlige Mindefest skyldtes en Traadfabrikants Enke, Husejerske *Cathrine Qvist*, der tidligere havde vist Københavns Fattigskoler Gavmildhed. Hun udsatte i Februar 1821 gennem Direktionen for det københavnske Fattigvæsen en Præmie paa 50 Rbd. for den bedste Minde-sang om Luther og tilkendte i Maj den da 24-aarige teologiske Student, *Ernst Sophus Wilhelm Zahle* (1797-1837), senere Hof- og Slotspræst i København, den udsatte Pris

⁷⁰⁾ Anf. Kirkebog. — Veiviser 1839: A. C. Schneider, Madame, Vingaardstr. 147.

⁷¹⁾ Anf. Kirkebog. — Grundtvigs Mening om sine Sønners kristelige Kundskabsstade i Maris 1839, se F. Rønning: anf. Bd. S. 220 Note.

⁷²⁾ Prædikenen er trykt i N. F. S. Gr.'s Vartovs-Prædikener 1839—1860, S. 14—16. — De øvrige Taler i Sammes: Kirkelige Leilighedstaler, S. 376—380.

⁷³⁾ N. F. S. Gr.'s Udvalgte Skr. 8. Bd. 1909, S. 187—191.

⁷⁴⁾ C-B. 1839 (9. Oktober).

for Sangen »I Bethlehem var Lyset tændt«. Hun fik kongelig Tilladelse til, at Sangen hvert Aar den 31. Oktober maatte afsynges i Vartov Kirke af Børn fra Fattigskolerne, imod at hun stiftede et Legat paa 250 Rdl., for hvis Renter Organisten skulde lønnes og Sangen efterhaanden optrykkes. Aaret efter forøgede Enken Legatet med 200 Rdl., hvis Renter tilfaldt Præsten. Saaledes kom Grundtvig til, i den Menneskealder han var ved Vartov, aarligt at tale til Reformatorens Minde. De fuldstændige Udkast til Mindetalerne findes med faa Undtagelser for Perioden 1839-66.⁷⁵⁾ Samme Efteraar begyndte han at læse med et nyt Konfirmandhold, to Dreng, der skulde »staa til Paaske« næste Aar.⁷⁶⁾

Som omtalt og paavist giver Kommunionbogen et Hovedbidrag til Belysning af *Vartovmenighedens Sammensætning* i 1839. I Tiden omkring 1800 søgtes Nadverbordet i Hospitalskirken væsentligst af Stiftelsens Lemmer, i for-

⁷⁵⁾ Natalie Zahle: Mit Liv, Kbh. 1914, S. 25—26. — Cathrine Qvists *Bopæl* var ikke i Sværtegade, som N. Z. meddeler (S. 26), men i Gl. Mønt 151. (Veiviser 1821). — Dansk Litteratur-Tidende for Aaret 1821 (Kbh.) Nr. 19, S. 319—320. — Sophus Zahle: Mindesang over Morten Luther. Kbh. 1821 (8^o). — »I Bethlehem var Lyset tændt« var skrevet til *Melodien* »Af Høiheden oprunden er«. — Sangen er optrykt i N. Zahle: anf. Skr., S. 26—27 og i Soph. Zahle: Digte, saml. og udg. efter hans Død. Kbh. 1843, S. 44—46. — *Zahles Takkedigt* for Prisen, »Til den ubekjendte Enke, der udsatte Præmien for Mindesangen«, smst. S. 56—57. — jvf. Brickas Leksikon, 1. Udg. 19. Bd. 1905, S. 269—270 (Nic. Bøgh's Artikel, E. S. V. Zahle). — N. F. S. Gr.: Kirkelige Leilighedstaler, S. 464 (Mindefestens Oprindelse), 465—469 (Luther-Mindetalen 1839), 470—526 (øvrige Taler).

⁷⁶⁾ Det var 1) *Peter Laurentius Andersen* (f. i Kbh. 1826), Søn af Brændevinsbrænder Johan Andersen, Laxegade 202; og 2) *Johan Peter Semberg* (f. i Rudkøbing 1826), Plejesøn af Lejetjener Lars Hansen »paa Hjørnet af Nillikegade og Hummergade 236«. (anf. Kirkebog).

svindende Grad af Folk »fra Byen«. ⁷⁷⁾ En Menneskealder senere er Deltagelsen udefra taget til, de jævne og jævne Befolkningslag er her stærkere repræsenteret end Akademiker- og Embedsstand. ⁷⁸⁾ Stillingen er væsentlig uforandret i Grundtvigs første Vartovtid. Som nævnt træffer vi ganske vist blandt Altergæsterne Akademikere, Embedsmænd og Kunstnere; men det store *Flertal* bestaar af Mestre og Svende fra forskellige, nu tildels uddøde, Grene af *Haandværk*: Bogbinder, Bomuldsvæver, Brændevinsbrænder, Bødker og Bøsemager; Garver, Glarmester, Guldsmed, Hørhegler og Instrumentsliber; Lysestøber, Maler, Møller, Murer og Rebslager; Silkefarver, Skibstømrer, Skomager, Skriftstøber, Skræder, Smed og Snedker, Sukkermester og Sæbemester; Tøffelmager og Tøjmaker. Et *Faatal* er *Handlende*: Boghandler, ⁷⁹⁾ Høker og Silke- og Klædehandler (»Klædekræmmer« i Dagligtale), ⁸⁰⁾ Marskandiser, Urtekræmmer ⁸¹⁾ og Værtshusholder. Et *Mindretal* omfatter ⁸²⁾: Copist, Postskriver og Bude fra Danske Cancelli, Hof- og Stadsretten og Pensionskas-

⁷⁷⁾ Hellig Aands Hospitals Communion-Bog ... 1779—1800, Vartov (L. A.).

⁷⁸⁾ Communionbog for Klokken i Vartou ... 1826—43 (L. A.).

⁷⁹⁾ Boghandler *Jens Chr. Jensen*, Lille Købmagergade 185. (C-B. 1839 (14. Juli). — Veiviser 1839. — Andr. Dolleris: Danmarks Boghandlere 1837—92, 1. Bd. Odense 1912, S. 155).

⁸⁰⁾ Silke- og Klædehandlerne *Joh. M. Schmidt*, Østergade 70 (Bopæl), 14 (Butik), og *Constantin Berg* (nær Slægtning af Sognepræst Hans Broge Berg), Admiralgade 190. — C-B. 1839 (4. Septbr., 30. Juni). — Veiviser 1839 — nærv. Afh. S. 538. —

⁸¹⁾ Urtekræmmer *J. F. Bøttger*, Husejer, Hjørnet af Dronningens Tværgade og Borgergade 181. — C-B. 1839 (25. August). — Veiviser 1841.

⁸²⁾ Deriblandt Landmaaler *Larsen*, Lille Købmagergade 185; Klokker ved Vartov Kirke, *J. Sørensen*, Farvergade 132—133, foruden en Musiklærer. — C-B. 1839 (9. Oktbr., 1. Decbr., 8. Decbr.) — Veiviser 1841.

sen, menige Soldater af Livgarden til Fods og Infanteri, Tjener og Taffeldækker, Lejetjener, Kusk og Vægter, Tjenestekarle og Tjenestepiger og Arbejdsmand, Jomfruer, Enker og Madammer, Jomfruer fra Almindelig Hospital og Frue Kloster. Hertil kommer saa Stiftelsens mandlige og kvindelige Lemmer, Gangkoner og Opvartningskoner. Altergæsterne udefra, som tæller enkelte *Husejere* indenfor Haandværk og Handel, har væsentligst *hjemme* i »Voldenes København«, nogle paa Christianshavn, enkelte i Nyboder, et Par paa Frederiksberg, en enkelt i Helsingør. *Socialt* set møder vi her Smaakaarsfolk og Middelstand, *økonomisk* set adskillige velstillede og enkelte velhavende Borgere, *religiøst* set mange, der efter deres gudelige Vækelse havde sluttet sig til Grundtvig, nogle allerede mens han var Kapellan ved Vor Frelzers Kirke, andre da han var blevet Aftensangsprædikant i Frederiks tyske Kirke.⁸³⁾ Hyppigt deltager i Altergangen hele Familier og samlede Husstande med Tyende, Svend og Lærling. Mange af disse Tilhørere er Grundtvigs Prædiken utvivlsomt gaaet over Hovedet; men de har følt sig tiltalt, ja, grebet og fastholdt af det stærke Personlighedsindtryk, Vartovpræsten gjorde paa dem, af den urokkelige Overbevisning og sejrssikre Forvisning, der prægede hans Forkyndelse.

Efter Grundtvigs Ansøgning i 1838 om Tilladelse til Altergang og Konfirmation, og hans Ansættelse i 1839 ved Vartov, efter Lindbergs Velkomstord i »Nordisk Kirke-Tidende« og Grundtvigs Tiltrædelsesprædiken med den »aabne og kraftige Indbydelse« til Altergang — efter alt dette kunde man have ventet, at hele Tilhørerkredsen, der trofast fulgte med fra Frederikskirken til Vartov, fulgte Indbydelsen i Flok og Følge. Kun en *mindre Kreds* gjorde dog straks Brug deraf. Mange af hans Tilhørere holdt sig foreløbig til deres Sognekirke med Hensyn til Barnedaab,

⁸³⁾ H. Begtrup: Dsk. Menighedsliv i gr. Kredse, 1. Bd., S. 29.

Altergang og Konfirmation. En almindelig Forandring heri indtræffer først senere.⁸⁴⁾

Man kan diskutere, om »Vartov frie Menighed« skal dateres fra Marts 1832, da Grundtvig begyndte som Aftensangsprædikant i Frederiks tyske Kirke, eller fra Juni 1839, da han blev indsat i Hospitalskirken, eller endelig



Vartov Kirke (efter Ombygningen). Set fra Løngangsstræde.

fra April 1855, da Loven om Sognebaandsløsning viste sig saa frugtbar for Menighedslivet i Vartov.⁸⁵⁾ Eet er uomtvisteligt: Aaret 1839 blev af *grundlæggende* Betydning for det kristelige Samfundsliv i den gamle Kirke i Løngangsstræde. *Grundtvig selv* fik gennem Nadvertjenesten en virkelig Erfaring om Menighedslivets aandelige Værdi. Hans *Forkyndelse* blev præget af en kristelig Menighedsrea-

⁸⁴⁾ Smst. S. 26—27.

⁸⁵⁾ C. J. Brandt: Vartov frie Menighed, Dsk. Kirketid. 1889/Nr. 23 (9. Juni, Pinsesøndag) Sp. 353—355.

lisme, af Menighedsfællesskabet, af Menighedslivet, som han delte med sine Tilhørere.⁸⁶⁾

Takket være *Frederik VI's* Velvilje var Grundtvig blevet Præst ved Vartov Stiftelse. Sørgebudskabet om den gamle Konges *Død* den 3. December 1839 var ham et »Tordenslag«. I Poesi og Prosa, i Tale og Skrift tolkede han sin Sorg og sin Taknemmelighed overfor den gamle Monark.⁸⁷⁾ Det stærke Haab, han gav Udtryk for i Digtet »*Nyaars-Aften*« 1838, »Hvad kvidrer I om, I Spurve graa«, Haabet om en lille »Rede« under Kirketag, hvor en Menighedskreds om Alterbordet kunde vokse op til Liv og Lovsang, gik i Opfyldelse.⁸⁸⁾ Digtet blev »Indgangskvæde for det fri Menighedsliv i vort Fædreland«.⁸⁹⁾ Det var »Nordisk Kirke-Tidende's Nytaarshilsen i 1839 til Læserne.⁹⁰⁾ Det gav Genklang i *Emilie Schmitz'* »Juleqvad til Pastor N. F. S. Grundtvig«, Kirke-Tidendes sidste Hilsen i det gamle Aar. Det var en varmhjertet og begejstret Vartov-Tilhørerindes »Hjerteqvad« om Gud, der blidt bøjede Frederik VI's »ømme Hjerte«:⁹¹⁾

Han gav dig Svalerede,
Han gav dig Spurveskiul,
Hvor Ungerne kan bede
Og liflig lege Juul,

⁸⁶⁾ H. Begtrup: anf. Skr. S. 30. — Ang. Grundtvigs *Prædikener* se nærv. Afh. S. 526, Note 22. — Ang. hans *Skriftetaler*, som han i Reglen ikke skrev, se N. F. S. Gr.: Kirkelige Leilighedstaler, Forord; S. 451—452 (Skriftetale c. 1840).

⁸⁷⁾ Nordisk Kirke-Tidende 1839/Nr. 51 (22. Decbr.); 1840/Nr. 1 (5. Januar); Nr. 3 (19. Januar). — N. F. S. Gr.'s Ud. Skr. 8. Bd. S. 318 flg. (NB. 343). — Sammes Kirkelige Leilighedstaler S. 55 flg. (Mindetale over Frederik VI i Vartov Kirke 16. Januar 1840).

⁸⁸⁾ Vartov-Præster gennem 80 Aar, S. 11—13 (H. Begtrup).

⁸⁹⁾ H. Begtrup: Dsk. Menighedsliv . . ., 1. Bd. S. 20.

⁹⁰⁾ Nord. Kirke-Tid. 1839/Nr. 1 (6. Januar) Sp. 1—3.

⁹¹⁾ Smst. Nr. 52 (29. Decbr.) Sp. 942—944.

Og fiedres til at flyve
Op til Guds Himmelborg,
Hvor de i Ly kan krybe
Og glemme Verdens Sorg.

Nu har du vundet Seier,
Nu har du jo den Skat,
Som kun den Tjener eier,
Som er i Kirken sat,
Som ikke vil forvanske
Et Ord af Herrens Bud,
Men efterfølge ganske
Hvad kommen er fra Gud.

BILLEDFORTEGNELSE:

- S. 525. *N. F. S. Grundtvig*, efter C. A. Jensens Maleri 1843, Den Hirschsprungske Samling. Clichéen velvilligst udlaant af Det Schønbergske Forlag.
- S. 535. *Altret i Vartov Kirke*, efter Arkitekt Chr. V. Nielsens Tegning, Illustreret Tidende. Clichéen tilhører Københavns Stadsarkiv.
- S. 541. *Vartov Kirke (før Ombygningen)*, efter Stik, Kgl. Bibl. 1911/No. 10929. Clichéen tilhører Stadsarkivet.
- S. 547. *Vartov Kirke (efter Ombygningen)*, efter Tom Petersen's Tegning. Clichéen velvilligst udlaant af G. E. C. Gads Forlag.
-

KØBENHAVNS FRIVILLIGE REDNINGSKORPS

AF CARL C. CHRISTENSEN.

Det var den 3. Oktober 1884, at *Christiansborg Slot* brændte, det Slot, om hvilket *J. L. Heiberg* i 1842 sang¹⁾:

Phønix, du, som nysbegravet
I din Aske laa,
Og nu frem af Flammehavet
Stiger mod det Blaa!
Ei ved Elementers Vrede
Oftere du døe!
Kneis kun fra din høie Rede
Over Land og Sø!

Hans Profeti gik dog ikke i Opfyldelse, thi 42 Aar efter, at han havde skrevet Digtet, sank Slottet for 2den Gang i Grus »ved Elementers Vrede«.

Ved Branden i 1884 blev der af Brandvæsenet, af Soldater, Matroser og frivillige gjort et kolossalt Arbejde, dels for at forhindre Ildens videre Udbredelse, dels for at redde Slottets mange Kostbarheder, navnlig Malerierne og Kunstværkerne i *Den kongelige Malerisamling*,²⁾ der siden 1824 havde været installeret paa Slottet. Malerierne blev i stør-

¹⁾ J. L. Heiberg: Danmark. Et malerisk Atlas (Poetiske Skrifter, VIII, S. 155).

²⁾ Nu i Statens Museum for Kunst i Østre Anlæg.

ste Hast transporteret til det nærliggende Ridehus i Filosofgangen³⁾ for Enden af Ny Vestergade, men hele Redningsarbejdet ved Slottets Brand var planløst, uden Overledelse og med tilfældig Assistance af redningsvillige Personer, der var fuldstændig ukendt med, hvad der først og fremmest skulde og burde reddes.

Det var rimeligvis denne Planløshed, der var Aarsag til en af »S« i *Morgenbladet* den 8. Oktober indrykket Artikel, i hvilken det bl. a. hed: »Det er en sørgelig Sandhed, at vore bedste Samlinger for Øjeblikket huses i en gammel Kasse, som bærer det stolte Navn »Prinsens Palæ«, en Bygning, om hvilken kun det synes sikkert, at den ved den mindste Gnist, som fænger i den, vil brænde ned til Grunde og gøre alle de deri indeholdte Samlinger til et redningsløst Offer for Flammerne«. Videre hed det i Artiklen, at »der bør saa snart som muligt anvendes radikale Midler for at foretage en gennemgribende Forandring af disse Ulemper«.

Det kom ikke til at vare længe, inden der blev foretaget noget i den af »S« omtalte Retning, thi en skønne Dag blev der til ældre og yngre Mænd, hvem Omsorgen for vore offentlige Samlinger laa paa Hjerte, udsendt Opfordring om den 2. December 1884 at møde i et af Universitetets Auditorier for at deltage i Oprettelsen af et *frivilligt Redningskorps* for de københavnske Museer, Samlinger, Biblioteker og Arkiver, saafremt disse skulde blive truet af Ildebrand.

Det nye Korps var det første i sit Slags herhjemme; i Tyskland havde man derimod adskillige Steder slige »freiwillige Feuerwehr«.

Det indvarslede Møde, der lededes af Overretsassessor

³⁾ Filosofgangen var den langs Vestervold liggende Allé mellem Farvergade og Ny Kongensgade; vis à vis Filosofgangen laa den ulige Side af Vester Voldgade. — Ridehuset var opført for Hestgarden og skulde tillige tjene til Afbenyttelse for den militære Manege.

P. F. Koch, afholdtes i et af Universitetsauditorierne, der knapt nok kunde rumme de mange Tilstedeværende, Mænd i alle Aldre lige til 18 Aars Knøse.

Den, fra hvem Tanken om Oprettelsen af Korpset var udgaaet, var Skolebestyrer *A. G. Ø. Hauch* (Digterens Søn), og denne indledede Mødet med at anbefale Korpsets Dannelse til alle de tilstedeværende, idet han paapegede de yderst farlige Forhold ved vore offentlige Bygninger og Samlinger.

Tillige udtalte han med Hensyn til det foreslaaede Korps, at det var Meningen, at de frivillige, der meldte sig for at assistere, skulde fordeles mellem de københavnske Samlinger, hvor de da i de tidlige Søndagstimer blev gjort bekendt med Museernes eller Bibliotekernes Indretning og fik Anvisning paa, hvad der først og fremmest skulde reddes.

Indlederen støttedes i sit Forslag af Gehejmearkivar *A. D. Jørgensen* og Arkitekt *V. Klein* samt af General *Ernst* og Murermeister *C. P. Wienberg*, ligesom der blandt de øvrige tilstedeværende var udmærket Stemning for Oprettelsen af Korpset.

Men da meldte Oppositionen sig, idet den 80-aarige Gehejmekonferensraad *J. N. Madvig* besteg Katederet og i meget hvasse Ord ivrede imod Oprettelsen af Korpset, som syntes ham fuldstændig overflødigt, da det efter hans Mening vilde komme til at skorte paa den nødvendige Disciplin indenfor samme, uden at han dog gav nogen nærmere Grund for sin Paastand.

Han endte sin Tale, der var holdt i en skarp Tone, med at udtale, at hvis han som Universitetsbibliotekar var kommet ud for et saadant Korps, vilde han, naar det i paakommende Tilfælde meldte sig hos ham for at assistere, ganske roligt sige: »Vil De, mine Herrer, stikke af!«

De, der har kendt »gamle Madvig«, vil maaske erindre, at han, baade naar han gik eller stod paa en Talerstol,

rokkede fra den ene til den anden Side som Perpendikelen i et bornholmsk Stueur, og det gjorde han ligeledes ved denne Lejlighed. Men under hans Tale var de i lange Snore fra Loftet nedhængende store Metal-Lampeskærme blevet opvarmet af Gasblussene over Katederet, og de begyndte derfor at svinge frem og tilbage i Takt med »gamle Madvig« paa Talerstolen. Dette kostelige Syn vakte stor, men stille Munterhed hos de tilstedeværende unge Mennesker (hvoriblandt var undertegnede), hos hvem Ærbødigheden for Taleren holdt Lattermildheden nede.

Korpsets Oprettelse gik imidlertid igennem, og som Formand for *Københavns frivillige Redningskorps* valgtes Skolebestyrer *Hauch*. Den øvrige Bestyrelse kom til at bestaa af: Professor *Otto Bache*, Museumsinspektør, cand. mag. *Bahnsen*, Dr. phil. *P. Brock*, cand. mag. *Elberling*, General *Ernst*, Brygger *Carl Jacobsen jun.*, Gehejmearkivar *A. D. Jørgensen*, Inspektør *Pietro Krohn*, Dr. phil. *C. F. Lütken*, Etatsraad *Meldahl*, Dr. phil. *Sophus Müller*, Dr. phil. *Henry Petersen* og Arkitekt *Schiødte*.

De ældre og yngre Mænd — Damerne var der dengang slet ikke Tale om —, der indmeldte sig i Korpset, fik tildelt et bestemt Museum eller Bibliotek som Virkefelt, og undertegnede blev anvist at forrette Tjeneste ved Samlingerne i Prinsens Palæ som Medlem No 78 i Korpset. Hvert af Korpsets Medlemmer fik som Legitimation udleveret et ovalt Messing-Brandskilt, hvori var indgraveret Bogstaverne *K. F. R.* (d. v. s. Københavns frivillige Redningskorps) samt vedkommendes Nummer nedenunder.⁴⁾ Endvidere fik man udleveret et aflangt, større, litograferet Hefte med 30 Etageplaner af de københavnske Samlinger. Disse Planer fordelte sig saaledes: Det kongelige Bibliotek 4 Stkr., Universitetsbiblioteket 1 Stk., Gehejmearkivet 3 Stkr., Rosenborg Slot 3 Stkr., Prinsens Palæ 4 Stkr.,

⁴⁾ Brandskilt No. 78 findes nu i en af Montrerne i Københavns Bymuseum.

Udstillingsbygningen⁵⁾ 2 Stkr., Zoologisk Museum 3 Stkr., Botanisk Museum 3 Stkr., Mineralogisk Museum 3 Stkr., Normalanatomisk Museum 4 Stkr.

Medlemmerne studerede Planerne indgaaende for nøje at sætte sig ind i Forholdene ved det Museum, vedkommende var tildelt; for Prinsens Palæes Vedkommende viste det sig saaledes, at der her fandtes hemmelige Døre og Trapper, som kunde benyttes i Nødstilfælde.



Brandskilt for Københavns frivillige
Redningskorps (Bymuseet).

For det meste mødte man til Øvelser tidligt Søndag Morgen under Ledelse af Boghandler *Rudolph Klein*, Brygger *Carl Jacobsen* og Museumsinspektør *Bahnson*, og man fik indgaaende Vejledning i, hvad der først og fremmest skulde reddes, hvorledes Genstandene skulde nedtages fra deres Pladser, samt hvor der fandtes Redningskurve, Sække og Lygter med Stearinlys.

De Medlemmer, der gjorde Tjeneste paa Prinsens Palæ, gik med Liv og Lyst til deres frivillige Gerning, saa at de i paakommende Tilfælde kunde være skikket til fuldt ud at gøre Nytte ved Redningen af de uerstattelige Samlinger. Men man blev jo rædselsslagen ved at se, hvor overordentlig brandfarligt Prinsens Palæ var, naar man stod bag

⁵⁾ D. v. s. den i April 1883 aabnede Kunstudstillingsbygning ved Charlottenborg.

Kulisserne, thi alt var kun tørt Træ, der vilde fænge som Krudt ved den mindste Gnist. Overalt i Palæet var Trapperne af Træ, og i Etnografisk Museum var den store Sal — den med de fritstaaende Voksfigurer —, der gik gennem to Etager, ligeledes udelukkende af Træ. Dog blev der, saa vidt erindres, indrettet Jernbranddøre rundt om i Museet, bl. a. ved de omtalte Trætrapper, hvor der var Indgange til Etagerne.

I nogle Aar virkede »Københavns frivillige Redningskorps«, men efterhaanden afholdtes færre og færre Øvelser, og til sidst ophørte disse; Redningskorpset gled stille ud af Sagaen, selv om det aldrig nogensinde officielt er blevet ophævet.

Til alt Held indtraf ingen Brand i Korpsets Levetid, men en stor Fejl af Ledelsen var det, at denne aldrig nogensinde foranstaltede nogen Prøvealarmering for at konstatere, hvor hurtigt Korpset kunde samles og være parat til at paabegynde Redningsarbejdet. Det havde maaske ikke været saa helt let at foretage en saadan Alarmering, men man havde dog paa den Tid Telefoner i København, og en Opringning til en Telefonabonnent i den Ejendom, hvori et Korpsmedlem havde Bopæl uden Telefon, vilde vel nok kunne have givet et Resultat.

Der er næppe mange nulevende, der kan mindes, at vi for 55 Aar siden har haft et frivilligt Redningskorps, og selv i en saa udmærket Haandbog som »Kraks Tidstavler til 1930« findes det ikke omtalt. Det næste Redningskorps, som indrettedes i København, omend paa en anden Basis end det forrige, var *Falcks Redningskorps*, som oprettedes den 3. Oktober 1906, 22-Aarsdagen for Christiansborg Slots Brand.

AF KØBENHAVNS GARNISONSJOURNALER 1665—69 OG 1671.

Ved K. C. ROCKSTROH.

I Historiske Meddelelser om København 3. Rk., I, S. 200—15 er der givet en almindelig Oversigt over Indholdet i Københavns Garnisons Journaler 1663—69 og 1671 samt et Udvalg af Optegnelserne 1663. I 3. Rk., II, S. 393—402 gives et Udvalg for 1664, og nedenfor følger for 1665—69 og 1671.

1665.

27. Juli beordredes Kvartermester *Lorenz Steenvinkel* ved Feltmarskal *Würtz*¹⁾ Kompagni til med 16 Ryttere at marchere til Præstø i Anledning af de i Vordingborg Amt omstrejfende *Snaphaner*²⁾.

20. November forulykkede en Færge fra Malmö mellem Bommene (i Københavns Havn). 16 Personer druknede, 4 blev »salveret«.

29. November rejste *Kurprinsen af Sachsen*³⁾ hjem

¹⁾ Paul W., f. 1612 i Husum, d. 1676. Efter mange Aars Krigstjeneste i forskellige fremmede Hære var han blevet Generalløjtnant i den svenske Hær og Friherre. 1665 blev han dansk Feltmarskal og kommanderende General i Hertugdømmerne m. m., men traadte endnu s. A. i hollandsk Tjeneste.

²⁾ Snaphaner: her Landevejsrøvere.

³⁾ Johann Georg (III). Han var 1663 blevet forlovet med *Prinsesse Anna Sophia* (1647—1717). Den 13. Sept. 1666 kom han atter til Kbh., og Brylluppet fandt Sted „i Stilhed“ 9. Okt. s. A. (1666). Han døde 1691. Se endv. 3. Rk., I, 214.

uden særlige Ceremonier, men alle de Kongelige ledsagede ham til *Ny Amager*⁴⁾, hvor der spistes o. s. v.

1666.

14. Februar ankom ca. 40 hollandske Koffardiskibe og lagde sig uden for Kastellet. Ved Hjælp af den spanske Flaade har de paa Havet maattet stjæle sig igennem de engelske Krigsskibe, der lurede paa dem⁵⁾. De skulde til Danzig m. fl. Stæder ved Østersøen.

21. Juni Solformørkelse.

26. Juni var det et usædvanlig voldsomt Tordenvejr med Lynnedslag.

27. Juni fejrede den hollandske Resident og *Jochim Irgens*⁶⁾ med »Freuden-Feuer« den af Hollænderne tilkæmpede Sejr over Englænderne⁷⁾: Residenten med Begtønder og Kanonade, hvorhos han trakteredede de fleste af de fornemme kongelige »Betjente« og lod Øl og Vin aftappe til »Folket«. Irgens lod kanonere vældigt, 100 Begtønder afbrænde o. s. v. o. s. v. og uddele Masser af Øl og Vin. Trommer og Skalmeyer »opvartede« ustandseligt, og det hele varede ved til Kl. 3 om Morgen. Kongen, Kronprinsen og mange Officerer i Baade tog det i Øjesyn.

8. Juli var et Antal høje Officerer og Hofembedsmænd af Msr. *Sparr*⁸⁾ indbudt til Fest hos den franske Kok,

⁴⁾ Prinsessernes Lysthave m. m. paa det ældste Frederiksberg.

⁵⁾ Søkrigen mellem Nederlandene og Storbritannien om Herredømmet paa Havene.

⁶⁾ Joachim I., født Jürgens, adlet v. Vestervig (ca. 1611—75). Han var oprindelig uddannet til Læge, men blev Handelsmand og Godsejer i største Stil og drev navnlig store Forretninger paa Holland.

⁷⁾ Søslaget udfor Lowestoft 10.—14. Juni. Briterne mistede en Trediedel af deres Flaade — bl. a. 23 Linieskibe. Nederlænderne anførtes af Admiral de Ruyter, Briterne af Admiral Monk, Hertug af Albemarle.

⁸⁾ En Greve Hinrich Sparr var kommet til Kbh. 16. Maj og havde taget Logi hos den franske Kok.

hvorved der opstod Haandgemæng mellem Overskænk *Winterfeldt*⁹⁾ og Generalmajor *Schultz*¹⁰⁾, saa at Kommandant Ahlefeldt og Krigsraad *Tscherning*¹¹⁾ maatte gribe ind og formane dem til »Fred og Stilstand«.

14. September skulde Kaptajn *Bruns*¹²⁾ Søn og en Gefrejterkorporal i nogle Officerers Overværelse aflægge Baareprøven¹³⁾ ved den dræbte Skrifer ved Holmen.

17. s. M. blev en svensk Kaptajn, der paa Bremerholm¹⁴⁾ paa Grund af Falsk skulde miste den højre Haand, paa Retterstedet af Kongen benaadet for Lemlæstelse.

28. s. M. Paa Grund af »stor Storm« passerede ingen ind ved Toldboden.

21. Oktober var der stor Ildløs paa Gammel Torv. Garnisonen var i den Anledning alarmeret og i Beredskab. Kongen og Kronprinsen m. fl. høje Herrer var til Stede ved Branden. Den næste Dag blev Vagterne ikke afløst, fordi Regimenterne havde været udkommanderet hele Natten.

⁹⁾ Helmuth Otto W. (1617—94), en Mecklenburger, Friherre, dansk Godsejer, der 1664 efter Krigstjeneste i forskellige Hære blev Overskænk og Overstaldmester hos Frederik III, senere Stiftamtmand og Overhofmarskal m. m.

¹⁰⁾ Hans Valentin S., en Preusser, tysk Rigsgreve; var som Oberst i de kejserlige Hjelpetropper kommet til Danmark 1658, blev 1662 Generalmajor her, 1671 kommanderende General i Jylland—Fyn; blev afskediget 1672 og gik atter i kejserlig Tjeneste.

¹¹⁾ Poul T. (1627—66), Generalauditor. Han døde efter et Slagtilfælde 17. Sept.

¹²⁾ Vistnok Jacob de Bruin; afskediget 1713 som Generalmajor. Ligesom Sønnen *Abraham* stod han ved Rüses Regiment (nuværende 2. Bataillon). Sønnen synes at have klaret Prøven, thi „der bemærkedes intet Tegn fra Liget“. Ceremonien og Edsformularen gengives i Protokollen.

¹³⁾ Om denne se Chr. Villads Christensen: Baareprøven, Kbh. 1900.

¹⁴⁾ Slavehuset paa Holmen.

4. November var der stor Ildløs paa Østergade, hvorved en stor Del af *Trolles*¹⁵⁾ Hus ødelagdes. Hele Garnisonen var opmarcheret i Beredskab.

1667.

21. November. Kommandanten lod ved offentlig Trommeslagning og paa Tysk og Dansk gentage den for tre Aar siden udstedte Befaling om, at efter Mørkets Frembrud maatte ingen færdes paa Gaderne uden Lys og uden tilstrækkelig Aarsag — af Hensyn til Ro og Orden.

1668.

21. Maj tiltraadte *Prins Georg*¹⁶⁾ sin Rejse til fremmede Lande, men var først paa Frederiksborg sammen med Faderen og Moderen. De forblev sammen dér nogle Dage.

3. August brød Hans *fyrstelige Durchlauchtighed af Slesvig-Holsten*¹⁷⁾ »etc.« i Stilhed op herfra, ledsaget til Frederiksborg af de kongelige Herskaber.

1669.

11. Februar fejredes den afslaaede Storm paa København.

¹⁵⁾ Niels T. (1599—1667), Rigsviceadmiral, Statholder i Norge. At hans Hus og Indbo gik op i Flamme, var ham en Hjertesorg og var medvirkende til hans Død.

¹⁶⁾ Prins Georg (eller Jørgen) var født 1653. Hans første Udenlandsrejse varede, til Faderens Død 1670 kaldte ham hjem. 1683 ægtede han *Prinsesse Anna*, den senere regerende Dronning af Storbritannien. Han døde 1708.

¹⁷⁾ Hertug Christian Albrecht af Gottorp (1641—94). 1667 havde han ægtet Kongeparrets Datter *Frederikke Amalie* (1649—1704). Det unge Par var med deres Følge ankommet til Kbh. den 18. Juli. Sammen med Kongen opholdt han sig indtil 20. August paa Lolland og rejste derfra direkte hjem til Gottorp.

22. Marts ankom den engelske Ambassadør *Grev Carlisle*¹⁸⁾ uanmeldt paa Reden.

25. s. M. Kl. 10 om Aftenen, da Oberstløjtnant ved Rüses Regiment *Johann v. Hafften*¹⁹⁾ var kommanderet over til Christianshavn, var han »temmelig beruset« og styrtede med sin Hest i Kanalen ved Ny Børs og druknede.

18. Juli fejrede Rigskansler *Peder Reedtz*²⁰⁾ sin Datters Bryllup med en stor Fest, i hvilken Anledning Kommandanten lod Garnisonen i Kastellet lukke inde, for at Mandskabet ikke skulde gaa ind i Byen og yppe Klammeri med Adelsmændene²¹⁾, samt lod en Ryttervagt paa 25 Heste holde paa Ny Torv, foruden at Hovedvagten blev forstærket og en Reserve holdt i Beredskab bag Bryghuset. Ogsaa den følgende Dag traf man lignende Anstalter.

19. Oktober. Den engelske Ambassadør *Grev Carlisle* ankom fra Sverige under stor Kanonade. Han rejste samme Aften videre med sit Skib, skønt Admiralerne

¹⁸⁾ Om ham se Meddelelserne 1664 25. og 30. Oktober samt 16. December. Han kom fra Lübeck paa en Galiot (Handelsfartøj) og blev hentet fra Borde af Statholder *Fr. Gyldenløve*. Han tog Logi i *Mette Rohdes* Hus, havde Audiens hos Kongen 24. Marts, besaa Kastellet 31. Marts, var atter i Audiens 2. April, efter at være „herlig trakteret“ af Rigsadmiral *Henrik Bielke*, og fulgtes om Aftenen af de „fornemste Ministre“ til Toldboden, hvorfra han under mægtig Kanonade afsejlede til Stockholm ombord paa det kongelige Krigsskib „Meerweib“. Om *Mette Rohde* se C. Bruun: *Kjøbenhavn II*, S. 175.

¹⁹⁾ Om ham se F. Meidell: *Militarismen i Danmark*, S. 50 og 54 (Særtryk 1892). Han blev bisat 1. April i „Tyske Kirke“ (Petri).

²⁰⁾ F. 1614, d. 1674. Stor Godsejer, Præsident i Kancellikollegiet, Gehejmeraad m. m. Den her nævnte Datter *Birgittes* Bryllup siges ellers at have fundet Sted 23. Juli, med *Jørgen Skeel Due*, der døde 1701; hun døde 1695.

²¹⁾ Det tyder paa konstant Fjendskab mellem de Hvervede og Adelen.

*Bielke*²²⁾ og *Adeler*²³⁾ med Galejer og Kareter vilde afhente ham. Men hans Søn kom i Land og rejste samme Dag i Karet til Helsingør til Faderen.

24. Oktober fandt Bryllup Sted mellem Statholder *Gabels*²⁴⁾ yngste Datter og Oversekretær *Schult*, hvortil en stor Forsamling af Bryllupsgæster fra Byen og Landet. For at forhindre »désordres« lod Kommandanten Vagterne forstærke og Rytterstyrker patrouillere.

Natten mellem 5. og 6. November var der usædvanlig Højvande.

1671.

2. Januar indgav Kommandanten, Fr. Ahlefeldt, Memorial til Kongen²⁵⁾ angaaende de nye Laase og Nøgler til Portene²⁶⁾. Hidtil havde ogsaa Stadens Magistrat haft et Sæt saadanne Nøgler, men efter Ahlefeldts Mening var dette i Modstrid med Suveræniteten. Han vilde ikke lade de nye Laase hænge for uden særlig kongelig Ordre.

14. Januar lod Kongen gennem sin Kunstdrejer *Mester Bendix*²⁷⁾ sige, at det Brystbillede af Christian den Fjerde, som havde staaet over den gamle Vesterport, skulde indleveres paa Kunstkamret.

²²⁾ Rigsadmiral *Henrik B.* (1615—83).

²³⁾ *Cort Sivertsen A.* (1622—75).

²⁴⁾ Christoffer Gabel (1617—73), Rentemesler, Gehejme- Etats- og Kommerceraad, Statholder i Kbh. etc. Datteren *Armgaard* blev gift med Stiftamtmand, Gehejmerraad m. m. *Diderich Schult* (1644—1705). Hun døde 1719.

²⁵⁾ Nu altsaa Christian V.

²⁶⁾ Stadens Nybefæstning var nu tilendebragt omtrent i den Skikkelse, som det ses i Ørstedsparken, Østre Anlæg, Kastellet o. s. v. — Kongen synes at have delt Ahlefeldts Mening.

²⁷⁾ Han nævnes flere Steder i O. Nielsens Kbh.s Dipl. I sine sidste Aar ejede han en stor Gaard med Have ved Helsingørsgade.

13. Marts saarede Fændrik *Kaas*²⁸⁾ uden »tilstrækkelig Aarsag« Fændrik *Rosenkrantz*²⁹⁾ dødeligt i Lehns Vinhus og undkom til Skaane, skønt der var truffet Anstalter derimod.

3. Maj befaledes, at naar en af Kongens Lakajer efter Portlukning vil over Volden ved Nørreport til Gammel Amager³⁰⁾ for dér at hente »Buttermilch« til Hans Majestæt, skal han kunne passere.

6. Juli. I Anledning af *Kronprinsen af Heidelbergs*³¹⁾ Afrejse fejrede Kongen et prægtigt Bal. Til denne Fest var der kommanderet Soldater til at bære Maden fra »Slottet« til Rosenborg. Fem Fændrikker var beordret til at sætte Konfekten paa Taflet o. s. v. o. s. v.

12. Juli. Materialmesteren fik Befaling til at sætte en Palissadeport for den nye, udenfor Østerport beliggende Kirkegaard³²⁾, da denne nu skulde omgives af en Grøft (Grav), for at ikke Kreaturer m. m. skulde komme derind.

S. D. Majorerne ved de tre Regimenter fik Ordre til næste Dag i Hviletiden om Morgenens at lade »et godt

²⁸⁾ Johannes Iver Kaas ved Livregt. l. Fods var født 1644. Han synes at have været i Danmark 1678 og 1684—86, men var herefter i fransk og kurkölnsk Tjeneste, blev Oberstløjtnant og Overamtmænd i Pfalz og antog den katolske Tro. 1696 søgte han Tilladelse til at opholde sig i Danmark, men levede endnu 1737 i Udlandet.

²⁹⁾ Ove Rosenkrantz stod ved samme Regt., var født 1647, var Søn af Forstanderen paa Sorø Jørgen R. og døde 29. Marts af sit Saar. Se endv. under 26. August s. A.

³⁰⁾ Formentlig en Misforstaaelse af Skriveren. Gammel Amager var Amager Land. Lakajerne har vel skullet hente Kærnemælken enten paa Slottets Ladegaard, hvor der vel endnu har været holdt en Del Køer, eller hos de til Ny Amager (Frederiksberg) udvandrede Amagere.

³¹⁾ *Carl af Pfalz* (1651—85). Han var 24. Juni 1671 blevet trolovet med Kongens Søster *Wilhelmine Ernestine* (1650—1706). Se endv. under 14. August.

³²⁾ Se bl. a. V. Krohn: *Fra Østerport til St. Vibenshus*, Kbh. 1923, S. 68 f.

Antal« Menige og Officerer komme hen paa den ny Kirkegaard, hvor *Garnisonsprovsten*³³⁾ og *Hr. Christen*³⁴⁾ skulde tale og indvi den.

13. Juli blev, som anordnet, denne Kirkegaard indviet og viet til den her værende Garnison. Mandskab og Officerer var herved til Stede i stort Antal.

17. Juli. Den franske Ambassadør Msr. *Pomponne*³⁵⁾ ankom hertil. Den 19. s. M. rejste han videre til Stockholm.

20. Juli om Natten lod Kongen Oberst *Rosenkrantz*³⁶⁾ kalde til sig, hvorefter de gik rundt om hele København og Christianshavn for at inspicere Vagter og Poster.

24. Juli befalede Kommandanten Oberstløjtnant *Osten*³⁷⁾, paa Kongens nye Torv at afstikke en Corps de Garde³⁸⁾ (Vagtbygning), som Materialmesteren derefter skulde lade forfærdige.

³³⁾ Magister Nicolai Hansen Lundt (1634—76). Sognepræst ved Holmens Kirke.

³⁴⁾ Chr. Larsen Winter, resid. Kapellan ved Holmens Kirke. Om ham se ogsaa 1664, 1. Sept.

³⁵⁾ Marquis de Pomponne (1618—99), en af Louis XIV.s dygtigste Diplomater.

³⁶⁾ Niels R. (1627—76). Han var da Chef for Sjællandske Nationalregt. t. F. og Vicekommandant i Kbh. — i lige Grad udmærket som Soldat, Fører og Menneske. Han faldt ved Indtagelsen af Helsingborg. Kommandanten, Ahlefeldt, var syg og døde kort efter, men var alligevel ikke tilfreds med, at Kongen ikke havde beordret ham til Ledsager ved Inspiceringen.

³⁷⁾ Carl Hinrich v. d. O., Fæstningsingeniør og Oberstløjtnant ved Sjællandske Nationalregt. Var i svensk Tjeneste, til han 1659 blev fanget i Slaget ved Nyborg; deltog med største Udmærkelse i Krigen 1675—79 og blev Generalmajor; sat paa Vartpenge 1685, blev Kommandant i Danzig; d. 1691.

³⁸⁾ Da der kun vides lidt om Vagterne i Kbh. ved denne Tid, skal bemærkes, at der foruden Vagter ved alle Adgange til Sladen var en *Hovedvagt ved Slottet*. Fra denne udstilledes mindre Vagter i selve Slottet, ved Stalden, ved Løngangen, ved Bryghuset og i Ravelinen uden for Vesterport.

14. August. *Prinsesse Wilhelmine* skulde rejse til Heidelberg³⁹⁾.

Samme Dags Aften lod Kammerherre *Rathlow*⁴⁰⁾ bede, om han ikke kunde faa Lov at slippe ud af Vesterport, da han skulde følge Prinsessen til Roskilde. Kommandanten lod ved Kammerpagen forespørge hos Kongen, der gav Tilladelsen — dog med den Tilføjelse, at Nøglerne straks igen skulde bringes op paa Slottet. »Og saaledes« kom Rathlow ud den Aften.

26. August. Den undvegne Fændrik Iver Kaas, der havde dræbt Fændrik Ove Rosenkrantz, citeredes offentligt ved Trommeslag til at give Møde⁴¹⁾.

27. September modtoges kongelig Skrivelse om, at Kap-tajn ved Livregiment til Fods *Magnus Jacobsen*⁴²⁾ fra Bergen skulde udrejse til Kolonien Dansborg i Ostindien og føre Kommandoen dér tre Aar, men forblive i Nummer ved Regimentet.

6. Oktober modtoges Skrivelse om, at hvert geworbent

³⁹⁾ Stor Parade af Garnisonen og Borgerskabet, vældig Kanonade samt Salveskydning af de i Gaderne en haie opstillede Tropper. Dis ses *Skydevaaben var altid skarpladet*, og da der nylig var hvervet en Del nyt Mandskab, blev det befalet, at det nøje skulde paases, at Kuglen denne Dag blev trukket ud af Vaabnene, og af yderligere Forsigtighed blev Pikenererne samlet paa Fløjene af Musketererne. Der skete ingen Ulykker. Paa Valby Bakke tog Kongen og Dronningen Afsked med Prinsessen, men Enkedronningen ledsagede hende videre. Vielsen fandt Sted i Heidelberg 24. Sept. — Anordningerne til Paraden ved Afrejsen samt Processionen anføres i Protokollen Fol. 930—36.

⁴⁰⁾ Gregorius R. (1636—81) var Kammerherre hos Enkedronning Sophie Amalie og Hofmester hos Prinsessen.

⁴¹⁾ Det var Rosenkrantz' Fader, der krævede Dom over Kaas. Citationen gengives fuldstændig i Protokollen.

⁴²⁾ Han vendte tilbage 1676 med sin „Sundhed en Del forloren“. Hans Kompagni blev 1677 givet til en anden. Han levede endnu 1680.

Kompagni i Danmark skulde udtage to Soldater, der var udlærte Haandværkere, til Vestindisk Kompagni⁴³⁾.

8. Oktober om Formiddagen efter Prædiken gav Kongen paa Rosenborg 19 Kavallerer Ridderordenen af Dannebrog⁴⁴⁾.

12. Oktober. I Anledning af, at en ung Prins var »genesen«⁴⁵⁾ Kongen og Dronningen, befalede Kongen Optog ved Daggry af Trompeter og Hærpauker samt Kanonade.

20. Oktober rejste Kaptajn *Magnus (Jacobsen)* til Helsingør, hvorfra han med et kongeligt Skib skulde sejle til Ostindien.

5. November om Aftenen præsenterede en Kleinsmed et Fyrværkeri paa Slotspladsen.

5. December erfarede Kongen, at Statholder *Ahlefeldt*⁴⁶⁾ og Viceskatmester *Holger Vind*⁴⁷⁾ den foregaaende Dag var kommet i Strid, som de vilde afgøre med Kaarden. Kongen havde derfor ladet sørge for, at hverken de to Herrer eller andre Kavallerer kunde komme ud gennem Vesterport.

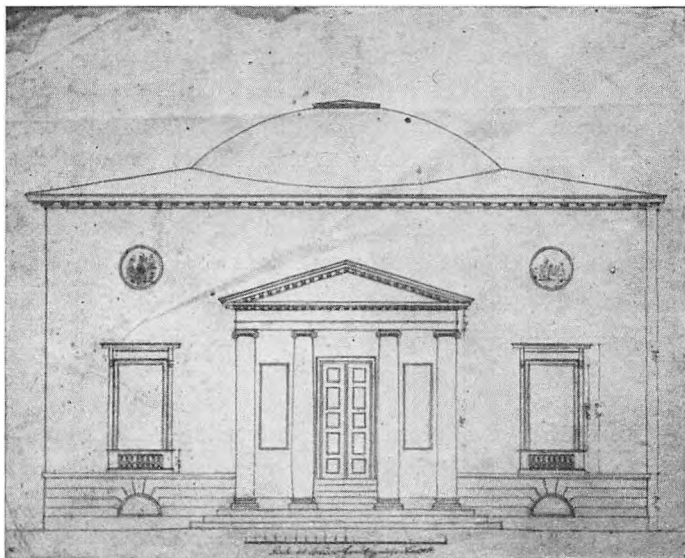
⁴³⁾ Betingelserne for Anlagelsen, Kontrakterne med de udtagne o. s. v. er udførligt angivet i Protokollen.

⁴⁴⁾ Dannebrogordenen skal (ifl. A. D. Jørgensen) Christian V første Gang have uddelt 12. Oktober 1671, Dagen efter *Kronprins Frederiks* (IV.s) Fødsel, til 23 Kavallerer.

⁴⁵⁾ „Genesen“ betyder almindeligt „helbredes“ — her altsaa „fødes“.

⁴⁶⁾ Friedrich A., Greve (1623—86), Storkansler, Statholder i den „kongelige“ Del af Hertugdømmerne, forhen Statholder i Kbh.

⁴⁷⁾ F. 1623, d. 1676.



Elbchaussee 157. Facade. Originaltegning af C. F. Hansen.
Kunstakademiet. Efter „Samleren“.

AARSBERETNING 1938—39

FOR

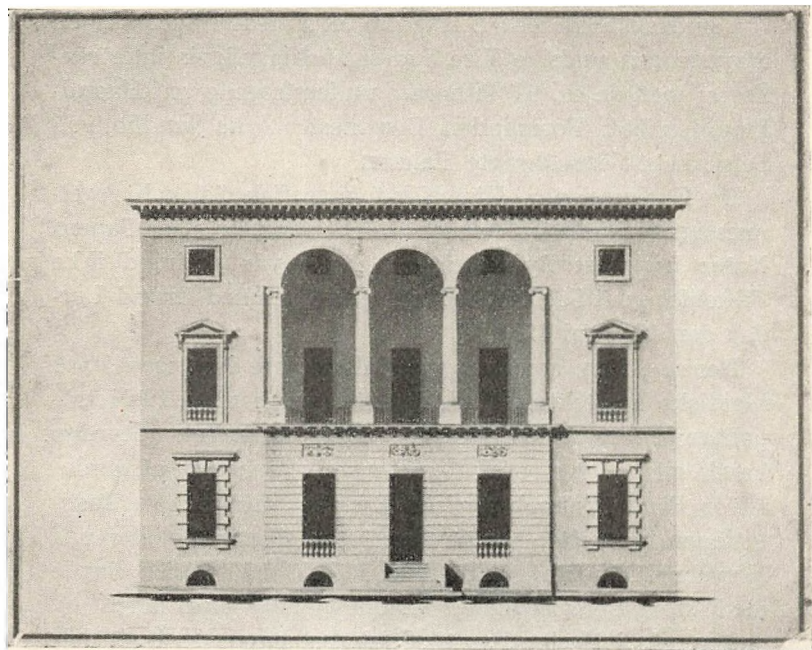
SELSKAB FOR STADEN KØBENHAVNS
HISTORIE OG TOPOGRAFI

(HISTORISK-TOPOGRAFISK SELSKAB).

Af FLEMMING DAHL.

Ligesom det foregaaende Aar blev Aaret 1938—39 for Selskab for Staden Københavns Historie og Topografi et roligt Arbejdsaar. Desværre dog uden den ventede Fremgang i Medlemstal, hvad enten nu dette i Almindelighed maa tilskrives Tidernes Tryk eller mere specielt Selskabets manglende økonomiske Midler til at drive Propaganda i større Stil indenfor den historisk interesserede Offentlighed.

I det forløbne Aar har Historisk-topografisk Selskab afholdt fire Sammenkomster, hvoraf to Møder med Foredrag paa Københavns Raadhus og to Foredragsmøder andensteds, af hvilke det ene tillige bød paa en Forevis-



Palmaille 49. Sydside. Originaltegning af C. F. Hansen.
Kunstakademiet. Efter „Samleren“.

ning af visse særlig historisk og kunstnerisk værdifulde Lokalteter.

Sæsonens første Foredrag fulgte efter hævdvunden Skik umiddelbart efter Selskabets almindelige Aarsmøde Fredag den 6. Maj 1938 i Raadhusets Festsal. Nuværende Inspektør ved Nationalmuseet, mag. art. *Victor Hermansen*, talte, støttet til nyfundne Kilder, livfuldt om »Guld-

hornstyveriet 1802. Et Stykke Museumshistorie«. Blandt de talrige Lysbilleder, som ledsagede det interessante Foredrag, var ogsaa en forstørret Gengivelse af en, af *Hermansen* fremdraget, samtidig Gadevise om Guldsmed *Niels Heidenreich's* utrolige Kup.

Foredragsholderens Ønske om, at Forsamlingen skulde afsynge den pudsige Vise, lod sig beklageligvis ikke realisere; men de ca. 60 Tilhørere understregede ved Haandklap den Tak, Formanden, Borgmester *Arne Sundbo*, paa Selskabets Vegne bragte Taleren.

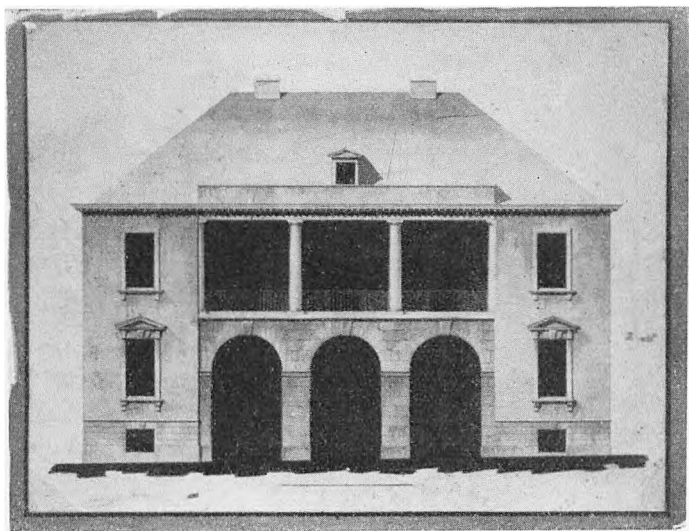
De Ekskursioner, Historisk-topografisk Selskab regelmæssigt foranstalter Foraar og Efteraar, er efter Sagens Natur hyppigst Byvandring. Dette var derimod ikke Tilfældet med Selskabets Møde paa fremmed Grund Lørdag den 18. Juni 1938 Kl. 19.

Denne Aften, som var viet Mindet om Mesteren i vor klassiske Arkitektur, *C. F. Hansen*, var henlagt til Metropolanskolens Solennitetssal, idet Selskabets Styrelse havde ønsket at give Medlemmerne Lejlighed til at samles i Vor Frue Skoles historiske Bygning, inden selve Institutionen kort efter skulde overflyttes til nye Lokaler paa Nørrebro. Den fungerende Rektor, Lektor *V. Tuxen*, havde med stor Elskværdighed meddelt Tilladelse hertil og deltog selv i Mødet, hvortil Selskabet havde indbudt dels det samlede Lærerkorps, dels Metropolitanersamfundets Medlemmer, for at disse endnu engang skulde kunne mødes under Linden og ved »det græske Kateder« i Festsalen. Af gamle Elever saaes bl. a. Samfundets Formand, Orlogskaptajn *L. J. Benzon*; ialt var 60—70 Tilhørere til Stede.

Selskabets Næstformand, Stadsarkivar *Flemming Dahl*, der i Formandens Forfald ledede Mødet, bød begge Foreninger Velkommen. Selv gammel Metropolitaner beklagede han dybt, at Metropolanskolen, som siden sin Oprettelse 1209 havde ligget paa Frue Plads og fra 1816 haft

til Huse i C. F. Hansen's skønne Bygning, nu skulde løs-rives fra sit historiske Milieu.

Derefter gav han Ordet til Docent — nu Professor — ved Universitetet, Dr. phil. *C. Elling*, som i et fængslende Foredrag, »Frue Plads og C. F. Hansen«, skildrede Kunst-nerens omfattende og blivende Betydning for Centret i



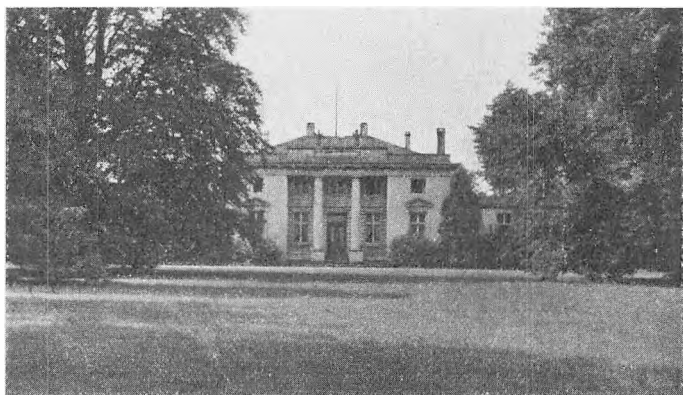
Palmaille 29. Sydside. Originaltegning af C. F. Hansen.
Kunstakademiet. Efter „Samleren“.

det latinske Kvarter, ikke blot for hans almenkendte Byg-værker Kirken og Skolen, men ogsaa for hans værdifulde Arbejde med Pladsens Privathuse. Fremstillingen illustre-redes af forholdsvis faa, men meget karakteristiske Lys-billeder.

Paa Forsamlingens Vegne takkede *Dahl* Dr. *Elling*, idet han fremhævede Talerens Betydning ikke blot som Arki-tekturhistoriker, men ogsaa som Kunst- og Kulturhistori-

ker og glædede sig over hans træfsikre og lunerige Stil. De tilstedeværende hilste baade Foredrag og Takketale med Klappen.

Aftenens anden Foredragsholder var Arkitekt *Mogens Koch*, hans Emne »C. F. Hansen og Altona«. Imidlertid ydede Arkitekt *Koch* langt mere, end den knappe Titel lovede. Dels gjorde han nemlig i det Hele Rede for C. F.

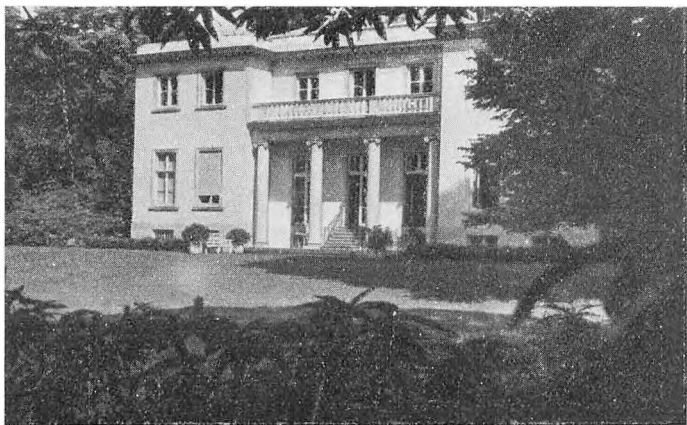


Elbchaussee 78. Nordside. Efter „Samleren“.

Hansen's centrale Stilling indenfor Samtidens danske og tyske Arkitektur — drog herunder bl. a. utvivlsomme Forbindelsestraade til italiensk Kunst —, dels gav han en højst interessant Fremstilling af Mesterens navnkundige Indsats i Altona og Omegnen, først og fremmest af hans skønne Bygninger paa Palmaillen*) og Elbchaussee. Og-saa dette Foredrag ledsagedes af Lysbilleder, mange og smukke.

*) Af ital. palla a maglio, et Boldspil, hvor en Kugle drives gennem Banen med en Trækølle. Sml. Pall Mall i London, Pallemaillegaden eller Pallemailen i København ca. 1650 (K. D. III, passim) in m.

I sin Tak fremhævede *Flemming Dahl*, at *C. F. Hansen's* Virke ikke var begrænset til Monarkiets Hovedstad, til Kirkerne i Hørsholm og Vonsild, men at Navnene *Altona* og *C. F. Hansen* var uløseligt sammenknyttede. Det maatte imidlertid understreges, at en ung dansk Arkitekt, hvad Foredragsholderen beskedent havde forbigaaet, ved sine Restaureringsarbejder med baade Dygtighed, Takt og



Elbchaussee 34. Sydside. Efter „Samleren“.

Finhed havde forstaaet at løfte Arven efter *C. F. Hansen* i Kunstnerens Aand. Med Rette havde Akademiet hædret *Mogens Koch* herfor med Eckersbergmedaillen. For anden Gang erklærede Tilhørerne sig enige med Næstformanden, idet de paany takkede Foredragsholderen med Haandklap.

Til en Rundgang gennem Metropolitanskolen slog Tiden desværre ikke til.

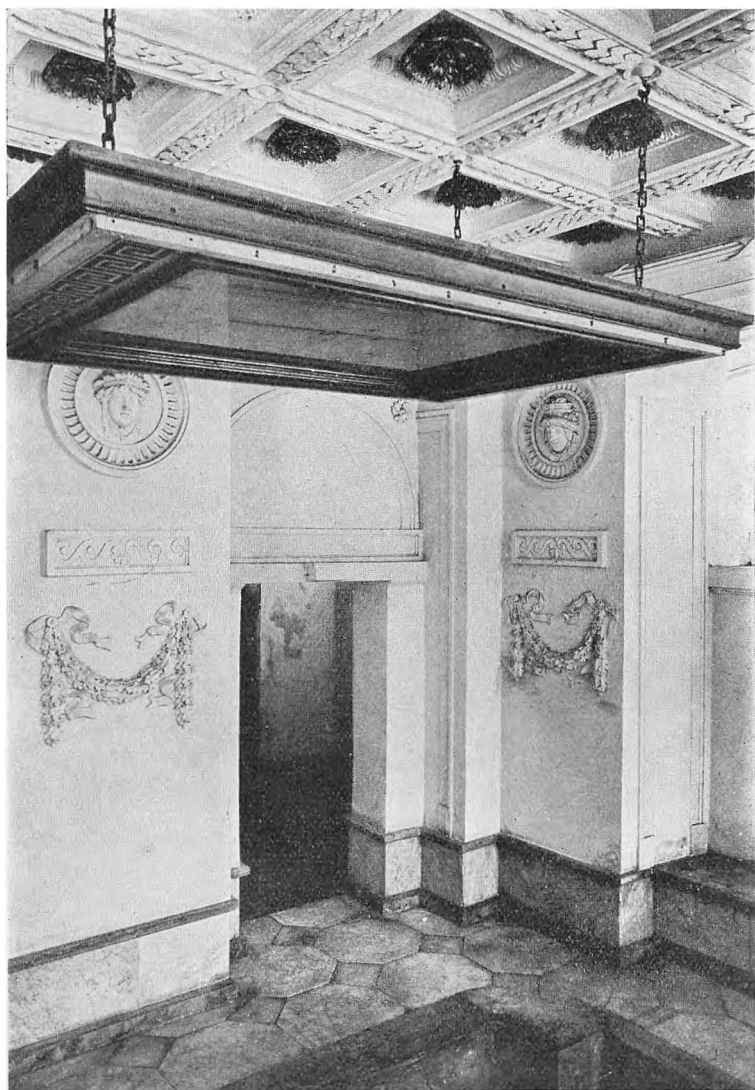
Medens denne Sammenkomst inden Døre fandt Sted en lys og skøn Sommeraften, maatte Historisk-topografisk Selskabs Efteraarsekskursion kæmpe med yderlig slet



Frederiksberg Slot. Portbygning mod Roskildevej.
Efter Fr. Weilbach: „Frederiksberg Slot...“

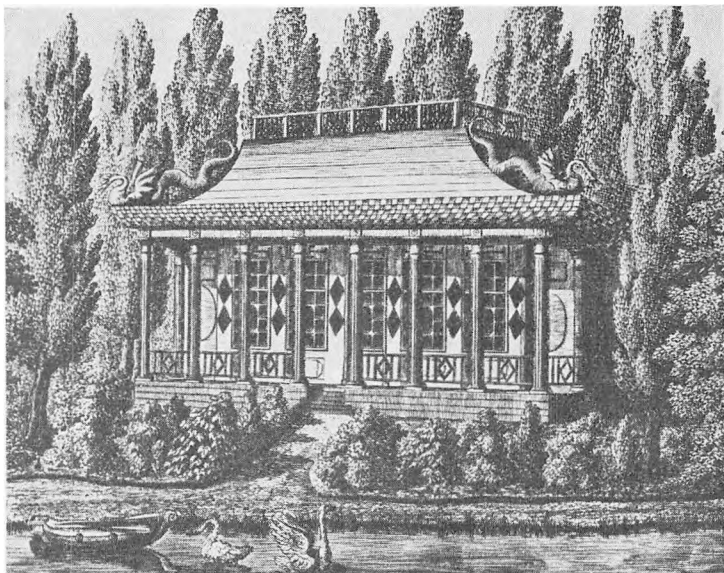
Vejr. Dog havde over 80 Medlemmer givet Møde i Frederiksberg Slots Gaard Søndag den 9. Oktober 1938 Kl. 14.

Taler ved denne Lejlighed var Oberstløjtnant *Niels Maare*, som indledede med at give en kort Oversigt over Slottets Bygningshistorie fra 1699, da Opførelsen paabegyndtes, til Restaureringen 1924—32 under *Maare's* Ledelse.



Frederiksberg Slot. Marmorbadet.
Efter Fr. Weillbach: „Frederiksberg Slot...“.

Derefter foretog man en Rundgang gennem Slottet. I de enkelte Sale og Gemakker gjorde Oberstløjtnanten sagkyndigt Rede for, hvilke Kunstnere der havde haft Andel i Udsmykningen o. lign., samt paapegede, hvor det havde været muligt at føre Rummene tilbage til deres oprinde-



Det kinesiske Lysthus. Bymuseet. 19. Aarh.s første Halvdel.

Fot. M. Falk-Sørensen.

lige Skikkelse, og hvor man var standset ved senere Tiders Ændringer. Endelig samledes man i Slotskapellet, hvor *Maare* skildrede dettes Tilstand før Restaureringen. Til Slut bragte Selskabets Formand, Borgmester *Sundbo*, Taleren en varm Tak for den udmærkede Tur, en Tak, de Tilstedeværende ganske kunde tiltræde.

Dernæst spadserede man til det kinesiske Lysthus, som Inspektoratet for de offentlige Lysthaver elskværdigst

havde givet Selskabet Tilladelse til at besøge. Her gav Slotsgartner *I. V. Irgens-Møller* nogle Oplysninger om denne smukke Pavillon, som er opført 1799—1800 af *A. J. Kirkerup*. I sin Takketale udtrykte Borgmester *Sundbo* Deltagernes Glæde over, at man var blevet i Stand til at besøge denne Bygning, som kun de færreste — af gode Grunde — havde haft Lejlighed til at studere paa nært Hold.

Sæsonens sidste Medlemsmøde, der var planlagt til Fredag den 9. December, maatte i den ellefte Time paa Grund af Foredragsholderens pludselige Sygdom udsættes til Tirsdag den 20. December 1938 Kl. 20.)* Som sædvanligt fandt det Sted i Raadhusets Festsal, der ved Stadsstyrets Velvilje og Imødekommenhed er stillet til Raadighed for Selskabets indendørs Sammenkomster. Paa Grund af Julens Nærhed havde kun ca. 40 Medlemmer givet Møde; de udeblevne gik Glip af et baade lærd og livligt Foredrag.

Aftenens Taler, Bibliotekar ved det kgl. Bibliotek, Dr. phil. *C. O. Bøggild Andersen*, som et Par Maaneder efter blev udnævnt til Professor ved Aarhus' Universitet, havde til Emne valgt Hans Nansen. Ud fra grundige Førstehaandsstudier skildrede han den senere Præsidents Liv og Udvikling, hans merkantilt-kommercielle og naturvidenskabelige Indsats, hans Kamp for Indførelsen af en Stænderforfatning 1660 og hans statskloge — og personlig ikke ufordelagtige — Resignation overfor den sejrende Enevælde. Paa Medlemmernes Vegne bragte Formanden, *Arne Sundbo*, ham Selskabets bedste Tak for det lodige og almeninteressante Foredrag.

Foruden ved Ekskursioner og Medlemsmøder ønsker

*) Det beror saaledes paa en Fejltagelse, naar Aarhus' Universitets Aarsberetning 1938—39, *Acta Jutlandica* XI, 2, 1939, pag. 89, tidsfæster Dr. Bøggild Andersen's Foredrag til Februar 1939 efter hans Udnævnelse til Professor i Aarhus.

Selskab for Staden Københavns Historie og Topografi — i Overensstemmelse med Lovenes § 4 — at faa sine Medlemmer i Tale og fremme sine ideelle Formaal gennem et litterært Organ, det af Stadsarkivar *Flemming Dahl* paa Kommunalbestyrelsens Vegne udgivne Kvartalsskrift »Historiske Meddelelser om Staden København og dens



Hans Nansen.
Maleri paa Frederiksborg.
(Det danske Folks Historie).

Borgere«. Af nævnte Tidsskrift er i Aaret 1938 udkommet ikke mindre end 6 Hæfter, nemlig 3. Rk. II Bd., Hæfte 9—10, og III Bd., Hæfte 1—4, henholdsvis 180 og 272 Sider.

Ud herover har Selskabet været i Stand til i Fjor at sende sine Medlemmer en Julegave, idet man under 7. December 1938 tilstillede dem Billedhæftet »København

før og nu«. Udført i Dybtryk, i stor Kvart, bringer dette smukke og anselige Værk, hvis Redaktion har været betroet Museumsinspektør *Victor Hermansen* og Forlagsleder, Redaktør *T. Vogel-Jørgensen*, en fængslende, lærerig, til Tider ligefrem forbløffende Sammenstilling af københavnske Prospekter indenfor Mands Minde.

Historisk-topografisk Selskab beder herved Berlingske Forlag og ikke mindst Redaktør *Vogel-Jørgensen* modtage Selskabets oprigtige Tak for godt Samarbejde og for den Velvilje, hvormed Forlaget har stillet 300 Eksemplarer af det interessante Værk til Styrelsens Raadighed. Indtil videre vil derfor ogsaa nytiltrædende Medlemmer kunne modtage et Eksempplar af Hæftet.

En Redegørelse for det svundne Aar omfatter endnu et Referat af Selskabets ordinære Aarsmøde Onsdag den 31. Maj 1939. Dette fandt Sted under usædvanlige Forhold, idet det ved velvillig Imødekommenhed fra kgl. Ordenshistoriograf, Dr. phil. *Louis Bobé's* Side blev afholdt paa Bakkehuset, dog ikke i selve Mindestuerne, men i Grønnegaarden under Kastanjens Blomsterlys.

Dagsordenen for Aarsmødet var følgende:

SELSKAB FOR STADEN KØBENHAVNS
HISTORIE OG TOPOGRAFI

16. Maj 1939.

DAGSORDEN

for Selskabets Aarsmøde, Onsdag den 31. Maj 1939 Kl.
19,30 paa »Bakkehuset«.

1. Valg af Dirigent.
2. Formanden aflægger Beretning.
3. Kassereren fremlægger Regnskabet.
4. Af praktiske Grunde foreslaas Selskabets Regnskabs-

aar ændret fra Kalenderaaret til »Finansaaet«, saaledes at paagældende Sætning i Lovenes § 5 eventuelt forandres fra den nuværende Ordlyd: »Regnskabsaaet er Kalenderaaret« til fremtidig at lyde: »Regnskabsaaet er Finansaaet (1. April til 31. Marts).«

5. Valg af Styrelsesmedlemmer.

Ifølge Lovenes § 6, 2. Stk., afgaar efter Tur D'Hrr. Elling, Hermansen, Jerichow, Sundbo og Sven; alle er villige til at modtage Genvalg.

6. Eventuelt.

Styrelsen.

Efter at Formanden, Borgmester *Arne Sundbo*, havde budt de Tilstedeværende — ca. 70 i Tallet — Velkommen, foreslog han at vælge Overretssagfører *Erik Rode* til Dirigent, hvad Forsamlingen eenstemmigt sluttede sig til. Derefter takkede Dirigenten for Valget, fastslog Aarsmødets Lovlighed og gav — i Henhold til Dagsordenens Pkt. 2 — Formanden Ordet.

I sin Beretning om det forløbne Aar fremdrog Borgmester *Sundbo* i Korthed det vigtigste af det passerede i Overensstemmelse med ovenanførte Redegørelse. Til Formandens Skildring af dette normale Arbejdsaar ønskede ingen af Deltagerne i Aarsmødet at knytte nogen Betragtning.

Man gik da over til Dagsordenens Pkt. 3. Herunder forelagde Kassereren, Arkivassistent, cand. phil. *Kai Rasmussen*, paa Styrelsens Vegne det reviderede Regnskab, som derefter blev sat i Cirkulation blandt Medlemmerne. Ingen af disse forlangte Ordet i Tilknytning til Kassere-rens Beretning, og der blev da eenstemmigt meddelt Styrelsen Decharge for Regnskabet. Af dette meddeles omstaaende en Ekstrakt:

EKSTRAKT AF AARSREGNSKAB 1938

<i>Indtægter:</i>		<i>Udgifter:</i>	
Overført Kasse-		Tidsskriftet	748,00
beholdning 1937	143,38	Porto	109,38
Kontingenter	1329,00	Tryksager	0,50
Diverse	46,92	Kontorrekvisitter .	67,61
		Møderne	375,00
		Sekretærens og	
		Kassererens Ho-	
		norar	200,00
		Diverse	18,59
			1519,08
		Kassebeholdning	
		overført til 1939	0,22
	1519,30		1519,30

Selskab for Staden Københavns Historie og Topografi
24. Maj 1939.

Arne Sundbo

/Kai Rasmussen

Ovenstaaende Regnskab er gennemgaaet og befundet at være rigtigt. Kassebeholdningens Tilstedeværelse er konstateret.

København, den 27. Maj 1939.

Axel Ravn.

Axel Holm.

Under Pkt. 4 — Forslag til Forandring af Selskabets Regnskabsaar fra Kalenderaaret til Finansaaret — tog Formanden Ordet for at motivere den foreslaaede Lovændring, der bl. a. af interne kommunale Hensyn maatte betragtes som ønskelig.

Da ingen tog til Genmæle herimod, konstaterede Dirigenten først, at langt over en Fjerdedel af Selskabets Medlemmer var til Stede, og satte dernæst Forslaget under Afstemning. Da der ikke blev afgivet een eneste Stemme imod Lovændringen, var denne følgelig vedtaget.

Man kunde nu gaa over til Dagsordenens Pkt. 5, Valg af Styrelsesmedlemmer. Ifølge Lovenes § 6, 2. Stk., afgik denne Gang efter Tur d'Hrr. Professor *C. Elling*, Museumsinspektør *Victor Hermansen*, Direktør *Herbert P. A. Jerichow*, Borgmester *Arne Sundbo* og Raadmand, Overretssagfører *C. J. F. Sven*, M. F. Da alle de fratrædende var villige til at modtage Genvalg, kaaredes de uden Afstemning atter til Medlemmer af Styrelsen.

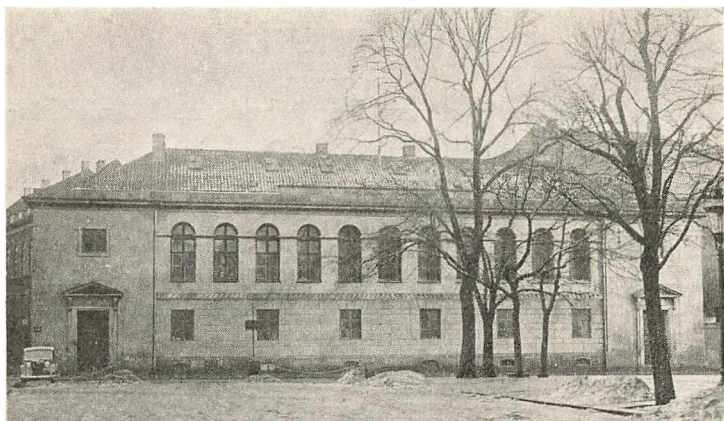
Under Dagsordenens Pkt. 6, Eventuelt, rettede Kom-munelæge *V. Eilschou Holm* en Forespørgsel til Formanden angaaende Forholdene paa Nørregade. I sit Svar gjorde Borgmesteren kortelig Rede for visse Tanker og Planer vedrørende denne Gade.

Hermed var Dagsordenen udtømt. Formanden, *Sundbo*, sluttede af med en Tak til Dirigenten, Overretssagfører *Rode*, hvorefter Aarsmødet blev hævet. Det efterfølgende Foredrag — af Dr. *Bobé* — og Aftenens selskabelige Samvær vil blive refereret under Beretningen for Aaret 1939—40.

I Styrelsens Sammensætning er der saaledes ingen Ændringer sket, i Forretningsudvalgets ikke heller. Dettets Medlemmer er da stadig d'Hrr. Borgmester for Magistratens 4. Afdeling *Arne Sundbo*, Selskabets Formand, Stadsarkivar, Redaktør *Flemming Dahl*, Selskabets Næstfor-

mand, Stadsbibliotekar *J. Aarsbo*, Forstander for Bymuseet, Museumsinspektør, mag. art. *Chr. Axel Jensen* og Museumsinspektør, mag. art. *Victor Hermansen*. Baade det snævrere Forretningsudvalg og Styrelsen som Helhed har i Aarets Løb holdt en Række Møder.

Københavns Stadsarkiv, Raadhuset, V., Nytaar 1939-40.



Metropolitanskolen. Fot. M. Falk-Sørensen.

SMAASTYKKER.

4. Nogle Oplysninger om Festlighederne i Anledning af Kong Frederik VIII's og Dronning Louises Formæling i Stockholm den 28. Juli 1869.

Da der nu er hengaaet 70 Aar, siden denne Formæling skete, er der formentlig Grund til at mindes nogle af de Begivenheder, der i den Anledning fandt Sted i København.

Paa Formælingsdagen skete blandt meget andet følgende:

36 Tambourer fra Borgervæbningen slog Kl. 8 $\frac{1}{2}$ Fmdg. Reveillen ud for Raad- og Domhuset. Musikkorps drog gennem Gaderne med fuld Musik, ligesom der blev musiceret ved de forskellige Kaserner og ud for Raad- og Domhuset. Gader og Huse var festligt udsmykket. Paa Skydebanen afholdtes et større Festmaal med Københavns Overpræsident, Geheimeraad C. J. C. Bræstrup, i Spidsen; Forsamlingen talte ca. 1000 Deltagere. Paa Nørrefællede var arrangeret Fyrværkeri for en stor Forsamling, og ca. 16000 Mennesker festede i Tivoli. Til trængende uddeltes Middagsmad.

Længe før Dagen oprandt, var der blevet dannet en Komité med Københavns Overpræsident som Formand for at foretage de nødvendige Foranstaltninger til en Indsamling fra hele Landet for herved at tilvejebringe Midler til

en passende Gave til det høje Brudepar. Et Opraab fra Komitéen om at yde Bidrag blev overalt modtaget med stor Beredvillighed.



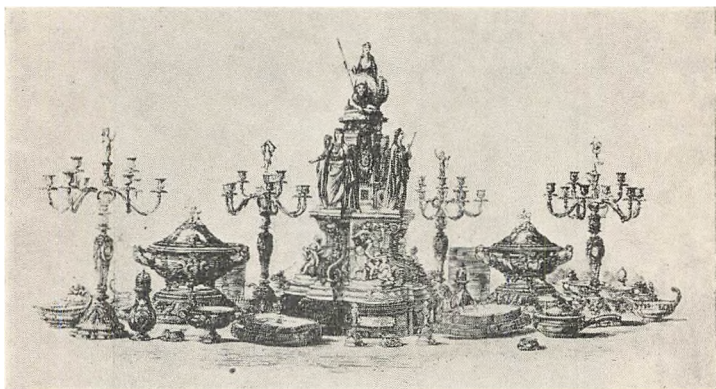
Forsiden af Mindesmærket i Charlottenlund
for Frederik VIII og Louise.

M. Falk-Sørensen fot.

Der indkom ialt 35237 Rdlr. 1 fl 13 sk , nemlig:			
fra Hovedstaden	12446 Rdlr.	3 fl	10 sk
» Byraadene	5250 Rdlr.	4 fl	14 sk
» Sogneraadene	5300 Rdlr.	4 fl	15 sk
» større Landejendomsbesiddere .	9639 Rdlr.		
» Færøerne (Thorshavn)	34 Rdlr.		
» Sct. Croix	340 Rdlr.	5 fl	10 sk
» Danske i Udlandet	1636 Rdlr.	3 fl	12 sk
» Slesvig og Holsten	588 Rdlr.	3 fl	

Brudegaven kom til at bestaa af et Bordservice af Sølv, nemlig: 1 Bordopsats paa en med Sølv indlagt Ibentræs Fod, 2 Terriner med tilhørende Plateauer, 4 Kandelabre, 8 Kasseroller, 12 Saucenskaale, 4 Sukkerskaale, 2 Sukkerbøsser, 2 Bordklokker, 30 Saltkar, 28 forskellige Fade, 4 Bakker, 120 Tallerkener.

Med den fælles Gave fulgte en Sølvragoutske fra en



Det danske Folks Brudegave til Frederik VIII og Louise.

Bonde i det sydlige Slesvig som hans Bidrag til Brudegaven.

Samtlige Genstande blev udført i fransk Renaissancestil efter Tegninger og Modeller af Professor C. C. Peters. Paa hver enkelt Genstand fandtes Brudeparrets sammenslynkede Navnetræk og Formælingsdagens Dato. Paa de større Genstande fandtes tillige det danske og svensk-norske Vaaben. Paa Bordopsatsens Fod var anbragt en Sølvplade med følgende Indskrift: »I Anledning af Deres Kongelige Højheder Kronprins Frederiks og Kronprinsesse Louisas Formæling den 28. Juli 1869 overraktes Højstsamme et Bordservice af Sølv fra det danske Folk«.

Den 28. Oktober s. A. overleverede Udvalget Brudegaven til Deres kongelige Højheder paa Amalienborg Slot. Gaven blev modtaget med Tak, Glæde og Tilfredshed.

Regnskabet udviste et Overskud paa 346 Rdlr. 2 $\frac{1}{2}$ 8 β ,



Mindesmærket i Charlottenlund for Frederik VIII og Louise.

M. Falk-Sørensen fot.

der blev tilstillet Kronprins Frederiks Fond til Understøttelse af Familier, hvis Forsørger var omkommet paa Søn under Bestræbelser for at redde Mennesker, der var i Fare.

At Mindet om Kongeparret stadig er levende, fremgaar af, at der 1938 bag Charlottenlund Slot afsløredes en Obelisk til Minde om det afdøde Kongepar.

Paa Forsiden ind mod Slottet er Mindesmærket prydet med en kronet Portrætmedaillon i Bronze.

Paa Bagsiden findes — under en Egekrans ligeledes i Bronze — følgende Indskrift, forfattet af Professor Vilh. Andersen:

»I taknemmelig Erindring om Kong Frederik VIII og Dronning Louise til Danmark, der i Somrene 1869—1912 residerede paa Charlottenlund Slot, rejste det danske og det islandske Folk dette Minde 1938.

Kongepar med eet i Sinde
Hele Folket sammen binde
Hvide Slot, værn dette Minde«.

J. J. Hedegaard.

Ved Udarbejdelsen er benyttet:

Komitéens Arkiv, der opbevares i Stadsarkivet,

Dagspressen fra 1869. (Berlingske Tidende).

REGISTER.

Registret er baade Person-, Sted- og Sagregister.

I Tidsskriftets 3. Række betegner *Kursivering* af Personnavne og Sidelag Udgiver- eller Forfatterskab.

Aabenraa, Gade, 65, 533.
Aaboulevard, 252, 264.
Aalborg, 508, 514.
Aalekistehuset, 256.
Aarhus Universitet, 575.
Aarsbo, J., Stadsbibliotekar, 581.
Aasheim, A. N., Professor, Læge, 166, 171.
Abell, Kjeld, Forfatter, 339.
Abildgaard, N. A., Billedhugger, 108, 160—61, 172.
Abildgaard, P. C., Professor, Veterinær, 161, 164.
Abrahamson, H. V. F., Oberst, Raadmand, 150 (se Rettelserne).
Absalon, Ærkebiskop, 64, 252—53, 274, 289, 300.
Absalons Borg, 443.
Accise, 195.
Acciseboden v. Nørre Landevej, 99.
Accisebodvænget, Accisevænget p. Nørrebro, 99, 120.
Adeler, Cort Sivertsen, Admiral, 561.
Adelgade, 92, 530.
Admiralgade, 545.

Adolf, Hertug af Slesvig, 81.
Ad usus publicos, Fondet, 438.
Agerby, Aksel, Komponist, 332.
Ahlefeldt, Fr., Generalmajor, 41, 558—61, 563—64.
Ahlefeldt, Friedrich, Statholder, Greve, 565.
Akademikum, 246.
Akademiske Læseforening, Den, Akademikum, 246.
Alexander III, Pave, 277.
Alexander, Storfyrste af Litauen, 70.
Algier, 408.
Allégade, 257.
Almindelig Hospital, 113, 546.
Alter, Joh., Musikant, 257.
Altona, 570—71.
Amager, 64, 92, 256, 258, 562.
Amagerbro, 266.
Amagerports Accisebod, 408.
Amagertorv, 362.
Amaliegade, 490.
Amalienborg, 389, 584.
Amerika, 333, 433.
Amsterdam, 500, 504—05, 508—09, 519.
Andersen, Christian, 542.

- Andersen, C. O. Bøggild, Professor, Historiker, 575.
- Andersen, Fr. Vilh., Provst, Dr. theol., 239—41, 247—48.
- Andersen, Hans, Byskriver, 412.
- Andersen, H. C., Digter, 163, 171—72, 364, 436.
- Andersen, Johan, Brændevinsbrænder, 542, 544.
- Andersen, Marinus, Lektor, Arkitekt, 410, 428, 483, 492.
- Andersen, Peter Laurentius, 544.
- Andersen, W., Student, 538.
- Andersen, Vilh., Professor, Litteraturhistoriker, 586.
- Andreasen, Peter, Grosserer, Major, 171.
- Andræ, C. G., Geheimekonferensraad, Minister, Matematiker, 220, 229.
- Angleterre, 19, 36, 537.
- Anna, engelsk Dronning, 559.
- Anna Sophia, Kurprinsesse af Sachsen, 556.
- Apoteket p. Nørrebros Runddel, 268.
- Arbejderbevægelse, den faglige, 449, 453, 455, 461.
- Arbejder-Sangkor, De samvirkende københavnske, 337.
- Arbejdernes Forsamlingsbygning paa Amager, 92.
- Arbejdsanstalt p. Ladegaarden, 261—62.
- „Architekten“, 379, 382.
- Arctander, Just, Købmand, Studehandler, 498, 500—01, 510, 520.
- Arctander, Niels, Købmand, Studehandler, 498—501, 503—12, 520.
- Arendalsgade, 209.
- Arhnung, J. O., Dr. phil., 317.
- Arildsen, Skat, Dr. theol., Kirkehistoriker, 14—38, 218—51, 343, 521—49.
- Arkitekter, 490.
- Arkitektforening, Akademisk, 332.
- Armeens Intendantur, 53.
- Arresthuset i Kastellet, 377, 386, 388, 400.
- Artilleristok, 59, 202, 204—05, 214.
- Asiatisk Kompagni, 87, 179, 414, 428.
- Asiatisk Kompagnis Palæ, 87.
- Assens, 516, 518—20.
- Assistens Kirkegaard, 93, 95—172, 266, 268.
- Assistenskirkegaarde, indenbys, 98—99, 103—06, 131.
- Augustenborg, 519.
- Augustin, Johan Samuel, Sekretær i Generalitets- og Commissariatskollegiet, Etatsraad, 107, 160.
- Avemann, Frederik, Geheimelegationsraad, 160.
- Avignons pavelige Bibliotek, 327.
- Baader, Franz, Professor, Filosof, 224, 227.
- Bache, Otto, Professor, Kunstmaler, 553.
- Baden, Torkel, Filolog og Kunsthistoriker, 152 (se Rettelserne).
- Badstuesræde, 530.
- Bahnsen, Kristian, Museumsinspektør, Etnograf, 553—54.
- Bageriet i Kastellet, 407.
- Bagge, Professor, 110.
- Bagsværd, 64.
- Bai, 80.
- Bakkehuset, 577.

- Baldersgade, 269.
 Balle, N. E., Biskop, 166, 171.
 Bang, Slægt, 113.
 Bang, Jens, Læge, Arkitekt, Borgmester, 95, 112—13, 129, 154.
 Barberere, 397.
 Barclay, Andreas Johan, Glarmester, 272.
 Bardenfleth, G., Kabinetssekretær, Kammerherre, 331.
 Barnim VII, Hertug af Stettin og Rügen, 71.
 Basel, 86.
 Bastholm, Anna Jacobine, f. Beyer, 436.
 Bastholm, Christian, kgl. Konfessionarius, 171, 434.
 Bastholm, Hans, Præst, Redaktør, 434—42, 538.
 Bastholm, Ingeborg, f. Rosenstand-Goiske, 434.
 Baumann, Johan (Jean), Vagtmesterløjtnant, 42—44.
 Bech, H., Konferensraad, 162.
 Bech, Hans Henrich, islandsk Købmand, 179.
 Bech, H. C., Forfatter, 178, 194.
 Bech, I. A., Apoteker, 132.
 Bech, Jørgen, Grosserer, 171.
 Beck, Andreas Frederik, Forfatter, Dr. phil., 527—28.
 Beck, Søren Cosmus, Degn, Skolelærer, 527.
 Beck, Vilh., Præst, 248.
 Becker, Johan Gottfried Burman, Hof- og Rejseapoteker, 152.
 Beethoven, L. v., Komponist, 342.
 Befæstningen, 56, 60, 99, 253—55, 258, 261, 405, 561, 563.
 Begravelser, 408.
 Begravelseskontor, 132—33, 136, 140.
 Begravelsesvæsenet, 139, 143—44, 154, 170.
 Begravelsesvæsenets Bestyrelseskommission, 144, 146.
 Behm, Anne Marie, f. Majoner, 499.
 Behm, Hans, Løjtnant, 499.
 Behm, Hans Werner, Købmand, Studehandler, Toldinspektør, 499—500, 503—10, 512—20.
 Belejringen 1658—59, 253—54, 257.
 Belejringen 1807, 254, 387.
 Bellahøj, 269.
 Belvedere, 259.
 Belysning, 407.
 Bendix, Kunstdrejer, 561.
 Bentzon, Viggo, Professor, Retslærd, 431.
 Benzon, L. J., Orlogskaptajn, 568.
 Berbandt, G., Kaptajn, 45.
 Berendsen, P., Marskandiser, 530.
 Berg, Constantin, Silke- og Klædehandler, 545.
 Berg, E. V., Løjtnant, 54—55.
 Berg, Hans Broge, Præst, 538, 545.
 Berggren, A. P., Komponist, 171.
 Beringskjold, Magnus Bering, Kammerherre, 377.
 Berlin, 2—3, 16, 224.
 Berlins Universitet, 238.
 „Berlingske Tidende“, 409, 527, 537—38.
 Berndtz, David, Hørkræmmer, 192.
 Berufjord, 174.

- Beständig borgerlig Forening, 267.
- Bestyreren af Assistens Kirkegaard, 134.
- Biblioteca Barberini, 327.
- Biblioteca Borghese, 327.
- Bielke, Henrik, Rigsadmiral, 560—61.
- Biering, Peder, 517.
- Bille, C. St. A., Amtmand, 137.
- Bindesbøll, M. G. B., Billedhugger, 162.
- Bindesbøll, T., Billedhugger, 162.
- Birch, Christian, Statsgældsdirektør, Konferensraad, 393—94.
- Birch, Louise, f. Rottbøll, 393—94.
- Birkedal, Vilh., Præst, 223.
- Birkegade, 268.
- Birnbaum, F., Graver, 118.
- Bispegaarden, 236—37.
- Bissen, C. G. V., Billedhugger, 162.
- Bissen, Emilie Hedeveg, Fru, 162.
- Bissen, H. V., Billedhugger, 25, 162, 331, 336—37, 354.
- Bistrupgaard, 261.
- Bjering, Brødrene, Købmænd, 178.
- Björn, Andreas, Købmand, 192—93, 195.
- Bjørnebrogade, nu Købmagergade, 66.
- Bjørnsdals Bro, 253.
- Blaagaard, 99—100, 120, 153.
- Blaagaard Lazaret eller Fælleshospitalet, 403.
- Blaagaardsgade, 100, 267—68.
- Blaagaardsplads, 267.
- Blach, Oluf, Købmand, 177.
- Blom, Jacobus, Firma, 503, 505, 509—11.
- Blædel, N. G., Præst, 248.
- Bobé, Louis, kgl. Ordenshistoriograf, Dr. phil., 342, 577, 580.
- Bodenhoff, A., Grosserer, Skibsrøder, 170.
- Boder, 173—74, 182, 184—85.
- Bohn, H. I., Graver, 117—18.
- Bokkenheuser, Chr., Oberstløjtnant, 369—72.
- Bokkenheuser, Christian Friedrich, Vagtmesterløjtnant, 49.
- Boldhusgade, 65.
- Bombardementet 1807, 16, 236, 254, 444.
- Bondo, Hans, Kasernekommandant, 63.
- Bonifacius VIII, Pave, 289, 300—01.
- Borch, C., norsk Billedhugger, 162—63.
- Borgby p. Amager, 64.
- Borgerbrev, 73.
- Borgere, 73—76.
- Borgergade, 98, 104, 495, 545.
- Borgerhuse, 483—97.
- Borgerrepræsentationen, 132, 137—38, 143—44, 150, 268, 333, 337—38, 340, 365, 368.
- Borgervæbningen, 364, 582.
- Borgmestre, 72—75, 78.
- Bornemann, Fr. Chr., Professor, Retslærd, 224—25, 242.
- Botanisk Museum, 554.
- Boulevardbanen, 264.
- Bournonville, August, kgl. Balletmester, 365.
- Brand u. Belejringen 1658—59 (Ladegaarden), 257.
- Brand u. Belejringen 1658—59 og 1697 (Ny Hollænderby), 257.
- Brand 1666 (Gammeltorv), 558.
- Brand 1666 (Østergade), 559.

- Branden 1728, 259, 427, 444, 448, 484, 516.
 Brand 1794 (Christiansborg), 444.
 Branden 1795, 109—10, 444.
 Brand 1817 (Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset paa Christianshavn), 50.
 Brand 1866 (Stormgade), 497.
 Brand 1884 (Christiansborg Slot), 550—51, 555.
 Brand 1904 (Turins Bibliotek), 327.
 Brand- og Vandkommissionen, 445—46, 448.
 Brandes, Georg, Professor, Litteraturhistoriker, 14, 241.
 Brandforordningen, 215.
 Brandt, Enevold, Greve, 372, 377.
 Brandvæsenet, 550.
 Bredefjord, 188.
 Bremerholm, 396, 558.
 Brems, Else, Operasangerinde, 339.
 Bresemann, S., Borgmester, 453.
 British Museum, 308, 429.
 Britze, Johs., Kobberstikker, 343.
 Broch, Hans Christian, Hørkræmmer, 192.
 Brock, P., Museumsinspektør, Slotsforvalter, 553.
 Brodersen, Paul, Stiftsprovst, Dr. theol., 342.
 Brogade, 410—28, 532.
 „Brohus“, A/S, 411.
 Brolægning, 99, 268.
 Browne, P., engelsk Legationssekretær, 523.
 Bruin, Abraham de, 558.
 Bruin, Jacob de, Generalmajor, 558.
 Bruun, 394.
 Bruun, Carl, Historiker, 176—77.
 Bryggerlavet, 179, 411—12.
 Bryghuset, 560, 563.
 Brünniche, Eigil H., Kunsthistoriker, 343.
 Bræstrup, C. J. C., Overpræsident, 582.
 Brøchner, H., Professor, Filosof, 246.
 Brødbagningsentreprenøren i Kastellet, 48.
 Brøndby, 292.
 Brøndsted, P. O., Professor, Arkæolog, 162.
 Brønsdorf, Severin, Godsejer, 512.
 Brønshøj, 64, 266, 268—69.
 Brønshøj Kirkegaard, 107.
 Buch, Kaj Oluf, Inspektør, cand. theol., 342.
 Buckholtz, Johan Wilhelm, Kaptajnvahtmester, 45.
 Budde-Lund, Christopher, Kasernekommandant, 58—59.
 Bugge, C. F., Konferensraad, 164.
 Bugge, Thomas, Professor, Astronom, 171.
 Burmester, Nikolaj, islandsk Købmand, Raadmand, 179—80.
 Busch, D., Justitsraadinde, 530.
 Busck, Gunni, Præst, 542.
 Bülow, F. C., Raadmand, 262.
 Bülow, Johan, Overpræsident, 333.
 Bülowssvej, 252, 264.
 Bymuseet, 92, 414, 427—28, 553—54, 574.
 Bymænd, 73.
 Bültzow, Henrik, Stiftsprovst, 107.
 Bärens, J. H., Justitiarius, Etatsraad, 409.

- Bæseke, Georg Wilhelm, Stenhugger, 88.
 Bødkerforbundet, 453.
 Bøgh, Arkitekt, 428.
 Bøgh, Nicolaj, Forfatter, 164.
 Børsen, 182, 443.
 Böttger, J. F., Urtekræmmer, 545.
- Café de la Reine, 267.
 Cancelliløngangsporten, 362.
 Carl, Greve af Pfalz, 562.
 Carl X Gustav, svensk Konge, 253.
 Carlisle, 561.
 Carlisle, engelsk Ambassadør, Greve, 560—61.
 Caroline Amalie, dansk Dronning, Christian VIII's Hustru, 230, 362—63, 366 (se Rettelserne).
 Carstens, A. G., Kancellidirektør, Konferensraad, 169.
 Casimir, Hertug af Pommern, 71.
 Casino, 362.
 Charlotte Amalie, dansk Dronning, Christian V's Hustru, 564—65.
 Charlottenborg, 19, 334, 350.
 Charlottenborg-Udstillingen, 332, 554.
 Charlottenlund, 583, 585—86.
 Charlottenlund Slot, 585—86.
 Christensen, C. A. F., Sadelmagermester, Borgerrepræsentant, 361—62.
Christensen, Carl C., Forfatter, 91, 550—55.
 Christensen, Th., Trædrejer, 459.
Christensen, Viggo, Overborgmester, 331, 333, 336—37, 351, 354, 355—57.
- Christensen, Villads, Raadstuearkivar, Historiker, 95, 99.
 Christian I, dansk Konge, 79, 304.
 Christian IV, dansk Konge, 176, 253—56, 379—80, 561.
 Christian IV's Bibler, 321.
 Christian V, dansk Konge, 41, 257—58, 411—12, 448, 557—58, 561—65.
 Christian V's Kongsbergmedaille, 448.
 Christian VI, dansk Konge, 180—81, 191, 194, 493.
 Christian VII, dansk Konge, 49, 188, 200, 272, 444.
 Christian VIII, dansk Konge, 216, 230, 444, 446, 537—38.
 Christian X, dansk Konge, 330, 406.
 Christian Albrecht, Hertug af Gottorp, 559.
 Christiansborg, 363, 365—66, 444, 493, 523, 550—51, 555.
 Christiansborgs Ridebane, 362, 365.
 Christiansborg Slotskirke, 248.
 Christianshavn, 50, 53, 131, 396, 404, 411—14, 521, 527, 530, 532, 539, 542, 546, 560, 563.
 Christianskirken, tidl. Frederiksstyske Kirke, 125, 443—45, 448, 521.
 Christiansø, 391.
 Christiern, Provst, 275—76, 295.
 Cigarmagere, 92.
 Classensgade, 209.
 Classenske Legatskole, 158, 408.
 Clausen, Slægt, 16.
 Clausen, Christian Frederich K., Guldsmedelærling, 532.

- Clausen, Christian Friderich, Glarmester, 269—70.
- Clausen, Claus Henrik, Præst, 16.
- Clausen, Emilie Augusta, 532.
- Clausen, Henrik Georg, Stiftsprovst, 16, 230.
- Clausen, H. N., Professor theol., Politiker, 14—38, 223, 225, 227, 230, 241—42, 244, 247, 249—50, 333, 343, 348.
- Clausen, Julius, Bibliotekar, Forfatter, 387.
- Clausen, Lodvice Cathrine, 532.
- Clausen, Louis, Kantor, 337.
- Clausen, Peter Nicolai, Malersvend, 532.
- Clausen-Frimodt, Slægt, 16.
- Clemmensen, Mogens, kgl. Bygningsinspektør, 410.
- Coelestin III, Pave, 289, 299.
- „CollegialTidende for Danmark“, 440, 442.
- „Collegial-Tidende for Danmark, Ny“, 440.
- Corfitz, G. S. T. Sørensen, Justitsraad, 167.
- Cormailon, Charles Damas de, General, 42.
- Cortemünde, Johan Peter, Garnisonsfetskær, 398.
- Cour, Niels Peter Georg Dornonville de la, Kasernekommandant, 63.
- „Dagen“, Dagblad, 442.
- Dahl, Flemming, Stadsarkivar, Historiker, 306, 325, 434—42, 526, 538, 566—81.
- Dahl, Frantz, Professor, Retslærd, 164, 429—33, 434—42, 538.
- Dahl, Maria, Professorinde, 163.
- Dahlerup, V., Billedhugger, 164, 167.
- Dajon, Nicolaj, Billedhugger, 108, 152, 160—61, 164—65.
- Dampbaadssejlad p. Søerne, 267.
- Dampe, Jacob Jacobsen, Politiker, Dr. phil., 377, 387.
- „Danmarksposten“, 406.
- Dannebrogsordenen, 565.
- Danner, Louise, f. Rasmussen, Lensgrevinde, Frederik VII's Hustru, 362.
- Dansborg, 564.
- Dansk Billedhuggersamfund, 331.
- Dansk som Forelæsningsprog, 233, 240.
- „Dansk Kirketidende“, 533.
- Danske Kancelli, 72, 111—12, 116—18, 121—22, 129, 131, 149, 153—54, 160, 186, 434, 438—40, 514, 522.
- „De unges Julebog“, 407.
- Danske Kompagni, 78.
- Dantesøjlen, 356.
- Deichmann, Bartholomæus, Biskop, 498.
- Deichmann, Jacob, Boghandler, 164.
- Dencker, E. S. M., den yngre, Rebslager, 91.
- Dencker, E. S. M., den ældre, Rebslager, 91.
- Deputerede, 434.
- Deuntzer, J. H., Retslærd, Politiker, 432.
- Didrichsen, Didrich, Redaktør, 442.
- Dietrichson, L., norsk Kunsthistoriker, 37.
- Direktionen for Universitetet og de lærde Skoler, 225—26.

- Ditmarsken, 503.
 Doktorgraden, 224, 230.
 Dosseringen, 267.
 Drachmann, Holger, Digter, 164.
 Dragør, 75, 494.
 Drejere, Kunstdrejere, 456—57, 461.
 Drejere, Trædrejere, 449—82.
 Drejerforbundet i Danmark, 450—54, 456—59, 461—62, 464, 466, 471, 474, 476, 478—80.
 Drejerlavet, 450—52, 454—59, 461, 464—70, 472—74, 476—79, 482.
 Drejermestrenes Landssammenslutning, 450, 456.
 Drejersvendenes Fagforening, 452, 459, 464, 466—68, 472, 477.
 Dronning Louises Bro, 252, 267.
 Dronningens Bastion, 50, 377.
 Dronningens Tværgade, 490, 540, 545.
 Duc, Jørgen Skeel, 560.
 Dybensgade, 48.
 Dyrehavsbakken, 249.
 Dyring, Th., Kapelmester, 335—36.
 Dyrkøb, 18.
 Dyveke, 493.
 Dæmningen mellem Peblinge- og Sortedamssø, 267.
 Dørklokker, 206.
 Eckernförde, 162.
 Eckersberg, C. W., Kunstmaler, 437.
 Efterslægtens Skole, 416.
 Egegade, 268.
 Eggeling, Ed., Billedhugger, 331.
 Ehlers, E. D., Borgmester, 268.
 Ehrle, Franz, Kardinal, 308, 316, 325—28.
 Eiriksson, Magnus, islandsk Teolog og Forfatter, 239, 244.
 Elben, 64.
 Elberling, Carl, Bibliotekar, 553.
 Elefantstok, 202, 204, 214.
 Elling, Christian, Professor, Kunsthistoriker, 70, 87—90, 569, 578, 580.
 Elmegade, 268.
 Elo, M. S., Billedhugger, 164.
 Elsborg, O. Larsen, Grosserer, 171.
 Emdrup, 64.
 Emdrupgaard, 515.
 Engelstoft, Chr. Thorning, Biskop, Kirkehistoriker, 231.
 England, 326, 350, 433.
 Erichsen, Jon, Deputeret i Rentekammeret, Forfatter, 194.
 Erik af Pommern, dansk Konge, 64, 67—72, 74—76, 78—86, 273—76, 284—86, 288, 292—302, 304—05.
 Eriksen, E. C., Arkitekt, 491.
 Erland, Christian, Justitsraad, 515.
 Ernst, Jacob, General, 552—53.
 Ersgaard, Christen Olsen, Arbejdsmand, 532.
 Erslev, Kristian, Rigsarkivar, Historiker, 273, 300.
 Erstatningsfondskommissionen, 110—11, 113, 116.
 Esbak, F. R., Arkitekt, 491.
 Esplanaden, 18, 407.
 Etnografisk Museum, 555.
 Eugen IV, Pave, 85.
 Ewens, O. F. T., Billedhugger, 164.
 Fabrikker i Island, 197—99.
 Fagforeninger i København, De samvirkende, 465.

- Falck, Andreas, Grosserer, 169.
 Falcks Redningskorps, 555.
 Falk-Sørensen, M., Fotograf, 441, 471, 574, 581, 583, 585.
 Falkonergaarden, 257.
 Falsterbo, 75, 79.
 Falsters Kontregarde, 209, 407.
 Fanemarchen, 374, 409, 466.
 Farimagsvej, 98—99.
 Farvergade, 92, 545, 551.
 Fattige i Kastelet, 45.
 De fattiges Kirkegaard v. Fari-
 magsvej, 98—99.
 Fattigkasse, Kastelets, 52, 55, 60, 62.
 Fattigkasse, Rebslagersvendenes, 94.
 Fattigkirkegaard el. Frijords-
 kirkegaard p. Assistens Kirke-
 gaard, 109, 113, 116—19, 123, 128—29, 148, 154.
 Fattigkommissionen, 100.
 Fattig- og Sygehus i Helligaands-
 huset, 66.
 Fattigskole, Kastelets, 45.
 Fattigskoler, 543—44.
 Fattigvæsener, 113, 264, 438—39, 543.
 Faulhaber, Kardinal, 325.
 Feltskærer, 397—98, 403.
 Fenger, Johs., Sæbefabrikant, 540.
 Fenger, Nicolai Ernst, Gaardejer, Teolog, 540.
 Fenger, R. Th., Præst, Forfatter, 537—38.
 Ferdinand, Arveprins, 364—65.
 Fetaljebrødre, 82.
 Fibiger, Johs., Præst, Religions-
 historiker, 240, 248—49.
 Filippa, dansk Dronning, Erik af Pommerns Hustru, 83.
 Filosofgangen, 551.
 Filosofgangsfejden, 409.
 Finmarken, 176, 196, 199.
 Finmarksk Handel, 176—77, 195—96.
 Finnsson, Hannes, Biskop, 188.
 Fiolstræde, 98, 104, 237, 496.
 Fircks, Magnus Ernst, General-
 major, 387.
 Fischer, Hofstenhugger, 161.
 Fischer, Leck, Forfatter, 330.
 Fischer, M., Fru, 162.
 Fischer, Victor, Overretssagfører, 162.
 Fiskeparker, Fiskedamme v. La-
 degaarden, 256—57.
 Flaaden, 174, 183.
 Flagbastionen i Kastelet, 406.
 Flensborg, 18, 222, 368—69.
 Flindt, Joh. Th., Borgmester, Elatsraad, 110.
 Florenz, 327.
 Fløystrup, C. G., Handelsgartner, 268.
 Fog, B. J., Biskop, 239—40, 245, 247, 249.
 Fogeden, 74—75.
 Foltmars Grav, 255, 262.
 Fontenay, Gaspard F. le Sage de, Admiral, 198.
 Forchhammer, Sverre, Violinist, 333.
 Foreningen t. Hovedstadens For-
 skønnelse, 159.
 Forfatterforening, Dansk, 333.
 Forgattering, 409.
 Forholdstalsvalgmaaden, 229.
 Forligelseskommission, Køben-
 havns, 447.
 Forprang, 73.
 Forsamlingsbevægelsen, 14, 538.

- „Forskønnelsen“, 161, 165, 168—69.
 Forskønnelsessagen, 29.
 Fortling, Jakob, Stenhugger, 88.
 Fortunstok, 60, 202, 204, 208, 214, 216.
 Franciskanere, 84.
 Franck, Sergeant, 390, 394.
 Frank, Utzon, Professor, Billedhugger, 331, 334.
 Frankrig, 433.
 Fransk reformert Menighed, 111—12, 114—15, 128, 130, 140, 157.
 Fredericia, 18, 226, 368, 408.
 Frederichsen, Farversvend, 532.
 Frederik, Arveprins, 388.
 Frederik III, dansk Konge, 256—58, 376, 380, 406, 557—60.
 Frederik IV, dansk Konge, 43, 173, 258, 514—15, 565.
 Frederik V, dansk Konge, 106, 199.
 Frederik VI, dansk Konge, 226, 231, 272, 387—89, 393—94, 406, 432, 437—38, 444, 446, 522—23, 548.
 Frederik VII, dansk Konge, 7, 216, 362, 364—66, 368.
 Frederik VIII, dansk Konge, 582—86.
 Frederik Christian, Hertug af Augustenborg, 233.
 Frederikke Amalie, Hertuginde af Gottorp, 559.
 Frederiks Hospital, 50, 398—99.
 Frederiks Kirke, 140, 533.
 Frederiks tyske Kirke, nu Christianskirken, 125, 128, 443—45, 448, 521, 524—25, 529, 536, 539—42, 546—47.
 Frederiksberg, 146, 253, 257, 264—65, 546, 557, 562.
 Frederiksberg Alle, 533.
 Frederiksberg Have, 252, 266, 574.
 Frederiksberg Kirke, 261.
 Frederiksberg Slot, 388, 572—74.
 Frederiksberg Slotskirke, 574.
 Frederiksberg Station, 264.
 Frederiksberggade, 66, 362, 530.
 Frederiksborg, 18, 29—31, 559.
 Frederiksborggade, 266.
 Frederiksborg-Museet, 162, 333, 576.
 Frederiksborgvej, 269.
 Frederiksholms Kanal, 65, 331.
 Frederikssundsvej, 269.
 Frelsers Amagerkirkegaard, 140, 143.
 Frelsers Kirke, 125, 128, 138—40, 156, 412, 443, 493, 521, 536, 542, 546.
 Frelsers Sogn, 125.
 Fremtiden, Forening, 342.
 Freund, G. C., Billedhugger, 164.
 Freund, H. E., Professor, Billedhugger, 10, 164—65, 172.
 Friis, C., Forfatter, 95.
 Friis, Hjalmar, Overdyrlæge, Docent, Dr. phil., 168.
 Frijords-Kirkegaard el. Fattigkirkegaard p. Assistens Kirkegaard, 109, 113, 116—19, 123, 128—29, 148, 154.
 Frue Kirke, 16—17, 19—20, 36, 65—66, 85—86, 104, 107, 109—10, 115, 118, 124, 128, 130, 139—40, 147—48, 156—57, 230, 237, 242, 244, 248, 250, 341—343, 358, 418, 444, 447, 524, 539, 569.

- Frue Kirkes Assistenskirkegaard
Linden i Fiolstræde, 98, 104.
- Frue Kloster, 546.
- Frue Plads, 17—18, 25, 220, 237,
568—69.
- Frue Skole, 568.
- Frølich, Lorenz, Maler, Billed-
hugger, 165, 167.
- Funch (Funck), Johan Christoff,
Vagtmesterløjtnant, 42.
- „Fædrelandet“, 538.
- Fællederne, 66, 98—99, 101, 112
—13, 133, 158, 209.
- Fælledvej, 100, 268.
- Fællesfond f. forsk. københavn-
ske Kirker, 144, 146.
- Fælleshospitalet eller Blaagaard
Lazaret, 403.
- Fængsel i Kastelet, 50.
- Fødselsstiftelsen, 357.
- „Før og Nu“, 372, 381, 385, 406.
- Føring, fragtfrit Gods, 186—87.
1. Regiments Soldaterforening,
374—75, 405.
- Gabel, Christoffer, Rentemester,
Statholder, 257, 561.
- Gabel, Valdemar Christopher,
Kammerherre, 257.
- Gad, O. C. L., Præst, 249.
- Gade, Niels W., Komponist, 333
—34, 342.
- „Gads danske Magasin“, 406.
- Gammel Kloster, 66.
- Gammelbodehavn, 65.
- Gammel mønt, 65, 98, 544.
- Gammelstrand, 87—89, 335.
- Gammeltorv, 65—66, 362—63,
366, 558.
- Gardens Musikkorps, 335.
- „Garderbladet“, 407, 409.
- Garnisons Kirke, 140.
- Garnisonskirkens militære Dren-
geskole, 158.
- Garnisons Kirkegaard, 140, 143,
408, 562—63.
- Garnisonsjournaler, 556—65.
- Garnisonssygehuset i Rigensgade,
403—04.
- Gartnere, 131, 136, 153.
- Gartnerhaver, 158.
- Geddes Kort over København,
325.
- Geheimarkivet, 553.
- Geheimstatsraadet, 434.
- General-Kommissariatskollegiet,
46, 53.
- General-Krigskommissariatet, 47.
- Generalpostamtet, 517.
- Generalstok, 59—60, 202, 204—
05, 214, 400.
- Gentoftegaard, 64.
- Georg (el. Jørgen), dansk Prins,
559.
- Gercken, Andreas, Stenhugger,
88.
- Gerhard den Yngre, Hertug af
Slesvig, 82.
- Gerlach, Charlotte Amalie, Mad.,
207—08.
- Gerlach, Gottfred, Auditør, 207—
08.
- Gerlach, Herman, Vagtmester-
løjtnant, 42.
- Gerner, Otto Henrik, Premier-
løjtnant, 54, 56, 59—60, 62.
- Gerson, George, Hofraad, 526.
- Gertsen, Henrik, Biskop, 287—
88, 301.
- Gevaldigere, 203.
- Gierdrum, Marchunel (Mardunel,
Macdonal), Vagtmesterløjtnant,
49.
- Gierløv, Mad., 532.

Gierløv, C. P., Høker, 532.
 Gilder og Lav, 78.
 Gjemsøe, O., Politibetjent, 166.
 Glahn, Alfred, Lektor, Bibliotekar, 434.
 Glarmesterlavet, 270—72.
 Glarmestre, 270—72.
 Glasemballage, 269—72.
 Glasmagasin, Det Norske, 272.
 Gluck, C. W., tysk Komponist, 339.
 Godet, Hinrich Ludvig, Garnisonsfeltværk, 398.
 Goos, C., Retslærder, Politiker, 430—32.
 Gothersgade, 98.
 Gothersgades Eksercerhus, 409.
 Gottlob, K., Professor, Arkitekt, 483.
 Graabrødrekloster, 66, 299.
 Graabrødretorv, 66, 236—37, 488.
 Graadyb, 506.
 Grand, Jens, Ærkebiskop, 301.
 Graverboligen p. Assistens Kirkegaard v. Nørrebro Runddel, 95, 113, 116, 127, 129, 148, 154.
 Graverboligen p. Hjørnet af nuv. Kapelvej og Nørrebrogade, 147, 153.
 Graverboligen p. Wismar Kirkegaard, 153.
 Gravere, 108—09, 112, 114, 117, 126, 129—31, 133—34, 136, 147—51, 153—54.
 Grevens Bastion, 50.
 Griffenfeld, Peder, Rigskansler, 41, 372, 376, 387, 406.
 Griffenfeldtsgade, 100, 268.
 Grimstrup-Aarre, 226.
 Groshandlere, 173, 182, 184—85, 445—46, 448.
 Grundafjord, 174.

Grundtvig, Elisabeth, f. Blicher, 543.
 Grundtvig, Johan, Arkivmand, Historiker, 522, 542.
 Grundtvig, N. F. S., Digter, Præst, 220—21, 223, 226, 230—32, 244, 248—49, 521—49.
 Grundtvig, Svend, Professor, Litteraturhistoriker, 522, 542.
 Grundtvigianismen, 220, 231, 528, 533, 536—39.
 Grønlandspladsen, 408.
 Grønneplads i Kastellet, 208—09.
 Grønning, Ove Nikolaj, Kasernekommandant, 63.
 Grøper (Gräper), Johan, Vagtmesterløjtnant, 42.
 Gude, L. J. M., Domprovst, 247—48.
Gudmundsen-Holmgreen, J., Billedhugger, 1—13, 343.
 Guldhuset, 403.
 Gyldendal, Søren, Forlagsboghandler, 159, 164.
 Gyldenløve, Fr., Statholder, 560.
Gärtig, Niels, Konservator v. Landsarkivet f. Sjælland, 306—28.
 Haakon, norsk Konge, 291.
 Haandværk, 73—74.
 Haandværkere, 73—75, 183, 272, 490.
 Haandværkerforeningen, 331.
 Hafften, Johann v., Oberstløjtnant, 560.
 Hage, Hother, Byfoged, Politiker, 538.
 Hahn, Fru, 211.
 Hahna, van, hollandsk Digter, 502.

- Halmtorvet, nu Raadhuspladsen, 98, 104.
 Hamborg, 91, 228, 433, 500—01, 506—07.
 Hammeleff, Frederik, Billedhugger, 164, 166.
 Hammerich, Fr., Præst, Professor, 535.
 Hammerich, Julie Augusta, f. Scheuermann, 535.
 Hammerich, P. F. A., Professor, Teolog, 162, 367.
 Handel, 72—79, 173—78, 180—200.
 Handelsbetjente, 186—87.
 Handelskompagni, Det almindelige, 200.
 Handelskompagnier, 177, 179, 182, 184, 191.
 Hannuss, Ernst, Illustrationsfotograf, 417, 419, 425, 428.
 Hans, dansk Konge, 304—05.
 Hans Tavsens Park, 128.
 Hans Tavsensgades Skole, 128.
 Hansen, C. F., Arkitekt, 166, 418, 488, 490, 566—71.
 Hansen, Constantin, Kunstmaler, 331, 366.
 Hansen, Frantz Johannes, Digter, 162—64, 171.
 Hansen, H., Silkefarver, 532.
 Hansen, H. N., Borgmester, 138, 141, 143—44, 150—52.
 Hansen, Jens Peter, Destillatør, Brændevinsbrænder, 536.
Hansen, Julius, Borgmester, 331, 333, 336—37, 340—41, 344—45, 351—55.
 Hansen, Jørgen, Kaptajn, Brygger, 163.
 Hansen, Jørgen Laurits Wilhelm, Præst, 536—37.
 Hansen, Lars, Lejetjener, 544.
 Hansen, Marie Bertine, 164.
 Hansen, Severine, f. Agger, 162.
 Hansen, Stephen, Generalkrigskommissær, 87.
 Hansen, Theophilus, Arkitekt, 164.
 Hansen, Tyge, Notar, 274.
 Hansestæderne, 69—71, 73, 76, 78—79, 80—83, 288.
 Hansgaard, Hartvig Chr., Krigsassessor, Fuldmægtig, 530.
 Harsdorff, C. F., Arkitekt, 488, 495.
 Hartmann, J. P. E., Komponist, 330, 339.
 Hassø, Arthur G., Arkivar, Historiker, 310.
 Hauch, A. G. Ø., Skolebestyrer, 552—53.
 Hauserplads, 246.
 Havn, Borgen, 64—67.
 Havnefjord, 174.
 Havnen, 77, 79—80, 82, 410, 415, 420—21, 424, 427, 556.
 Häuser-Hansen, F., Arkitekt, 491.
 Hedebo, Peder, Borgmester, 337.
Hedegaard, J. J., Stabssergent, 361—68, 582—86.
 Hedegaard, Magdalene Cathrine, 542.
 Hedegaard, Ole C., Høker, 542.
 Hedermann, Julius, stud. theol., 540.
 Hegel, Georg Wilh. Fr., Professor, Filosof, 225—27, 228—30, 233, 236—37, 239—41, 242, 244—46, 249—51.
 Hegermann-Lindencrone, Cai, Teaterchef, 338.
 Heiberg, Familien, 220—21.

- Heiberg, Johan Ludvig, Digter, 225, 228—29, 241—42, 245, 330, 339, 442, 550.
 Heiberg, Johanne Luise, Skuespillerinde, 241, 346—47.
 Heiberg, Søren Johan, Præst, Forstander, 527.
 Heidelberg, 224, 564.
 Heidenreich, Niels, Guldsmed, 568.
 Hellerup, 264.
 Helligaandshuset som Fattig- og Sygehus, 66.
 Helligaandsklosteret, 66.
 Helliggeist Kirke, nu Helligaands Kirke, 104, 107, 109—10, 114—24, 128, 130, 132—33, 140, 147, 149—50, 155—58, 444—45.
 Helliggeist Kirkes Assistenskirkegaard Wismar i Gammel mønt, 98, 104, 153.
 Helligkors Kirke, 128.
 Helsingborg, 84, 563.
 Helsingør, 71—72, 80, 546, 561, 565.
 Helsingørsgade, 561.
 Helveg, Ludvig, Præst, Kirkehistoriker, 273, 300.
 Helveg, Nicolaus Ludvig, Præst, Kirkehistoriker, 539—40.
 Hemming, Ærkedegn, 317.
 Hempel, 108.
 Hennings, August, Forfatter, 108.
 Henrettelser, 377, 405.
 Henriksen, Niels, islandsk Købmand, 174—75, 179—80.
 Henriques, C. B., Højesterets sagfører, 331.
 Herberger, 75.
 Herholdt, J. D., Arkitekt, 157.
 Hermansen, Victor, Museumsinspektør, Historiker, 567—68, 577—78, 580—81.
 Hesselberg, Frantz Henrik, Kaptajn vagtmester, 45.
 Hestespurvogne, 266.
 Hellsch, G. F., Billedhugger, 166.
 Hinge, J., Forfatter, 397.
 Hirsch, J. C. W., Oberstløjtnant, 46—47.
 „Historiske Meddelelser om København“, 218—20, 343, 406—09, 556, 576, 579.
 Hjerting, 505.
 Hjorth, F. C., Naalemagermester, Borgerrepræsentant, 361—62.
 Hjorth, P. H., Regimentskirurg, 391—93.
 Hjorthøy, Morten, Borgmester, Konferensraad, 110.
 Hof- og Stadsretten, 447.
 Hofsos, 174—75.
 Hohlenberg, Matth. Hagen, Professor, Teolog, 230.
 Hojer, Andreas, Embedsmand, Læge, Historiker, Jurist, 431.
 Holbech, J. A. C., Skoledirektør, 171.
 Holberg, Ludvig, Digter, 376, 500.
 Holland, 500—05, 508—09, 519, 557.
 Hollændere, 256.
 Holm & Sønner, Jacob, Firma, 92.
 Holm, Axel, Kontorchef, Statistiker, 579.
 Holm, J. P., Overauditor, Raadmand, 361—62.
 Holm, V. Eilschou, Kommune-læge, 580.
 Holmen, 446, 558.
 Holmens Bro, 65, 362.

- Holmens Kanal, 335, 496.
 Holmens Kirke, 125, 140, 248, 563.
 Holmens Kirkegaard, 98, 140, 143.
 Holmsted, Frederik, Borgmester, 198.
 Holst, Frederik Paulsen, islandsk Købmand, 175.
 Holst, H. P., Digter, 366.
 Holst, Inger, Fru, 175.
 Holst, N. D., Urtekræmmer, 530.
 Holstein, Frederik Adolph, Lensgreve, 536.
 Holstein, Johan Ludvig, Statsminister, Greve, 100—01, 106.
 Holstein, Wilhelmine Julie, f. Reventlow, Lensgrevinde, 536.
Holsøe, Poul, Direktør f. Kunstakademiet, Stadsarkitekt, 331, 334, 350—51.
 Holten, Ida, Geheimekonferensraadinde, 164.
 Hope, Thomas, Bankier, 330.
 Horneman, C. F. E., Komponist, 167.
 Horneman, Chr., Professor, 171.
 Horneman, Emil, Komponist, 165, 167.
 Hostrup, J. C., Præst, Digter, 238—40, 245, 248.
 Hovedbanegaard, den anden, 264.
 Hovedbanegaard, den tredje, nuværende, 264.
 Hovedgaden i Kastellet, 201.
 Hovedvagten i Kastellet, 374, 376.
 Hovedvagt ved Københavns Slot, 563.
 Huitfeldt, Arild, Rigskansler, Historiker, 83.
 Hummergade, 236, 544.
 Husnumre, 201, 203.
 Husvildebolig p. Ladegaarden, 259.
 Hviid, Andreas Christian, Orientalist og Teolog, 160.
 Hye-Knudsen, Johan, Kapelmester, 339.
 Hyllested, C. A., Mægler, 169, 171.
 Hyllested, Jacob, Major, 171.
 Hyskebro, 65.
 Hyskenstræde, 65, 530.
 Hærens Arkiv, 406.
 Høg, Claus, Købmand, 503.
 Højesteret, 109, 195, 333, 389.
 Høkere, 75.
 Hørbye, Christen Christensen, Brygger, 412.
 Hørkræmmere, 173—75, 179—82, 184—86, 192, 196.
 Hørkræmmerkompagniet 1742, senere det islandsk-finmarkske Kompagni, 177, 187, 192—200.
 Hørkræmmerlavet, 173—75, 179—81, 183—85, 187, 190, 192—93, 310—11.
 Hørsholm Kirke, 571.
 Høsterkøb, 64.
 Høy, J. F., Sukkermester, 532.
 Ibscher, Hugo, Konservator, Dr., 315.
 Illums Varehus, 416.
 Indenrigsministeriet, 142, 369.
 Indkvartering, 203—11, 213—17, 371, 397—98, 400, 407.
 Indkvarteringskommission, Den bestandige militære, 53, 56, 215.
 Indre Mission, 220.
 Industriforeningen, 333.

- Infanterireglementskommissionen, 45.
 Ingeborg, Hertuginde, g. m. Knud Porse, 287.
 Ingemann, B. S., Digter, 342.
 Ingeniørkorpset, 215.
 Inspektoratet for de offentlige Lysthaver, 574.
 Inspektøren v. Assistens Kirkegaard, 130—31, 133, 136, 152—53.
 Interessentskab til bedre Bearbejdelse af Landets Produkter, i Island, 197—99.
 Interimskirkegaarden p. Assistens Kirkegaard, 111, 114.
 Irgens, Joachim, Handelsmand, Godsejer, 557.
 Irgens-Møller, I. V., Slotsgartner, 575.
 Isenberg, Fru, 90.
 Isenberg, Johan Peter, Købmand, 87—88, 90.
 Island, 173—78, 180, 183, 186—91, 193—200, 348.
 Islands Landsbibliotek, 178.
 Islandsk Handel, 173—200.
 Islandsk Kompagni 1620—60, 176, 186.
 Islandsk Kompagni, Nyt, 1733—42, 173, 175—94.
 Islandske Købmænd, 173—81, 183—85, 187, 189—96, 198, 200.
 Islandsk-finmarkske Kompagni, 176.
 Islandsk-finmarkske Kompagni, tidl. Hørkræmmerkompagniet, 177, 187, 192—200.
 Isted, 367.
 Italien, 333, 348, 351, 354—56.
 Jacobsen, Læge, 259.
 Jacobsen, Bartholomæus, islandsk Købmand, 174—75, 179.
 Jacobsen, Carl, Brygger, 553—54.
 Jacobsen, H., Oberstløjtnant, Forstander, 528.
 Jacobsen, Holger, Arkitekt, 154, 166.
 Jacobsen, J. C., Brygger, 361—62.
 Jacobsen, Magnus, Kaptajn, 564—65.
 Jacobsen, William Christian, Skoleforstander, 166.
 Jagtvej, 103, 113, 158, 252, 269.
 Jagtvejens Skole, 128.
 Jensen, Chr. Axel, Museumsinspektør, Historiker, 410, 414, 581.
 Jensen, Frederik, Skuespiller, 164.
 Jensen, J., Borgmester, Overpræsident, 465, 467, 476.
 Jensen, Jens Chr., Boghandler, 545.
 Jensen, Johannes V., Forfatter, 342.
 Jensen, Peter, Garnisonsfeltskær, 398.
 Jensen, Peter Boysen, Professor, Biolog, 312.
 Jerichow, Herbert P. A., Direktør, 578, 580.
 Jernbanelinier, 256, 261—62, 264, 269.
 Jernbaneviadukten v. Nørrebrogade, 269.
 Jernstøberiet i Blaagaardsgade, 267.

- Johann Georg, Kurprins af Sachsen, 556—57.
- Johansen, Peter, Garnisonsfelt-skær, 398.
- Juel, Carl, Overhofmester, Stiftamtmand, 196.
- Jucl, Jens, Professor, Maler, 167, 172.
- Juel, Niels, Admiral, 376.
- Juliane, Prinsesse, 388.
- Justitsministeriet, 55—56.
- Jäger, Christian Henrik, Vagtmeisterløjtnant, 44.
- Jødekirkegaard, 100, 268.
- Jødevej, nu Møllevej, 100.
- Jørgen (eller Georg), dansk Prins, 559.
- Jørgensen, Mad., 532.
- Jørgensen, A. D., Rigsarkivar, Historiker, 552—53.
- Jørgensen, Aksel, Professor, Maler, 354.
- Jørgensen, Alfred, Dr. theol., Privatdocent, 341.
- Jørgensen, H., Skomager, 532.
- Jørgensen, N. K. J., Inspektør v. Assistens Kirkegaard, 96—97.
- Jørgensen, Poul Johs., Professor, Retslærd, 273—305.
- Kaas, Johannes Iver, Oberstløjtnant, 562, 564.
- Kaasbøl, Aage, Raadmand, 110.
- Kall, Abraham, Professor, 110, 117, 171.
- Kalundborg, 79.
- Kalundborg Slot, 302.
- Kalvebod Strand, 252—53, 259.
- Kalvehaven, 253.
- Kanalen, 560.
- Kant, Immanuel, Professor, Filosof, 225—26, 233.
- Kantorens Gang, 205.
- Kapellet p. Assistens Kirkegaard, 139—40, 142—43, 155—57, 169.
- Kapelvej, 107, 110, 126—27, 147—48, 153—54, 158, 268.
- Kasernedirektøren, 56.
- Kasernekommandanter, Vagtmesterløjtnanter, 39—63, 407.
- Kaserneøkonomibestyreren i Kastellet, 57.
- Kaserne-Økonomi-Direktører, 53, 56—57.
- Kaserne-Økonomi-Kommissionen, 53.
- Kastellet, 39—63, 201—17, 369—408, 557, 560—61.
- „Kastellet“, 1. Regiments Soldaterforenings Medlemsblad, 371, 405—07.
- Kastellets Kommandant, 39—41, 43, 45—46, 52—53, 56, 60, 202, 402, 407.
- Kastelsgravene, 377.
- Kastelskirke, den første, 205, 406—07.
- Kastelskirken, 45, 53, 56, 62, 372—73, 375, 377, 388, 406—07.
- Kastelsvej, 409.
- Katolicismen, 226, 536.
- Katolske Menighed, den, 111—12, 114—15, 124, 128, 130, 140—41, 148.
- Kattesundet, 65.
- Keiser, Herbert Wolfgang, 342.
- Kellers, Løjtnant, 40—41.
- Kellinghusen, Mad., f. Norman, 515—16, 518—19.
- Kellinghusen, Jochim, Færgemand, 519.
- Kiels Universitet, 228.
- Kielsen, Mad., Husbestyrerinde

- hos Maler C. Scheuermann, 532.
 Kierkegaard, Michael Pedersen, Hosekræmmer, 537.
 Kierkegaard, Pet. Chr., Biskop, 231, 244, 537.
 Kierkegaard, Søren, Filosof, 171—72, 220—21, 223, 226, 244—45, 250—51, 537.
 Kierulf, Lucas, Assessor, 499, 512.
 Kierulf, Sophia Dorothea, f. Møinichen, 498—500, 503.
 Kinesiske Lysthus, det, 574—75.
 Kinzi, Knud, Forfatter, Sprog-lærer, 91—94.
 Kirkegaard, indenbys, 131.
 Kirkeinspektioner, 134, 137, 141.
 Kirke- og Undervisningsministe-riet el. Kultusministeriet, 131—34, 136—38, 140—46, 156.
 Kirkepladsen i Kastellet, 60, 201, 374, 376—77, 380.
 Kirkerup, A. J., Arkitekt, 575.
 Kirkeværger, 129—30, 132—34, 148—50, 155—56, 160.
 Kjærø, Arkitekt, 428.
 Klein, Rudolph, Boghandler, 554.
 Klein, V., Arkitekt, 552.
 Klenow, J. C., Oberst, 43.
 Klog, Jacob, Hørkræmmer, 192.
 Klædebo Kvarter, 104.
 Klædebo Parkallé, tidl. Parkallé, 252.
 Klædeboderne, 66, 532.
 Klædemagere, 257.
 Klöcker, Herman von Lenger-ken, Borgmester, 175, 198.
 Knabrostræde, 527.
 Knippelsbro, 415.
 Knudsen, Bente, 413.
 Knudsen, Chr., Kancellideputeret, 440.
 Knudsen, Hans, Landsarkivar, Historiker, 312.
 Knudsen, Michael, Brygger, 413.
 Knudsen, P., Borgmester, 465.
 Kobberstiksamlingen, 382.
 Koch, J. H., Billedhugger, 166.
 Koch, Ludvig Casper, Vagt-mesterløjtnant, 41.
 Koch, Mogens, Arkitekt, 570—71.
 Koch, P. F., Overretsassessor, 552.
 Koch, V., Arkitekt, 166.
 Koleraen 1853, 158.
 Kollegier, 434, 447.
 Kommandantboligen i Kastellet, 202, 205, 374, 376.
 Kommissarier, 180—82.
 Kommission ang. Bestyrelsen af Assistens og Vestre Kirke-gaarde, 1875, 96, 138—44.
 Kommission til Udvidelse af As-sistens Kirkegaard, 1801, 110.
 Kommission til Undersøgelse af Generalmajor Ruses Arbejde, 1664, 206.
 Kommission 1756 til Undersøgel-se af islandsk Industri og Han-del, 198—99.
 Kommunalbestyrelse, Køben-havns, 133, 141, 143—44, 146, 153—54, 158, 170, 219, 329, 331, 337—38, 340, 354—55, 357, 359, 361, 368, 575—76.
 Kommune, Københavns, 96, 99, 110, 113, 123, 126—28, 132, 136, 139—40, 143—45, 148, 154, 158, 259, 261—62, 329, 338—39, 358, 363.
 Kommunehospitalet, 98.
 Kompagnifeltskærer, 397.

- Kompagnistræde, 65.
 Kongelige Bibliotek, det, 371, 379, 405—06, 553.
 Kongelige Teater, det, 163, 330, 338, 340, 358.
 Kongens Bastion, 380, 383—84, 386.
 Kongens Have, 165.
 Kongens Nytorv, 201, 335, 346, 563.
 Kongeporten, Sjællandsporten, 201, 374, 376, 378.
 Kongevalg, 79.
 Konservering, 306—28.
 Konsistoriebygningen, 29.
 Konsistorium, 110, 122, 132, 156.
 Konsumtion, 195, 513—15.
 Koppel, Hermann D., Pianist, 333.
 Kornmaaler, 48.
 Krabbe, C. F., Generalmajor, 203, 371.
 Krag, Johannes, Biskop, 66.
 „Kraks Tidstavler“, 555.
 Krassow, Christoff (Hans Christian), Vagtmesterløjtnant, 42.
 Kreditkasse, den kgl., 447.
 Krieger, Andreas Frederik, Minister, Retslærd, 220, 431.
 Krieger, Johan Cornelius, Arkitekt, 489.
 Krigergraven p. Garnisons Kirkegaard, 408.
 Krigshospital, det danske, p. La-degaarden, 42, 258—59, 263, 396.
 Krigsministeriet, 57, 61—62, 134.
 Krigsraader, 134.
 Kristelig Forening for unge Mænd, 408.
 Kristensen (Svenske), Peder, 256.
 Krogh, G. C. v., General, 366.
 Krohn, Johan Theodor Sophus, Præst, 369.
 Krohn, Pietro, Museumsdirektør, 553.
 Krohn, Victor, Forfatter, Over-sergent, 39—63, 201—17, 369—72, 373—409.
 Kronborg, 42, 388.
 Kronborg, Arkitekt, 428.
 Krossing, Nikolaj, Kantor, Lærer, 406.
 Krudttaarne, 50, 52, 377, 407.
 Krudttaarnsslaverne, 50, 52—53, 377.
 Kruse, Edvard, Generaltoldforvalter, Køkkeninspektør, 257.
 Kræmmerkompagniet, 324—25.
 Krøier, J., Forfatter, 396.
 Kuhlau, Fr., Komponist, 165, 171.
 Kultorget, 530.
 Kumbaravaag, 174.
 Kunstakademiet, 19, 36, 172, 331, 333—34, 342, 351, 357, 428, 483—84, 490, 493, 540, 566—67, 569, 571.
 Kunstakademiets Bibliotek, 484.
 Kunstdrejere, 456—57, 461.
 Kunstkamret, 561.
 Kunstnerforeningen af 18. November, 331.
 Kvæsthuset i Christianshavns Børnehus, 396.
 Kvæsthuset i Kvæsthusgade, 396.
 Kvæsthuset i Rigensgade, 396.
 Kvæsthuset paa Bremerholm, 396.
 Kvæsthusgade, 396.
 Kystbanen, 264.
 „København“, Dagblad, 408.
 „København før og nu“, 576—77.

- Københavns Kommandant, 39, 62, 402.
 Københavns Len, 256.
 Københavns Slot, 67—68, 72, 79—80, 82, 253, 256, 258, 274—76, 284—88, 290—91, 295—97, 299, 302—04, 562—63.
 Københavns Stift, 16.
 Købmager Kvarter, 104.
 Købmagergade, 66, 90, 486—87, 490.
 Købmænd, 73—78, 180, 183—89, 194, 198.
 Kødmangernes, Slagternes, Boder, 66.
 Køge, 292.
 Laane- og Livrenteselskab, det borgerlige, 445—46, 448.
 Ladbrogade, 65.
 Ladegaarde, kongelige, 253.
 Ladegaarden, 253—65, 396, 562.
 Ladegaardens Kirkegaard, 258.
 Ladegaardsaaen, 66, 112, 252, 254, 269.
 Ladegaardsgraven, 253, 262, 264.
 Ladegaardsvej, 99.
 Lahde, G. L., Kobberstikker, 95, 108, 135, 157, 159, 171.
 Laksegade, 493, 496, 542, 544.
 Landboreformerne, 15.
 Landemærket, 490—91.
 Lander, Harald, Balletmester, 338—39.
 Lander, Margot, kgl. Solodanserinde, 339.
 Landgreven, Kirkegaard, 98, 104—05.
 Landhusholdningsselskabet, 191.
 Landkøb, 73—74, 76.
 Landmilitsens Kommissariat, 207.
 Landsarkivet f. Sjælland, 307—09, 312, 315, 321, 325.
 Landsarkiverne, 306, 322.
 Landskrona, 71.
 Landskyld, 183.
 Lange, H. W., Teaterdirektør, 362.
 Lange, Johan Philip de, Bygmester, 87—88, 90, 107.
 Lange, M., Overpræsident, 361—62, 365—66, 368.
 Lange, P. F. de, Murermester, Major, Raadmand, 171.
 Langebro, 412.
 Langeland, Christian v., Ritmester, Kaptajnvgtmester, 48.
 Lansings Enke og Søn, hollandsk Firma, 509.
 Larsen, Landmaaler, 545.
 Larsen, Alfr., Kunstmaler, 127.
 Larsen, L., Trædrejer, 462, 468.
 Larsen, L. C., Borgmester, 138.
 Larsen, P. L., Magister, 312.
 Larslejrstræde, 98, 104—06, 116.
 Lassen, Fru, 179.
 Lassen, Jens, islandsk Købmand, Raadmand, 174—75, 179.
 Lassen, Julius, Professor, Retslærd, 432.
 Lassen, Niels, Højesteretsjustitiarius, 432.
 Latin som Forelæsningsprog, 233, 240.
 Lav, 101, 364—65.
 Lavendelstræde, 527.
 Lehmann, Orla, Indenrigsminister, 538.
 Lehns Vinhus, 562.
 Lempferth, Peter Frederik, Major, 54—55.
 Leo XIII, Pave, 326—27.
 Lersøaaen, 269.
 Lewetzow, von, Generallojtnant, 192.

- Levi, Marcus, 511.
 Levi, Marcus & Moses, 511—12.
 Ley, Christian Sigfred, Lærer, 534.
 Ley, Hans Chr. Clausen, Genremaler, 534, 537.
 Ley, Hans Christian Christesen, Skræder, 532, 534.
 Ley, Johanne Marie, f. Clausen, 532, 534.
 Ley, Marie Christine, f. Wahler, 534.
 Licentiatgraden, 224, 230.
 Liebenberg, F. L., Litterat, 163.
 Ligbæring, 100—02, 132, 139, 147—48, 209.
 Ligkørsel, 132, 139, 147—48.
 Ligning, 139.
 Lille Kongensgade 92, 485, 495.
 Lille Købmagergade, 545.
 Lille Ravnsborg, 93, 100, 153, 268.
 Lille St. Clemensstræde, 427.
 Limfjorden, 65.
 Lind, H., Sekretær, Graver, 154.
 Lindberg, Anna Cathrine Elisabeth, f. Hansen, 533, 536.
 Lindberg, Jacob Christian, Præst, 231, 524, 533, 535—36, 538, 546.
 Linde, Henrik (Jacob), Vagtmesterløjtnant, 50—56, 391.
 Lindegaard, Peter, Slotsgartner, 165.
 Linden, Kirkegaard, 98, 104.
 Lindhard, Organist, 450.
 Lindhard, Holger, Direktør, 343.
 Lindhard, J. H., Trædrejer, 450—51, 455—59, 461—62, 464—82.
 Liniebegravelse, 128, 136, 151, 153.
 Linvald, Axel, Rigsarkivar, Historiker, 307, 312.
 Linvald, Steffen, Museumsassistent, Kunsthistoriker, 410—28.
 Livgarden, 41, 364—66, 407, 409.
 Livjærgergade, 209.
 Lodehat, Jens Andersen, Biskop, 67—68, 286, 297—99, 304.
 Lodehat, Peder Jensen, Biskop, 67, 274—75, 291—92, 295.
 Loeuw, David, hollandsk Firma, 500—01, 503—12, 519—20.
 Loeuw, Jacob, 501.
 London, 570.
 „Loppeteatret“ i Kastellet, 406—07.
 Lorentz, D. C., General, 406.
 Lorenzen, Andreas, 110.
 Lorenzen, Vilh., Lektor, Arkitekturhistoriker, 411.
 Losseplads v. Ladegaarden, 259.
 Louise, dansk Dronning, Frederik VIII's Hustru. 582—86.
 Lucius III, Pave, 279.
 Ludvig XIV, fransk Konge, 563.
 Lund, 84, 276, 305.
 Lund, Fru, 59.
 Lund, Christoffer Jensen, islandsk Købmand, 174—75, 179, 191.
 Lund, Christopher Budde, Kasernekommandant, 58—59.
 Lund, Henrich Michelsen, Brygger, islandsk Købmand, 179.
 Lund, Jens, Billedhugger, 166.
 Lundbye, Johan Thomas, Kunstmaler, 540.
 Lunddahl, A. P., Præst, 231, 238—41.
 Lunding, Ib, Arkitekt, 335.
 Lundqvist, Martellius, Kapelmester, 330.

- Lundt, Nicolai Hansen, Præst, 563.
 Luther, Martin, Reformator, 24, 543—44.
 Luzern, 349—50.
 Lübeck, 69, 80, 560.
 „Lygten“, Kro, 269.
 Lykke, Peder, Ærkebiskop, 68, 84—85.
 Lyngby, 14, 292.
 Lyon, 316.
 Lütken, C. F., Professor, Zoolog, 553.
 Læderstræde, 65.
 Læger, 397—98.
 Lægprædikanter, 14.
 Lærere, 134.
 Læssøe, Fr., Oberst, 229.
 Løngangen, 563.
 Løngangsstræde, 530, 532, 547.
 Løventhal, J., Direktør f. Statsprøveanstalten, cand. polyt., 315.

 Maare, Niels, Oberstløjtnant, 572, 574.
 Madam Bugges Stald i Kastellet, 407.
 Madsen, P., Professor, Teolog, 33.
 Madvig, J. N., Professor, Filolog, 552—53.
 Magistraten, 88, 98, 100—03, 105—06, 110, 112, 114, 116—18, 120—23, 125, 130—34, 136—38, 141—44, 146, 152, 155—57, 160, 180—81, 195, 259, 333, 337, 484, 561.
 Magnus Smek, svensk og norsk Konge, 302—03.
 Magnus, Peter, Bogtrykker, 436.
 Magnussen, Finn, Geheimarkivar, 152.
 Magnussen, O. K., Universitetslektor, Overretssagfører, 429—33.
 Magnussen, Rikard, Billedhugger, 343.
 Magnússon, Arne, Professor, Haandskriftsamler, 176, 178.
 Magnússon, Skúli, Landfoged, Forfatter, 178, 187, 191, 196—97, 200.
 Magstræde, 65, 90.
 Malende Kunstneres Sammenslutning, 332.
 Malerisamling, den kgl., 16, 550.
 Malerisamling, den Moltkeske, 16.
 Malerisamling, Hans Wests, 16.
 Malling, Peder, Stadsbygmester, 236.
 Malmø, 71, 75, 78, 84, 556.
 Malthé, R. S., Billedhugger, 166 (se Rettelserne).
 Margrethe, dansk Dronning, 288—93.
 Mariager, 508.
 Mariboe, Bella, f. Henriques, 269.
 Mariboe, Moses Levin, Grosserer, 269.
 Markelenderier i Kastellet, 41, 52—53, 202, 406.
 Markvard af Stove, 287, 303.
 Marstrand, Marie Kathrine, Fru, 162.
 Marstrand, O. J., Søløjtnant, 162.
 Marstrand, Petrea, Fru, 164.
 Martensen, Anna Maria, f. Truelssen, 222.
 Martensen, Hans Andersen, Navigationslærer, Forfatter, 222.
 Martensen, H. L., Biskop, 15,

- 141—42, 144, 218, 220—29, 231—51, 539.
- Materialgaarden i Kastellet, 216.
- Matthiessen, Hugo, Museumsinspektør, Historiker, 483.
- Matthisen, Vitus Bjering, Købmand, 178.
- Maud, norsk Dronning, 338.
- Meier, B., Medaillør, 448.
- Meinung, C. R., Kaserneøkonomibestyrer, 53—54.
- Mejeri p. Ladegaarden, 256.
- Melbye, Mads, Præst, 539—40.
- Meldahl, F., Arkitekt, Direktør f. Kunstakademiet, 137, 553.
- Mercier, Sebastien, fransk Forfatter, 442.
- Methling, Svend, kgl. Skuespiller, 330, 335.
- Metropolitanersamfundet, 568.
- Metropolitanskolen, 222, 224, 227, 237, 242, 568—69, 571, 581.
- Meyer, Ove, Proviant-, Ammunition- og Materialforvalter, 207.
- Michaelsen, Engelbrecht Ferdinand, Kasernekommandant, 58.
- Michelsen, Anders, 412.
- Militære, 134, 150.
- Militære som Ligbærere, 209.
- Militære Fond, den, 51.
- Militære Foreninger, 407.
- Militære Højskole, den, 229.
- Militærhospitaller, 396—404, 408.
- Millech, Knud, Arkitekt, 483—97.
- Mineralogisk Museum, 554.
- Ministerier, 434.
- Missionskollegiet, 447.
- Missionsselskab, Det danske, 538.
- Moldenhawer, D. G., Overbibliotekar, 166.
- Moldenhawer, J., Forstander v. d. kgl. Blindeinstitut, 166.
- Monies, David, Kunstmaler, 235, 250.
- Monk, engelsk Admiral, Hertug af Albemarle, 557.
- Monrad, D. G., Biskop, Politiker, 15, 539.
- Monrad, J. H., Præst, Redaktør, 533.
- Monrad, Peter Johan, Kancellideputeret, 440, 442.
- „Morgenbladet“, 551.
- Mortensen, L. C. N., Billedhugger, 166.
- Mortensen, Oluf, Biskop, 304.
- Morville, Niels Friderich v., Vagtmesterløjtnant, 47—48.
- Mosendal, 262.
- Moth, Johan, Kancelliraad, 428.
- Multipas, Lüder, 506, 511.
- Munch, Anders, Brygger, islandsk Købmand, 179.
- Munck, Diderik, Hørkræmmer, 192.
- Munkholm, 389.
- „Musikhistorisk Arkiv“, 409.
- Musmann, H. C., Administrator, 272.
- Müller, Dr., 325.
- Müller, Anna, f. Ehrle, 327.
- Müller, C. Th., 342.
- Müller, Karl Otto, Reg.-Rat., Dr., 325.
- Müller, O., Konferensraad, 164.
- Müller, P. E., Biskop, 171.
- Müller, Sophus, Museumsdirektør, Arkæolog, 553.
- Müllers Gaard p. Østergade, Rentemester Henrik, 416.

- München, 224, 325, 330.
- Mynster, J. P., Biskop, 15, 220—22, 230, 232, 244, 248—50, 522—23.
- Münter, Balthasar, Provst, 248.
- Møinichen, Christian, Oversekretær i danske Kancelli, 498—500, 503, 513—16, 520.
- Møinichen, Else, f. Majoner, 498—500.
- Mølle, Kastellet, 384, 386, 406—07.
- Mølle paa Kongens Bastion, projekteret, 383—84, 386.
- Mølle paa Kongens Bastion 1728, 386.
- Møllgade, 100, 268.
- Møller, Mad., 533.
- Møller, Bertel, Snedker, 379.
- Møller, C., Skræder, 533.
- Møller, Carl Knud, Oberst, 60.
- Møller, Ernst, Docent, Retslærd, 432.
- Møller, Fr. Benedikt, Præst, 238—39.
- Møller, J. C. J. H. Gundelach, Overkirurg, Professor, 162.
- Møller, Jens, Professor, Teolog, Historiker, 165.
- Møller, Poul Martin, Digter, Professor, 223, 226, 229—30, 232, 234.
- Møllevej, tidl. Jødevej, nu Møllegade, 100, 268.
- Møntergade, 104.
- Mørk-Hansen, V. J., Billedhuger, 167.
- Nachtegall, F., Gymnastikpædagog, 171.
- Nansen, Hans, Borgmester, 575—76.
- Nantes, 80.
- Napoleon Bonaparte, fransk Kejser, 390.
- Nationalbiblioteket i Wien, 319.
- Nationalmuseet, 92, 172, 321, 416, 493.
- „Nationaltidende“, 151, 406—09.
- Natrenovationsoplag, 269.
- Nebelong, N. S., Arkitekt, 366 (se Rettelserne).
- Nederlandene, 557.
- „Negerkongen og hans Minister“, 377, 407.
- Neiiendam, Michael, Holmens Provst, kgl. Konfessionarius, 434—35.
- Nellikegade, 544.
- Nicander, Carl August, svensk Digter, 152.
- Nicolaj, Friederich, Vagtmesterløjtnant, 40—41.
- Nicolaj Kirke, 65—66, 103—05, 107, 109, 147, 325, 444.
- Nicolaj Kirkes Assistenskirkegaard Landgreven i Borgergade, 98, 104—05.
- Nicolajgade, 496.
- Nielsen, August, Direktør for København's Begravelsesvæsen, 95—172.
- Nielsen, Fr., 239.
- Nielsen, Georg, Konferensraad, 169, 171.
- Nielsen, Gregorius, islandsk Købmand, Raadmand, 175, 179.
- Nielsen, Hans, Rebslager, 428.
- Nielsen, Jacob, islandsk Købmand, 174—75, 179, 191.
- Nielsen, Nicolai Peter, Skuespiller, 366.
- Nielsen, Oluf, Raadstuearkivar, Historiker, 273, 302—04.

- Nielsen, Rasmus, Professor, Filosof, 232, 244, 246, 537.
- Nielsen, Svend, Violoncellist, 333.
- Nissen, Gudrun*, cand. mag., 64—86, 273.
- Norcross, John, engelsk Kaplajn, 372, 387.
- „Nordisk Kirke-Tidende“, 524, 534, 536, 546, 548.
- „Nordisk Tidsskrift for christelig Theologie“, 537.
- Nordsjællandske Jernbaner, 445, 447—48.
- Norge, 47, 91.
- Norges Ravelin, 378.
- Norgesport, 60, 376, 378.
- Normalanatomisk Museum, 554.
- Norman, Mad., 516—18.
- Norman, Anders, Guldsmid, 515.
- Norman, Joh., Hofpræst, 519.
- Norrie, Gordon, Stabslæge, 404.
- Nottløff, Christoffer, islandsk Købmand, 191.
- Ny Amager, 557, 562.
- Ny Børs, 560.
- Ny Carlsbergfondet, 484.
- Ny Hollænderby, 257—58.
- Ny Kongensgade, 515, 551.
- Ny Vestergade, 551.
- Nyboder, 217, 546.
- Nyborg, 48, 563.
- Nyborg, Jens, Biskop, 286—87, 289, 303.
- Nybrogade, 335.
- „Nyeste Skilderie af Kiøbenhavn“, 442.
- Nygaard, Georg, Redaktør, 331.
- Nygade, 362.
- Nyhavn, 490, 492.
- Nyrop, Martin, Arkitekt, Professor, 306.
- Nytorv, 496, 537, 560.
- Næbbe Slot, 290.
- Nærum, 64.
- Næsbyholm, 106.
- Nørager Hovedgaard, 503, 512.
- Nørlem Kirke, 321.
- Nørre Kvarter, 104.
- Nørre Landevej, nu Nørrebro-gade, 99—101, 107.
- Nørrebro, 95, 99—100, 266, 568.
- Nørrebrogade, tidl. Nørre Landevej, 99—101, 107, 109—10, 112, 147, 153, 253, 266—69.
- Nørrebros Runddel, 112—13, 129, 148, 154, 157—58, 268.
- Nørrebros Sporvej, 266.
- Nørrefælle, 98—99, 101, 112—13, 158, 582.
- Nørregaard, Georg*, cand. mag., Historiker, 449—82.
- Nørregade, 66, 236, 533, 580.
- Nørreport, 101, 108, 120, 266, 562.
- Nørreport Station, 266.
- Nørrevold, 65, 266—67, 403.
- Nørrevoldgade, 266.
- Oehlenschläger, Adam, Digter, 222, 376, 442.
- Officiantforeningen, tidligere Underofficersforeningen, 370.
- Oldenburg, Paul, Biskop, 434.
- Olrik, H. G., Kontorchef, 406.
- Olsen, Mad., Husejerske, 530.
- Olsen, Albert*, Professor, Historiker, 498—520.
- Olsen, C., Brændevinsbrænder, 530.
- Olsen, Mogens, Sandfører, 428.
- Olsen, Ole, Bødker, 532.
- Olsen, O. N., Oberst, 95 (se Rettelserne).

- Oluf, dansk Konge, 289, 291—92.
 Orup, Christine, Tjenestepige, 533.
 Osten, Carl Hinrich v. d., Generalmajor, 563.
 Otte, Heinrich, tysk Præst, Kirkearkæolog, 37.
 Otto II, Hertug af Pommern, 71.
 Overformynderiet, 446.
 Overgaden neden Vandet, 412, 490, 532.
- Parcelvej, 268.
 Paris, 16, 224.
 Parkallé, nu Klædebo Parkallé, 252.
 Pastorseminariet, 223, 527.
 Patronater, 100, 110, 130—31, 137, 140—41, 148, 156.
 Pauli, Ricard, Sekretær, 515.
 Paulli, J. H. V., Præst, 248.
 Paulsen, Familie, 333.
 Paulsen, Jul., Kunstmaler, 471.
 Peblingebro, 100.
 Peblingedam, 252, 264.
 Peblingesøen, 99, 252, 254, 267.
 Pedersen, Axel, Ridder, 67.
 Pedersen (Thott), Axel, Rigsraad, 276.
 Pedersen, Edith Oldrup, Operasangerinde, 339.
 Pedersen, Jens, Kongens Kansler, 72, 75.
 Pedersen, Kristian, Magister, Forfatter, 83.
 Perglas, I. L. W., Kaptajnløjtnant, 45.
 Pesten 1711, 98, 208—09, 258, 412.
 Pesthospital p. Ladegaarden, 258.
 Pesthuset v. Kalvebod Strand, 259.
- Pestkirkegaard v. Kastellet, 209.
 Peters, C. C., Professor, Billedhugger, 584.
 Petersen, Henry, Museumsdirektør, Arkæolog, 553.
 Petersen, L. A., Oberst, Borgerrepræsentant, 150.
 Petri Kirke, 66, 104—07, 110, 112, 114—17, 121, 124, 128, 130—31, 140—41, 147, 157, 412, 444, 560.
 Petri Kirkes Assistenskirkegaard i Larslejstræde, 98, 104—06, 116.
 Petzholdt, Joh. Jac., Grosserer, 162.
 Peymann, Heinrich Ernst, General, 387.
 Pius VII, Pave, 358.
 Pius XI, Pave, 328.
 Plantefysiologisk Laboratorium, 312.
 Plat, C. F. Glode du, Generalmajor, 393—94.
 Plenderleith, H. J., assistant keeper in the Brit. Mus. Lab., professor of chemistry in The Royal Academy of Arts, 308.
 Ploug, Carl, Digter, 538.
 Polen, 350.
 Politi, 108—09, 148.
 Politikassen, 62.
 „Politiken“, 91.
 Politi- og Kommercekollegiet, 180.
 Pomponne, Marquis de, fransk Ambassadør, 563.
 Poniatowsky, Józef Antoni, polsk Fyrste, 350.
 Pontoppidan, Clara, kgl. Skuespillerinde, 339.

- Pontoppidan, Morten, Forfatter, 14.
- Porse, Knud, 287.
- Portene, 98, 376, 561—62.
- Portslutteren i Kastellet, 44.
- Preisler, G. D., Gartner, 153.
- Preisler, Marie, Skuespillerinde, 160.
- Presbyter Bremensis, holstensk Historieskriver, 80.
- Pressens Almanak, 407.
- Prinsens Bastion, 377.
- Prinsens Palæ, 551, 553—55.
- Prinsensgade, 412, 483.
- Prinsessens Bastion, 377.
- Privilegier, 69, 71—79.
- Privilegierne af 28. 10. 1422, 75—76, 78.
- Privilegierne for de sjællandske Købstæder 15. 2. 1422, 72—75.
- Propskærere, 92.
- Præstebolig i Kastellet, 205.
- Præster, 14—15.
- Prætorius, Johan Heinrich, Garnisonsfeltskær, 398.
- Puggaard, Familie, 1.
- Pullich, D. W., Premierløjtnant, 377.
- „Punch“, 268.
- Qvist, Cathrine, Husejerske, 543—44.
- Qvist, L., Traadfabrikant, 543.
- Raadhus, Københavns andet, 66.
- Raadhus, Københavns sjette, det nuværende, 331, 336, 338, 340—41, 354, 356—57, 471, 567, 575, 581.
- Raadhuspladsen, 335, 337, 351, 355.
- Raadhusstræde, nu Studiestræde, 66.
- Raadmænd, 72—75, 78, 179.
- Raad- og Domhuset p. Nytorv, 362—63, 418, 582.
- Raadstuearkivet, nu Stadsarkivet, 110, 306—07.
- Radiohuset, 265.
- Ralov, Børge, kgl. Solodanser, 339.
- Ramshart, Geheimkabinetssekretær, 515.
- Ramsing, H. U., Generalmajor, Topograf, Historiker, 252, 301.
- Randers, 460—61, 508.
- Randrupgaard, 512.
- Rask, Rasmus, Professor, Filolog, 162, 171—72.
- Rasmussen, A. R., 542.
- Rasmussen, Kai, Arkivassistent, cand. phil., 578—79.
- Rasmussen, Poul, Billedhugger, 167.
- Rathlow, Gregorius, Kammerherre, 564.
- Rausch, Cecilia Maria, 414.
- Rausch, Frantz Wilhelm, 414, 426—27.
- Rawert, J. H., Stadskonduktør, Professor, 112.
- Ravn, Borgmester, 517.
- Ravn, Axel, Ekspeditionssekretær, cand. jur., 331, 343, 579.
- Ravnsborg, Skansen, 253.
- Ravnsborggade, 267.
- Reberbane, 91.
- Rebslagere, 91—94.
- Rebslagerlavet, 91, 94.
- Rebslagersvendeherberg, 92.
- Rebslagersvendelavet, 92—94.
- Redningskorps, Københavns frivillige, 550—55.
- Rée, Ferdinand Theodor, Raadmand, 133—37, 149, 155.

- Reedtz, Birgitte, 560.
 Reedtz, H. Chr., Kammerjunker, Sekretær, 523.
 Reedtz, Peder, Rigskansler, 560.
 Reesen, Emil, Kapelmester, 341.
 Reformationsjubilæet 1836, 230, 236.
 Refshalerenden, 80, 82.
 Regensen, 100—01.
 Regimentsfeltskærer, 397—98.
 Regnegade, 532.
 Reiersen, N. L., Fabrikant, Etatsraad, 167.
 Rejmer, Lorentz, Hørkræmmer, 192.
 Renovationsforhold i Kastellet, 209, 217, 407.
 Rentekammeret, 177—78, 181, 186, 190, 193—95, 207, 447, 514—15.
 Resen, Peder Hansen, Præsident, Historiker, 385—86.
 Reusch, Theodor Ernst, Løjtnant, 46.
 Reydarfjord, 174—75.
 Reydarfjordshavn, 175.
 Ribe, 65.
 Ribe Stift, 226.
 Rickers, Johan Henrik, Kaptajn-vagtmester, 45.
 Ridehuset i Filosofgangen, 551.
 Riegels, N. D., Forfatter, 260.
 Rigersgade, 396, 403—04.
 Rigsarkivet, 178, 306, 319, 322, 396, 406, 438.
 Rigsdagen, 365.
 Rigsraadet, 67—68, 78, 275—76, 291, 295, 297—99, 304—05.
 Riisberg, Mad., 533.
 Riisberg, Paul Hansen, Tøffel-mager, 533.
 Rind, Hans, Skuespiller, 164, 171 (se Rettelserne).
 Ring, Garver, 112.
 Rist, P. Fr., Oberst, Forfatter, 387.
 Rockstroh, K. C., Arkivar, Kap-tajn, 409, 556—65.
 Rode, Erik, Overretssagfører, 578, 580.
 Roede, Fru, 530.
 Roede, L. S., Overhavnekontrol-lør, Kammerraad, 530.
 Rogert, Henriette, Benedicte, f. Rosenstand-Goiske, 442.
 Rogert, Johan Philip Kneynl, Landfysikus, 442 (se Rettel-serne).
 Rohde, Mette, Gæstgiverske, 560.
 Rom, 16, 19, 85, 298, 327—28, 330, 341, 348, 350—51, 355—57.
 Rose, Johan Diderich, Garni-sonsfeltskær, 398.
 Rosenaaen, 253, 255.
 Rosenborg, 444, 562, 565.
 Rosenborg Kvarter, 104.
 Rosenborg Museet, 333, 377, 553.
 Rosenfalk, C. J., Billedhugger, 167.
 Rosenkrantz, Jørgen, Forstan-der p. Sorø Akademi, 562, 564.
 Rosenkrantz, Niels, Oberst, 563.
 Rosenkrantz, Ove, Fændrik, 562, 564.
 Rosenkreutz, Hans Hansen, De-puteret, Etatsraad, 258.
 Rosenørns Allé, 258.
 Rosgaard, Peter, Skrædersvend, 532.
 Roskilde, 64, 67, 79, 261, 274, 290, 292, 317, 564.
 Roskilde Bispestol, 64—65, 67,

- 274—76, 284, 286—94, 296—97, 299—305, 317, 444.
 Roskilde Domkirke, 444.
 Roskildevej, 572.
 Rosset, Claudi, Galanterihandler, 259.
 Rosted, Anthon, 171.
 Rostgaard, Hans, Ridefoged, Amtsskriver, 256.
 Rostock, 69.
 Rothe, Tyge, Professor, Forfatter, 161.
 Rothe, Wald. Henr., Præst, 230, 528.
 Rothenburg, Andreas, islandsk Købmand, 174, 179.
 Rottbøll, Christian Michael, Biskop, 393.
 Rundetaarn, 99, 444.
 Rundkørsler, 376.
 Ruse, Heinrich, Generalmajor, 206, 380, 382, 386.
 Rusland, 91.
 Ruyter, de, nederlandsk Admiral, 557.
 Ryslinge, 223.
 Ryvangen, 253.
 Rødovre, 64.
 Røhling, Arkitekt, 428.
 Rønne, Bone Falch, Præst, 538.
Rønsted, Karmark, Landsretssagfører, Formand f. Borgerrepræsentationen, 338, 340, 357—60.
 Rørdam, Peter, Præst, 14.
 Saabye, A. V., Billedhugger, 165, 167.
 „Samarbejdet“, Fagforeningsblad, 453.
 Sames, C. W., Generallojtnant, 210, 214.
 „Samleren“, 566—67, 569—71.
 Samsøe, O. J., Digter, 164, 171.
 St. Annæ Bro, 379.
 St. Annæ Gade, 532.
 St. Annæ Kvartererne, 379.
 St. Annæ Plads, 18.
 St. Annæ Skanse, 379—80.
 St. Annæ Vester Kvarter, 104.
 St. Clemenskirke, 66.
 St. Gallen, 308, 327.
 St. Gertrudsstræde, 488.
 St. Hans Hospital og Claudi Rossets Stiftelse, 259—61, 263.
 St. Johannes Kirke, 126, 128, 140—41, 156.
 St. Jørgens Gaard, Spedalsk-hedshospital, 66, 253.
 St. Jørgens Mark, 66.
 St. Jørgens Sø, 66, 252—53, 255.
 St. Matthæus Kirke, 144.
 St. Pauls Kirke, 140.
 St. Pauls Sogn, 138.
 St. Petri ad Vincula, 85.
 St. Stefans Kirke, 140.
 Sass, Else Kai, Kunsthistoriker, 343.
 Saxtorph, Matthias, Overlæge, 259.
 Schack, S., Kunstmaler, 35.
 Schade, Johan Stephan, Præst, 538—39.
 Schaper, G. D. S., Billedhugger, 167.
 Scharling, C. E., Professor, Teolog, 33, 230—31.
 Schelling, Fr. W., Professor, Filosof, 224, 227, 238.
 Scheuermann, Carl Georg, Landskabsmaler, 532—35.
 Schierbeck, Poul, Komponist, 342.
 Schiern, Niels, Provst, 16.

- Schinkel, Karl Friedrich, tysk Arkitekt, 343.
- Schiultz, Johan Jacob, Smedesvend, 532.
- Schiødte, Erik, Arkitekt, 553.
- Schiøth, C., Tømmerhandler, 171.
- Schiøtt, Balthasar, Borgmester, Justitsraad, 110.
- Schiøtt, Fr., cand. polit., Arkitekturlhistoriker, 379.
- Schleiermacher, Fr., Præst, Filosof, 225.
- Schmeerfeldt, Balthazar Vilhelm, svensk Kornet, 388—95.
- Schmettau, G. N. C. v., General, 171.
- Schmidt, Ane, 532.
- Schmidt, Fr., Provst, 159.
- Schmidt, H. H., Silke- og Klædehandler, 118.
- Schmidt, Joh. M., Silke- og Klædehandler, 545.
- Schmitz, Emilie, 548.
- Schneider, Forpagter, 542.
- Schneider, Caroline Frederiche, 542.
- Scholten, Familie, 158.
- Scholten, Peter v., Generalmajor, 158.
- Schoulund, Chr., Urtekræmmer, 526.
- Schröder, Andrea, 166.
- Schröder, Nicoline, 532.
- Schult, Armgaard, f. Gabel, 561.
- Schult, Diderich, Stiftamtmand, 561.
- Schultz, Hans Valentin, General, Greve, 558.
- Schultz, Jens Hostrup, Direktør, 118.
- Schultz, Sigurd, Direktør f. Thorvaldsens Museum, 329—43, 345—50.
- Schumacher, Taksadør, 513.
- Schweiz, 328, 350.
- Schæferi i Island, 199.
- Schøler, Vilh., Præst, 537.
- Schøning, N., Oberstinde, 61.
- Schøning, Waldemar, Kasernekommandant, 59—63.
- Secher, Adolph Jeremias Müller, Præst, 539.
- Secher, Vilhelm Adolf, Rigsarkivar, 539.
- Segl, 443—48.
- Sehested, Chr., Stiftsbefalingsmand, 519.
- Seilere, 91—92.
- Sekretærer, 134.
- Selskab for Staden Københavns Historie og Topografi, 218—19, 566—81.
- Semberg, Johan Peter, 544.
- Serridslev, 64, 252.
- Severin, Jacob, Købmand, 177.
- Sibbern, F. C., Professor, Filosof, 223—24, 229—30, 232, 234, 241—42, 244, 249.
- Sibrands Kort over København, 325.
- Sielle, I. P., Sæbefabrikør, 132.
- Sigismund, tysk Kejser, 81.
- Sigt- og Sagefaldskassen, 51, 56, 62.
- Sildefiskeri, 76.
- Silkegade, 532.
- Sjællands Landsting, 68.
- Sjællands Ravelin, 378.
- Sjællandsporten, Kongeporten, 201.
- Skaane, 65, 69—70, 76—77, 80, 562.
- Skagen, 65, 77.

- Skandinavisk Forening i Rom, 340.
- Skanør, 65, 70, 75, 77, 79.
- Skat, 359.
- Skave, Niels, Biskop, 305.
- Skinderboderne, 66.
- Skindere, 66.
- Skindergade, 497, 532.
- Skive, 498.
- Skoledirektion, Københavns, 333.
- Skotborg, Jeppe Johansen, Garder, 389.
- Skov, S. P., mag. art., 443—48.
- Skovgaard, J. C. Gammeltoft, Grosserer, 166.
- Skovgaard, Peter Chr., Kunstmaler, 540.
- Skydebanen, 337, 339, 582.
- Skydeselskab og Danske Broderskab, Det Kongelige Københavnske, 269—70.
- Slagelse, 434, 436, 438.
- Slavehuset p. Bremerholm, 558.
- Slavekassen, 56.
- Slaver, 40, 44, 50—53, 55—56, 58, 61, 396, 400.
- Slaverne, Folk, 64.
- Slesvig, 69.
- Slot i Kastellet, projekteret, 379—86, 408.
- Slotsfogeden, 78, 256.
- Slotsholmen, 65.
- Slotspladsen, 362, 565.
- Smedeboderne, Smedegade, 66.
- Smedelinien, 398.
- Smit, Christian, Byfoged, 514.
- Smith, G. V. J., Kaptajn, 47.
- Snaphaner, 556.
- Snedkerlavet, 469.
- „Social-Demokraten“, 468, 472.
- Socialdemokratiet, 465, 469.
- Socialismen, 449.
- Sofie Amalie, dansk Dronning, Frederik III's Hustru, 559, 564.
- Sofie Magdalene, dansk Dronning, Christian VI's Hustru, 516.
- Sognekirkegaarde p. Assistens Kirkegaard, 96—98, 103—07, 109—21, 123—30, 134—37, 139—43, 145, 147—48, 150, 160.
- Solbjerg, 64, 252—53.
- Soldaterhjem i Kastellet, 63.
- Soldaterhjem p. Ladegaarden, 259.
- Soldin, Salomon, Redaktør, 442.
- Soldins Stiftelse, 490.
- Solitude, 100.
- Solitudevej, 99.
- Sonne, J. V., Kunstmaler, 18—19, 343.
- Sortedamsgade, 267.
- Sortedamssøen, 66, 100, 267.
- Sorø, 83, 226.
- Sorø Akademi, 436, 562.
- Sparr, Hinrich, Greve, 557.
- Spedalskhedshospitalet St. Jørgens Gaard, 66, 253.
- Speier, 318.
- Spillemænd, 108.
- Spinderi p. Ladegaarden, 261.
- Spliid, Hakon, Tegner, 411.
- Sportsplads v. Ladegaarden, 264.
- Sporvogne, Sporveje, 266—67, 269.
- Staatsarchiv des Innern u. der Justiz Wien, 316.
- Stabelstad, København som, 77.
- Stadens Jorder v. Nørre Landevej, 99.
- Stadsarkivet, 88, 92, 96, 110, 174, 178, 306—07, 319, 323, 325,

- 341, 363, 396, 451, 526, 581, 586.
- Stadsgraven, 267, 443.
- Stadshauptmanden, 446.
- Stadsingeniøren, 102.
- Stadskonduktøren, 115, 204.
- Stadskæmneren, 121, 123.
- Stadslægen, 102—03.
- Stadsret, Københavns, 1294, 72, 75.
- Stadsret for København 1443, Kristoffer af Bayerns, 77—78.
- Stalde i Kastellet, 407.
- Stampe, Henrik, Generalprokurør, 198.
- Stangerup, Rebslager, 92.
- Stangerup, W., Rebslager, 91—92.
- Statens Museum for Kunst, 2, 437, 550.
- Statsbankerotten, 50.
- Statsbiblioteket i Aarhus, 406.
- Statsfanger, 40, 46, 49—51, 53, 55—56, 60—62, 377, 387—96.
- Statsfængslet i Kastellet, 56, 60, 377, 387—95, 406.
- Statsprøveanstalten, 312.
- Statsradiofonien, 330, 335.
- Statsradiofoniens Grund v. Rosenørns Alle, 252—65.
- Stauning, Thorvald, Statsminister, 333.
- Stavnsbaandet, 15.
- Steen, Tidemann, lübsk Borgmester, 80.
- Steenwinkel, Lorenz, Kvartermester, 556.
- Steffens, Henrik, Professor, Filosof, Naturforsker, 222—23, 241.
- Stein, J. C. H. T., Billedhugger, 167.
- Stenbock, Magnus, svensk Feltmarskal, 372, 377.
- Stenosgade, 253.
- Sternberg, Rasmus, Købmand, 177.
- Stibolt, E. W., Kommandørkaptein, 167, 171.
- Stilling, Jakob, Præst, 537.
- Stjernestok, 202—04, 211—12, 214, 400.
- Stockholm, 82, 377, 560, 563, 582.
- Stockstedt, Chr., Justitsraad, 518—19.
- Stok, Nicolaus, Magister, Lærer i gejstlig Ret, 81.
- Stokhuset, 59, 61.
- Stokkene i Kastellet, 201—17, 377, 393, 407.
- Storbritannien, 557.
- Storck, H. B., Professor, Arkitekt, 444.
- Store Kannikestræde, 246.
- Store Købmagergade, 532.
- Store Ravnsborg, 100, 267.
- Store Torvegade, 527, 530, 542.
- Storm, Edvard, Skoleinspektør, Digter, 167, 171.
- Stormbroen, 335.
- Stormen paa København 1669, 559.
- Stormgade, 335, 416, 485, 497.
- Storp, Andreas Jensen, Brygger, Raadmand, 412.
- Stoud, Mad., 47.
- Stoud, Fr., Deputeret i Kommercekollegiet, Etatsraad, 166.
- Straffe, 408.
- Straffeanstalter i Kastellet, 40, 46, 50, 52—53, 55—56, 60—62.
- Straffe- og Tvangsanstalt p. La-degaarden, militær, 259.

- Stralsund, 69.
 Strandgade, 87, 413, 527.
 Strandvejen, 66.
 Strauss, David Friedrich, Teolog, Filosof, 528.
 Strejke, 407, 449, 454, 465—70.
 Struensee, Joh. Fr., Læge, Minister, 372, 377, 387, 490, 491.
 Stuckenberg, Viggo, Digter, 167.
 Studehandel, 500—11.
 Studenter, 231—32.
 Studenter som Ligbærere, 100—03.
 Studenterforeningen, 231, 246, 331.
 Studentermødet 4. Dec. 1839, 537.
 Studentersangforeningen, 335, 342.
 Studiestræde, 65—66, 462.
 Stykkisholm, 174.
 Stændermøder, 79, 228, 231.
 Støcken, Francisca, Fru, 208.
 Støcken, G. C., Generalmajor, 208.
 Sundbo, Arne, Borgmester, 568, 574—75, 578—80.
 Sunde, Hans Rødberg, Vagtmeisterløjtnant, 48—49.
 Sundhedskommission, Københavns, 158, 258.
 Sundhedskommission 1711, 209.
 Sundholm, 262.
 Swane, Leo, Direktør for Kunstmuseet, 161.
 Svanestok, 60, 202—04, 214, 400.
 Sven, C. J. F., Raadmand, Overretssagfører, M. F., 578, 580.
 Svendsen, Chr., Trædrejer, 471.
 Sverige, 83, 91, 433, 560.
 Svartegade, 544.
 Sygehusforhold i Kastelet, 396—404, 408.
 Søassurancekompagniet, 179.
 Søborg Slot, 286—87, 293.
 Søderberg, Theodor Herman Alfred, Kasernekommandant, 62—63.
 Søerne, 252—53, 256.
 Søetaten, 87.
 Søetatens Hovedmagasin p. Gammelholm, 87.
 Sølvgades Kaserne, 57, 60.
 Sømod, Styrmand, 48.
 „Søndagen“, Ugeblad, 442.
 Sørensen, F., Arkitekt, 166.
 Sørensen, J., Klokker, 545.
 „Tableau de Paris“, 442.
 Tagemose, C. J., Trædrejer, 450—51, 453, 455—56, 458—61, 464, 467—74, 476—82.
 Tappenstregen, 409.
 Teglgaaardsstræde, 65.
 Tegner, H. C., Tegner, 166.
 Testrup, Kristen Sørensen, Herredsfoged, Forfatter, 512.
 Thaarup, Fr., Redaktør, Statistiker, Historiker, 442.
 „Theologisk Tidsskrift“, 231.
 Thiele, Just Mathias, Forfatter, 332—33.
 Thoerkildsen, N., Farver, 268.
 Thomsen, C. J., Museumsdirektør, Arkæolog, 171—72.
 Thomsen, Dorothea, f. Cramer, 169.
 Thorkildsen, H. P., Brændehandler, 268.
 Thórólfsson, Björn K., Dr. phil., Historiker, 173—200.
 Thorvaldsen, Bertel, Billedhugger, 1—2, 4—6, 8—14, 16, 18

- 20, 30—31, 35—38, 329—48, 350—60, 376.
- Thorvaldsen, Gotskalk, Billedskærer, 348.
- Thorvaldsen-Festerne 1938, 329—60.
- Thorvaldsens Museum, 1, 7, 11—13, 18—20, 30—31, 329—41, 343—45, 347—48, 350—51, 353—56.
- Thott, Axel Pedersen, Rigsraad, 276.
- Thranck, Laurits, Murermester, 112.
- Thurah, Lauritz de, Hofbygmester, 211.
- „Tidsskrift for Søværnen“, 409.
- „Tidsskrift for udenlandsk theologisk Litteratur“, 230.
- Timm, Ulrica Eleonora, 171.
- Tivoli, 582.
- Tobaksplantagen p. Nørrebro, 118.
- Tode, Johann Clemens, Læge, Digter, 167.
- Told, 75, 79—80, 195, 513—15.
- Toldbodbørsen, 391.
- Toldboden, 558, 560.
- Toldkammer, Københavns, 443—45, 447, 513—16.
- Tolstrup, Mad., 211.
- Tolstrup, Lars, 211.
- Tonekunstnerselskab, Det unge, 331, 333.
- 32 Mænds Forsamling, 122, 337, 412.
- Tordenskjold, Peder, Viceadmiral, 376, 494.
- Torp, Carl, Professor, Retslærd, 432.
- Torvegade, 485, 497.
- Torvehandel, 73—74, 256.
- Toxwærd, Anthon Christian, Rebslager, 414, 424.
- Trane, Severin, Garnisonsfæltskær, 398.
- Tranvægtene, 52.
- Tre Hjorter p. Nørrebro, 267.
- Tre Hjorter p. Vestergade, 267.
- Treschow, F. W., Generalfiskal, Geheimekonferensraad, 167.
- Triangelen, 253.
- Trier, Ernst, Højskoleforstander, 543.
- Trier, Herman, Rigsdagsmand, Formand for Borgerrepræsentationen, 469—71, 473—78, 480—81.
- Trinitatis Kirke, 104, 107, 109—10, 115—22, 124, 128, 130, 138, 140, 147, 156, 230, 323, 416.
- Trinitatis Kirkes Assistenskirkegaard i Gothersgade, 98, 104.
- Trinitatis Skole, 323.
- Trolle, Niels, Rigsviceadmiral, Statholder, 559.
- Trondhjem Domkirke, 444.
- Tryde, Eggert Christopher, Stiftsprovst, 230, 244, 248, 524, 539.
- Trædrejere, 449—82.
- Tscherning, Poul, Generalauditor, 558.
- Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset p. Christianshavn, 50, 53.
- Tune Herred, 292.
- Turen, Chr., Billedhugger, 167.
- Tutein, Peter, Grosserer, 160.
- Tuxen, V., Lektor, 568.
- Tvangsarbejdsanstalt p. Lade-
gaarden, 261—62.
- Tysk reformert Menighed, 111—12, 114—15, 128, 130, 140, 157.
- Tyske Kompagni, 78.

- Tyskland, 91, 222, 228—29, 326, 328, 350, 503—04, 551.
- Tyskmandegade, nu Vimmel-skaftet, 66.
- Tømmerkroen i Adelgade, 92.
- Tømrerstrejke, 49.
- Tømrrersvende, 49.
- Udenbys Klædebo Kvarter, 154.
- Udenrigshandel, 174, 183—84, 195.
- Udstilling, Den frie, 332.
- Udstillingsbygningen, 332, 554.
- Ulfeldt, Niels Jakobsen, Biskop, 67, 285—86, 288—91, 293—94, 296.
- Ummelandsfarten, 65, 77.
- „Underofficersbladet“, 408.
- Underofficersforeningen, nu Of-ficiantforeningen, 370, 408.
- Underofficersforeninger, 408.
- Undervisningsministeriet, 225.
- Universitetet, 15—16, 25, 100—01, 130, 172, 176, 218, 221, 223—27, 230—34, 244, 247, 249, 251, 430—31.
- Universitetets Landsbykirker, 18.
- Universitetsbiblioteket i Fiol-stræde, 17, 29, 406, 553.
- Universitetsbygning, den anden, den tidl. Bispegaard, 29.
- Universitetsbygning, den fjerde, 236.
- Universitetsbygning, den nuvæ-rende, femte, 17, 25, 227, 236—38, 241, 551—52.
- Ursin, Niels, Præst, 517.
- Ussing, Henry, Stiftsprovst, Dr. theol., 342.
- Utterslev, 64.
- Utterslev Mark, 269.
- Waage, Christen, Grosserer, Raadmand, 160.
- Wagner, Siegfried, Billedhugger, 167.
- Vagtbygning p. Kongens Nytorv, 563.
- Vagter, 563.
- Vagtmesterløjtnanter, Kaserne-kommandanter, 39—63, 407.
- Wahler, Cathrine, 532.
- Vajsenhuset, 104, 107, 109.
- Vajsenhusets og Vartovs Assi-stenskirkegaard v. Vestervold, 98, 104.
- Valby, 64, 66, 564.
- Valdemar I, dansk Konge, 289, 300.
- Valdemar Atterdag, dansk Konge, 67—68, 274, 286—94, 301—05.
- Valkendorfs-gade, 495.
- Vandkunsten, 485.
- Vandmøller, 252.
- Vanløse, 64.
- Varelægtsarrestanter i Kastellet, 376.
- Vartov, Institutionen, 100, 104, 107, 109, 521—23, 526, 528—29, 531, 544, 546, 548.
- Vartov Frimenighed, 547.
- Vartov Kirke, 521—48.
- Vartov, Skansen, 253.
- Vartov v. Strandvejen, 66.
- Vartovs og Vajsenhusets Assi-stenskirkegaard v. Vestervold, 98, 104.
- Wasserfalls Gaard, 90.
- Vatikanbiblioteket, 308, 326—28.
- Ved Stranden, 87, 335.
- Weidenhaupt, Andreas, Billed-hugger, Direktør f. Kunstaka-demiet, Professor anatomia, 151, 164—65, 167—68, 172.

- Weilbach, Fr., Adjunkt, Arkitekt-
turhistoriker, 572—73.
- Weimann, Hans Wilhelm, Vagt-
mesterløjtnant, 46.
- Weis, C., Departementschef, 246.
- Weitemeyer, Harald, Professor,
Historiker, 95, 113, 154.
- Vejere, Maalere og Vragere, 514.
- Vejle, 518.
- Vejviseren, 202, 409.
- Vendsyssel, 507.
- Venninghausen, Frederikke L.,
Mad., Husejerske, 530.
- Werlauff, E. C., Professor, Hi-
storiker, 108.
- Wermuth, Chr., Medaillør, 447.
- Werner, Anna Margrethe, 519.
- Werner (Behm), Hans, Købmand,
Studehandler, Toldinspektør,
499—500, 503—10, 512—20.
- Wesselsgade, 100.
- Vesterbro, 252, 266.
- Vesterbrogade, 253.
- Vestergade, 236, 267.
- Vesterport, 98, 361, 363—64, 366,
561, 563—65.
- Vestervig, Joachim v., Handels-
mand, Godsejer, 557.
- Vestervold, 98, 427, 551.
- Vestervoldgade, 335, 551.
- Vestindisk Kompagni, 565.
- Vestindisk-guineisk Kompagni,
179.
- Vestindisk Pakhus, 488, 495.
- Vestmannøhavn, 179.
- Vestre Fæled, 66, 133.
- Vestre Kirkegaard, 133, 137—38,
140—42, 144.
- „Vest-Siællandske Avis, Den“,
436, 440.
- Vette, 110.
- Weyse, C. E. F., Komponist, Or-
ganist, 220, 342.
- Vibenshus, Store, 372, 409.
- Viborg, 498—503, 505, 512—13,
517—20.
- Viborg Domkirke, 444.
- Wiedewelt, Johs., Billedhugger,
Direktør for Kunstakademiet,
108, 160, 167—70, 172.
- Wiegand(t), Johan (Jørgen), Kap-
tajnvagtmester, 45.
- Wien, 16, 224, 316.
- Wienberg, C. P., Murermester,
552.
- Vigerslev, 64.
- Wilde, Mad., 412, 416.
- Wilde, . . . Jensdatter Brun, 412.
- Wilde, Rejmer, Brygger, Stads-
kaptajn, 410—12, 416, 422—
24, 427—28.
- Wildersgade, 485.
- Wilhelmine Ernestine, dansk
Prinsesse, 562, 564.
- Willerup, Cathrine, 532.
- Vimmelskaftet, 66, 362, 527.
- Vind, Holger, Viceskatmester,
565.
- Vinduesglas, 269, 271—72.
- Vingaardsslræde, 530, 542.
- Winter, Christen Larsen, Præst,
563.
- Winterfeldt, Helmuth Otto, Stift-
amtmand, 558.
- Winther, Christian, Digter, 330,
335, 347.
- Winther, Christian, Præst, 518.
- Winther, Holger, Tandlæge, 343.
- Virum, 64.
- Visby, I. E., cand. theol., Graver,
154.
- Wismar, 82.

- Wismar Kirkegaard, 98, 104, 153.
 Wissing, Jørgen, Købmandskarl, 513.
With-Jensen, J., Assistent v. Post- og Telegrafvæsenets Radiofonitjeneste, 252—65.
 Vladislaus II Jagello, polsk Konge, 70.
 Vodroffgaard, 262.
 Vogel-Jørgensen, T., Forlagsleder, Redaktør, 577.
 Vognmagergade, 65, 495.
 Vognmænd, 259.
 Voigt, M. F., Slotsforvalter, 129.
 Volde, Kastellet, 371—72, 383—84, 386, 392, 394, 397, 406.
 Volde, Københavns, 252—53, 364, 443, 562.
 Wolf, Niels Giessing, Præst, 530.
 v. Westens Institut, 222.
 Vonsild Kirke, 571.
 Vopnafjord, 174.
 Vordingborg, 78.
 Worm, Jacob Pedersen, Præst, 387.
 Wratislaws IX, Hertug af Stettin og Rügen, 71.
 Vreslev Kloster, 513.
 Wylich, Abraham van, 504.
 Würtz, Paul, Feltmarskal, 556.
 Wærn, Morten, Generalkrigskommissær, 170.
 Væveri p. Ladegaarden, 261.
 Yoldi, A. M., Overkammerjunker, Greve, 166.
 Zahle, Ernst Sophus Wilhelm, Præst, 543.
 Zeuthen, Fr. Ludv. Bang, Præst, 226.
 Zoologisk Museum, 29, 554.
 Æresborgerskab, 329, 337—38, 341, 352, 354, 356—57, 359.
 Ølfjord, 174.
 Ølunds Mølle, 268.
 Øresund, 64, 71, 77—81, 388, 516.
 Øresundstold, 79—80.
 Ørnevej, 91.
 Ørsted, A. S., Premierminister, Retslærd, 430—32, 434, 437, 439—42.
 Ørsted, H. C., Professor, Fysiker, 223, 241, 244, 376.
 Ørsted, Mathilde Elisabeth, f. Rogerl, 442.
 Ørsted, Sophie, f. Oehlenschläger, 442.
 Ørstedsparken, 267, 561.
 Øst, A. C., Inspektør p. Ladegaarden, 256.
 Østerbro, 98, 266.
 Østergade, 416, 533, 545, 559.
 Østerport, 98, 372, 409, 562.
 Østersøen, 64.
 Østervold, 533.
 Østervoldgade, 533.
 Østre Anlæg, 550, 561.
 Østrup, Cathrine Christine, Fru, 538.
 Østrup, Johan Peter, Præst, 538.

RETTELSER

- S. 42, L. 3: 1781, læs: 1681.
S. 95, L. 8 f. n.: A. N. Olsen, læs: O. N. Olsen.
S. 113, L. 6: Rundel, læs: Runddel.
S. 150, L. 4: Oberst Abrahamsen, læs: Oberst Abrahamson.
S. 152, L. 11: Torkil Badens, læs: Torkel Badens.
S. 164, L. 14 f. n. udgaar.
L. 11 f. n.: Hans Rind † 1798, læs: Hans Rind † 1821.
S. 166, L. 4 f. n.: Mollke, læs Malthé.
S. 174, L. 10 f. n.: Vópna fjord, læs: Vopnafjord.
S. 177, L. 18 f. n., S. 178, L. 3, 5 og 11, 179, L. 16, 193, L. 9 og 17: cr,
læs: kurant.
S. 183, L. 6 f. n.: Pd., læs: skippund.
S. 184, L. 9—10: efternævnte, læs: nævnte.
S. 189, L. 13 f. n.: den tid, læs: dens tid.
S. 192, L. 10 f. n.: faa aar, læs: flere aar.
S. 196, L. 4: men afgiften, læs mens afgiften.
S. 198, L. 18: samt om, læs: som om.
S. 230, L. 9: Chrstf., læs: Christopher.
S. 362, L. 1 f. n. - S. 363, L. 1: Sophie Amalie, læs: Caroline Amalie.
S. 366 L. 9 f. n.: R. S. Nebelong, læs: N. S. Nebelong.
S. 430, Noten. Tilføj: Jfr. ogsaa Forordet til G. Howardy: „Hammurabis Lov. Oversat fra Grundteksten“ (1926).
S. 442, L. 2 f. n.: Kneyl, læs: Kneyln.
-

3. Rk. II Bd. Titelbladet, L. 1 f. n.: 1938, læs 1936—38.
-